

LES TRAVAUX
DE LA SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES
ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE À PRAQUE

Volume 4

ПРАЦІ

Українського Історично-Філологічного
Товариства в Празі

545
Том четвертий

ПРАГА 1942

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

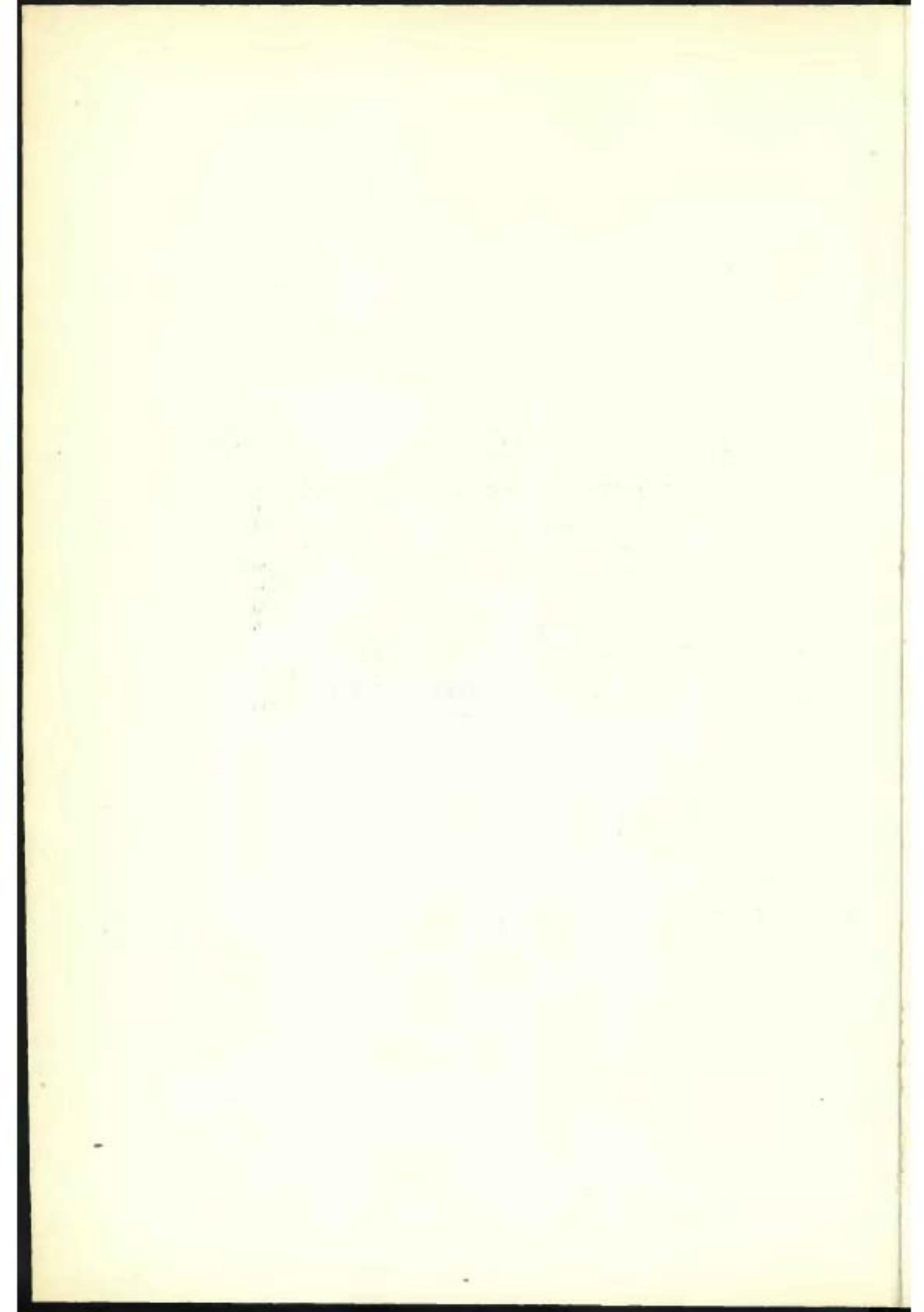
N 8181/IV. (1942)

362963 -

З М І С Т.

1. Борис Крупницький: З історії Правобережжя 1683— 1688 рр.	1
2. Михайло Антонович: Студії в часів Наливайка	32
3. Андрій Яковлів: Конспиративне листування в Україні в 2-ій пол. XVII в.	116
4. Дмитро Дорошенко: Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665—1666).	120
5. Дмитро Чижевський: Український літературний барок	145
6. Вадим Щербаківський: Емальова ікона українського майстра XVIII століття.	211
7. Симон Наріжний: Одесське Товариство Історії й Ста- ровини.	215

Борис Крупницький.

З історії Правобережжа 1683—1688 рр.

Відновлене Яном Собеським правобережне козацтво відоме нам найменше в початках свого існування. В Антонович в своїй відомій монографії „Останні часи козаччини на Правобережжі“¹⁾ торкнувся зовсім побіжно цього часу; в суті речі його праця дає нам образ життя й діяльності козаччини лише в 90-х роках XVII ст. На роки 1689—90 проливає нове світло цінна своїми матеріалами розвідка М. Андрусяка „До історії правобічних козаків в 1689—90 рр.“²⁾: в ній трактується голосна справа арештування Палія в 1689 р. (а не в 1688 р., як думав В. Антонович) і вияснюються початки гетьманування наступника Могили, наказного гетьмана Гришка (1689).

Саме роки 1683—1688 уявляють собою свого роду пусте місто. Найбільше ми ще знаємо про гетьмана Куницького (1683), зате ціле гетьманування Андрія Могили (1684—1688) і діяльність того ж часу Семена Палія валишаються майже зовсім недослідженими.

Тим часом існув чимало старих джерел, яких або зовсім не було використано, або взято під увагу більш-менш побіжно. До першої категорії належать, наприклад, нотатки відомого Патрика Гордона, який, сидючи в роках 1684—85 в Києві, уважно стежив за життям Правобережної України і заносив дещо і в свій „Дневник“, та „Дополненіе къ Актамъ Историческимъ“ (т. XI і XII); до другої — „Акты Западной Россіи“ (т. V), „Epistolae historico-familiares“ Залуського (т. I, ч. II), а також й інші.

Ще важнішими видаються мені відомості, які подавала тогодчасна німецька преса. Їх в дуже багато, особливо в Leipziger Post — und Ordinariag-Zeitung,³⁾, менше в берлінських органах, Fama,⁴⁾ Mercurius⁵⁾ і Postillon,⁶⁾ та в гамбурзькім Relations-Curier⁷⁾. Як джерело уявляють з себе газетні кореспонденції матеріал другої руки, до якого треба дуже критично ставитися. Але й тут мусимо в нашій оцінці виходити з обставин часу, географічного положення, можливостей правдивої чи неправдивої інформації. Я розглянув, наприклад, цілий ряд кореспонденцій лійпцизької газети що до кримського походу Голіцина й Самойловича 1687 р. і знайшов там силу неправдивих відомостей, заснованих на звичайних чутках. Причина ясна: з армією, що знаходилася в далеких степах, не було нікого звя-

¹⁾ В. Антоновичъ, Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра, Архивъ Юго-Западной Россіи, Кіевъ 1868, ч. III, т. 2. Далі я цитую за українським перекладом в Руській Історичній Бібліотеці, Львівъ 1896, т. XVIII.

²⁾ Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Львівъ 1930, т. 100.

³⁾ Dresden Landesbibliothek, Ephem. his. 171.

⁴⁾ Preussische Staatsbibliothek, Zeitungen 670*.

⁵⁾ Ibid., Zeitungen 672*.

⁶⁾ Ibid., Zeitungen 669*.

⁷⁾ Hamburger Staatsbibliothek, KD. VI. 401.

аку: лише по закінченню походу почали появлятися більш менш обгрунтовані кореспонденції.

Інакше було з Правобережжам. Територіально воно лежало дуже близько до інформаційних осередків, що приходять для нас під увагу. Центром інформацій про Правобережну Україну, що йшли до німецької преси, був Львів, а почасти Яворів, де залюбки перебував Ян Собеський в своєму королівському двором і фамілією. Кореспонденційна співпраця улегла й тим, що на польській службі, особливо в армії, було чимало німців, від яких можна було дістати інформації. Таким був, наприклад, полковник Раппе, командант Білої Церкви. У Львові посаду „постмайстра“ ваймав якийсь „Zywert“, певно німець, в руки якого, очевидно, попадали й рікні урядові звідомлення. Цілком можливо, що він і був тою інстанцією, від якої німецька преса брала переважно свої відомості; в джерелах існують вказівки, що він постачав їх і приватним особам, напр. титулярному київському єпископу, А. Залуському.⁹) Ще цінніща для нас та обставина, що в пресі подаються не тільки чутки або розмови з переджими купцями, козаками, польськими і німецькими старшинами, але в переказах й звідомлення офіційних осіб, напр. королівського комісара по козацьким справам Дружкевича, командантів Білої Церкви і Немирова, листи Могили до коронних гетьманів, реляції в королівській польової кватири й т. д. Отже це підвищує користність джерела, хоч і не звільняє нас від обов'язку дуже обережного до нього відношення.

Я не думаю давати повного огляду подій на Правобережжі 1683 – 1688 р. Що вже вияснено В. Антоновичем і іншими істориками, залишаємо на боці або згадуємо тільки принагідно. Досліджуються в першу чергу такі дії або факти, відносно яких можна сказати щось нового або принаймні їх доповнити.

I. Гетьман Куницький

Обставини походу Куницького в Молдавію і буджацькі степи на прикінці 1683 р. відомі. В. Антонович дає цілком вірний образ цих подій: Куницький почав похід у листопаді 1683 р. на чолі 8000 козацького війська; перейшовши у Рацкові через Дністер, він розбив кілька дрібних татарських загонів, спалив передмістя Бендер і, не ваявши замку, пішов плюндрувати поліщені без оборони села буджацької орди. Дійшовши до Дунаю, гетьман довідався, що позаду його з'явилася орда, яка саме вертася з турецького обозу в під Відня, і почав спішний відворот уверх понад Прут. Під час відступу татари нагнали козацьку армію. Замісьь битися, Куницький утік з невеликим відділом кінноти до Дністра, залишивши козацьку піхоту на поталу ворогові. Ця піхота якийсь час відбивалася, багато її загинуло, і тільки несаночній частині козаків вдалося переправитися через Прут і прибути до Могилева.¹⁰⁾

Вияснімо деякі хронологічні моменти відступу, неуягліднені В. Антоновичем. В „Актахъ Западной Россіи“ видруковано зізнання одного передпоказаного підсудка, який як розыщик гетьмана Самойловича приймав участь в операціях. Утечу Куницького відносить він на 24 або може й 25 грудня (ст. ст.) 1683 р. („на правдникъ Рождества Господня въ ночи“).¹¹⁾ Сам Куницький висловився пізніше в Ясах, що військо почало перехід

⁹⁾ A. Zaluski, Epistolae historico-familiares, Brunsbergae 1710, т. I, ч. II, 874: „Zywert Magister Postae, Andree Zaluski Episcopo Kijoviensi Regiae Cancellario Leopoli 2 Aprilis“ (1685).

¹⁰⁾ В. Антонович, 154.

¹¹⁾ Акты Западной Россіи, С. Петербургъ 1853, т. V, ст. 175.

через Прут і втечу 4 січня н. ст. або 25 грудня ст. ст. („ipso natali Dni stylo veteri“).¹¹⁾ Першим етапом його втечі були Яси, де він з'явився непізніше 7 січня (н. ст.) 1684 р.: принаймні молдавський господар Петричейко згадує в своїм листі до краківського каштеляна Андрія Потоцького з 7 січня (н. ст.) 1684 р., що в Ясах перебував гетьман з своїм козацьким відділом і що з ним веде він наради.¹²⁾ Але тут прожив Кунинський тільки кілька днів. Про це свідчить лист того ж господаря до А. Потоцького з 10 січня (н. ст.) 1684 р., де говориться, що гетьман подався сьогодня („hodie“) з своїми до Немирова.¹³⁾

В січні і лютому 1684 р. Кунинський напевно сидів в Немирові, про що ми маємо згадки в львівських кореспонденціях до ляйпцизької газети з 11, 25 лютого і 10 березня (н. ст.) 1684 р.¹⁴⁾ За останньою інформацією з 10 березня (підстава — лист королівського комісара над козаками Дружкевича) він знову почав виконувати свої функції і просив польські власти надіслати йому для оборони від татар „Bley und Schwefel“. Коли викликали його козаки до Могилева, залишається невідомим. Вірогідним є припущення, що це могло статися в кінці лютого або найпізніше в початках березня н. ст. Ляйпцизька газета посилається в своїм огляді (з 24 березня н. ст.) козацьких заворушень на листи Дружкевича з 7 і 13 березня (н. ст.), де вже подається не тільки про смерть Кунинського в Могилеві, але й про вибори нового гетьмана, про викликані цими подіями козацькі розрухи в Немирові й т. д.¹⁵⁾ Отже згідно цим відомостям треба появу Кунинського в Могилеві відсунути трохи назад.

Козацькі літописці, Величко, Грабянка, Самовидець, також і Ригельман ставлять замордовання Кунинського в Могилеві в авязок з його втечою з походу.¹⁶⁾ Цю прийнятту в науці версію¹⁷⁾ треба безперечно признанти вірогідною. Повстає тільки питання, чи одна втеча привела до таких результатів, чи існували й інші причини, які ще підсилили козацьке незадоволення. Здається, що Кунинський взагалі не здобув собі довір'я і пошани козацтва. Дещо вказує на те, що він тримався як пишний і бундючний шляхтич і недуже то вважав на козацьку ментальність. Цікаво, що Станислав Дружкевич, оськльки повірити відомостям ляйпцизької газети з 24 березня (н. ст.) 1684 р., наводив зовсім інші мотиви розправи з гетьманом: козаки викликали його до Могилева під претекстом військової наради; як тільки він з'явився, напали на нього і забили кулаками до смерті. Причин цього акту подається кілька: Кунинський ніколи не притягав козаків до нарад, відпускати послів і розпоряджав грошима без порозуміння з ними, вів розпустне життя з татарками і жидівками, а навіть і з служницями, хоч був одружений, багато людей засудив на кару смерті й т. д. Також і грошеві претензії козаків могли тут гррати неабияку роль.

З того ж джерела дізнаємося, що після розправи козаки пішли до Немирова в намірі сплюндрувати місто і вятали в полон дружину бувшого

¹¹⁾ A. Zaluski, t. I, ч. II, ст. 860. Copia literis Ducis Zaporov. Kunicki 9 Januarij Jannis (1684).

¹²⁾ A. Zaluski, t. I, ч. II, 858.

¹³⁾ A. Zaluski, t. I, ч. II, 863.

¹⁴⁾ Leipziger Post- und Ordinar-Zeitung. Das L Sttick der IX. Woche 1684, Lemberg vom 11 Febr.; das I. St. der XI. Woche 1684, Lemberg vom 25 Febr.; das III. St. der XIII. W. 1684, Lemberg vom 10. Martii.

¹⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XV W. 1684, aus Lemberg vom 24 Martii.

¹⁶⁾ Г. Грабянка, Літопись, Кінець 1854, 232; С. Величко, Літопись подій в Юго-західній Росії, Кінець 1851, II, 549; А. Ригельманъ, Літописное повествование о Малой Россіи, Чтения Им. Общ. Ист. и Древ. Р., Москва 1847, VIII, 177; Літопись Самовидца, Кінець 1878.

¹⁷⁾ В. Антонович, 154.

гетьмана, але їх випередив Дружкевич, який, приїхавши до Немирова, засів у замку і витримував тут козацькі штурми, аж поки йому не вдалося задоволити їх виплатою 50000 „Gulden“ та іншими прислугами.¹⁸⁾

Все ж таки маєток Кунинського адебільшого був знищений. В літку 1684 р., як це видно з дневника Патріка Гордона (під датою 8 липня 1684 р.), вдова бувшого гетьмана приїхала з Польщі на Правобережжя з листами (певно поручуючими) до команданта Білої Церкви і до нового гетьмана, Андрія Могили. Від останнього вимагала вона відшкодування за зрабовані II чоловікові кілька тисяч овець, кілька сот волів й інші речі.¹⁹⁾

Поход Кунинського мав безперечно неабияке значіння; завдяки йому відійшла чимала кількість татарського війська з театру подій в Угорщині до Буджаку. Саме цей результат мав вагу в очах зацікавлених потентатів, папи, цісаря, Яна Собеського. Кінцева поразка Кунинського в західно-європейських джерелах або зовсім не вгадується, або тільки побіжно; його успіхи²⁰⁾ зостановляють на собі цілу увагу і навіть стають вихідним пунктом деяких дипломатичних акцій. Коли у Відень наспіла вістка про побіду акцію козаків в буджацьких степах, звернувся папський нунцій Buonvisi до цісаря з пропозицією вшанувати цю перемогу відспівуванням „Te Deum“

¹⁸⁾ Leipz. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XV. W. 1684, aus Lemberg vom 24 Martii: „Diese Tage haben wir unverhofft Zeitung vom Hn. Castellan Lubaczewsky aus Niemirow vom 7. dieses erhalten, des Inhalts, daß, indem er auf der Reise dahin begriffen gewesen, Bericht eingelaufen, wie die Cosacken den Kunizky nach Mohilow berufen, unter dem Vorwand, einige Kriegs-Consilia mit ihm zu pflegen, als er aber angelangt, hätten sie ihn überfallen, und mit Flüsten tot geschlagen, aus Ursachen, weil er sie niemahls zu Rathe gezogen, Gesandte ohne ihr Wissen abgeschicket, Gelder eingenommen, mit Jüdisch- und Tartarischen Weibern, auch andern, so in Dienstbarkeit gewesen, (ob er gleich selbst verheyrate) zugehalten, viel härrlichen lassen, und was dergleichen mehr; Worauff sie sich bald nach Niemirow begeben, in willens, sein Weib gefangen zu nehmen, und die Statt aussruptindern, zu allem Glück aber wäre der Hr. Castellan ihnen zuvor gekommen, ehe das Schloß noch besetzt, wortüber sie sehr unruhig worden, und ihm mit dem Tode gedräuet; weil sie die Gelder, welche ihnen von dem Pabst übermacht, nicht bekommen hatten, weßhalben der Hr. Castellan sie doch zu besänftigen, und mit vielen Höflichkeiten den Aufstand zu stillen muste, sie aufis beste dabey bewilkommte und tractire, auch endlich 50.000 Gulden, so er bey sich führte, auszahlen ließ, welches alles er selbst mit Briefen vom 13. dieses, und wie er gleichsam 2 Tage gefangen gesessen, berichtet . . .“

¹⁹⁾ Tagebuch des Generals Patrick Gordon, St. Petersburg 1851, II, 31.

²⁰⁾ В спеціальній праці Урбанського вдається головною перемогою козаків над татарами бій під селом „Filogramum“ в буджацьких степах (5 грудня п. ст. 1683 р.). На жаль, праця Урбанського (Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii, Lwów 1908) я не маю в руках і тому не знаю, на які джерела він покликувався. Цитую Урбанського за Ка. Leonard Fukianiec, Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcją (1683—1684). Wilna 1937, Studia teologiczne, IX, 23. Цю перемогу Jos. Maurer (Die Subsidien des Papstes Innocenz XI zur Führung des Kriegs gegen die Türken, Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland, München 1886, B. 98. H. 10, S. 780) відносить на 7 грудня (п. ст.) 1683 р.

В „Hollandse Mercurius 1683. Het Vier-en-Dertigste Deel. Haerlem 1684, gedrukt by Abraham Castelcyn“ (ст. 148) подається „Extract-Schryvens wyt Stachin van den Hetman Kunicsky aen den Heer Castellan Crakowsky van den 17 December“ (1683), в якім Кунинський мельдує в театрі подій про свою бліскучу побуду над татарами і турками в середині грудня десь біля Бендер, між іншим подаючи дуже невірогідні цифри: „Wy hebben alhier de Horden (Godt los) tresselijck verwelkomt, soo dat het niet te vreesen is, dat sy een Inval in Polen of de Ukraine sullen doen, alsooo Ick alhier sta, en den Vyandt om Bodziak de Vleugels vry wat gekort hebbe, zijnde van deselve met Wijf, Kinderen en Gesin wel 30.000 op de plaets doodt gebleven. De Wallachers hebben tot Kissieng den Eed aen sijn Koninklijcke Majesteyt en de Republyck gedaen, en belooft de Coninglijcke Armee en Zaporower Cosacken alle bystand te doen. Na dat de Cosacken desen Eed van de Wallachers hadden genomen, ben Ick den 14 December in de macht opgebrocken, en wierdt den 15 door den Bey van Tiakin en Kainack, gelijck oock door den Alibey, als Opper-Commandant over de Horden, die soo aen Turkien, Janitsaren en Spahis 30.000 Man sterck waren, aengetast, doch in dem eersten aenval wierden deselue van ense Cosacken en Wallachers in vier partyen verstroyt, en alsoo

і за демонструвати тим самим перед поляками своє задоволення. З огляду на те, що козаки були схизматиками, нунцій мав спочатку сумніви, чи можна підіймати таку справу. Алерешті решт переважило переконання, що всі християнські повинні спільно виступати проти турків, і що ті ж самі козаки воюють тепер з ворогом християнства завдяки субвенції папи.²¹⁾ Також і Ян Собеський похвалився козацькою акцією в листі до папи 30 січня (н. ст.) 1684 р., вказуючи на значення її для оборони польських кордонів. Зате його спроба використати молдавський похід козаків у переговорах з Москвою не вдалася, бо москалі вже знали її про поразку Куницького.²²⁾

Ім'я Куницького виявило іс тільки в походом в Молдавію і Буджак. Польський історик Шуйський каже, що польська держава наприкінці 1683 р. була неменш щаслива й на Україні. Тут каштелян краківський Андрій Потоцький малими силами здобув майже „ціле Поділля й Україну“, за винятком обсажених турками замків.²³⁾ В цій короткій і дуже загальній характеристиці зовсім не виступає на сцену козацький елемент. Тимчасом на підставі львівських відомостей до німецької преси та „Acta historica“ Ключицького (т. VI) приходимо до висновку, що саме козаки на чолі з Куницьким зробили найбільше для отримання цього результату.²⁴⁾ Операції велися правдоподібно в жовтні 1684 р., саме перед козацьким виступом в Молдавію. Відсутність головних татарсько-турецьких сил (вони були на Угорщині) давало добру нагоду розправитися з нечисленним ворогом на Поділлі. Як відомо, польсько-литовське військо теж гостювало у мадяр; польських відділів залишилося на Правобережжю дуже мало. Зате багато вішталося тут козаків, які горнулися до Куницького, хоч чимало козацтва пішло й на Угорщину, щоби допомагати польському королеві.

Головний удар був зроблений на турецькі фортеці (окрім Камянця), але з ріжним результатом. Чортківський замок завойовано було при допомозі козаків, Звягиль імовірно самими козаками.²⁵⁾ Операції під Яловцем вів Андрій Потоцький не тільки своїми силами, але й при допомозі 2000

erbarmelijck ter neder gehoerwen en gants verslagen: in dese gelegenheit is den Bey van Tiakin mede gedoot, en den Alibey door mijne Cosacken, alsochon hy 100,000 Rijcksdaelders tot sijn Rantsoen presenteerde, op de plaets van't Gevecht ter neder gesabelt. Soo dra wy op haer zenvielen, konden sy tegens ons niet bestaan, en sy konden, om de grote Smeen, het oock niet ontvluchten. Wy zijn in dese Actie soo geluckig geweest, dat'er weynige van de onse sijn gebleven, doch van de Turcken leggen wel vier Mijlen verre Dooden, soo van de Janitsaren, Spahis als de Horden, en is alsoo dese gantsche Armee van 30.000 Man t'eenemaal geruineert. De Wallachers kan men wel vertrouwen, also sy sig sterck aan on verhunden hebben".

²¹⁾ Jos. Maurer, Die Subsidien des Papstes Innocenz XI zur Führung des Kriegs gegen die Türken. Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland, München 1886, B, 98, H. 10, S. 780.

²²⁾ Ka. Leonard Pukiasiec, Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcją (1683–1684). Studia teologiczne, Wilna 1937, IX, 23–24, 98.

²³⁾ I. Szajski, Dzieje Polski, Lwów 1866, IV, 93.

²⁴⁾ Цікаво, що й „Hollandse Mercurius 1683. Het Vier-en-Dertigste Deel, Haerlem 1684“ (ст. 147) приписує саме козакам Куницького цей успіх.

²⁵⁾ Leipzig. Post- u. Ord.-Z.: Das I. St. der XLIII W. 1683, Lemberg vom 8 Oktob.: „... hat er („der Herr Szirakowsky Regimentarius“) mit seinen 13. Fahnen, und 1500 Kosaken den Anfang des Krieges in Podolien gemacht, und alda ein festes Schloss, Czartowia (Чортків) genant, sturmender Hand eingenommen ... der Herr Druzkiewitz Castellan Lubaczewsky (so Kosaken wirbt, auch in Zwial zum ersten mahl von den Schloss die Polnische Fahne ausgehenckt, und die Trumel (Trommel) schlagen lassen) ...“ Також згадка про занять Чортківа козаками знаходитьться в Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, Volumen VI. Acta regis Ioannis III ad res anno 1683 ed. Franciscus Kluczycki. Cracoviae 1883, ст. 503 (реляція нунція Аплії до ватиканського державного секретаря в Кракові 24 жовтня 1683 р.).

„добріх” козаків.²⁶) Вони очевидно не повелися, бо яловецький замок було взято лише в осені 1684 р. Облогою Бару і Меджибожа зайнявся сам Кунинський з козаками, але взяти замок „ohne Artillerie“ не було можливим, так що прийшлося відступити. Поважною подією був перехід в козацькі руки Немирова, столиці Юрія Хмельницького і піанішої правобережної резиденції Дуки і Драгинича. Цей останній саме тепер кинув свій осередок і втік за Дністер, залишивши великі запаси поживи і зброї, що він встиг зібрати до Немирова. В результаті козаки (1000 чол. по лайпцизькій газеті) зайняли місто без проливу крові.²⁷) Воно стало резиденцією Кунинського, а опісля Могили²⁸)

II. Андрій Могила

Величко оповідає, що в армії Кунинського командував козацькою піхотою під час походу полковник Могила. Коли татари дігнали козаків біля Прута, то гетьман уявив із собою кінноту і втік. Козацька ж піхота билася цілій день, а вночі на чолі з Могилою відійшла налегко, мавши при перевправі через Прут утрати. Там же й поставлено було Могилу гетьманом.²⁹) У львівській кореспонденції з 24 бересня (н. ст.) 1684 р. маємо вказівку на лист Дружкевича з 13 бересня того ж року, в якім згадується, що козаки вибрали Могилу в гетьмані ще минулого року („vergangen Jahr“).³⁰) Оскільки такі походні вибори дійсно мали місце, то вони могли відбутися на перший або другий день Ріадва Христова по ст. ст., а по новому 4 або 5 січня 1684 р., саме після втечі Кунинського.

²⁶) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das I. St. der XLVII W. 1683, Lemberg vom 5 Nov. Acta historica, VI, 503 (той же лист нувція).

²⁷) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das I. St. der XLVII. W. 1683, Lemberg vom 5 Nov.: „Daß, wie der Herr Commandant Rappe mit Briefen aus Biala Cierkiew meldet, 1000. Mann von den Cosacken unter einem gewissen Obristen nach Niemerow (eine vornehme und grosse Statt, so vermöge der letztern Pacta bisher unter dem Türkern gewesen) gegangen sind, selbige ohne Blutvergessen, im Nahmen Sr. Königl. Maj. erobert, auch grossen Vorrath darinnen gefunden haben, wird bestätigt, dabey berichtet, wie der neu-eingesetzte Wallachis. Hospodar Drahnn (Драгинич) solches alles dahin schaffen lassen, aber nun entlaufen seye, dahero man verhoffte, die andern Stätte disseits des Dnipers würden sich auch bald ergeben . . . Inmittelst berichtet aus Zwiciaj (Звягиль?) der Herr Castellan Lubaczewsky, Königl. Commissario in der Ukraine, was massen die Cosaken mit dem von ihm eingesetzten Feldherrn Kunicky nicht zufrieden wären, noch ihm allerdings gehorsaren wollen, doch hätten sie ihm endlich unter Miedzibor gefolget, auch die Stadt bald erobert und weil die Türkens, mit viel Christen und Juden, sich in das Schloß retiriert, trachteten sie solches anzugreiffen, und ebenfalls zu bemeistern; den 2-ten dieses hat inzwischen der Hr. Castellan Krokowsky (Краківський), mit seinen zusammen gebrachten Polen, Litauern, und über 2000 Mann gute Cossaken, das Schloß zu Jaßlowitz zu stürmen, anfangen wollen; dessen Verlauf, und wo die streifenden Tartern sich weiter hin wenden werden, wir mit verlangen erwarten“.

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das I. St. der XLIX. W. 1683, Lemberg vom 19 Nov.: „Aus der Ukraine vom Hin. Castellan Lubaczewsky kommt die Nachricht, daß, wie der Feld-Herr in der Ukraine mit den Cosacken unter Miedzibos und Bar ohne Artillerie nichts verrichten können, sie etwas zu ruhen, nach Niemerow gangen, alwo sie viel Ammunition, von der Wollosse gelassen, gefunden, umb nun an gewellden Orthe ihr Glück zu versuchen, haben sie gedachten Feld-Herrn im Namen Ihrer Königl. Maj. angenommen, welcher viel tausend Mann zusammen bringen kan“.

²⁸) Не згадую тут про відомі спроби колонізації з боку Кунинського, які врешті не повелися. Про них пишуть В. Волкъ-Карачевский, Борьба Польши съ козачествомъ во второй половинѣ XVII и началѣ XVIII вѣка, Универ. Извѣстія, № 3, Киевъ 1899, 248 і Н. Костомаровъ, Румна, Собр. Сочин., С. Петербургъ 1905, VI, 833—334.

²⁹) С. Величко, II, 549.

³⁰) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II St. der XV. W. 1684, aus Lemberg vom 24 Martii.

Але, як ми бачили вище, Куницький і далі залишався офіційним гетьманом. Після його замордування в кінці лютого або на початку березня 1684 р. напевно прийшло до нових виборів, які відбулися скоріше всього в Могилеві. Саме тут зібралися опозиційно настроєні до Куницького козаки, серед них в першу чергу та решта піхоти, що разом з Могилою щасливо вибралася з турецьких кордонів. Могила був очевидно провідником опозиційної групи і мав в очах козацтва призначення за заслуги в поході. Після виборів і переbrання влади в Немирові при співучасти королівського комісара Дружковича, вислано було 30 козацьких делегатів до короля.²¹⁾ Ян Собеський перебував тоді в Яворові, і тут в 20-х числах березня (н. ст.) прийшло до затвердження нового гетьмана.²²⁾

Козацька революційна хвиля винесла Могилу на перше місце. Але в тодішніх обставинах зовсім було нелегко настала зберегти здобуту в поході популярність. З відомих нам джерел набираємо враження, що й новий гетьман не користався повагою і довір'ям козацтва. Лівобережні гетьмани, Самойлович і Мазепа, дивилися на нього як неадібного чоловіка, називаючи його дурнем і пяницею.²³⁾

Зрештою Могила такою неадарою не був. Як вояк проявив він чималу енергію: крім участі в окремих польських походах,²⁴⁾ його завданням був захист кордонів Правобережної України, особливо Поділля і Східної Галичини, сторожева служба супроти Камянця й інших турецьких фортець, боротьба з татарами, що раз у раз робили напади на оселі і навіть укріплені пункти Правобережжя, запускаючись іноді дуже глибоко в заселену українцями територію. Ці обов'язки виконував гетьман по мірі своїх сил, здебільшого тісно співпрацюючи з польськими військовими відділами і значно рідше роблячи окремі військові операції.²⁵⁾

²¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XV. W. 1684, aus Lemberg vom 24 Martii (на підставі листа Дружковича з 13 березня): „... hätte er (Дружкович) den Mohila, welchen die Cosaken vergangen Jahr unter sich erwählt, zum Feldherrn, an des Kunizky Stelle, bestätigt, ihn mit einem Kontusz und Atlassen Kleid, welche erwähnter Kunizky haben sollen, beschenket, auch zugleich die einem Feldherrn gebührenden Insignia, neben 1000. Lowenthl. gegeben, und ihnen so wohl, als die Cossacken hinwiederum ihrem Feldherrn den Eyd der Treue abgeleget, worbey merckwürdig, daß, als sie ermeldten Feldherrn den neuen Kleidern gesehen, sie ihm zugerufen: Feldherr, zeug deine geflickten Kleider wieder an, und gib diese hinweg, oder es wird dir nicht besser, als dem Kynitzky, gehen, worauf der Hr. Castellan einen Expressen abgefertiget, dem 30. Deputirte folgten, bey Sr. Königl. Majestät den Eyd der Treue abzalegen, welche obiges alles mündlich bestätigen . . .“

²²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XV. W. 1684, Lemberg vom 31 Martii: „Ihre Königl. Majest. haben die Cosackischen Abgesandten mit völliger Vergnugung in Jaworow gestern abgefertiget, mit denen ein Commissarius vom Pabst mit Gelde und Röcken nach Niemerow gehet, damit sie hingegen in ihrer Treue, wie vorm Jahre, gegen den Erbfeind verbleiben mögen“.

²³⁾ Woche Sonntag. Postilion 1684, Jaworow vom 1 April: „Am vergangenen Montag allhier ein Senatus Consilium in Gegenwart der beyden Herrn Cron-Feldherrn gehalten . . . und beschlossen, den von den Cosacken neulich, in die Stelle des Entleibten Kunizki eingesetzten Feldherrn Mohilo (weil er wegen seiner Tapferkeit, nüchtern Lebens, und sonderbare gegen dieser Cron tragenden Treu und Affection gerühmet wird) in der Charge zu confirmiren, die Cosacken mit bahren Gelde, Stückien und Munition zu versehen, und het mit allen Zubehör der Päbstl. Nuntius den präfectum der Patrum Theatinorum zu gedachten Cosacken abgefärtiget“. Про королівське затвердження Могили див. також Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XV. W. 1684, Javorow vom 31 Martii.

²⁴⁾ В. Антонович, 155.

²⁵⁾ Про це мова буде пізніше.

²⁶⁾ Див. Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1685, Warschau vom 29 Junii; das II. St. der XXIX. W. 1685, Warschau vom 6 Julii; das II. St. L. W. 1685, vom 25 Nov. Hamburger Relations-Courier 1685 Nr. 133 (vom 4 Dez.), Polen vom 25 Nov. Berliner Mercurius 4. Woche 1686, Königsberg vom 18 Januar, und 11 Woche 1686, Lemberg vom 4 Martii. Leip. Post- u. Or.-Z. Das II. St. der XI. W. 1686, Lemberg vom 4 Martii und das II. St. der XXVII. W. 1686, Lemberg vom 20 Junii.

Взагалі він вірно служив Польщі та її інтересам. Стоячи на чолі козацтва, завжди готового до гвалтових актів проти свого гетьмана, він очевидно відчував потребу опертися на поляках. Бурхлива ковацька стихія примушувала його нераз шукати захисту у польських військових частинах, особливо тих, що стояли гарнізоном в Немирові. Маємо враження, що він знаходився в дуже добрих стосунках і з польським командантом Немировим, і з комісаром Дружкевичем, і з вищими польськими властями. Полякам саме такий лояльний та службяний гетьман був до вподоби; польська влада щиро його підтримувала, не дивлючись на іноді дуже ворожі настрої козацтва супроти свого вибраника. Йдучи за польськими інформаціями, і німецькою преса похвляє його, говорячи я приволу язвіження гетьмана про його „Tapferkeit, nüchternen Leben und sonderbare gegen dieser Cron trageriden Treu und Affektion“²⁶) та характеризуючи його як „einen trefflichen Parteygänger“.²⁷)

На початку свого гетьманування Могила носився, здається, з досить широкими плянами. Імовірно було це продовження політики Куницького. Гетьман підготовлювався до походу в Молдавію і співпрацював з бувшим молдавським господарем Петричейком.

Відомо, що операції Куницького в Молдавії і буджацьких степах провадилися в агоді з Петричейком.²⁸) В 1683 р. Петричейко, висунутий на місце господаря міцною партією бояр, перейшов на бік Яна Собеського і ваяв у свої руки Яси,²⁹) в той час як Куницький із своїми козаками і допомоговими молдавськими відділами подався на буджацьку територію.³⁰) Саме в момент, коли татари напали на відступаючих козаків, волхи кинули їх і Куницького, чим очевидно внесли ще більше замішання в козацькі ряди.³¹) Невдача Куницького примусила й Петричейка покинути Яси на користь Думитрашка, що саме був тоді визначений турецькою владою на становище молдавського господаря. В лютому 1674 р. Петричейко вже був у Сучаві,³²) але незабаром перебрався, очевидно через небезпеку, до Снятина.³³) Він нераз звертався до короля й коронних гетьманів, прохаючи допомоги проти Думитрашка.³⁴) Невиключене, що поляки й далі підтримували його та давали надії на допомогу, особливо з боку козаків. Для нас цікаво, що й Могила знаходився з ним в кореспонденції і обіцяв скору підтримку.³⁵) З кореспонденцій, надрукованих в ляйпцизькій газеті в травні

²⁶) 17 Woche Sonntag, Postillion 1684, Jaworow vom 1 Aprilis.

²⁷) Leip., Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XV. W. 1684, aus Lemberg vom 24 Martii.

²⁸) Літопись событий въ Южной Руси львовскаго каноника Яна Ювефовича 1624—1700. Сборникъ літописей относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи, Кіевъ 1888, ст. 208.

²⁹) Collectanea z dziejopisów tureckich przez I. I. S. Sękowskiego, Warszawa 1825, II, 183, 184, 185.

³⁰) В Молдавії чи десять на II кордонів знаходилися тоді Драгинич і Дуна, обидва бувши молдавські господарі. Останнього по відомостям, поданим у Залуського [т. I, ч. II, 865 — Novellae Cracovia 1. Februarij (1684)], заходив польський регіментаріус Думідецький. У того ж Залуського й далі вістки (т. I, ч. II, 873 — Leopoli 17 Martii 1684), що Дуна в польськім полоні. Також і ляйпцизька газета (Das II. St. der XXV. W. 1684, Lemberg vom 2 Jonii) подає, що Дуна сидить в арешті в Яворові. Про північну його долю не маємо відомостей.

³¹) A. Zaluski, т. I, ч. II, 860; В. Автономович, 154.

³²) A. Zaluski, т. I, ч. II, 870 (копія листа Петричейка до в. коронного гетьмана Яблоновського в Сучаві 28 лютого 1684 р.) і Collectanea, II, 186.

³³) A. Zaluski, т. I, ч. II, 874 („Zywert Magister Postae ... Leopoli 21 Aprilis“), 878 („A. Zaluski episcopo kijoviensi amicus confidens Leopoli 21 Aprilis“).

³⁴) A. Zaluski, т. I, ч. II, 874 (Jazlowco 7 Martii 1684).

³⁵) Дополнение къ актамъ историческимъ, С. Петербургъ 1869, XI, 90 („изъ Львова мая 1 1684 г.“).

Leip., Post- u. Ord.-Z. Das I. St. der XX. W. 1684, Lemberg vom 28 April:

1684 р., становиться ясним, що такий козацький похід дійсно підготовлювався: в них висловлюється, що кожної хвилини можна сподіватися виступу в похід, зведення козаків в польськими відділами та Петричейком.⁴⁶⁾ Також і сам гетьман, мовляв, писав, що він незабаром зробить якусь особливу операцію.⁴⁷⁾ Тим часом похід не відбувся. Чому саме, не знаємо; цілком можливо, що перешкодили козацькі заворушення, які вибухли в травні 1684 р.

Саме на початку гетьманування Могили мали ці козацькі заворушення дуже поважний характер. Першу вістку про незадоволення козаків своїм гетьманом знаходимо в львівській кореспонденції в початку квітня (н. ст.) 1684 р.⁴⁸⁾ Правдина революція почалася десь в травні того ж року. В. Антонович ставить її в авязок з гасідкою, яку зробили турки Могилі в Студениці:⁴⁹⁾ тут стратив він ціле свові військо й ледви з 30 чоловіками верхівців утік до Немирсва; козаки, роадратовані невдачею, стали нарікати, що поляки заманили їх на службу й обіцяли давати добру платню, а насправді не дають майже нічого. За участь у цій облуді потерпів, мовляв, сам бідолашний гетьман: козаки „волочили його за шию“ по місточку, і він ледви втік у замок до польської залоги.⁵⁰⁾

Мені відається дуже сумнівним, щоб засідка під Студеницями мала такі поважні наслідки, хоч гетьман Самойлович у листі до полковника Новицького в 30 травня (ст. ст.) 1684 р. і твердить, ніби там загинуло кілька тисяч козаків.⁵¹⁾ Незабаром сила козацтва (до 5 тисяч) пішла від Могили геть, і відкіля б його стільки ваялося, коли втрати справді були дуже великі! Це був скорше епізод, про який кореспонденція з Яворова (з 12 травня н. ст. 1684 р.) згадує в такий спосіб: татари й турки роблять випади в Камяниця; під Гусятином вдарили вони на один польський відділ, під „Stadziana“ (чи не Студениця?) несподівано наскочили на Могилу, який з козаками ледви встиг сісти на коней.⁵²⁾ Саму революцію виводять газети з непорозумінь в грошевих справах, не сполучуючи її з подіями під Студеницею.

Ця ребелія повстала не за браком грошей, як твердить В. Антонович,

„Diese Tage sind aus der Wallachey vom Hospodar Petroczinko an Ihre Königl. Maj. und den Kron-Groß-Feldherrn Schreiben neben Continuation der großen türkischen Zuerüstung, und ankommenden Schwarm auf einige Plätze nochmal einen Einfall in Podolen zu thun, eingelaufen. Und ob zwar der von der Pforte eingesetzte Hospodar Dymitratzko, noch hinter dem Dynay stehet, und so schlechter dinges in Wallachey nicht gehen will, weil einige selbiger Bojaren ihm die Nachricht gegeben, daß man ihm entgegen kommen, und den Einzug verwehren wolte; so wird seine Hoffnung so viel mehr zu Wasser, indem der Cosackische Feldherr Mohila, mit dem Hospodar Petroczinko in guter Correspondenz lebet, und so bald nur das geringste sich erheben mögte, mit seinen Cosacken ihm krafftig assistiren, und sich gäntzlich conjungiren will“.

⁴⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XVI. W. 1684, Jaworow vom 28 Aprilis; das II. St. der XXIII. W. 1684, Lemberg vom 19 May; das II. St. der XXV. W. 1684, Jaworow vom 31 May.

⁴⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIII. W. 1684, Lemberg vom 20 May: „... So kamen auch Briefe ein, von dem Cosackischen Feldherrn Mohilo... mit Erklärung, daß er in kurtzem etwas sonderliches vorzunehmen gedachte, weil die Cosacken sich zu allem willig bezeugten“.

⁴⁸⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das I. St. der XVII. W. 1684, Lemberg vom 8 April: „... Immittelst kommt Bericht, daß die Cosacken, nach dem ihnen des Kunitzky Todt so hingegangen, ihrem neuen Feldherrn, dem Mohilo gleichfalls begegnen wollen, wann ihnen der Herr Lubaczewsky nicht vorkommen, ihr Vornehmen mit Glimpf gedämpft, und die Auführer Ihrer Königl. Majest. zugesandt hätte“.

⁴⁹⁾ Чи не стояла ця операція в якісь звязку з задуманням Могилою походом у Молдавію?

⁵⁰⁾ В. Антонович, 155.

⁵¹⁾ Акты Зап. России, V, 177.

⁵²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXII. W. 1684, Jaworow vom 12 May.

але з приводу поділу вже отриманої платні. Козаки не задовольнилися тою квотою, яка ім припала: по Гордону кожний козак отримав 14 „Gulden“ і новий одяг,⁵³⁾ цього було тільки замало. В тому ж сенсі висловлюється Й Самойлович у вище цитованім листі до охочекомонного полк. Новицького: „и плату польську не по мыслънъ (то есть, не по тому, почему имъ хотѣлося) одержавши, за што его Могиленка волочили...“⁵⁴⁾ Також і львівська кореспонденція в 16 червня (н. ст.) твердить, що козацькі заворушення повстали після отримання грошей, тільки екзекуція над Могилю виглядає тут трохи інакше: „Auch ihren Feldherrn Mohilo mit eisernen Ketten an ein Stück geschlossen, und so übel mit Schlägen tractiret haben, dass er kaum mit dem Leben davon kommen“.⁵⁵⁾

Як би там не було, козаки були дуже незадоволені. Серед них почався рух за виборами нового гетьмана, але поляки поставилися до цих козацьких бажань очевидно негативно. Комісар Дружкевич похваляється („kluge Verordnung“), що йому вдалося вспокоїти козаків,⁵⁶⁾ але в дійсності козацтво найшло вихід з положення, можливо найбільш неприємний і для поляків, і для самого гетьмана. Більша частина його валишила Правобережжа і повернулася до своїх старих осідків.⁵⁷⁾ В Дневнику Гордона знаходимо з цього приводу дуже мальовниче оповідання: „Могила йшов за козаками з шапкою в руці і з слізами на очах і благав їх повернутися назад, обіцяючи кожному 10 талярів і новий одяг, але вони все ж таки пішли геть.“⁵⁸⁾

Цих поворотців могло бути від 4 до 5 тисяч;⁵⁹⁾ серед них знаходилися запорожці, донці, лівобережні козаки, в першу чергу Переяславці.⁶⁰⁾ Певно, чималу ролю в цім рухові грали окремі ватажки, напр., полковники Левко, Дробязага, Кулик, Палій;⁶¹⁾ також впливала агітація лівобережного гетьмана Самойловича, а особливо переяславського полковника Леонтія Полуботка.⁶²⁾ 27 травня (ст. ст.) прибула до Переяслава велика купа запорожців, донців і лівобережців (до 4000 ч.). Леонтій Полуботок взяв з них присягу на службу цареві і за згодою Самойловича дозволив лівобережцям

⁵³⁾ Gordon, II, 26.

⁵⁴⁾ Акты Зап. Россія, V, 177.

⁵⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1684, Lemberg vom 16 Junii.

⁵⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1684, Jaworow vom 19 Junii: „Der in der Ukraine unlängst unter den Cosacken entstandene gefährliche Aufstand, nachdem sie eine grosse Summe Geld(e)s, neben viellem Tuch von dem Päbstl. Nuntio erhalten, und die gegen ihren General Mohilo geführt-gefährlich Empörung ist durch des Hn. Castellans Lubaczewsky kluge Verordnung gestillet, daß sie sich gedemütiget, und öffentlich bezeuget haben, wie sie nicht gesonnen wären, aus dem gehorsam von I. Königl. Maj. zu treten, sondern noch wie vor derselben treue Dienste leisten wolten, beklagten sich aber über ihren General den Mohilo, dem sie weiter nicht gehorchen, sondern einen andern, auf S. Königl. Maj. Gut-befinden haben wolten, welchen Gehorsam sie auch durch die anher-geschickte Gesandschaft bezeugen; Man hält davon, daß dieses durch ausländisch Gelt möge verursachet und eine Würckung eines unlängst allhier gewesenen frembden Gesandten sey“.

⁵⁷⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 881 (De actis contra Tartaros, Leopoli 9 Junij 1684). Також Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1684, Lemberg vom 30 Junii, та das II. St. der XXVIII. W. 1684, Preussen vom 8 Julii: „... Und soll der grösste Theil der Cosacken auch wiederum zu den Moscowitern gefallen seyn“.

⁵⁸⁾ Gordon, II, 26.

⁵⁹⁾ Акты Зап. Россія, V, 177; Gordon, II, 26.

⁶⁰⁾ Gordon, II, 25—27; Дополнение къ актамъ историческимъ, XI, 171 (лист Переяслав, полк. Л. Полуботка до гетьмана Самойловича в Переяславі 16 червня 1684 р.).

⁶¹⁾ Дополнение къ актамъ историч., XI, 172, 173; Gordon, II, 26; Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1684, Lemberg vom 30 Junii. Про Палія скажемо окремо.

⁶²⁾ Дополнение къ актамъ историч., XI, 171—173; Gordon, II, 27.

розвійтися по своїх полках, а донців і запорожців розмістив покищо по селах Переяславщини на стації.⁶³⁾

Можливо, саме цей значний відплів козацтва побудув Яна Собеського видати новий універсал з 20 червня (н. ст.?) 1684 р., в якім він звертався до запорозьких козаків і вважалі українського населення а закликом йти до нього на службу.⁶⁴⁾ Дійсно було досить охочих людей, що покидали свої оселі в надії на платню або адобич. Це вічно мінливі картина: одні відходять, другі приходять; сталих відвосин ще не існує. Ляйпцигська газета вже в кореспонденції з 30 червня (н. ст.) 1684 р. подає: „Timchasm ця втрата вже знову виповнена, бо до Могили прибуває багато людей.“⁶⁵⁾ На підставі піаніцької відомості зі Львова мало бути у Могили на початку вересня вже 10.000 ч.: 8000 піхоти та 2000 кінноти.⁶⁶⁾ Інша кореспонденція говорить, що Могила мав тоді „etlich 1000 Mann“.⁶⁷⁾

Нова небезпека повстала для Могили в осені того ж року, після повороту в під Камянця, де він допомагав королеві в його операціях в цім районі. Знову відпала від гетьмана якась частина козацтва на чолі з Сулимленком.⁶⁸⁾ Сталося це десь недалеко від Камянця на початку жовтня (н. ст.) 1684 р.⁶⁹⁾ У А. Залуського оповідається, ніби Сулимленко, повертаючись в 300 козаками з Молдавії, був оточений татарами, перейшов на бік ворога і став йому служити, бо не в стані був боронитися і не мав надії на допомогу.⁷⁰⁾ Але треба думати, що були якісні інші, нам правда невідомі причини, які прихилили цього ватажка на турецько-татарський бік. Недурно ж він виступив неаабаром в ролі гетьмана Правобережної України, що був визнаний турецькою владою і мав з II боку значну підтримку. Як новий претендент на гетьманську булаву він зараз же почав енергійну акцію проти Могили і його ревіденції.

Взагалі втрата Немирова була болючим ударом для турків і татар. Ця колишня столиця залежних від Туреччини колонізаторів Правобережжя, Дуки і Драгинича, що за Тх часів виросла в значне місто („eine vogelnechte und grosse Stadt“),⁷¹⁾ стала тепер реандезією гетьмана з польської руки і опорним пунктом, в якому знаходилася постійна польська і козацька валога. Місто лежало на турецькім пограниччю, недалеко від Камянця, і викликало у ворога сильне бажання знову взяти його в свої руки. Перша така спроба відбулася вже в березні 1684 р., коли татарська орда налетіла на Немирів, але зустрінулася в міцним спротивом гарнізону і мусіла відступити.⁷²⁾ Другу зробив Сулимленко, який в руках турків і татар міг стати новим притягуючим елементом для правобережного населення і козацтва та й чимало зробити для опанування Немирова і його околиць.

Справді, в останніх числах жовтня або на початку листопаду (н. ст.) 1684 р. Сулимленко з'явився на чолі невеликого козацького відділу разом з турками і татарами перед стінами Немирова, вимагаючи його передачі

⁶³⁾ Gordon, II, 26—27 (під 8 червнем 1684 р.); Акты Зап. Россія, V, 177 (Лист Самойловича до полк. Новицького в Батурині 30 травня 1684 р.).

⁶⁴⁾ Акты Зап. Россія, V, 178—179 (№ 199).

⁶⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1684, Lemberg vom 30 Junii.

⁶⁶⁾ Дополнение къ актамъ историч., XI, 97 („изъ Львова, 7 сентября 1684 г.“).

⁶⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XL. W. 1684, Lemberg vom 14 Septem.

⁶⁸⁾ У „Дополненії къ актамъ истор.“ (т. XI, 106) фігурує він як „Самойлонко“.

⁶⁹⁾ A. Zaluski, т. I, ч. II, 854.

⁷⁰⁾ A. Zaluski, т. I, ч. II, 854.

⁷¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLVII. W. 1683, Lemberg vom 5 Nov.

⁷²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XV. W. 1684, Jaworow vom 31 Martii: „Den 18 Martii ist die Horde bis unter Niemerow eingefallen . . .“

та погрожуючи руною, коли б наважилися ставити йому спротив.⁷³⁾ Цей напад заскочив Могилу зовсім несподівано. Він покинув місто і зачинився в замку з наявними в Немирові козаками та поляками. Почалася облога замку, яка тривала приблизно три тижні.⁷⁴⁾

Тимчасом Сулименко розавинув акцію й для зведення собі населення. Його прихильники розповсюджували серед українців універсалі, де новий гетьман оголошував, що сам султан дав йому „Universalien und Privilegien“ на владу на Україні: хто стане проти нього, того буде скарано на смерть, а майно сконфіковано.⁷⁵⁾ В немирівськім районі було чимало містечок і сел, заселених за часів недавньої колонізації Дуки і Драгинича. З переходом Немироя в козацько-польські руки всіни опинилися в тяжкім положенні, стаючи бевпосереднім театром подій. Під владою Дуки і Драгинича мали тутешні люди бевперечно спокійніше життя. Тепер перед ними повстала загроза повного анищеннЯ, чи то з боку турків і татар, чи то поляків та новозформованого правобережного козацтва. З джерел не зовсім ясно, на чий боці лежали їх симпатії. Можливо, що вони скоріше прихилялися на бік претендента, сподіваючись, що під його опікою їм буде легче жити. Деякі села і містечка заключили з відділами Сулименка „ein Armistitium... dass sie sicher bleiben köppen“.⁷⁶⁾

Також і населення самого Немирова не було певним. Що до нього маємо в джерелах дій версій. Одна, з ляйщіської газети і „Дополненія къ актамъ историческимъ“, подає, що мешканці Немирова готові були перейти на бік ворога і що лише польський командант міста зумів заспокоїти їх та притримати на своїм боці.⁷⁷⁾ Друга, подана Гордоном за відомостями свідків подій, лубенських купців, має такий вміст: мешканці Немирова, розлючені утисками і вибrikами козаків Могили, післиали своїх людей з таємною місією до Сулименка. Вони мали прохати претендента прийти їм на допомогу і обіцяли передати місто в його руки. Але коли цей ватажок прибув до Немирова, то частина населення все ж подалася до Могили в замок. Триста міщан в першу ж ніч утікло назад, після чого Могила примусив тих, що ще валишилися, присягти йому на вірність та наказав козакам добре за ними стежити. Тим, що зосталися в місті, повелося ще гірше: під час штурмів турки, мовляв, гнали їх перед собою на замок і погрожували їм винищеннЯм, коли замку не буде взято. Не спромігши захопити замок та покидаючи Немирів, турки потягнули за собою і цих нещасливих людей.⁷⁸⁾

⁷³⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der I. W. 1684, Zolkiew vom 26 Nov.; Дополненія къ актамъ истор., XI, 106. По відомостям, візграним Гордоном (II, 60) козаків мало бути приблизно 1000 ч., татар 6000 і іннічар 1000. Але в другім місці у того ж Гордона (II, 67) подається менш виразна вістка: „Sulimko mit einigen tausend Tataren und einigen Türken angekommen“.

⁷⁴⁾ Gordon, II, 67.

⁷⁵⁾ Leip. Post- u. Crd.-Z. Das II. St. der XIII. W. 1685, Lemberg vom 1 Martii [подавиться вміст листа референтаріуса „Lazinsky“ (певно Лажкінського) з 21 лютого 1685 р.].

⁷⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIII. W. 1685, Lemberg vom 1 Martii. Про непевність селян наявно ранішу вістку у Залуського, т. I, ч. II, 881 [De actis contra Tartaros, Leopoli 26 Maii (1684)].

⁷⁷⁾ Дополненія къ актамъ истор., XI, 106. Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der I. W. 1684, Zolkiew vom 26 Nov.: „Weil sich aber daselbst ein guter Soldat und Officier, aus Biala-Cierkiew, mit einiger Mannschaft in Besatzung befindet, hätte er mit guten Worten, die in grosser Furcht stehende Gemeine, welche sich schon ergeben wollen, beredet, daß sie bey ihm Stand halten, und sich zu keiner Übergabe bequemen sollten, welches sie dann auch gethan“.

⁷⁸⁾ Gordon, II, 67—68 [„Den 7-ten (März 1685) erfuhr man durch einige Kaufleute aus Lubni, welche sich zur Zeit der Belagerung von Niemirow daselbst in dem Schloße befunden hatten...“].

Здається, саме під час облоги татарська орда вдерлася в інші райони Правобережжя. Як виходить з відомостей, поданих у Гордона, тут панувало чимале заміщення. Польський полковник „Losnitzki“ (чи не Лажнінський!?), що поспішав із своїм відділом на допомогу Могилі, був обложений татарами в Богуславі; Палій, маючи при собі 800 козаків, теж марширував до Немирова, але його оточили татари в „Musigowa(!)“. Полковник Апостол (Щуровський), почувши про татар, відступив до Чернобиля, а Семен Корсунець заявив, що замісьць до Немирова піде за Дніпро на службу цареві.¹⁹⁾

Тим часом Могила вперто боронив замок проти Сулименка, турків і татар. З листа його до коронного гетьмана, аміст якого передано в лайпцигській газеті, довідуємося, що він мав при собі два козацьких полки; щоби внеможливити ворогові його операції, він спалив нове місто („die Neustadt“) і багато будинків, що знаходилися біля замку. З цієї небезпечної облоги вирятував гетьмана його брат, що стояв тоді в частину козацького війська на знищих кватирах на Поліссю. Він стягнув козацькі відділи до купи, вдарив несподівано на Немирів і примусив татар і турків до відступу.²⁰⁾ Подана у Гордона версія лубенських купців звучить інакше: турки і татари ніби самі відступили після трохи тижневої облоги замку, або через недостачу провінту, або тому, що почули про наближення польських відділів.²¹⁾

Ця облога мала поважні наслідки для населення Немирова. Місто лежало в руїнах: частину його будов спалив Могила; решту доконали турки і татари, за якими пішло чимало й населення в неволю.²²⁾ Недавно ще „eine vorhnechte und grosse Statt“, Немирів занепав і став типовою прикордонною фортецею з козацько-польською залогою. Треба припустити, що й околиці Немирова, містечка і села, сильно постраждали. По суті резиденція гетьмана і його околиці залишилися й далі найбільш загроженими пунктами на Правобережжі. Коли турки і татари робили випади з Камянця або влаштовували окремі військові експедиції на Україну, то все звертали свою увагу й в цей бік, про що мавмо вістки в лайпцигській газеті за 1685—1686 роки.²³⁾ Зрозуміло, що населення кидало немирівський район і саме місто і або переходило на молдавський бік, або мандрувало вглиб України. Його тут ставало чим далі тим все менше. Колонізацію, почату Дукою і Драгиничем, тепер було майже відібрано. Ті, що тут ще зали-

¹⁹⁾ Gordon, II, 62.

²⁰⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIII. W. 1685, Lemberg vom 13 Martii: „Vor einiger Zeit ist gemeldet worden, daß die grosse Stadt Niemerow von den Türcken und Tartarn gantz ausgehanen und ruiniret, wie man denn bey 14. Tagen her keine andere Zeitung aus der Ukraine gehabt, nunmehr aber vernommen, daß der Cosackische Feldherr Mohilo, welcher in der Belägerung Niemerow gewesen, durch seinen Bruder, so mit seinen Cosacken in der Podlesze in den Winter-Quartieren gestanden, auf hier-von erlangte Kundschaft, mit einem Corpo zusammen gezogener Cosacken, gantz unverhofft den Feind überfallen, und also Niemerow von der Belägerung befreyet haben solle. Deß Herrn Regimentarii Lacinsky Regiment wäre unter Wegens, Niemerow zu entsetzen, gewesen, aber zu spät kommen, also daß ihm Mohilo Ordre zugesandt, wieder zurück in seine vorige Quarriere zu gehen, und die Völcker nicht abzumatten. Gedachter Mohilo hat, sich desto besser zu defendiren, die Neustadt neben viel Häusern, so nahe dem Schloß gelegen, alle abbrennen lassen, und mit seinen 2. Regimentern, so bey sich gehabt, aufs beste gewehret wie aus dem Briefe, welchen er Sr. Excell. dem Feldherrn übersandt, mit mehrern zu vernehmen“.

²¹⁾ Gordon, II, 68.

²²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIII. W. 1685, Lemberg vom 13 Martii; Gordon, II, 68.

²³⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der I. W. 1685, Vom 25 Nov.; das II. St. der IV. W. 1686, aus Preusen vom 20 Jan.; das II. St. der XXII. W. 1686, Lemberg vom 16 May й т. д.

шилися, очевидно теж не мали підстав бути задоволеними Могилою та його козаками. Берлінський Postillion подає на початку 1686 р., що козаки Могили не мають на немирівській території та в спустошенні Україні ніякого вже „Reclinatorium“.⁸⁴⁾

Сам Сулименко непокоїв Україну ще й в 1685 р. Його відділи стояли на молдавсько-подільськім кордоні, можливо в Ращкові або Ягорлику, і приймали участь в турецько-татарських експедиціях проти козаків Могили і поляків.⁸⁵⁾ Лише під час польської кампанії в Молдавії в осені 1685 р. Могилі вдалося захопити свого противника. Він післав чотирьохтисячний відділ до Ягорліва, де на ту пору сидів Сулименко з 1200 „Schützen“. Козаки взяли Ягорлик приступом, причому багато людей Сулименка, а також турків і татар, опинилося в полоні або було внищено. Саме місто було зруйновано і спалено; Сулименко теж попав у козацькі руки і був висланий в Яворів у роапорядження короля.⁸⁶⁾ В польській королівській кватирі його певно й зліквідували, хоч про це ми й не маємо відомостей.

Зменшення населення в Немирові і його околицях мало поважні наслідки і для Могили та його війська. Воно сильно відбилося на справі запровадження козаків. Взагалі населені пункти в цій районі вряд чи були багатими і не могли виживти значної кількості козаків. Маємо відомості, що Могила ще перед описаною вище облогою мусів висилати якусь значну частину свого війська на азовські кватирі у Полісся.⁸⁷⁾ Також і для тих козаків, які залишилися в Немирові, в осені 1684 р. стало ще гірше.⁸⁸⁾ В літку 1685 р. почалося нове заворушення серед козаків, направлене проти гетьмана саме з приводу розподілу привезеного з Полісся проніанту. Козацька піхота штурмувала цілий день замок і навіть билася в міннотою, яка на цей раз трималася Могили. Були чималі втрати, але на другий день козаки договорилися між собою і заявили свою вірність гетьманові.⁸⁹⁾ Про кризу в постачанням говорять і відомості з кінця 1685 та початку 1686 рр. В Немирові не було з чого жити, і козаки потягнулися вже знову на Полісся і певно в інші місцевості, але поводилися там зовсім

⁸⁴⁾ 2 Woche 1686 Postillion, Krakau vom 5 Jan.

⁸⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XXV. W. 1685, Lemberg vom 31 May; das II. St. der XXVI. W. 1685, Warschau vom 15 Junii; das II. St. der XXIX. W. 1685, aus Polen vom 29 Junii.

⁸⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLIV. W. 1685, aus dem Königl. Feld-Lager unter Bujan in der Wallachey vom 1 Octobr.: „Indessen hat der Cosackische Feld-Herr Mohila auch nicht geschlafen, in dem er selbst in Niemierow blieben, 4000 Mann aber von seinen Volckern gegen Jahorlik auscommandirt, welche auch dahin glücklich gekommen, und daß Stättlein Jahorlik, welches von der Natur und Kunst ziemlich feste, erobert, und den Verräther Solimko, der sich von den Cosackischen Völkern zu dem Feinde erkauffen lassen, und sich daselbst mit 1200 Schützen versperret hatte, auch viel von den Turcken und Tartarn, so bey ihm gewesen, gefangen bekommen, die übrigen alle nieder gemacht, das Stättlein, so an dem Dniester gelegen, in die Asche gelegt und ruiniret, den Solimko aber, neben andern zu Ihr. Kon. Majest. gebracht“.

Там же, Lemberg vom 11 Octobr.: „...Der Verräther Solimko wurde Sonntags nach Jaworow zu Ihr. Königl. Majest. gebracht“.

⁸⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIII. W. 1685, Lemberg vom 13 Martii.

⁸⁸⁾ Доволненіє къ актамъ истор., XI, 172 (Лист Переяславського пол. Л. Полуботка до Савойловича з 16 червня 1684 р.).

⁸⁹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXVIII. W. 1685, aus Garwallitz vom 30 August: „...Aus Bialo Cerkiew meldet selbiger Commandant vom 6. dieses, daß den 31. Juli die Cosacken in Niemerow, wegen des aus der Polese gebrachten Proviantes mit dem Feld-Herrn Mohila in Streitigkeiten gerathen: allwo die Fußvölcker zu rebelliren anfangen, und den gantzen Tag das Schloß gestürmet, weil aber die Reuterey es noch mit dem Mohila gehalten, ist sie auf die Fußvölcker los gangen, also, daß beiderseits viel geblichen, und bey 200. der Rebellen verwundet worden. Des andern Tages haben sie sich mit einander verglichen, und auffs neue die Treue geschworen“.

недобре.⁹⁰) Польська влада мала дати розпорядження про негайний довіз провіанту до Немирова,⁹¹ та, здається, цього не сталося: львівська кореспонденція мельдує ще під 16 травнем (н. ст.) 1686 р. про недостачу в Немирові і Білій Церкві хліба і віктуалій, бо із-за Дніпра нічого не привезено на продаж.⁹²) Треба думати, що й в наступні роки ситуація небагато поліпшила.

Не дивлючись на всі труднощі, у Могили в перших роках його гетьманування вібралося чимало вояків. Це був авантюрничий елемент, вольниця, серед якої січовики правдоподібно грали ролю менторів і надавали тон. Вигуки — ти от, наприклад, з приходу передачі *Дружиничам Могилі польського подарунку* („Kontusz und Atlassen Kleid“): „Гетьмане, надягай анову твій старий одяг, а цей кидай! Інакше поведеться тобі не лішне ніж Куницькому!“⁹³) — свідчать саме про такий свободолюбивий і навіть анархістичний характер нового козацького війська. Воно очевидно не думало ні про колонізацію, ні про осілий спосіб життя, а шукало грошей і адобичі.

Гроші були. Вони походили не стільки з польських державних фондів на війну, скільки з рук папи, живо зацікавленого в поборенні мусульманського світу.⁹⁴) По суті ціле вербування, озброєння та оплата козаків йшла коштом римського престолу; так само субвенціями папи користалася і Австрія, і Польща. Через те, що Іннокентій XI не мав довірія до польської адміністрації (і очевидно не без рації), то розподіл субвенцій і їх виплата йшли через руки папського нунція в Варшаві. Іноді довірочні люди нунція діставляли платню, одяг або навіть і озброєння безпосередньо на місце перебування війська.

В 1683 р. загальні кошти на козацтво мали виносити 202000 злотих.⁹⁵) Принаймні частину грошей передано було польським емісарам, що запрошували козаків на королівську службу. Один з них, Менжинський, викликав сильне недоволення Яна Собеського, бо прибув з значним запітанням до польського лагерю в Угорщині, вже після віденських подій, і мусів з того приводу виправдуватися перед королем. Тут повстало й справа з оплатою козацьких відділів, навербованих Менжинським. Показалося, що на їх озброєння дав безпосередньо гроши варшавський нунцій Pallavicini, а оплата козацтву за службу опинилася у Менжинського. Він затримав її

⁹⁰) Додовненіє къ актамъ истор., 1872, XII, 302: Козак Емелько, що був в 1685 р. на польській службі, вінав 22 лютого (ст. ст.) 1686 р. перед воєводою в Курску: „только де за Дигіпромъ въ Немировъ и въ іншихъ тамошніхъ мѣстѣхъ голодъ бол-шой и кѣльѣ поїсують дорогою ціною, осмачку ржи, что поїсть человѣку, по 20 алтынъ и большъ, да и купитъ де наїтъ не същутъ“.

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der II. W. 1686, Lemberg vom 27 Decemb. 1685: „...Der Mohila hattet seinen Soldaten oder Cosaken in der Podlesie ihren Aufenthalt gegeben, alle(i)n sie verhielten sich daselbst nicht gar wohl, indem sie den armen Leuten groB Ungemach zarogen“.

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der III. W. 1686, aus Preussen vom 11 Jan.: „... Weil denn Mohila mit seinen Cosacken in und um Niemerow alles verzehret, und keine Subsistenz mehr zu finden; Also haben sich diese ingesammt, ausser was in gedachten Niemerow in Garnison gelassen worden, tiefer herunter gezogen, machen nach eigenem Belieben Quartier, whonen weder Edel noch Unedel, und sollen sehr ubel hausen“.

⁹¹) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XII. W. 1686, Zolkiew vom 17 Martii.

⁹²) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXII. W. 1686, Lemberg vom 16 May.

⁹³) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XV. W. 1684, aus Lemberg vom 24 Martii.

⁹⁴) Про загальні напрями Ватиканської політики див. Max Immich, Papst Innocenz XI 1676—1689. Beiträge zur Geschichte seiner Politik und zur Charakterisierung seiner Persönlichkeit, Berlin 1900.

⁹⁵) M. Kukiel, Polski wysitek zbrojny roku 1683, Kwartalnik Historyczny, Lwów 1933, Roczn. XLVII, 176.

у себе і пообіцяв видати лише після прибуття в королівський лагерь. Це зроблено було, мовляв, для того, щоби козаки, побравши гроши в Польщі, не повтікали б.⁹⁶⁾ Невідомо, чи був це правдивий аргумент, чи тільки якесь крутійство. Але Й. Дружкевич, як це мало б виходити з переказу його ж власного оповідання, видав козакам гроши („50000 Gulden“), можливо з суми, призначеної ім за похід в Молдавію, лише тоді, коли козацтво, замордувавши Куніцького, обложило комісара в Немирівськім замку і загрожило йому смертю, „weil sie die Gelder, welche ihnen von dem Pabst übermacht, nich bekommen haben“.⁹⁷⁾

Для влаштування походу в 1684 р. папа знову дав гроши. В січні того ж року постановлено було на нараді Яна Собеського з нунцієм, що останній виплатить королеві субсидії в 450000 флоренів, з того 100000 на козаків, 12000 на кінноту в Бесарабії, 100000 на артилерію, 200000 на піхоту; решту малося віднести на подарунки для козаків.⁹⁸⁾ Гроши козакам видала правдоподібно на цей раз довірена особа нунція. Коли козацька делегація поверталася в березні 1684 р. з Яворова, де було затверджено Могилу гетьманом, то з нею мав їхати й папський комісар „mit Gelde und Röcken“.⁹⁹⁾ Берлінський Postillion каже, що ним був префект „der Päpstl. Theatinorum“, висланий на доручення нунція в Польщі.¹⁰⁰⁾ Трохи пізніше Могила дякував за надіслані гроши, сукно і амуніцію.¹⁰¹⁾

Також і в 1685 р. мав Могила отримати гроши з того ж джерела. В літку цього року ляйпцигська газета подавала, що нунцій виплатив субсидії коронним гетьманам, з чого „eine gute Partey“ переслано також і Могилі.¹⁰²⁾

Особливі великі приготування робилися для королівського походу 1686 р. На цьогорічну кампанію папа мав передати нунцію вексель в один міліон (якою монетою, не сказано!), як твердить кореспондент ляйпцигської газети; Дружкевича післано до козаків, щоби вручити ім „100000 L. an Baarschafft, auch Tuch und Röcke“.¹⁰³⁾ З іншої кореспонденції віходить, що король післав козакам „etliche 1000 Ellen Tuch“ і частину „der Päpstl. Subsidien-Gelder“.¹⁰⁴⁾ Кореспонденція з Кракова подає: „Der Päpstliche Nuntius hat an unsere Czaporowische Cosacken grosse Summen Geldes remittiert, damit sie aufs ehesten auch mit ihrem Geschütze bei der Königl. Armee erscheinen mögten“.¹⁰⁵⁾

При огляді подій 1687 р. польський історик Шуйський підкреслює, що неуспіх цілого ряду польських експедицій дуже вплинув на папу: його незадоволення постійно зростало. Нунцій Pallavicini почав стримуватися в видачею субсидій на потреби польського війська.¹⁰⁶⁾ Можливо, що така

⁹⁶⁾ Acta historica, VI, 446 (Лист Яна Собеського до дружини з 7 жовтня 1683 р.).

⁹⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XV. W. 1684, Lemberg vom 24 Martii.

⁹⁸⁾ L. Pukianiec, 83 (реляція варшавського нунція Pallavicini в 16 січня 1684 р. — Ватиканський Архів, Polonia). Oppo Klop, Das Jahr 1683 und der folgende große Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699, Graz 1882, 373 — каже більш загально, що Pallavicini передав королеві на похід 1684 р. 200.000 „Gulden“ на піхоту, 100.000 на кінноту, а інші суми для козаків.

⁹⁹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XV. W. 1684, Lemberg vom 31 Martii.

¹⁰⁰⁾ 17 Woche 1684 Sonntag. Postillion, Jaworow vom 1 April.

¹⁰¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIII. W. 1684, Jaworow vom 20 May.

¹⁰²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1685, Warszaw vom 6 Julii: „Von diesen päpstl. Geldern ist auch dem Mohila eine gute Partey zugesandt, selbigem seine bisher verspürende Treue zu belohnen, und dem Feinde ferner allen möglichen Abbruch zu thun...“

¹⁰³⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XII. W. 1686, Zolkiew vom 7 Martii.

¹⁰⁴⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der VIII. W. 1686, Lemberg vom 10 Febr.

¹⁰⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIX. W. 1686, Cracau vom 28 April.

¹⁰⁶⁾ I. Szuski, IV, 103.

здергливість проявила себе вже після невдалого молдавського походу Яна Собеського 1686 р. Принаймні за роки 1687—1688 я не маю в моїх джералах відомостей про виплату папських грошей козакам. Невиключене, що ясно зафіксована джерелами субсидія Ватікану 1686 р. була в такому маштабі останньою. Пізніше козацтво, коли й діставало щось, то певно з польських фондів і порівнюючи малі суми.¹⁰⁷⁾

На вольницю, що знаходилася у Могили, саме брак грошей й інших річей міг мати рішаючий вплив. Принаймні у 1687—1688 рр. відбувається якась криза в рядах козаків, що ще горнулися до Могили. Але про ці події будемо ще говорити в звязку з діяльністю Палія.

III. Відносини між Палієм і Могилою в 1684—1685 рр.

Початки діяльності Палія на Правобережжю (1684—1688)¹⁰⁸⁾ були нам досі майже невідомі. Певно, що той ватахок Семен з своїм козацьким відділом, який в листах Яна Собеського до дружини з 1683 р. фігурує як співучастник післявіденських операцій проти турків, був саме Палієм.¹⁰⁹⁾ Говорячи про його початкову діяльність, В. Антонович підкреслює, „що в перший раз імя Палія зустрічається під р. 1688 яко козацького полковника, а до цього часу всі історичні джерела мовчать про нього“.¹¹⁰⁾ В дійсності Палій виступав як полковник уже в 1684 р. Про це мавмо агадку в ляйпцизькій газеті за 1684 р. (*„Die Cosacken, welche mit dem Obristen Palei von ihrem Feldherrn entwichen...“*)¹¹¹⁾ і в листі переяславського полковника Л. Полуботка до Самойловича з 16 червня (ст. ст.) 1684 р. (*„а мы пойдемъ за полковникомъ своимъ Палеемъ въ Запороги“*)¹¹²⁾

З самого початку гетьманування Могили відносини між ним і Палієм не були добрими. Палій був правдоподібно одним з чоловіх діячів повстання проти Могили, що вибухло в травні 1684 р. Можна припустити, що він сам думав сісти на місце Могили і що козаки могли мати його кандидатуру на увазі. В усякім разі справу виборів нового гетьмана було піднято. Яворівська кореспонденція з 19 червня (н. ст.) 1684 р. недурно ж говорить, що козаки «висловлювали своє незадоволення з гетьмана Могили і, відмовляючи йому послуху, бажали собі іншого „auf I. Königl. Maj. Outbefinden“».¹¹³⁾ Але повстання, як вже раніше поставалося, не привело до якихось результатів, бо поляки підтримували Могилу. Тоді значна частина козацтва покинула свого гетьмана і перейшла за Дніпро на Переяславщину. Також і Палій зробив те ж саме; чи він повів за собою самих козаків¹¹⁴⁾ і пізніше перейшов на Запоріжжя, чи з якою іншою гру-

¹⁰⁷⁾ З свідчення Савелія Андрющенка, посланця Мазепи в Польщу, в Батурині 5 листопаду (ст. ст.) 1688 р. виходить, що козаки Могили і Палія отримали від короля «жалованье, на каждого рядового козака по кафтани и по пяти ленковъ денегъ». Див. А. Востоковъ, Посольство Шакловитаго къ Мазепѣ въ 1688 г., Кіевская Старина 1890, V, 294.

¹⁰⁸⁾ Про походження Палія і перші етапи його військової служби див. старанну аналізу М. Андрусяка, Мазепа і Правобережжя, Квартальний Вістник, Львів 1938, 7—9, 81, 82, 83.

¹⁰⁹⁾ E. Raczyński, Listy króla Jana III pisane do królowej Maryi Kazimiry w ciągu wyprawy pod Wiedeń w roku 1683, Warszawa 1824, 98, 178; Acta historica, VI, 429, 534.

¹¹⁰⁾ В. Антонович, 176.

¹¹¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1684, Lemberg vom 30 Junii.

¹¹²⁾ Дополнение къ актамъ истор., XI, 172.

¹¹³⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1684. Jaworow vom 19 Junii.

¹¹⁴⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1684, Lemberg vom 30 Junii: *„Die Cosacken, welche mit dem Obristen Palei von ihrem Feldherrn entwichen... sind über den Dniper, alwo sie sich noch aufzuhalten, gegangen“*.

пою подався пряма на запорозьку територію,¹¹⁵⁾ цього за браком певніших відомостей вирішти не можемо.

На Запорожжю залишився Палій недовго. Вже в осені 1684 р. був він знова в Немирові.¹¹⁶⁾ Між ним і Могилою, треба думати, прийшло до якогось поровуміння. Але неважом відносини Іх вдруге погіршилися. На початку 1685 р. Палій імовірно зробив другу спробу стати на чолі козацтва. Принаймні такі відомості знаходимо в ляпницькій газеті за 1685 р. Перша більш загальна вістка з 28 березня (н. ст.) каже, що козаки в Немирові починають „песе Händel“ в Могилою і хотять вибрати собі нового гетьмана;¹¹⁷⁾ друга з 8 квітня (н. ст.) вживав вже й призначене Палія: „Von Niemerow haben wir Zeitung, daß sich die Tartaren auf ein groß Stück Weges von dannen zurück gezogen; Die Cosacken aber daselbst, solen mit ihrem Feld-Herrn Mohilo gar nicht zu frieden seyn, sondern einen andern über sich, Palla genannt (очевидно Палій!) erwählet haben, welches zwar bey diesem Volcke nicht neues, indem es ungewohnt ist, eines Regiment lang über sich zu leiden“.¹¹⁸⁾

Але з кандидатурою Палія і на цей раз не повелося. Могила й надалі залишився гетьманом; проти нього, як лояльного і приемного польській владі співробітника, тяжко було щось зробити. Та й Палій мусів видаватися полякам, принаймні на час, ісбавпочною людиною, хоч би вже тому, що недавно ще покинув польську службу і потягнув за собою значну кількість козаків.

Палій стояв ще деякий час під Немировим, але він очевидно не був в добрих стосунках з немировськими властями, бо на заклик польського командрата фортеці відмовився вийти в похід на орду, що тоді робила рейд на території Немирова і Білої Церкви.¹¹⁹⁾ Ця перша, немирівська фаза його діяльності скоро закінчилася. Десь в літку 1685 р. він рішив стати на власні ноги; дуже виразну вказівку на це подав львівська кореспонденція з 26 липня (н. ст.): „Der Kosackische Obriste Baley (очевидно Палій!) kann sich mit dem Feld-Herrn Mohila nicht vergleichen, deswegen jener sich von Niemerow gen Bialacierkiew begeben, allwo sich viel Volks zu ihm begiebet, und er also sehr verstärcket wird“.¹²⁰⁾ Коли проаналізувати відомості, подані у Дневнику Гордона (під датою 9 липня 1685 р.), то Палій мав привести з собою на нове місце цілий полк: він виставив для охорони місцевостей навколо Білої Церкви 300 кіннотчиків, решту ж своїх людей розмістив у Рокитній та „bei den engen Fäben“.¹²¹⁾

Це був певно початковий момент в колонізаційній діяльності Палія. Оскільки повірти Дневнику Гордона, саме тоді подався він до польського короля,¹²²⁾ з якою метою, джерело не згаджує. Але цю поїздку можна було б поставити в звязок з наданням йому Хвастовщини як окремої полкової території. Королівський універсал, який давав козакам для селити землі колишніх полків чигиринського, корсунського, черкаського, уманського, кальнищького, білоцерковського, почасти київського, вийшов уже в

¹¹⁵⁾ Натяк на це знаходимо в „Дополненія къ актамъ истор.“, XI, 172. Дав. також Н. Костомаровъ, VI, 335; Новикъ-Карачевский, 251; М. Андрусянъ, Мазепа і Правобережжя, 9.

¹¹⁶⁾ Gordon, II, 48, 62.

¹¹⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XVI. W. 1685, Lemberg vom 28 Martii.

¹¹⁸⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XVI. W. 1685, Warschau, vom 6 April.

¹¹⁹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1685, Lemberg vom 21 Junii.

¹²⁰⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXIII. W. 1685, Lemberg vom 26 Julii.

¹²¹⁾ Gordon, II, 106.

¹²²⁾ Gordon, II, 107: „Den 11-ten (August 1685) bekam man die Nachricht, daß der Obriste Paley sich zu dem Könige begeben habe“.

1684 р.¹²³) В слідуючім році затвердив й польський сойм всі привілеї і вільності, надані козакам попередніми королями. Сесія сойму, що приняв цю постанову, почалася 16 лютого (н. ст.) 1685 р. і закінчилася після шести тижнів праці.¹²⁴) Ясно, що король після сеймової легалізації козацтва не мав уже труднощів і міг з повним правом роздавати землю козацьким ватажкам для колонізації. Цю обставину певно і використав Палій.

IV. Початки колонізаційної і військової діяльності Палія на Правобережжю та його перевага над Могилою.

Думаемо, що Палій перший почав колонізаційну працю на Правобережній Україні, десь вже в другій половині 1685 р. Імена інших колонізаторів, Самуся, Іскри, Абазина, починають виступати пізніше; про їх колонізаційну діяльність можна говоритись десь коло 1690 р.¹²⁵) Осівши в Хвастові, Палій негайно приступив до організації свого терену і повів колонізацію в широкім масштабі. Вищесказані кореспонденції з ляйпцизької газети (з 26 липня н. ст. 1685 р.) каже не без підстави, що як тільки Палій перейшов на Білоцерківщину, до нього почало абиратися багато людей, що дуже скріпило його позиції.¹²⁶) Грунтуючись на актах „Донськихъ Дѣлъ”, О. Гермайє звертає увагу на те, що московський уряд звернувся в 1686 р. з протестом до Яна Собеського з приводу запрошення ним на польську службу калмиків і донців. При тім автор підфреслює, що й Палій, заходжуючись біля заселення спустошеного Правобережжя, звертався до Дону, бо власне там сила-силенна була того люду, що в Паліївій козацькій державі знаходила вдійснення своїх прағнень. І на заклик Палія особливо український елемент на Дону живо одаивався.¹²⁷) Але охочі люди приходили до Палія заагалі зо всіх боків, з західних областей України, з Запорожжа, особливо ж з Лівобережної України.

На соціальні причини цього руху не потрібуємо вказувати, бо їм посвячено чимало сторінок в монографіях В. Антоновича і В. Вовка-Карачевського. Тут треба тільки підкреслити, що енергія, яку приложив Палій до свого завдання, мусіла бути дуже значна. Хвастовщина вже в 1688 р. могла похвалитися результатами колонізаційної праці, і саме ім'я Палія, як колонізатора, мало свою вагу. Про це маємо цікаву версію в матеріалах Востокова. Посланець Мазепи в Польшу, Савелій Андрющенко, прибувши в Батурин 5 листопаду (ст. ст.) 1688 р., оповів, що він в Заславлі зустрінувся з братом Палія, Василем, іхав разом з ним до Хвастова, а в дорозі чув від нього ріжні новини, між ними й таку, ніби цісар просив Яна Собеського вислати в Молдавію добровільне козаче військо на допомогу господарю, який мав здекларувати себе на боці Австрії. Король наказав всім козакам з Немирова й інших оселених пунктів входитися до Могили і Палія, щоби йти походом в молдавську землю; на їх місце, в Немирів, Вилинці, Паволочь й інші, „краине отъ Украины по Полѣсью“, поставлено ліпші польські хоругви, так звані волошські козацькі. „Не бажаючи допустити волохів у свій Хвастів, Палій післав туди свого брата з наказом, рішучо не допускати в Хвастів жадної польської хоругви, хоч би

¹²³) Архівъ Юго-Западной Россіи, Кіевъ 1868, ч. III, т. II, 94 (№ XXV); Антонович, 156—157.

¹²⁴) Volumina legum, С. Петербургъ 1860, V, 350 (§ 25).

¹²⁵) Порів. В. Антонович, 164, 172—173.

¹²⁶) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXIII. W. 1685, Lemberg vom 26 Juli.

¹²⁷) О. Гермайє, Україна та Діл у XVII ст., Записки Київського Інституту Народньої Освіти, Кіевъ 1928, III, 189.

для того прийшлося вступити в бій; сам же Палій, не маючи зовсім охоти йти із своєю кіннотою на зимування в молдавську землю, поїхав до короля просити його про звільнення від цього походу. А король і коронний гетьман задумали на будуче літо посадити Палія в Чигирині, щоби місто власелити людьми; однак Палій зовсім не бажав поселитися в Чигирині, і коли його випруть з Хвастова, то перейде на життя в Трипілля*.¹²⁸⁾

Коли повірити цьому звідомленню, то виходить, що колонізаційна діяльність Палія була вже остильки помітною, що король збирався перевести його в Чигирин для власення нової території. А, можливо, грали тут ролю козацькі роарухи в сусіднім Поліссю, які викликали бажання у шляхти відсунути козаків як мога далі від цієї території, або якісь польські інтриги, таємна робота певних чинників, що хотіли усунути Палія з Хвастовщини та заволодіти нововаснованими оселями і самим із руїн відбудованим Хвастовим. Як знаємо, існував і джерельно зафікований претендент; ним був титулярний київський єпископ Андрій Христостом Залуський, який вичікував тільки принарадного часу, щоби знову зробити в Хвастова осередок католицької пропаганди як за часів до Богдана Хмельницького.¹²⁹⁾ Відомо, що Палій в р. 1688 вперше звернувся через Мазепу до Москви, просячи прийняти „його во всіма військовими та оселими хвастівськими людьми під свою державу“, та що московський уряд відповів відмовою.¹³⁰⁾ Невиключене, що Палій зробив цей крок саме тому, що почував себе загроженим.

Саме ця колонізація стала підвальною правдивої сили Палія, в протилежність до гетьмана Могили, що по суті мав у своїх руках тільки вояків та місто Немирів, значно зруйноване і з спустошеними околицями, прикордонну фортецю з козацьким і польським гарнізоном, вічно виставлену на небезпеку, бо тут весь час йшли сутички з татарами і турками. В таких обставинах тяжко було думати про колонізаційну діяльність, та й невідомо, чи Могила дійсно дбав про неї. Він опирався на наємне козацтво, що жило з платні, адбічі і стацій. Коли були гроші, можна було з охочих людей набрати більшу кількість вояків; коли їх не було, то козацтво покидало гетьмана і йшло на всі боки. Дуже дошкульно була справа з запровіднитуванням козаків у Немирові, бо весь час приходилося доводити поживу. Починаючи в 1684 р., Могила мусів посылати своїх людей на кватирі у Полісся, особливо на зиму. Це були несталі відносини, які характеризувалися козацькими бунтами, замахами на життя гетьмана, неспокієм. Ніколи Могила не міг почувати себе певним і все мусів оглядатися на поляків, щоби на випадок біди мати з їхнього боку підпору.

Цілком інакше було у Палія. Він вибрав під свою резиденцію спустошене місто Хвастів, яке лежало досить далеко від кордону. Неприємною була близькість білоцерківської фортеці, бо вона була осередком польської сили на Правобережжю, але з другого боку це давало й більшу забезпеченість від татар. Були й інші вигоди: хвастівська місцевість сходилася межею з Києвом, так що можна було легко вноситися в Мазепу, а через Київського воєводу і в Москву. Також важко було сусідство залюдненого київського Полісся, хоч і під польською владою.¹³¹⁾

¹²⁸⁾ А. Востоковъ, Посольство Шакловятаго къ Мазепѣ въ 1688 г., Кіев. Стар. 1890, V, 223—225.

¹²⁹⁾ A. Zaluski, т. I, ч. II, 1119; В. Антонович, 177, 178; порів. 184—185. Вороже відношення Залуського до Палія видно хоч би в тій характеристики, яку він йому дав він прокінці 1687 р. (Epistolae, т. I, ч. II, 1004): „In Palejum etiam Colonellum Cosatissim, ingenio violentum, et obsequijs ignarum, si contra morem, et fas disciplinae, vim meditari vellet...“

¹³⁰⁾ В. Антонович, 176.

¹³¹⁾ Порів. В. Антонович, 176, 177.

Саме завдяки цьому положенню Хвастовщина могла задоволити потреби і „осілих“ і „військових“ людей: перші знаходили тут потрібну для колонізації плодочу землю, більш забезпечену від татарських нападів ніж в інших місцевостях Правобережжя; другі мали під боком Полісся, що забезпечувало їм утримання і кватирі. Палій зумів притягнути до себе осілий елемент, гарантуючи йому право слобід на козацьких правах. Але й військовий, авантюристичний елемент йшов охоче до нього. Платня, оскільки вона виплачувалася, йшла козакам Палія так само як і Могили. Крім того численні самостійні експедиції, які робив Палій на чолі своїх козацьких відділів, давали велику здобич, й це також не залишалося без впливу.

Вже з початків своєї колонізаційної діяльності Палій мусів дбати про те, щоби його „військові“ не були тягаром для „осілих“. Тому то він і висилає їх, так само як і Могила й інші козацькі ватажки того часу, на Полісся. В. Антонович висловлює думку, що Палій, щоби дати можливість спокійно розвиватися розпочатій колонізації, в перші роки свого поселення ухилявся від усіх непорозумінь з поляками. З 1683 по 1688 рр. ні шляхтичі, ні польські урядники не подали на Палія ні одної скарги. Лише в 1688 р., коли Палія було арештовано за вносини з Мазепою і Москвою і за пропозицію піддати свою Хвастівщину під царську руку, „відділи Палієвих козаків рушили на Полісся і почали грабувати панів польських, а до 1688 р. вони вовсім туди не заходили“.¹²²⁾

Цей погляд Антоновича безперечно помилковий. В дійсності арешт Палія відбувся в Немирові в осені 1689 р., як це довів М. Андрусяк, а випущено було його в віланиці на початку весни 1690 р.¹²³⁾ Поводження Палієвих козаків у 1688 р., про яке й Андрусяк дає кілька звісток з Київщини,¹²⁴⁾ мало характер звичайних розрухів, а не протесту проти арештування Палія.

Але Палієві козаки з'явилися на Поліссі вже раніше. Можна припустити, що Палій вислав їх туди в самих початків своєї колонізаційної діяльності. Ляйпцизька газета подає першу звістку про те, що військові відділи Палія в початку літа 1686 р. знаходилися на Поліссі для відпочинку.¹²⁵⁾ В 1687 р. подано було вже чимало скарг („kompen überall grosse Klagen ein“) на Палієвих козаків в приводу гвалтів, учинених ними на своїх зимових кватирях.¹²⁶⁾ В Архіві Юго-Западної Росії надруковано скаргу шляхтичів Меленевських на полковника Семена Палія перед гродським урядом в Овручі з 2 березня 1688 р., де між іншим говориться, що Палій, не задоволяючись „dawniejszem i krywdami, konsistentiami zimowemi, oppressiami, violentiami, po domach szlacheckich extorsiami“, також „terazniejszego roku“, перебуваючи на зимовій консистенції, привів шляхту села Меленів до останнього аубожіння.¹²⁷⁾

Отже конфлікти з польською шляхтою вовсім не були нової дати. Вони звернули на себе увагу й урядових чинників. У львівській кореспонденції з 4 грудня (н. ст.) 1687 р. читаємо: „Vergangene Woche ist das Senatus Consilium zu Zolkiew, wegen Verlegung der Völker vollzogen, auch wegen des Paley Cosackis. Obristen, Rath gehalten worden. Dieser

¹²²⁾ В. Антонович, 183, 184—185.

¹²³⁾ М. Андрусяк, До історії правобічних козаків, 253, 255, 264, 267.

¹²⁴⁾ М. Андрусяк, ibid., 254.

¹²⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1686, Lemberg vom 20 Junii: „Den 7. dieses (Juni) ist der Obr. Palay aus den wilden Feldern zurücke kommen... Seine Truppen, welche er itzo in der Polesie auszurühen verleget hat, reissen aus“.

¹²⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der I. W. 1688, Warschau vom 26 Decemb. (1687).

¹²⁷⁾ Архівъ Юго-Западной Россіи, ч. III, т. II, 172 (№ 1).

hat mit den seinigen auf Polesie überaus feindlich gehandelt, indem er die Edel-Höfe angreift, die Edeleute plündert, und alles nach seinem Willen thut".¹³⁸⁾

Як видно, вольниця Палієва почувала себе на Поліссю як у власній хаті і не дуже то рахувалася з бажаннями і скаргами польських шляхтичів. Звичайно, це псувало відносини з польськими урядовими і неурядовими чинниками, але з другого боку принаймні була та вигода, що „осілі“ люди на Хвастівщині не терпіли шкоди від своїх же „військових“. Для них стояло до розпорядимости київське Полісся.

Військова діяльність Палія не тільки зробила його ім'я страшним для ворогів, не тільки притягнула до нього правдивий військовий елемент, але й добула йому славу в очах ширшого оточення, включно до поляків, і навіть за кордоном. В кореспонденціях до німецької преси за 1685—1688 рр., а також у Дневнику Гордона (1685) занотовано чимало дій, звязаних з військовими виступами Палія того ж часу. Це були вдебільшого дуже сміливі окремі експедиції або проти татар в самій Україні та на її кордонах,¹³⁹⁾ або на території Молдавії,¹⁴⁰⁾ під Очаків¹⁴¹⁾ й т. д. Операція під Очаків звернула на себе особливу увагу. Це була очевидно одна з перших операцій Палія в цім напрямі. Про неї так висловлюється львівська кореспонденція з 20 червня (н. ст.) 1686 р.: „Den 7. dieses (Juni) ist der Obr. Palay aus den wilden Feldern zurücke kommen, und in die Vorstadt zu Ozakow eingefallen gewesen, allda er viel Tartaris. Weiber, Kinder, auf etliche 1000 Stück Schafe und ander Vieh bekommen; im zurückgehen aber, hat die Horde mit etlichen Janitscharen ihm nachgesetzt, und nach langer tapferer Action, da er merckete, daß er den Raub nicht mit führen könnte, hat er alles nieder säbeln lassen, das übrige verlassen, und nur 20. Pferde davon behalten: selbiger hat 4 Wochen sich mit dem Pferde-fleische behelfen müssen“.¹⁴²⁾ Але Палій співпрашував також і з поляками, іноді й з Могилою, робив розвідочну службу¹⁴³⁾ та приймав участь в польських походах.¹⁴⁴⁾

Вже відомості з 1686 р. свідчать про те, як швидко почав йти в гору Палій: його військова діяльність зацінала собі призначення. „Der berühmte Parteygänger Palley“ — каже про нього львівська кореспонденція з 17 березня (н. ст.) 1686 р.¹⁴⁵⁾ З приводу нападу на передмістя Очакова звертається увагу на його „lange tapfere Action“;¹⁴⁶⁾ в іншому місці говоритьъ

¹³⁸⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der LI. W. 1687, Lemberg vom 4 Dec.

¹³⁹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1685, Lemberg vom 6 Septem.; das II. St. der XL. W. 1685, Warschau vom 20 Septem.; Gordon, II, 107, 108 (під вереснем 1685 р.).

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XI. W. 1686, Lemberg vom 28 Febr.; das II. St. der XVII. W. 1686, Warschau vom 20 Aprilis; 15 Woche 1686 Dienstag. Mercurius, Lemberg vom 1 Aprilis.

18 Woche 1687 Dienst. Fama, Aus Zolkiew vom 19 Aprilis; 33 Woche 1687 Dienstag. Mercurius, Lemberg vom 31 Julii; Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXX. W. 1687, Lemberg vom 10 Julii; 33 Woche 1687 Sonntag. Postillon, Wien vom 10 August. Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der VI. W. 1688, Lemberg vom 22 Januar й т. д.

¹⁴⁰⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der VII. W. 1688, Lemberg vom 29 Jan. und Lemberg vom 12 Febr.

¹⁴¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1686, Lemberg vom 20 Junii. Те ж саме і під тою ж датою в 27 Woche 1686 Dienstag. Mercurius.

¹⁴²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1686, Lemberg vom 20 Junii.

¹⁴³⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLI. W. 1685, Lemberg vom 20 Septemb.; das II. St. der XIII. W. 1686, Lemberg vom 17 Martii.

¹⁴⁴⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XXXVII. W. 1686, aus dem Königl. Feldlager bey Seepanowa 7 Meylen von Jaß vom 27 Augusti; 32 Woche 1687 Fama, Lemberg vom 24 Julii.

¹⁴⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIII. W. 1686, Lemberg vom 17 Martii.

¹⁴⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1686, Lemberg vom 20 Junii.

ся, що він має „grossen Zulauff“ з боку козаків.¹⁴⁷) Паралельно з тим просла і військова сила Палія: в 1684 і 1685 рр. козаків у нього ще не дуже багато, але в 1686 р. фігурують уже такі цифри як 1400 козаків, а якими Палій робить розвідочну службу.¹⁴⁸) На початку 1687 р. Палій йде під Камянець на допомогу полякам на чолі 3000 козаків,¹⁴⁹) і цілком можливо, що це буди не всі сили, якими він тоді роапоряджав. У травні 1688 р. у Палія нараховують уже „etliche tausend“ козаків.¹⁵⁰) Та й склад його воящства мусів бути особливо добірним. Під час походу Яна Собеського в Молдавію в 1686 р. Палій мав появитися в королівському лагерю з полком „der ältesten und besten Cosacken“.¹⁵¹)

Ріст популярності і значення Палія відбився й на Могилі. В 1688 р. перевага була вже виражено на боці першого. Не можна їх відносини назвати суто ворожими. Контакт між ними не поривався і в останні роки гетьманування Могили. Польський командант Немирова писав в січні 1688 р., що в Немирові перебував (очевидно в зимі 1687 р.) якийсь час Палій і мав нараду з гетьманом щодо акцій проти бувшого господаря і правителя Правобережжя в турецької руки, Драгинича. У Драгинича була якась купа козаків, а якими він все ще сидів десь на турецькім боці, вблизу кордонів Правобережжя. Плянувалося захопити його разом із козаками, для чого Могила дав Палієві й свій козацький відділ. Але Драгинич своєчасно відійшов „in das Techynische Schloß“; також і погода не сприяла, бо навіть Дністер ще не зовсім замерз. Через ці труднощі вдалося тільки сплюндрувати одне село на тім боці Дністра та й з тим повернутись назад.¹⁵²)

Саме в 1688 р. знані нам джерела або вгадують Палія на рівні з Могилою („Могила и Палій съ ковацкимъ войскомъ стоять подъ городомъ Яловцомъ“),¹⁵³) або оповідають лише про Палія, якого участь в обороні країни ставиться на перше місце.¹⁵⁴) Що на Палія звертається таку увагу, пояснюється, можливо, й тим, що Могилу покидали козаки і що у нього вже не було значних сил. Дуже виражено в цім відношенні в львівська кореспонденція з 20 травня (н. ст.) 1688 р.: „Der Feld-Herr Mohila hat

¹⁴⁷) Leip. Post- und Ord.-Z. Das II. St. der XVII. W. 1686, Warschau vom 20 Aprilis.

¹⁴⁸) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIII. W. 1686, Lemberg vom 17 Martii.

¹⁴⁹) 18 Woche 1687 Dienst. Fama, aus Zolkiew vom 19 Aprilis.

¹⁵⁰) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIII. W. 1688, Lemberg vom 20 May.

¹⁵¹) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XXXVII. W. 1686, aus dem Königl. Feldlager bey Seepanowa 7 Meilen von Jab vom 27 Augusti.

¹⁵²) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der VII. W. 1688, Lemberg vom 29 Januar: „Der Hr. Commandant aus Niemerow schreibt vom 15. daß der Obriste Palley zu Niemerow gewesen, und mit seinem Feld-Herrn Mohila Rath gepflogen, wie er den Dragonic, von der Pforte über die Cosacken schon längst gesetzten Feld-Herrn, und einige ihm bestimmende Cosacken gefangen bekommen thüge: hat ihm also der Feld-Herr Mohila seinen Substituten zugegeben, damit er mit stärckerer Partey über den Dniester gehe; weil aber selbiger nicht recht gefroren, ist ihm das übergehen was schwer und unbedeuet gewesen, daß also der Dragonic in das Techynische Schloß sich retiriret hat, die Cosacken auch nur ein Dorff ausgeplündert, und also zurück gekommen.“

Як додовнення до цього подаємо ще одну вістку. Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der IX. W. 1688, Lemberg vom 12 Febr.: „Der Obriste Palley hat hinter dem Dnieper (очевидно Дністер) nichts verrichtet, nur daß er ein Dorff unter Tehyn ausgeplündert, und ist zurück auf Polesit gegangen“.

¹⁵³) А. Востоковъ, 294 (Зівниня Савелія Андрющенка в Батурині 5 листопаду 1688р.).

¹⁵⁴) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der IX. W. 1688, Grodno vom 16 Febr.; особливо ж das IV. St. der XVI. W. 1688, aus Warschau vom 12 April, де подається, що виказано корол. війську в огляді на небезпеку від татар йти до Львова, а інгіля до Камянець; „der gleichen Ordre ist auch an den Palley und seine Cosacken ergangen, welche sich nicht saumen, sondern willig einfunden werden, weil sie schon lange darauff begierig gewesen . . .“

wenig Volck bey sich, weil sie von ihm abgehen, und alles dem Paley anhänget, welcher schon etliche tausend starck".¹⁵⁵⁾ Залишається враження, що авторитет і значення Могили в 1688 р. помітно занепали.

У своїй відомій монографії В. Антонович каже: „Невідомо, чим скінчив Могила свою сумну роль, але в останній раз зустрічаємо його ім'я під 1686 р. З цього часу сучасні свідоцтва промовчують про п'яного й на його місце стають люди, що й геть-то більше мають значення”.¹⁵⁶⁾ Як ми вже бачили, існує чимало відомостей про Могилу й в пізнішого часу. Також і дату його смерті вдається більш мінім установити. Про це дають нам відомості дві львівські кореспонденції. Одна, з 19 січня (н. ст.) 1689 р. каже, що на цих днях прибули сюди з Немирова кілька офіцерів, які показали, ніби козацький гетьман Могила недавно розбився до смерті; після того заворушилися коваки і хотіли було зайнятися рабунком, але до цього не допустив польський гарнізон.¹⁵⁷⁾ Друга, з 2 лютого (н. ст.) 1689 р., передає, що коваки нетерпляче („mit grossem verlangen“) чекають на призначення королем нового гетьмана на місце померлого Могили.¹⁵⁸⁾

Враження від цих кореспонденцій таке, неначе справді в Могилою стався якийсь нещасливий випадок. Але авчайно не виключене, що й козаки могли приложити руку до цього інциденту. Як би там не було, принаймні одну версію ми маємо. З датуванням кореспонденції — Львів 19 січня (н. ст.) 1689 р. — можна приближено встановити, коли він саме помер. Приймаючи на увагу, що подорож агаданих в кореспонденції офіцерів (певно польських) мусіла забрати декілька часу, що вони прибули до Львова „на цих днях“ (отже кореспонденція не була писана заран по їх приїзді), — треба відсунути дату смерті Могили трохи назад. Але вислів кореспонденції „недавно розбився“ свідчить про те, що смерть Могили була свіжкою подією, недавнього часу. Отже думаю, що не буде великої помилки, коли ми віднесемо смерть Могили на грудень 1688 р.

Де був саме Палій під час смерті Могили і чи стояв він в якісь звязку з цією подією, не знаємо. В джерелах він виступає на сцену лише на початку 1689 р. Після смерті Могили король призначив наказним гетьманом Гришка.¹⁵⁹⁾ Цим вибором Палій був рішучо незадоволений.¹⁶⁰⁾ Можливо, він і сам претендував на посаду гетьмана, але змінити положення йому все не вдалося. Саме тоді, наміряючись захопити Немирів, попав він у польську вязницю, про що ми вже знаємо з праці М. Андрусяка про правобічних козаків у 1689—1690 рр.¹⁶¹⁾

Загально оглядаючи період часу 1683—1688 рр., мусимо сказати, що на заклик польського уряду з'явився на Правобережжю в першу чергу авантюристичний елемент, вольниця, хоч приходили й люди осілого типу, але вони покищо не мали тут виглядів. В перших роках — 1683, 1684, 1685 — вольниця безперечно була тут міродайною силою; пізніше виступають на сцену колонізатори і колоністи. Першим з них почав свою діяльність Палій. Потроху авантюристичний елемент або зовсім щезав, бо бракують польські субсидії (з 1687 р.) і інші вигоди, або став в упорядковані відносини і навіть сам береться за плуг, не покидаючи рівночасно й зброй. Найдовше

¹⁵⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XXIII. W. 1688, Lemberg vom 20 May.

¹⁵⁶⁾ В. Антонович, 156.

¹⁵⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der VI. W. 1689, Lemberg vom 19 Jan.: „Aus der Ukraine von Niemerow sind diese Tage einige Offiziere anher kommen, welche berichten . . . daß der Cosackische Feld-Herr Mohila unlängst sich zu Tode gefallen“.

¹⁵⁸⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der IX. W. 1689, Lemberg vom 2 Febr.

¹⁵⁹⁾ Лист Собеського до Гришка з 4 травня 1689 р. Див. М. Андрусяк, До історії правобічних козаків, 259, 260.

¹⁶⁰⁾ М. Андрусяк, 253.

¹⁶¹⁾ М. Андрусяк, 253.

затримали свої впливи люди чисто військової, авантюристичної вдачі на Польщю, напр. Апостол-Щуровський й інші в іншими військовими відділами, але й вони мусили в 90-х роках війти в арену своєї діяльності.

З появою польовників-колоніаторів і осілих елементів відносини стають сталими. Українська людність і козацтво мають під собою вже твердий ґрунт. А тим самим зменшується залежність від поляків; праця на виключну користь польських військових і політичних завдань уступає місце власним завданням, що саме довів Палій вже в 1688 р., звертаючись до Мазепи і Москви в проханням прийняти під свою руку Хвастовщину з II осілими і військовими людьми, в чім саме заманіфестовано було на Правобережжу в перший раз по довгій перерві ідею зedнання Правобережної України з Лівобережною. Слідує фаза — це вже по суті боротьба між українством і польщиною за володіння Правобережною Україною.

Саме цей нами описаний період стоїть під знаком тісної співпраці з поляками. Репрезентантом II був Могила. Але супроти Палія показався він слабим. Коли Могила мав при собі дуже непевний військово-авантюристичний елемент і мусив нераз шукати у поляків захисту від власних же людей, то Палій оперся і „на осілих“ і на „військових“. В „осілих“ він мав противагу „військовим“, і це також стримувало його солдатеску. Він не потрібував боятися революцій, хвилювань, атентатів і міг поставити себе й з поляками більш незалежно, хоч в ці часи він ще зовсім не відмовився від співпраці з ними. Та й ві своїми „військовими“ стояв він інакше ніж Могила, бо успішні військові операції зробили його надавичайно популярним в очах козацтва. Дійсно, як це вже твердив В. Антонович, будучність лежала перед людьми типу Палія, що сполучували в собі якості вояка, організатора і колоніатора, а не Могили.

V. Польські походи 1683—1688 рр. і участь в них козаків.

Загально відомі і похід Яна Собеського 1683 р. під Віденем, і його кампанія (разом з німецьким військом під командуванням герцога Лотарингського) в Угорщині. Також установлено, що окремі навербовані козацькі відділи в авільненню Відня від турецької навали участі не брали. Коли король рушив 22 серпня (н. ст.) з Гляйвіца під Віденем, то в авангарді він вислав воєводу Сінявського, при якому знайшлося 150 козаків під проводом Апостола (Щуровського), які творили приватну легку козацьку хоругву на утримані волинського воєводи Яна Стадницького. Оці козаки й були учасниками подій під Віднем.¹⁶²⁾ Українського елементу тут звичайно було більше. Польський дослідник, М. Кукель, виразно вказує, що у віденськім поході приймали участь „сини землі української і підільської“, несучи службу в панцирних і легких хоругвах; також були й козаки, які служили в польських легких хоругвах.¹⁶³⁾

Тим часом охочих людей серед козацтва (лівобережного і січовиків) було дуже багато, але приходили вони дуже повільно,¹⁶⁴⁾ та й польська

¹⁶²⁾ M. Kukiel, 176; I. Німчук, Українці і відсіч Відня 1683 р., Львів 1933, 15.

¹⁶³⁾ M. Kukiel, 169, 171; I. Німчук, 18.

¹⁶⁴⁾ Цифри, які подавала сучасна німецька преса, мало вірогідні, зате загальна кількість козацького руху малоється в кореспонденціях дуже искриво.

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das I. St. der XXVIII. W. 1683, aus Warschau vom 2 Julii: „Aus der Ukraine kommt Zeitung, daß die Cosacken sich alda häufig in Polnische Dienste begeben, und von den Zaporowern schon 20000 Mann fertig stehen, welche auf I. Königl. Majest. Befehl warten“.

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXV. W. 1683, Danzig vom 28 Augusti: „Aus Lemberg vom 13. dieses (August) wird gemeldet, daß sie alda innerhalb 10. Tagen

адміністрація разом з так званими комісарами для вербування козаків (Менжинський й інші) очевидно не вміла організувати своєчасної відправи охочих елементів у розпорядження короля.¹⁶⁵⁾

Отже окремі козацькі відділи, навербовані на війну, виразно спізнилися. Комісар Менжинський і козацький ватажок Ворона прибули лише тоді, коли армія оперувала між Пресбургом і Коморном; скільки вони привели з собою війська, невідомо, але певно небагато. Головні козацькі сили знаходилися ще в дорозі; в листі короля до дружини з 28 вересня (н. ст.) 1683 р. вгадується, що їх ведуть „Семен й інші”.¹⁶⁶⁾ Вони прибули на початку листопаду (н. ст.) на чолі з Мислицевським, Семеном (Палієм), Булигою і Іскрицьким під Сецени, що були обложені польським військом.¹⁶⁷⁾ Ця допомога прийшла саме в пору. В листі до дружини („w dzien S. Magsina”, себ то 8 або 9 листопаду н. ст. 1683 р.) король підкреслює, що ці козаки зробили найбільше для опанування турецькою фортецею („Opł tak chyżo, odważnie u tępie poszli...”);¹⁶⁸⁾ також коли турки знову зробили спробу оволодіти Сеценами, відбито їх було завдяки козацькій хоробрості.¹⁶⁹⁾

Здобуття Сеценів було останньою операцією Яна Собеського на угорськім театрі подій. Після неї король відвів своє військо назад у Польщу; в Угорщині лишив він частину литовського війська на Сліжу, а 3000 козаків післав був на гарнізонну службу в фортецю Ужгород (Унгвар).¹⁷⁰⁾ Там дійсно були якісь козаки, але як довго, не знаємо; частина їх розіглася, частина загинула від голоду і холоду або в боротьбі проти мадяр, що трималися турецької орієнтації.¹⁷¹⁾

Після закінчення віденської і угорської кампанії Ян Собеський мав на будуччину дуже широкі пляни. На його думку новозаснована Св. Лига повинна була працювати для кінцевого звільнення Європи від ворога християнства: поляки мали оперувати на лівім крилі у Молдавії, німці в центрі на Угорщині, венеціянці на правім крилі в Далмації. Метою операцій було звільнення волохів, мадяр, сербів і болгар з турецького ярма і перенесення офензиви аж під стіни Царгороду. Султанську столицю думалося атакувати з двох боків: козацькими чайками в боку Босфору, а венеціян-

bey 3000 gute Zaporower Cossacken vermuteten, welche vorbey gehen, und der Armee folgen wolten”.

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXX. W. 1683, Lemberg vom 17 Septemb.: „Bey uns sind mehr dann 12000 Cosacken, und heute wiederum 2000 ankommen, welchen man Kleider, und aufz 1. Monat Sold, ausgetheilet, sie gehen mit guter Courage, und vermuthen noch bald 15000 Schützen, so ihnen folgen sollen ...”

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLII. W. 1683, Lemberg vom 3 Octob.: „Soost marschiren noch immer mehr Cosaken hier vorbey, welche nach Ungarn wollen, wie dann gestern bey 200 zu Roß angekommen, denen ehest 2500 folgen sollen, welche man allhier mit Tuch zu Kleidern und Geld versiehet, sie sollen aber sich sehr ungeduldig erweisein, und bey den Haaren gerissen haben, als sie gehöret, daß sie zuspät zu der Entsatzung der Stadt Wien gekommen, erwartem nun von Sr. Maj. Ordre, wo sie sich hinwenden sollen, denn weil jene Action versäumt, wären sie lieber in Krym eingefallen, und dürftten also wohl, ehe sie mehr Geld bekommen, schwerlich nach Crakau geben ...”

¹⁶⁵⁾ Listy Króla Jana III, 18, 30; Acta historica, VI, 320, 325—327, 361, 362, 373, 382.

¹⁶⁶⁾ Listy, 98; Acta historica, VI, 429.

¹⁶⁷⁾ Listy, 178; Acta historica, VI, 534. Порів. I. Німчук, 29 і К. Jarochowski, Wyprawa i odsiecz wiedeńska, Opowiadania i studia historyczne, Poznań 1884, 22—23.

¹⁶⁸⁾ Listy, 178—179; Acta historica, VI, 534.

¹⁶⁹⁾ Acta historica, VI, 539 (Лист Ян Собеського до герцога Лотарингського з 11 листопаду 1683 р.).

¹⁷⁰⁾ I. Szuski, IV, 93.

¹⁷¹⁾ Акти Зап. Р., V, 179—180 (№ 150); A. Zaluski, т. I, ч. II, 850, 851, 869; В. Волкъ-Карачевский, 247; порів. I. Szuski, IV, 95.

ською фльотою від Дарданел. Робилися кроки, щоб притягнути до спілки опірів Австрії і Венеції Москву, Персію і Абесинію. Військовим завданням Москви мали б бути операції на берегах Чорного і Азовського моря та проти Кримського ханату, Персії — офенсива в Месопотамії, а Абесинії — в Єгипті.¹⁷²⁾

Як ми знаємо, Св. Лигу було засновано під протектою папи 5 березня н. ст. 1684 р.; до неї входили Австрія, Польща і Венеція. Персії і Абесинії притягнути не вдалося. Ян Собеський зобов'язався приєднати й Москву до спільнога завдання; але покищо він вів таємні переговори з Кримом в надії сепарувати його від Туреччини, й тому дипломатичні переговори з Москвою велися поляками досить аляво. Та й Польща не мала охоти робити уступки в справі Київа й інших, яких вимагав московський уряд. Але до згоди з Кримом не прийшло. Польські дипломати звернули тоді цілу свою енергію на північного сусіда, і дійсно 3 травня н. ст. 1686 р. заключено було відомий „вічний мир“ з Москвою.¹⁷³⁾

В серпні 1684 р. Ян Собеський почав свій похід проти турків. На перший раз обектом військових операцій була першорядна турецька фортеця Камянець, якої існування так болюче відчувалося поляками. Польська шляхетська опінія, не маючи зрозуміння для ширших плянів короля, була цілком на боці його плянів що до Камянця: ідея захоплення цієї фортеці була серед неї надзвичайно популярна. Собеський мав намір перейти Дністер поблизу Камянця, десь коло Жванця, щоб осісти на молдавській території і перерівати сполучення турків з фортецею. Це був плян облоги Камянця з віддалення: думалося, що за яких більше 6 місяців аголодніла фортеця примушена буде до капітуляції.

На похід покладалися великі надії, і почався він з великою помпою. В супроводі короля знаходилися його дружина і багато представників дипломатичного корпусу. Першим етапом операції була облога невеликої турецької фортеці Яловця, колишнього „ключа Поділля“. Турецький ага, що командував фортецею і мав 2000 чол. валоги, здав її по двох днях млявої оборони. Відсіля король, попрощавшись з дружиною і чужовінними дипломатами, подався до Жванця над Дністром. Кащеляна краківського Андрія Потоцького післано було під самий Камянець, щоби спустошити околиці фортеці і непокоїти її валоги.

Щоб перейти Дністер, Ян Собеський наказав у вересні будувати міст. Його будова йшла дуже поволі і сполучена була з величими труднощами, чому причиною були сильні дощі і виступ річок з берегів. Сам Камянець, згідно сучасним свідченням, лежав як „качка на воді“. Результатом було значне припітання операції.

Тим часом з'явився на правій боці Дністра біля Хотина турецький паша Соліман з яничарами і татарами. Татари почали переправлятися че́реа ріку і непокоїти польсько-литовське військо. Собеському не залишалося нічого іншого як відступити, не закінчивши навіть будови мосту. 2 жовтня (н. ст.) король залишив Жванець, можливо навіть сподіваючись, що ворог піде за ним, і що це дасть нагоду у відповідній місці витягнути його в генеральну баталію. Але обережний Соліман залишився в Хотині; тільки татарська орда супровождала поляків аж до Чорткова, а відтіля повернулася до Камянця. Похід, можна сказати, закінчився досить конфузом.

¹⁷²⁾ Czesław Chowaniec, Z dziejów polityki Jana III na Bliskim Wschodzie 1683—1686, *Kwartalnik Historyczny*, Lwów 1926, Rocznik XL, Zeszyt 2, s. 152.

¹⁷³⁾ Czesław Chowaniec, Sobieski wobec Tatarszczyzny 1683—1685, *Kwartalnik Historyczny*, Lwów 1928, Rocznik XII, Zeszyt 1, s. 64—66.

но. Єдине позитивне, що від нього залишилося, було відбудовання нової невеличкої фортеці поблизу Камянця, відомої під назвою „Св. Тройці“.¹⁷⁴⁾

В операціях приймало участь і козацьке військо під проводом Могили. В серпні воно вже марширувало до театру подій,¹⁷⁵⁾ а десь в останніх числах серпня або на початку вересня (н. ст.) зустрілося з королем.¹⁷⁶⁾ Могила зайняв позицію на польських форпостах у села Малинців, недалеко від Жванця. Завдання його стало дуже відповідальним, коли з'явився на другому боці Дністра султан Галта і попробував перейти через ріку: на малинській переправі гетьман заступив йому дорогу і не допустив на другий берег. Але саме в цей час вода знесла міст, будований поляками, і король, бачучи, що вже нічого не вдається зробити, відтягнув передні відділи, також і військо Могили.¹⁷⁷⁾ Про діяльність козаків під час відступу відомостей не знаходимо.

В 1685 р. Ян Собеський задумав стати твердою ногою в Молдавії. Сам він був хорій і передав на цей раз командування великому коронному гетьману Яблоновському. Кампанія відбулася в осені, у вересні та на початку жовтня (н. ст.). Після переходу Дністра під Устем недалеко від Галича польсько-литовське військо опинилося в лісах Буковини і, вийшовши в них, стало обовзтом під Боянами в одній милі від Прута. Але знову надійшов Суліман з яничарами і значними татарськими силами. Яблоновський примушений був відступити через ті ж буковинські ліси. Турки і татари переслідували військо, і воно мало значні втрати.¹⁷⁸⁾

Перед походом теж відбулися операції. На пограниччю стояли польські відділи Димідецького, Лажнінського і козацькі Могили та Палія. Вони мали успішні сутички з татарами під Городенками, Гулівцями, Зіньковим і Ляховцями.¹⁷⁹⁾ Саме під Ляховцями показав свою військову вмільність Палія.¹⁸⁰⁾

¹⁷⁴⁾ A. Zaluski, т. I, ч. II, 852—856; Coyer, *Histoire de Jean Sobieski*, Amsterdam 1741, III, 6—12; (Dalerac), *Les anecdotes de Pologne ou memoires secrets du regne de Jean Sobieski*, Paris 1699, I, 354—364; F. Dupont, *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski*. Biblioteka Ordynacyj Krasickich, Muzeum Konstantego Swidziskiego, Warszawa 1885, VIII, 173—175; I. Szuski, IV, 94—95.

¹⁷⁵⁾ Архів Юго-Запад. Росії, ч. III, т. II, 97 (№ XXVII).

¹⁷⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXVIII. W. 1684, Lemberg vom 1 Septem.; das II. St. der XXXIV. W. 1684, Lemberg vom 7 Septem.; das II. St. der XL. W. 1684, Lemberg vom 14 Septem.: „Sonst ist auch der Mohilo mit etlich 1000 Mann eine Meile von Ihrer Königl. Majest. Lager anglangt...“

¹⁷⁷⁾ A. Zaluski, т. I, ч. II, 853; Dalerac, I, 360; I. Szuski, IV, 95. Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XI.III. W. 1684, Lemberg vom 5 Octobr.: „Mit letzter Post vom 26 Septembr. unter Caminiec, aus dem Königl. Lager, hat man, daß den 22. Sultan Galga, mit etlichen tausend Tartarn jenseit Chocim ankommen, und mit den unsrigen, welche in 6000 Mann starck sich befanden, in Action gerathen, weil jene über den Dniester schwimmen wollen; Die Cosacken aber haben ihnen auf allerhand Weise Abbruch gethan, und wiederumb zurück getrieben, worbei auch unsere Cavallerie viel geholfen, und die Tartarn von den Pferden herunter geschossen. Insonderheit haben die Cosacken durch einen absonderlichen Vortheil und Hinterlist ihnen ziemlichen Schaden zugefügt, indem sie unterschiedene Pferde in den Sträuchen angebunden, welche denn ein Schreyen und Gerausche gemacht, daß die Tartarn vermeinet, es wären einige Horden Vieh allda, und hätten sich verlaufen, welche sie also in ihr Lager holen wolten, sind aber dermassen bewillkommen worden, daß die meisten davon erschlagen, viel gefangen, und wenig wieder zurück kommen sind.“

¹⁷⁸⁾ A. Zaluski, т. I, ч. II, 938—947 (*Relatio gestorum...*); Coyer, III, 24—28; Dalerac, II, 32—41; Dupont, 178; Дополнение къ актамъ истор., XII, 302; I. Szuski, IV, 97—98.

¹⁷⁹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XI.I. W. 1685, Lemberg vom 20 Septemb.; I. Szuski, IV, 97.

¹⁸⁰⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLI. W. 1685, Lemberg vom 20 Septemb.

У самім поході могли приймати участь тільки якісь окремі ковацькі відділи.¹⁸¹⁾ В львівській кореспонденції з 20 вересня (н. ст.) говориться, що командировано було Палія в 600 коней „у наш лагер“, щоби дізнатися, де стоїть військо.¹⁸²⁾ Проте його участь у поході Яблоновського залишастися справою дуже непевною. У А. Тайнера згадується про якогось полководця „Pateja“ (можливо, що перекрученено тут ім'я Палія!), під якого проводом козаки, відбиваючись від турків і татар разом із польським військом, знаменито билися.¹⁸³⁾ Могили тут напевно не було. Його присутність була очевидно важнішою в Немирові з огляду на загрозу татарського нападу, чому для підкріплення немирівського гарнізону післано було ще й київського столичника Ласького.¹⁸⁴⁾ Могила використав нагоду та післав в Ягорлик 4000 козаків, щоби захопити там претендента на гетьманську булаву, Сулименка, разом з його прихильниками. Ягорлик було взято, і сам Сулименко попав у полон,¹⁸⁵⁾ про що ми вже раніше агадували.

Молдавський похід 1686 р. повинен був нарешті справдити надії Яна Собеського. На узвії малося витиснути турків із Європи координованими операціями поляків у Молдавії і Валахії аж до Дунаю, а австрійців на Дунаю, Венеції в Мореї і на морі, Москви проти кримських татар, січових козаків на Чорному морі. Для свого сина Якова король сподівався виснувати молдавсько-валашське королівство.¹⁸⁶⁾

Похід почався в літку 1686 р. під проводом самого короля. Військо йшло тою ж дорогою що й минулого року: через Буковину до Молдавії. В середині серпня воно вже було в Ясах, де короля прихильно зустрінули представники молдавського боярства, але господаря Кантемира не було, бо він подався до турків. Від Яс Собеський рушив у південнім напрямі на територію буджацької орди. Йдучи вадовж Прута, він мав на меті сягнути берег Дунаю і зіднатися тут з цісарським військом. Але природні обставини і турецько-татарський спротив показалися сильнішими ніж плани короля. В буджацьких степах панувала з двох років засуха; татари підпалили траву й дерево, так що полякам йти далі стало неможливим. На початку вересня почався відступ. Його етапами були Яси, Сучава, Буковина. Повертаючись старою дорогою через буковинські ліси до дому, польське військо мусило весь час битися з татарами і турками і нести сильні втрати. Надія на зedнання з австрійським військом завела. З другого боку і Москва не зробила сподіваного в цім році нападу на Крим. Ця неудача була для поляків тим більш неприємна, що союзники саме в 1686 р. зробили значні поступки в своїх операціях проти Туреччини: герцог лотарингський Карл зайняв Будапешт, а Венеція обсадила Морею.¹⁸⁷⁾

На похід 1686 р. зроблено було великі приготовання. Інноцентій XI дав значні гроші, а яких чимало пішло й на військо Могили та на вербу-

¹⁸¹⁾ Dalerac, II, 40.

¹⁸²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLII. W. 1685, Lemberg vom 20 Septemb.

¹⁸³⁾ A. Theiner, Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, Rome 1863, III, 697 (Extractus litterarum Ducis Regni ex castris ad vallum Trajani ad Zuki 10 Octobris 1685).

¹⁸⁴⁾ I. Szujski, IV, 97.

¹⁸⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLIV. W. 1685, aus dem Königl. Feldlager unter Bujan in der Wallachey vom 1 Octob.

¹⁸⁶⁾ A. Śliwiński, Jan Sobieski, Warszawa 1924, 165; I.-B. Morton, Sobieski Roi de Pologne 1629—1696, Paris 1933, 265.

¹⁸⁷⁾ A. Zaluski, t. I, ч. II, 959—968 (Relatio actorum in castris anno 1686); Coyet, III, 39—47; Dalerac, II, 165—193; A. Śliwiński, 166—167; I.-B. Morton, 266—268; I. Mauter, 790. Про похід 1686 р. існує спеціальна розвідка Хованеця (Czesław Chowaniec, Wyprawa Sobieskiego do Moldawii w 1686 r., Warszawa 1932, 148 str.), але, на жаль, я не міг дістати цієї праці і тому не знаю, чи автор щось говорить про участь козаків в цім поході чи не.

вання охочого елементу. Коли повірти кореспонденціям до ляйпцизької газети, то в загальному амобілізовано було до 10000 козаків.¹⁸⁸) Отримавши гроші, деяка частина з навербованих людей мала знову розійтися на всі боки, при чому прийшло і до якогось заворушення проти гетьмана.¹⁸⁹) Але воно очевидно не мало поважного характеру, бо Могила й далі виступав як активний чинник.

Ще задовго перед походом було адобуто на Правобережжу такі фортеці як Бар і Меджибож. Маємо враження, неначе турки налякалися великих польських приготувань до військових операцій і, щоби скріпити в першу чергу камянецьку залогу, спішно залишили укріплени пункти поблизу Камянця, не аруйнувавши навіть фортеці.¹⁹⁰) Хто вайняв Меджибож, не маємо відомостей; але Бар мали захопити козаки „durch ein Stratagem“.¹⁹¹) Ці міста передано було польським властям, які анакаю короля вмістили в них польські гарнізони і почали їх заново укріплювати.¹⁹²)

Під час самого походу Яна Собеського Могила залишився на Правобережжу. Його завданням було разом із Дружкевичем стерегти Камянець і не допускати до турецьких випадів в фортеці.¹⁹³) Їх діяльність мала бути успішною: навколо Камянця було зайнято цілий ряд замків, що до того належали туркам, і взагалі утруджено ворогові комунікацію з фортецею.¹⁹⁴) Але й у польського короля були козаки.¹⁹⁵) Коли королівська кватира знаходилася неподалеку від Яс, мав там з'явитися Палій з полком „найстарших і найліпших козаків“.¹⁹⁶)

Кампанія 1687 р. мала бути поведена координовано з Москвою і Са-

¹⁸⁸) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXI. W. 1686, Jaworow vom 12 May; там же, Königsberg vom 17 May; das IV. St. der XXX. W. 1686, Königsberg vom 29 Julii; 31 Woche 1686 Fama, Königsberg vom 30 Julii.

¹⁸⁹) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXII. W. 1686, aus Kalusz vom 24 Julii: „Ihr. Königl. Majest. haben unweit Caminiec auff der Fourage den Herrn Castellan Chelmsky gelassen, auch mit ihm den Cosackischen Feld-Herrn Mohila; weil aber die Cosacken wieder ihn zu revoltieren beginnen, hat man ihn, allem Unheil vorzukommen, anher beordert, und indessen das Commando dem Busley (?), sonst bei ihnen einem beliebten Mann, gegeben; die Fullvölcker beginnen zwar in etwas weg zu laufen; allein man hat die in den Pässen verlegte Compagnien beordert, dieselben aufzufangen, und ins Lager zu bringen, wie es denn auch geschiehet“.

Порів. Акти Запад. Россії, V, 196 (№ 166), де говориться (під датою 26 вересня 1686 р.), що сподіваються прибути Могили в 2000 коз. з під Яловця до Немирова.

¹⁹⁰) A. Zaluski, т. I, ч. II, 974—975 (Copia literarum Regis ad Sanctissimum in arel Stryzensi 27 Octob. 1686).

¹⁹¹) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XVII. W. 1686, aus Königsberg vom 20 Aprilis: „So übel sonst die Zeitungen aus der Ukraine von einem neuen Einfall der Türcken und Tartarn eine Zeit her gelautet, so gut und veränderlich kommen selbige nunmehr ein, daß nehmlich die Cosaken die starcke Festung Baar, welche nächst Caminiec in selbiger Gegend die berühmteste ist, den Türcken durch ein Stratagema abgenommen, und selbige wieder unter Ihr. Kön. Majest. von Polen Botmäßigkeit gebracht haben, worvon wir mit nächstem der Continuation gewärtig sind“.

¹⁹²) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXV. W., Jaworow vom 6 Junii: „Ob wohl die Türcken Miedzibor und Bar durch Minen schleifien wollen, haben sie dennoch aus Mangel des Pulvers ihnen wenig Schaden zugefüget, dannenher Ihr. König. Majest. in diese Festungen Besatzung bringen lassen, und die neue Fortification befohlen, weil der Feind dieselben mit aller Munition in grosser Furcht verlassen“.

¹⁹³) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1686, Lemberg vom 20 Junii; das II. St. der XXXV. W. 1686, Lemberg vom 18 Augusti. Також Hollandse Mercurius 1686. Het Seven-en-Dertigste Deel, Haerlem 1687, ст. 246.

¹⁹⁴) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXVI. W. 1686, Lemberg vom 22 Augusti.

¹⁹⁵) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXIX. W. 1686, Lemberg vom 12 Septemb.

¹⁹⁶) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XXXVII. W. 1686, aus dem Königl. Feldlager bey Seepanowa 7. Meilen von Jaß vom 27 August.

мойловичем, але співпраця і тепер не пописалася.¹⁹⁷⁾ На цей раз операції направлено було проти Камянця. Вони почалися в літку і тягнулися ще в осені 1687 р. Хорій король доручив командування своєму синові Якову. Облога фортеці була, як влучно висловився Далерак, не більше як військовою демонстрацією.¹⁹⁸⁾ Польська артилерія десять день обстрілювала Камянець і звичайно нічого не осягла.¹⁹⁹⁾ Врешті прийшлося відступити без усякого результату.²⁰⁰⁾ Могила і Палій також приймали участь в операціях. Подробиць про їх акції ми не знаємо, але, здається, їх головним завданням була боротьба з татарами, що вешталися навколо Камянця.²⁰¹⁾ Можливо, що на цей раз козацтво не дуже то енергійно воювало: забракувало грошей, які раніше так щедро йшли з боку Ватикану.

Також і операції другої половини 1688 р. провадилися навколо Камянця та його комунікаційних доріг. На чолі командування стояв вел. коронний гетьман Яблоновський. Він, здається, хотів не допустити до запровадження Камянця з Яс. Але навіть цього не вдалося зробити: татари доставили необхідний для фортеці провіант через Буковину. Війна взагалі велася мляво. Субсидій на війну не було; не поступало й необхідних для ведення війни податків. Урешті решт прийшло до сутички між Яблоновським і Нурадіном султаном з його татарами на жванецькім полі, але на цім все й закінчилося.²⁰²⁾ Про участь козаків в цих операціях не маємо відомостей. Є тільки в матеріалах Востокова згадка про те, що (правдоподібно в осені 1688 р.) Могила і Палій стояли під Яловцем.²⁰³⁾ Припускаємо, що їх зацікавлення війною було незначне: Могила переживав кризу, бо його опускали козаки; Палій звертав свій вір на Мазепу і Москву.

Як би ми не оцінювали польську військову діяльність у 80-х роках XVII ст., все ж таки мусимо признати, що саме королем положено було надзвичайно багато енергії у ведення війни. Він мав широкі плани і раз у раз пробував перевести їх в життя. Ясно, що й козацьке військо було йому саме в цю пору надзвичайно потрібне. Часи Собеського (80-ті роки) — це період фаворізування козацтва королем з власних потреб польської державності. І козаки в загальному дійсно не завели короля в його надіях: вони чимало зробили в боротьбі проти татар і турків, що, думаємо, видно й з нашої праці.

Але вже в 90-х роках відносини виразно змінюються. Постійно хорій король починає відтягатися від справ, які досі для нього були такими актуальними. В 1691 р. він ще раз зробив похід у Молдавію, але це був уже останній. На верх виходять в Польщі елементи, які, після цінечи військової праці козацтва, вбачають в нім і веденої під його охороною колонізації ворожі для себе соціальні і національні тенденції. Вже адаже, перед зміною на престолі намічаються лінії польсько-української боротьби на Правобережжю, якої рішуча фаза приходить після Карловицького миру 1699 р. між Польщею і Туреччиною.

¹⁹⁷⁾ W. Kópórzyński, Dzieje Polski Nowożytnej, II (1648—1795), Warszawa—Kraków 1936, III.

¹⁹⁸⁾ Dalerac, II, 216.

¹⁹⁹⁾ Coyet, III, 65.

²⁰⁰⁾ Про цю кампанію див. A. Załuski, t. I, ч. II, 994 й д. (*Relatio actorum in castris anno 1687*).

²⁰¹⁾ A. Załuski, t. I, ч. II, 699; 32 Woche 1687 Fama, Lemberg vom 24 Julii; 51 Woche 1687 Mercurius, Warschau vom 8 Novemb.; Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St der L. W. 1687, Lemberg vom 27 Nov. und Warschau vom 5 Dec.

²⁰²⁾ I. Szujski, IV, 107—108; W. Kópórzyński, III; порів. Coyet, III, 87.

²⁰³⁾ A. Востоковъ, 234.

*Illustrissimo Domino
Prof. Dr. Dr. Joanni Koch
deditissimus auctor*

Михайло Антонович.

Студії в часів Наливайка

I—IV.

I. Ціарські корогви у козацькім війську.

З кінцем зими 1594 року вислав цісар Рудольф II з Праги, принятого в свою службу шляхтича, Станіслава Хлопіцького та посла Ериха Лясоту на Запорожжя. Ця місія мусіла пошукати козаків до помочі в війні проти Туреччини, яка почалась з кінцем 1592 року. Посли везли з собою лист із відповідним ціарським закликом, 8000 дукатів грошей та, як дар Запорожському Військові, корогву й труби. Стільки — загально відомі обставини початку коаліції Священної Римської Імперії й козаччини проти ворогів християнства.

В такій формі вони теж і повторюються звичайно в усіх історичних працях: козаки, мовляв, нанялися на ціарську службу проти Турків. Якось аміни у політичному становищі козаччини через це не зауважуються. І сама обставина, що козацьке військо на протязі двох років виступало під корогвами із двоголовим орлом наводиться хиба тому, що занадто вже насторілько підкresлювали й всі сучасні джерела. І власне в цім річ: сучасники надавали ціарському дарунку значно більше значення ніж дослідники XIX—XX століття. Шіснадцяте століття стояло значно близче до часів, коли людське мишення базувалось на символічних актах і церемоніях, що мали місце скрізь там де пізніше запанував писаний, конкретноформульований документ. Згадати хочаб обряд цілування хреста, який у княжій Русі-Україні заміняв параграфи паперового договору. Але такими символічними діями було колись наповнене ціле життя — чи то передача патеріці й перетня при єпископській інвеститурі, чи удар мечем та прицеплення острог, як знак приняття в лицарі, чи ціла серія обрядів із цехового побуту — все це належало до ряду символів, що глибоко закорінились у тогочаснім світогляді. До сьогодні доховалися серед європейського людства лише незначні уламки таких звичаїв: церковний шлюб, коронація, деякі університетські церемонії, та й то без даньої ролі міродатного юридичного акту. І що приняття ціарської корогви Запорожським Військом сучасники надавали значення, яке виходило далеко поза мені звичайного членостевого дарунку — в цьому після розгляду джерел не може лишатися ніякого сумніву.

Треба вяснити про які саме корогви іде мова. Лясота в своєму щоденніку виразно говорить лише про одну корогву, що прислано з ним і Хлопіцьким від ціара на Січ.¹⁾ Але під час спільногого походу Лободи і Наливайка на Молдавію в осені 1594 згадують джерела про два знахи

¹⁾ Lassota, 193 і 219; Мемуари I, 148 і 179; Bielski III, 1708; Нигмизаки XI, 407.

цісарські, що були в козацькім війську.²⁾ Пізніше, вже після Солоницького роагрому, осінню 1596 показував Замойський папському посольству 3 корогви „з числа адобутих“ на козаках. З опису цих оглядин виходить на чебто цісарська корогва була тільки одна „з кармазинового адамашку одоблена сuto золотою франалею“; далі ще одна з австрійським гербом і одна з гербом Баторів, герцогів Семигородських.³⁾ Очевидно Замойський не мусів мати у себе всі трофеї над Солониці. До категоричних нотаток про дві корогви цісаря, що їх мало Запорожське Військо в молдавськім поході 1594 року долучаються ще й описи обох клейнодів. Уже згадана кармазинова зі золотом корогва мала чорного орла, на другій був орел білої барви. З цього виходить, що запорожському посольству, яке прибуло в вертаючим на захід Лясовою, цісар подарував ще одну корогву. Іншим шляхом попасті на Січ до осені 1594 вона не могла. Московські джерела нажаль говорять тільки, що Рудольф II „пожаловав и подарив отпустил“ козацьких послів, не згадуючи в чому саме полягали ці подарунки⁴⁾. Та друга корогва з австрійським гербом, яку показував Замойський післанцям святого отця, і про яку не сказано, що вона цісарська, мусіла походити від ерцгерцога Максиміліана і належати не Січи а Наливайкові, а його побуту на Угорщині 1595 р. Про це свідчить Жолкевський, який пропонував Наливайкові після перших своїх успіхів 1596 мир, ще зоки цей останній обеднався з Запорожцями; миру хотів польський полководець при умові „щоби розпустив свою купу та віддав корогву Максиміліана й артилерію“.⁵⁾ Хто саме мав нарешті стяг герцога Семигородського, встановити трудно; цей останній походить напевне в часів спільноЯ кампанії Запорожців та Наливайка у Молдавії на весні 1595 р.

У традиції Запорожського Війська та деяких сумежніх східноєвропейських країв власне корогва грава зовсім означену політичну роль. Коли Степан Баторій (1582) упорядковував козаччину, то Запорожське Військо дістало було на знак того, що воно королівське, шовкову корогву.⁶⁾ Ця остання мабуть із зображенням на ній польським орлом, служила символом державної служби новоспеченої реєстру, символом приняття козаків під зверхність короля. Весною 1596, запобігаючи абройному аударові козаччини з польським правителством, пропонував католицький єпископ київський Йосиф Верещинський наказати свавільним ватагам іти воювати зовнішнього ворога. Як знак переходу козаків під опіку урядових чинників радив єпископ „за прикладом святої памяти короля Стефана“ дати їм королівську корогву.⁷⁾ Ще виразніше виступає анахінія цього клейноду в трохи пізніших стараннях гетьмана Самійла Кішки добитися регабілітації козацтва та зняття з нього банії. У листі до Канцлера Замойського просило Військо Запорожське „о знак то есть о корогву Його Королівської

²⁾ Higmuzaki III¹, № 203; Bielski III, 1720 „Miejs wszystkich chorągwi do czterdziestci, a na dwu były orły cesarskie“; за ним повторили це всі інші дослідники — Rolle, 146; Николайчик КС 8, 1884 стр. 531; Ефименко КС 46, 1894 стр. 297; Доманіцький, 57; Модвалевський РБС XI, 51; Грушевський VII, 203. Хроніст Heidenstein X, 307 не називає числа корогов, але говорить у множині „signis Caesareis“.

³⁾ Niemcewicz II, 237; так само описує видані на Солониці корогви і Heidenstein XI, 336.

⁴⁾ Higmuzaki III¹, № 203; Памятники II, 17 і 113.

⁵⁾ Listy, 71.

⁶⁾ 2r. dz. IX, 217; Стороженко, 74; Грушевський VII, 155.

⁷⁾ Стороженко, 314—316: „... aby uch do ziem cudzych besz odwloki (odawszy um swoje Krollewską chorągiew przykładem Swientey pamięci króla Stephana) za ten chlieb, którego przesz ten czasz w Państwie J. K. M. z przykrością zażywali, isc rozkazać raczył...“

Милости"; під цим знаком хотіли козаки йти в похід декларуючися ним на зовні як вірні слуги короля і Речі Посполитої.⁸⁾

Подібна, але ще більша і виразніша роля корогви помічається в сусідніх Молдавії та Волощині, яких доля сплелася під кінець XVI століття з долею українського козацтва. Там корогва служила прямо інвеститурою на господарський стілець. Прислання її турецьким султаном, або його уповноваженим рівнялося юридичному признанню з боку Порти даної особи господарем. І навпаки — приняття корогви а рук султана чи його відпоручника означало визнання його зверхності в наддунайських князівствах. Шляхотська суспільність у Польщі впovні рахувалася з актом передачі такого клейноду. „Co se tknie ziemie Wołoskiej, o tem szkoda wiele dyskurować. Hospodar tamten od Turka chorągiew przyjął, jest in ejus patrocinio i hołdowaniem jego, jemu dochody dawa; Turczyn jest panem własnym jego. Jakoż ta być i koronie obnoxius? Rzekł Zbawiciel że nemo potest duobus Dominis servire, bo abo owemu abo temu przechylny być musi”, — висловився на соймі староста радзейовський Оржельський.⁹⁾ Коли Замойський вийшов в осені 1595 до придунайських князівств інtronізувати на господарство Бремію Могилу, то тягинський санджак прислав до цього останнього посла з побажанням щасливого панування і з порадою стартися дістати від султана корогву. Санджак запевняв, що в Царгороді Могилі корогву дадуть.¹⁰⁾ Звягана війною з Австрією Оттоманська Порта не мала змоги противитись зміні стану річей у Румунії; уступаючи фактичну зверхність Польщі рятувалася вона однаке таким чином свій моральний престиж та зовнішнє декорум своєї надвлади. Таке саме значення — юридичного признання з боку Туреччини мав і акт послання стягу другому сусідові Запорожжа, кримському ханові, васалові падишаха.¹¹⁾

Зрозуміло отже, чому і польське правительство і широкий шляхетський загал мусіли приняти вістку про те, що козацьке військо виступав під прапорами іншої держави, як факт вради Речі Посполитії. Принявши корогву від цісаря, Запорожці очевидно становились і його військом. Царське правительство у Москві, яке Рудольф II теж старався втягнути до союзу проти Туреччини, було якраз на цьому пункті відчайдушно обережніше, хоч і вважало, що козаки належать у нього на службі.¹²⁾ Москвани більше дбали про збереження добрих відносин з Польщею і тому ціарському уповноваженому Хлопіцькому, що просив грошей, прапору і дарунків для козаків, з якими він зберався йти на допомогу цісареві, дали в Москві виминачу відповідь: „грамоты с тобою не будет, для тое причины, что с тобою грамота не по прежнему обычаю, а знамени к Черкасам посылати не пригожеж, а велел к ним Государь наш приказати свое Царское повеленье”.¹³⁾ Москвани ухилились не то, що від посилки „ знамени“, але навіть від писаного наказу на Січ, а обмежилися усною передачею царської згоди на війну з Турками. Ця здержаність Москви, це „непригоже посылать знамени“ ще більше відтіняє значення ціарського вчинку.

Польські правительственные круги довго ставили на вид Австрії некоректність її поступування зглядом суворених прав Речі Посполитої. І

⁸⁾ Listy, 105—106 „Przy którym też WM swego Miłosciwego prosimy o Znak to jest o chorągiew Jego Kr. Mosci pod którym byśmy znakiem chodzili y snadnie byli znami być wiernymi poddanymi y sługami Jego Kr. Mości y Rzeczypospolitey”.

⁹⁾ Orzelski I, 198 „O Komisji do ligi z P. P. chrześciąskiem na Turka, votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego, w Warszawie na sejmie R. P. 1596”.

¹⁰⁾ Bielski III, 1733; Hurtuzak III¹, 252.

¹¹⁾ Смирнов, 398; Maciąrek, 1.

¹²⁾ Памятники I, 1435; II, 24—29; Lassota, 208; Мемуари I, 163,

¹³⁾ Памятники II, 23 і 29.

Рудольф II чув за собою цю вину, бо виправдувався авалюючи все на Хлопіцького: цей останній мав твердити нібито козаки — вільний народ, не підлеглий ніякій іншій державі.¹⁴⁾ Але виправдуючись, найвищий володар християнства ні словом не згадував ні про даровані ним корогви, ні про місію Лясоти, що очевидно належали до занадто дражливих питань. Королівська відповідь цісареві прямо закидала, що листами, грішми та корогвами він уповноважив козаків до виступу.¹⁵⁾ Піддержання Низовців на Туреччину вважали способом втягти Польщу у війну і таку задню думку вainteresowanі християнські потуги дійсно мали. Напад козаків мусів викликати оалоблення султана проти Речі Посполитої і волею-неволею довести ІІ до боротьби.¹⁶⁾

Але не бракувало і тяжких закидів. Вже після закінчення козацьких заворушень прибуло до Польщі папське посольство кардинала Енріко Баетано, щоб апітувати за приступленням до антитурецької ліги в Габсбургами. У відповідь Замойський, розмовляючи в представниками курії, закидав Австрії спроби посісти в Польщі внутрішні усобиці. „Rzekł wprawdzie z gniewem, że było hańbą, if Maximilianiści chcieli szkodzić temu Królestwu Kozakom, którzy pod znakami i chorągwiami Cesarza, xięźcia Maxymiliana i xięźcia Siedmiogrodzkiego wojovali”.¹⁷⁾ В дальших переговорах підозврівав Замойський, що козацький привідця Наливайко, під час свого побуту на Угорщині мав довгі балачки з Максиміліяном а дехто з полонених козаків візняв на тортурах ріжні пляни, які сновано проти Польщі. Замойський мабуть агущував фарби — він був противником союзу з Габсбургами і йому треба було мати приводи від нього ухилитись, приводи, які оправдували б відмову від участі у такій загально християнській справі. Тут найголовніше, що дарунок цісарської корогви *mīr* взагалі уважається таким доказом некоректності Австрії супроти суворінних прав іншої держави.

Mīr цей дарунок тим самим і послужить як джерело поголосок про звязки козаків із заходами невдалого претендента на польський королівський трон, ерцгерцога Максиміліяна. Таї поголоски передавав литовський канцлер Лев Сапіга в середині 1595, оповідаючи про господарювання козаків на Брацлавщині: „*niesłychane też tam swowolenistwo czynią, ba i to same baby na torzu powiadają, że ich kilka tysięcy chcą iść ku Krakowi, spodziewając się pieniędzy od króla JMci, ale to jako powiadam targowe nowiny, acz są niektórzy co temu wierzyć chcą, obawiając się aby to nie*”

¹⁴⁾ Heidenstein X, 307: *Causa omnis in Chlopicum a Caesare translata; qui Cosacos liberos homines esse ostendisset, neque quicquam cum regno commune habere;* Барвінський, ЗНТШ X, 31–34: лист польського правителства до цісаря зі скаргами на Хлопіцького, що вступереч усім договорам зберав в країні військо проти Туреччини, а ілюю Польща хоче жити в агоді. Там-же виправдання цісаря супроти цих закидів; de Rase, 398–400; пор. теж Maciątek, 31. Так само і європейська дипломатія принесла описані події як акт переходу Січи під зверхність цісаря: пор. звіт Спеціяльно, папського нунція у Празі — Niemczak XII, 29.

¹⁵⁾ З листа Жигімента III до Рудольфа II (Niemczak XII, 10): *Sed hic habemus quod apud M. V. quaeramus, quod etiam absentibus nobis quaestos fuisse cum ea senatori regni huius non ignoramus hominem quendam ab aula M. V. profectum, litteris M. V. et pecunia instructum, colluvium hanc coegisse, vocasse ad signa atque etiam in auspicio M. V. quod signis ipsis et vexillis testantur, insanctorasse ... Videat iam M. V. quantopere nos id commovere debeat, quod pestem hanc, in nostrorum vicinorumque clades excitam et collectam, alieno vocatu, praeter voluntatem auctoritatemque nostram, esse sentimus.*

¹⁶⁾ Такі думки висловлював папський посланець Комулович у листах до кардинала Сав-Джорджо (Pirling-Rački XIV, 110); на це саме скаржилися польські єпископи у Празі (Mathaus-Voltolini RQ 15, 1901 стр. 313); пор. теж J. Sopescu ED II, 480 і 484.

¹⁷⁾ Niemczewicz II, 237 і 297.

była praktyka jaka Maksymilianowa, który niedaleko Krakowa w Koszycach z wojskiem nie małem leży...¹⁸⁾ W tą czas Naliwajko dąsno wybierał się na Ugorzynu pomagając proti turkow i prawdi w tych „bazarowych spłatkach” musiło byti prińajmniej stółki, źe wiđnosinii mijk nim i nevdalim pretendentem byli dovoli tisni. Pro tēcę swidźtce wjazg ażadana erzherzog-ska korogva u jgo wjazska ta navedenii više wisslovi Zamoyśskego. Krim tōgo Żolkevskiego w odniem iā swojch pōvnishch listow tēż natykaw na jakisie osobliwio ażuhvali plany kozakow napravleni proti Krakowa ta proti korоля, a ce, очевидно, przydał wiđomostam Canig bōlše autoritetnosti. „Brzydko aż i spominac do czego się to swowolenstwo brało, jakie spominanie majestatu w. król. mci, jakie zamysły, o Krakowie, stolicy sławnej w. król. mci. rozbiciu, wytraceniu stanu szlacheckiego”.¹⁹⁾ Moskowskie wwići z czołego czasu awalujoły dosity kategorично Naliwajkowi spustošenii w Lutsku ta na Białorusi na rachunok pōdbexhtuvanii ciſarskogo vasala kniazja Semygorodskiego. „I Siedmigradzki voewoda, svedav pro to, что канцлер посадил на Волохах Еремиша, послал Запорoзskoго atamana Naliwajka, a s nim 2000 chłopów kozakow Zaporozskich, które byli u него na найmu, na kanclerovo imenie; и Naliwajko dei kanclerovo imenie wypustoszil”. „W te же porы atamani kazachy, Naliwajkom zowuti, prišol s wojskom iz Siedmigradzkiem zemli w Polskou zemliu, i wotchni kanclerowy woewał i żeg; i mnogi tak говорят, что zdelal po prikazu voewody Siedmigradzkiego”.²⁰⁾ Naręstki možna priгадati sobi źe tē mirkuvanii Ljasoty, jeki sponukali jgo wakлючiti dogovor iż Cičchu: tomu źe w Półzczi možliwiy pereworot wjazno waruchitisi pōdtrumkoju źej wojskowej organizacii, jača mas na Ukrayni duže weličkiy wpliv.²¹⁾ Otje, Awstrīja dąsno wważala možliwim wiajwsi Zaporozske Vjazske na swoju службу, pōd ciſarskou korogvou, wjouti jgo proti wrożkogo sobi magnat'skogo stronnicztwa, jače malo wladu w Rechi Poſpolitej. Jakisie wjeasnje plany i namiri spolucheni z widzutym wlasnego prawa na swobodu ruxiow sупroti Półzczi, wisslowluowali się vidzimo i sered kozactwa.

Ani Caniga, ani Żolkevskiemu ne awiązowali tych jakisie kozaczkich namirów, chi može liše perexhalok, a čujezemnimi korogvami. Odniacze w širokikh verstwach šlachet'skogo sospol'stwa wce powiedenia nizowogo лицarstwa ta jgo peregowori z innymi dержavami rozumili się jak widdadenia wid Rechi Poſpolitej zamaniſteſtowanem názovni iñsigt'jami súſidních monarhív. W „Postułatach do Korоля Jego Milosti wid Woewodstw Wielkopolskikh” w lita 1595 fíturowalo jak punkt ſteſtij domagania prysmiriti kozakow;²²⁾ jačesie nowe upravlénia powstalo na Ukrayni; nizowí kozaki pōdneſli čujki korogvi i wjazg ne korоля, ale kogoś innego nazivaļt swojim panom. Deputati Wielkopolskik prosili Jigimonta III nakanati vjazska wistupiti proti kozakow, bo inakše, jak tóliki skloju, privernuti lad ne možliwio. Takож Orljelskij u swojch promowach z 1595—1596 pp., agitujc

¹⁸⁾ Script. reg. Pol. VIII, 219—220 (list do Krzysztofa Radziwiłla w Warszawie 1. černia 1595. Ale pierwsi pogłoski pro awiązok Maksymiliana w kozakami notująłyce wce w samim počatku 1595 roku. Opośdaloło pro plany erzherzoga „obedzieni Nizicin, Ugorzynu ta Semygorodzic w kozakami, zaholmili w polon pōłzskiego korоля ta zavoroditi jgo tronom” (Jzopresi ED II, 479—480 list w 6. sieni 1595); por. tēż S a s, Przegl. powsz. 63, 1899 str. 199.

¹⁹⁾ Pisma, 151; list do korоля wid 21. trawna 1596 z obowu nad Cupoem pōdczas pereslidzuvanii kozakow. Čikavo poriwaļt z tēm pričušeniem Belskogo źhodo ūlej Kossijskogo „... im dalej tem większe szkody czyniſt nietylko ksiąjciu zamoru, ale i tam okolicznym drugim, a snadz i do czegoś się większego brał” (Biel'ski III, 1689).

²⁰⁾ Pamiatniki II, 368—369 i 379; S a s, Przegl. powsz. 63, 1899 str. 202 (Malaspina I/XII, 1595).

²¹⁾ Lassota, 219; Memuari I, 179.

²²⁾ Dodatok, № 19.

канцлер умисне пропустив татар, не мав підстав.⁵⁸⁾ Аж таким приятелем Порти, щоб ізва цього допускати анищення половини руського воєводства Замойський рішуче не був. Боронячи своїх терснів Польща була тільки в своїм добрім праві і від цього до справжньої війни було ще далеко. Канцлерові довелось вислухати досить закидів і за те, що погордив був і козацькою допомогою. В дійсності бламаж був загально-християнський. І поляки, і Запорожська Січ, і Наливайко бралися затримати орду і не зуміли цього ні зробити власними силами, ні обєднатися разом для спільнот мети. По Європі колували деякий час вістки, що козакам це вдалось, але це були або вислані з пальця або дуже роздуті поголоски про якісь невеликі шарватки.⁵⁹⁾

Свій побут на Поділлю після повороту з гонитви за татарами Наливайко промовчув. Але скарга брацлавської шляхти з вересня 1594 говорить виразно, що його козаки „нам росказовали давати себе стацею и померные, яко и первой, идучи до Тегине...“⁶⁰⁾ Отже в свій новий похід зібралися козацький кондотір знову в Брацлавщині. Перед вирушенням, 21 липня писав Наливайко до Комуловича і можливо, що дарунок 100 фльоренів та обіцянка папського посла погодити його зі Запорожцями стосується саме до цього часу. Як ціль походу обида контрагенти відно назвали Килию.⁶¹⁾ Але так далеко Наливайко не дійшов. По дорозі він підступив до Тягіні і адобув місто штурмом, тільки замок остоявся. Багато мешканців козаки витяли або взяли в полон (свій ясир подав Наливайко на 4000 душ). Після цього військо розійшлося дрібними загонами, щоб плюндрувати поодинокі села, яких мали знищити понад 500. Тим часом турки вібрали відсіч, а молдавський господар Аарон прислав Ім на поміч 7000 війська. Турки і молдаване мабуть вирушили на відсіч обложеного замку в Тягіні і Наливайко мусів неподалеки від цього міста переправлятись назад через Дністер. Тут, на переграві застукали його вороги, завдали значні втрати і відібрали здобич.⁶²⁾ Головну роль в цій битві відіграли саме війська Аарона — принаймні Ім приписували козаки вину своєї невдачі. Наливайко мав причину до обурення: після стількох оферт, переговорів та спільних плянів проти Отоманської Порти господар не тільки облекшив прохід татарам, але ще й дав поміч туркам, коли козаки воювали їх землі, стараючись не зачіпати Молдавії. Щоб відпочити й поправитись після походу Наливайко вернувся до Брацлава, куди прибув у першій половині вересня.

Вістка про цей похід дійшла до Krakova у побільшених роамірах і аробила там не аби яке враження. Данцигськийзвітодавець передавав, що

⁵⁸⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 27—31; Łubieński, 35—36; Грушевський VII, 201—202; Maciątek, 25; Prochaska, 16.

⁵⁹⁾ Нагтизакі III, 41; Matoušek, 226.

⁶⁰⁾ АЮЗР III, 1 № 22.

⁶¹⁾ Pierling-Racki XIV, 101; Bęgel-Plater II, 215.

⁶²⁾ Число наливайківців могло до цього часу трохи зрости, але не богато понад 3000. Тому численість їх подана данцигською рельєфою (Додаток, № 7; Нагтизакі XII, 9) — 4000 найправодібніша. Так само, пропорційно до цього, найбільш праводібна і данцигська цифра втрат — 700 чоловік. Рішуче перебільшення вона в АЮЗР III, 1 № 22—1500; це булиби коло половини всього війська і рівнялось би його повному знищенню. Pierling-Racki XIV, 108 подає цифру втрат в 1000, але гіршого війська, голоти, що присідалась до козаків. Це вірігідне свідоцтво: в таких ситуаціях, як артілерійський бій на переграві, вичічально найбільше терпіть обов. Тут було не інакше, як свідчить сам Наливайко, кажучи про відгромлену в нього здобич. Отже й потерпіти мусіли найбільше нестрові, обовні частини, Saz, Przegl. Powiat, 63, 1899 стр. 69 висловив праводібне, але не обґрунтоване, твердження щібито в тягу походу плюндрували наливайківці і декілька молдавських осель. Розходячись загонами легко могли деякі козаки попасті і до Молдавії.

Наливайко вдерся у Туреччину, стрінувся з великим мусульманським військом і поклав 7000 трупом. Здобич була така велика, що козаки не могли йти далі, а мусили вернутись і скласти її у Брацлаві. Денно приєднується до них сила, захоплених успіхом добровольців.⁴³) Цікаво, що невдале закінчення походу затерлось, зникли і оповідання про втрату адебічі. Очевидно реляція передавала в першу чергу ті настрої в якими населення стрічало повертаючих козаків, а ці настрої на Поділлі були, як уже відомо, ентузіастичні. На невеликого пеха під Тягничу ніхто не звертав уваги; купи охочих горнулися з усіх боків до популярного кондотієра, тим більше, що Наливайко цим разом рішуче виступив по стороні іншого соціального ладу. Але найважливіше у данцівськім авті: хай і баламутний гімн козацьким подвигам знайшовся поруч із зовсім інакшими вістками в угорського театру війни. Рівночасно доносив резидент про поравку ерцгерцога Матвія перед фортецею Раабом, оповідав про капітуляцію самої фортеці, підданої графом Гардесоном (28 вересня 1594), висловлював думки про гнів Божий на християн, давав волю підозрінням про підкуп і зраду... словом у його авті панували звичайні пораженческі мотиви. Тим більшим дисонансом авуачали козацькі успіхи. Можна, не перебільшуючи сказати, що цей авт був одним із тих, які розносили по Європі славу низового лицарства.

Ще перед прибуттям до Брацлава вислав Наливайко аїраній там на судових рочках шляхті якісні „грізні листи“; чи це була вимога квартир та поживи, чи покори козацьким порядкам, трудно сказати. Гродський писар Байбуза, налякавшись, відкликав рочки і шляхта розіхалася. Козаки розташувались у місті й околиці. Тим часом поширилася вістка про іхню нещасливу пригоду біля Тягниби навіть у явно перебільшених формах — говорили про 1500 забитих козаків. Крім того багато наливайківців розійшлись по домівках. Як видно, отже, мали вони приплив з поміж місцевого населення, а це очевидно тільки ще більш затисяло взаємні відносини. Підбадьорена відомостями про ослаблення козацького війська, шляхта, що агромадилася була знову у Винниці на вибори депутатів до трибуналських судів, постановила відмовити козакам стацій. З цею місією послано до Брацлава пана Цурковського, який рівночасно оголосив міщанам, що шляхта громадою їде до них. Але міщане посла затримали, а самі в допомогою Наливайкових козаків вирушили під проводом свого війта Романа Тишковича наустріч. Біля городища Вишковського⁴⁴) міщане та козаки напали вночі на шляхетський табор, кількох забили, решту розігнали а обоз пограбували. Недобитки втікли назад до Винниці. Коронне військо вмішатися не могло; воно чигало над карпатськими просміками на поворот татар. Старосту Юрія Струся брацлавянин вже давно вижили з міста, а тепер вони понищили гродські книги і фактично зорганізували своє власне життя, вірвавши з цілим устроем Речі Посполитої. Шляхта мусила утримувати козацьке військо; хто не хотів коритися, тому грозила руйна маєтку. Виходило щось наче практичне виконання постулатів, які тільки півстоліття пізніше теоретично зформулював Хмельницький, заявляючи,

⁴³) Додаток, № 7; цей похід вважало вся європейська суспільність як успіх козаків. Характерні під цим оглядом тріомфальні перевороти нунція Соєціано в Праги (H i g n i z a k i XII, 16) та призначення Комуловича, що „козаки виконали свій обов'язок“ (P i e r l i n g - R a c k i XIV, 108).

⁴⁴) Городище Вишковське, поруч із теперішніми Вишковцями неподалеку від Брацлава. Тоді воно було власністю „літніх“ земян Шашкевичів. „Городище“ — це мабуть побудований Шашкевичами в 1592 р. замок (Зг. дж. XXII, 89). Описані події: Додаток, № 14; АЮЗР III¹, № 22; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 10; Bielski III, 1719—1726; H i g n i z a k i XII, 19—20.

що хто на Україні хліб їсти хоче, нехай Війську Запорожському послушний буде і не брикає.

Пони Наливайко збирав нові лаври, вишукав Комулович ще одного охочого до протитурецького підприємства. Це був давній прихильник Максиміліяна, староста снятинський Микола Яловецький, агідно в постановами 1590 р. найвищий начальник всього козацького реєстру. Замойський старався стримати Яловецького, як особу офіційну, від чинного виступу, але в атмосфері суспільного розгірчення на прохід татар не відважився просто заоборонити всяку акцію.⁶⁵⁾ А староста не на жарті захопився фантастичними планами зруйнування Кафи та знищення цілого, позбавленого більшої частини оборонців, Криму. Як командант пограничної твердині, крізь яку саме прорвались татари, він уважав потрібним вибілити себе перед шляхетським суспільством, що винуватило його в справі проходу хана.⁶⁶⁾ Між Комуловичем і Яловецьким дійшло до заключення 30 серпня в Шаравці формального договору вгідно в яким останній зобов'язувався нанести козаків і зробити з ними диверсію на Чорне море.⁶⁷⁾ Папський посол захопувався спочатку обережно і тільки коли довідався, що титулярний шеф коваччини вклав у підприємство мало не весь свій маєток, 20.000 фльоренів, відкинув всякі вагання і послав йому всі ті гроші, які були з ним. Певно десь у першій половині вересня вийшов Яловецький над Дніпро, наустріч січовому військові, і договорився в Лободою, котрий із 6000 своїх запорожців згодився станути під його проводом. В поході мали взяти участь теж і якісь донські козаки — мабуть так треба розвуміти згадку про „Московитів“ в реляціях Комуловича. Далі привиднувались очевидно якісь реєстрові почоти Оришовського та наливайківці в якими коло цього часу обедналось Військо Запорожське. Тільки такою загальною коаліцією можна пояснити високі цифри 17 і 20 тисяч війська Яловецького, що подають джерела, хоч і в цьому випадкові перебільшення очевидне. 19 вересня Яловецький вважав себе остільки готовим, що міг повідомити Комуловича про недалекий початок походу. І дійсно, коло 1 жовтня вирушив він у степі зі всією своєю ріжношерстою збираниною.⁶⁸⁾

Зустрінувшись знову із Запорожським Військом, треба вернутись трохи назад, щоб пояснити яким чином опинилось воно в осені 1594 на Поділлі. Після походу Микошинського на Дніпровий лиман перебувала Січ на зовні в бездіяльності, але під цею бездіяльністю крилась очевидно жива дипломатична акція. Вже згадувано, що прорив орди був для неї не менш компромітуючий ніж для польських воєначальників. Хлопіцький збудив на цісарськім дворі зацікавлення, обіцяючи, що козаки не пропустять татар. Цього-ж добиця Лясота на Січі, та й самі Запорожці представляли изпад на Акерман та похід Микошинського власне як спроби спинити хана. Невдача мусіла бути примкрою особливо для старшини, яка так бажала цісарської служби. Але, коли у поляків завинили хиби їх командування — Жолкевський довго не вірив, що татари вважалі відважатися на прорив, коронне військо під Самбором дало себе одурити натиканнями в татарськім таборі в землю прaporцями — то козаки властиво могли почванитись частинними успіхами. Завдання своє не зуміли вони виконати в першу чергу тому, що не мали для цього досить війська. Січова старшина, оскільки хотіла справді допомогти цісареві, опинилася перед необхідністю

⁶⁵⁾ Heidenstein X, 307; Pierling-Rački XIV, 114; Věstník KCSN 1929 стр. 11, 44 і 52.

⁶⁶⁾ Pierling-Rački XIV, 106.

⁶⁷⁾ Pierling-Rački XIV, 111; Pierling II, 347—348; Papes et Tsars, 460.

⁶⁸⁾ Додаток, № 7; Pierling-Rački XIV, 103, 106—108, 110, 124; Pierling II, 349; Pierling, Starine XVI, 231 і 233.

подбати про збільшення збройних контингентів. Тому виправлючи з Ля-
совою посольство для підтримання стосунків із Рудольфом II, послала Січ
рівночасно Хлопіцького а місією до Москви і з проханням збройної допо-
моги „чтоб Его царская Милость величество свое показал всему свету,
Государем християнским, чтоб Войско Запорожское с людьми своими по-
слал под знаменем своим и кавною своею воспомог...“⁶⁹⁾) Від послання
власного війська цар ухилився, але як можна догадуватись із уже цитова-
них вісток про москвинів, Січ забезпечила собі допомогу донських козаків.
Ці останні брали зрештою участь майже у всіх більших підприємствах
низового лицарства і воно відплачувалось тим же.⁷⁰⁾ Вже була нагода за-
значити їх участь у зимовім рейді 1593.

В цей момент, 1 липня, як не можна більше на часі для Запорожжя
прийшла мирова пропозиція від Наливайка. Вже досить знаний кондотієр,
на чолі 2500 вояків не тільки пропонував угоду і співпрацю, а ще й ро-
бив це у формі дуже почесній для Січі. Пропонуючи в дарунку 1500—
1600 коней з Парканського походу Наливайко прямо купував собі прязнь.
А в його пропозиції зявилася самому на Січ і виправдатись перед Колом-
за свою службу проти Косинського, щоб у разі доказаної вини дати собі
арубати голову, крилося безсумнівне придання авторитету Запорожжя і
готовість підпорядкування йому⁷¹⁾ Вхочитися за цю пропозицію мусіла
Січ тим більше, що другим бажанням Рудольфа, яке, як уже було вгада-
но, висунулось у балачках Лясоти на перший плян, був козацький похід
на Молдавію. Перед ціарським посольством козаки відмовлялися тим, що
мають замало війська і коней, а молдаване арадливий народ. Але йти
проти татар вони погоджувалися. Коли ж орда таки прорвалися, а в шлянів
напасти на Перекоп нічого не вийшло, то принаймні похід на Молдавію
ставав для Січі просто регабілітаційною необхідністю, свого роду ряту-
ванням престижу. І такоюж необхідністю, особливо після досвідів з пер-
шої половини року, було зібрання для цього походу більших сил. Січ
димпонувала 6000 контингентом, але очевидно уважала, що цього замало.
Якими мотивами керувався Наливайко, пропонуючи союз — годі ствердити;
може вплинули тут заходи Комуловича, може відчуття власної слабості
після невдачі переговорів з Замойським. Причини вгоди Січі в Й положен-
ня ясні: допомогою у 2500 збройних вояків нехтувати вона не могла.
Політична конечність мусіла станути на першім пляні. Прийшлося на дея-
кий час не демонструватися зі своєю пізнішою резервою „stroni tego czo-
wieka swojego Naliwajka... o którym tą nigdy nie wiemy i wiedziec
nie chciemij“.⁷²⁾ Не можна лише не підкреслити розсудливої обережності
ї воєнної обачності запорожської старшини, очевидно в першу чергу люд-
дей як Лобода, котрі, навчені сумним досвідом попередніх молдавських
кампаній, арозімлі, що таке підприємство вимагає більших зусиль і со-
лідного підготування.

Що Січ зразуж після татарського прориву малі на оці похід на Туреччину свідчив Хлопіцький у Москві, стараючись про царську допомогу
для цього.⁷³⁾ Таким чином із цим готовим пляном, та певне і з помічни-
ми загонами донців, мусіли Запорожці вирушити в кінці серпня, або у
вересні здовж Дніпра на Поділля. На тазій Іх маршрут вказують поїадки
Яловецького для найму козаків „до Бористену“. Сенс цього руху ясний:
обєднання з Наливайком у Брацлаві і використання Поділля як вихідної

⁶⁹⁾ Памятники II, 23; Соловьев VII, 301—302.

⁷⁰⁾ Пор. О. Германіве, Україна та Дов. Записки КІНО III, 103—196.

⁷¹⁾ Lassota, 222—223; Мемуари I, 183.

⁷²⁾ Лист Лободи до Замойського з 11. січня 1596; Listy, 65—69.

⁷³⁾ Памятники II, 22.

бази для походу в Бесарабію. По дорозі одначе нагодився снятинський староста зі своїми проектами. Січ погодилася підтримати його, але очевидно бралась за діло без якогось глибшого інтересу, та й особа Миколи Яловецького була не в тих, що моглиби заімпонувати козакам. Швидко, десь коло середини жовтня, покинули вони його і пішли за своїм попереднім планом, та ще й потягли за собою і власних людей Яловецького і реестрових козаків. Кинувши думку про Кафу, староста спробував було повернути на близжчий Акерман, але залишивши мало не сам мусів ні в чим повернати додому і незабаром помер, мовляв, в гривоті, що для експедиції позатягав величезні борги. Стільки дотеперішня історіографія.⁷⁴⁾

При докладнішій аналізі вияснюються вчинки козаків. Саме коло цього часу, середини жовтня 1594, мусіли вернутись січові послі Сасько та Нечипір, котрі виїхали були в Лісовою до цісаря.⁷⁵⁾ Вони мусіли привезти зі собою нові докази ласки Рудольфа II — ще одну корогву і напевно якісь цісарські інструкції чи побажання. В чому вони полягали, невідомо; але лишається факт, що козаки раптово покинули Яловецького і в усім своїм імпетом обрушилися на Молдавію. Охоту прислужитись цісареві у Запорожців — в даний момент провідної сили серед козацтва — стверджено вже кілька разів і припускати, що вони під враженням свіжих вісток від голови християнства здійснили би якесь йому небигідне підприємство, не можливо. Данцицька реляція зберегла й свідоцтво дуже компетентної в даному разі особи, самого щойно вкрахованого старости снятинського, що козаки „із за християнського цісаря“ (wegen des Christlichen keysers) звернулися проти Аарона.⁷⁶⁾ Це одначе не значить, що Австрія бажала собі якраз такої акції козаків; політична концепція відома з весни 1594 передбачала союз Війська Запорожського і Молдавії для спільноти боротьби. І тут видимо Низовці не змогли договоритися з господарем. Це прямо посвідчив Комулович зі слів кащеляна камянецького Рафала Синявського (отже близької до арени подій людини).⁷⁷⁾ Авторитетність його в данім разі тим більша, що вже й раніше видно було як двозначно й неохоче брався Аарон за такий союз і як він нарешті чинно виступив по боці турків під час останнього нападу Наливайка на Тягиню. Зрештою при козаках знаходився цісарський повіренний Хлопіцький, котрий 25 вересня вийшов із Путивля в напрямку на Лубні, а перед військом несли з пошаною обидві корогви з двоголовими орлами. І коли козацькі послі пізніше вияснювали Рудольфові II, що господар на вістку про капітуляцію Раабу 28 вересня знову почав вноситися з турками, то це, судячи по характеру Аарона та по міжнародно-політичному становищі Молдавії, твердження зовсім правдоподібне.⁷⁸⁾ Як певне доводиться отже приняти, що Військо

⁷⁴⁾ Невдалий фінал походу Яловецького; Нигмізакі III², 70 і XII, 21—22; Нейденштейн X, 307; Bielski III, 1719; що він скінчиться лише в половині жовтня не прямо підтвержує обставина, що 17. листопада Комулович ще нічого не знати про веслід експедиції (Pierling-Rački XIV, 124). Цікаво, що папський вунцій Свєнцянсько у Празі посталився до чутки про коаліцію козаків та Поляків, яку буцімто здається алівіти Комуловичеві, відразу дуже скептично (Нигмізакі XII, 13 „beni incredibili“).

⁷⁵⁾ Lassota 228; Мемуари I, 191; Памятники II, 113.

⁷⁶⁾ Додаток, № 8; так само в латинському переказі листа Яловецького до Замойського: Significat se à Cosacis desertum esse, opere cuiusdam Domini, qui los in partem Caesaris pertraasit... (Jesopesci ED II, 477). Тут вину за козацьке поступування звиноватили на цісарського агента Хлопіцького, що саме вернувся з Москви; Нигмізакі III², 70; Papes et Tsars, 461.

⁷⁷⁾ Pierling-Rački XIV, 124 ... Cosachi fra li di Moscovia et di questo regno, sieno entrati in Moldavia, et volevano unirsi con quel principe alli danni del Turco, con lo quale non potendosi accordare hanno instato contro esso principe ...“

⁷⁸⁾ Нигмізакі XII, 30.

Запорожське, рушаючи на Молдавію, було переконане в тім, що доконує корисного цісареві діла.

Численість козацького війська під головним начальством Лободи по-дають джерела на 8 до 20 тисяч при сорока корогвах.⁷⁹⁾ Правда по середині. Запорожці мусіло бути коло 6000 — це була цифра змобілізованих сил, яку вони самі подавали Ляскоті — наливайківців десь коло 3000. До цього треба додати ще підмогу з Дону та якісь почоти урядового козацького начальника Яна Оришовського, який теж взяв участь у поході. Не виключене, що тут виявилося напруження, яке неперечно мусіло існувати у відносинах між Оришовським та його шефом Яловецьким. Уже Валіцький, пропонуючи Австрії козацькі послуги радив авертатися прямо до Оришовського, помимо начальника, не турбуючись нелояльністю такого вчинку від сторони чужої держави.⁸⁰⁾ Також і в невдалім жовтневім поході старости снятинського реестрові почоти або не брали участі, або покинули його так само як і всі інші — лише свідоцтво невміння Яловецького вімпонувати пограничному воящту. Союз із Січчю був для Оришовського лише коротким епізодом, нагодою обловитися здобиччю. Зараз після закінчення походу відділився він від своїми від Лободи й Наливайка і більше в козацьких рухах не фігурував. Тим більше заслуги має запорожська диплематія, зумівші приєднати його до себе у той момент, коли потрібно було сконцентрувати можливо більші сили на одну ціль. В протиправстві до весняних виправ підпринятих без належних сил і підготовки, осінній похід на Молдавію, як видно з усього попереднього, зарадегідь обдумано та забезпечене, тому й вислід був відповідний. Збірна козацька армія „кінні стрільці“ (alle Archibusier zu Ross) як іх характеризував німецький авіт, під головним начальством Лободи 29 жовтня перейшла під Сороками Дістер і рушила у південно-західнім напрямку до міста Цецори над Прутром.⁸¹⁾ Аарон спробував боронитися. Сили його очевидно не дорівнювали козацьким, хоч він мусів мати при собі також семигородські полки, котрі в середині жовтня вступили в Молдавію.⁸²⁾ Варто згадати, що два місяці тому оцінював Наливайко чисельність молдаван на 7000. В тігу сіми день після початку наступу доходило тричі до бою, котрі закінчались тим, що козаки з вигідної позиції на височинах абордажували і потім здобули Цецору. Наливайко у своїм листі до короля, очевидно підкresлюючи скільки можливо власні заслуги, писав „m'iejsach

⁷⁹⁾ Додаток № 14; Broel-Plater II, 215; Pierling, Starine XVI, 233; Нагічакі III¹, № 203 і III², 70; Heidenstein X, 307; Bielski III, 1720; останній видимо переплутав цей похід в попередній, закінчивши його невдалим епізодом під Тягнибоком. Грушевський VII, 203 зовсім слушно запідозрив це свідоцтво.

⁸⁰⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 23; Listy, 59; Коггон II, 89; Оришовського і його почот треба бачити і в свідоцтвах чужинців, що в поході Лободи брали участь „alcuni Polacchi“ — Нагічакі XII, 20; іже було вгадано, що Бельський очевидно перешлукав похід Наливайка на Тягнибок в цим спільному козацьким походом; за ним почала в блуд і більшість дослідників подаючи баламутні описи воєнників подій в кінці 1594 р. Так Николайчик КС 8, 1884 стр. 531 і далі; Еварницький II, 128; Стороженко, 264; Доманицький, 55—58; Модзалевський РВС XI, 51; патоміст Ролле, 146 а за ним Ефименко КС 46, 1894 стр. 296 представили справу досить добре; зовсім добрий опис Грушевського VII, 203 хіба трохи пепресував хронологію. Похід обеднаних козацьких сил міг почнатися тільки в останніх днях жовтня. (Jopescu ED II, 461—462).

⁸¹⁾ Heidenstein X, 307 вказує, що все це відбулося незадовго після походу Яловецького. Вістку, що козаки готують щось великого („qualche impresa notabile“ Pierling XVI, 233) подано в Кракова 2. листопаду: 8. листопаду мали вже в Камянці відомості, що козаки знаходяться у глибині Молдавії (Pierling - Račk i XIV, 124); Acte si fragmente I, 128; Нагічакі IV², 186; точні дати подав Jopescu ED II, 477.

⁸²⁾ Jorga III, 303.

na trzech potrzebę z nim (Aaronem) miały szczęścia znacznie doznał*; pro trojkrotny rozbój gospodarza, który wtk lądzie z niewielkim числом żołnierzy, opowiadają i inni dżerela.^{**})

Ci boj musieli odrobić się swoim charakterem w bliskie znani kozackie bitwy tej ery, jak przy wrogiu Nalivajka wokół Mogilowa lub wokół wioski Gostriy Kamien (1596).^{***}) Tam kozacy przedostali się do taboru, który utrudniał ich własną swobodę ruchów. Nie mając koni, co mogłyby udaremnić siłą polską, nie mogły kozacy walczyć na rynkowym manewru. W ataku na Mołdawię – inna scena. Kozacy weszły za nocy ekspresem, wybrawszy się z tatarów i głowicy ich masu składającą konność, już zgadanej „konnych strzelców“. To pozwalało szybkim przesunięciom i wolne operowania w otwartym polu, a to dawało, że mołdawianie byli dla kozaków przeciwnikiem nie większym niż orda. Osienny pochód Lubodii nabierał u всякego razem tym bardziej znaczenia, że sukcesów akcji na taką skalę samego kozackiego koni nie jest tak wiele.

Luboda z Nalivajkiem weszły pełnymi zwycięzczami. Aaron po pokonaniu znaczącej straty – mimo że przebiły się czatki mówiące o 4000 poległych mołdawian – skierował się do siedmiogrodzkiej linii obrony. Nie zabrakło po pojawieniu się Czeczorii zdobytych kozacy także i stolicę Jasen (wiedza o tym pochodzi z Kamyca 10 listopada); jeden z tych wagonów zajmował Berlad. Pro kozacką zdobycz chodziły najfantastyczniejsze czatki: skarb gospodarza, złoto i srebro, które Aaron trzymał w skarbcu Wasilkowskich blisko Syczawy, a podczas ucieczki miały w złocie, mówiącą grodu pojęte w kozackiej rzeźbie. Krom tego zdobyli wojska niewidomych 70 dział, 26 tysięcy wołów i 600 dziewcząt. „Wolosy stały chrystianinowi duba“ słysząc, że kozacy wyrobili u adobutów krainy. Interesująca zgadka o kuszu bardzo możliwości dziewczyny, która dostała się jak trofeum Lubodii i wróciła z nim pod gurkami bębenów i trąbnych rur skoroszytej weselnej u użycia do wymogów czasu. Interesująco jest to, że rok później podobna historia powtórzyła się Lubodii w szlachetku, wychowanego panem Oborskim.^{**}) Co miał być zaporożczykiem hetmanem, uwińczanym laskami stólików wdałych pochodów być ażartnym amatorom jadnego rodzaju?

Wojskowe plany, z którymi kozacy weszły w pochód, niejasne. Prawda, Chłopicki podczas swojego pobytu w Moskwie mówił, że Wojsko Zaporoskie chce do zimy pozostać w Dnieprze na Dnieprze, ale ten świadectwo nie jest autorytetnym. Postrzelił się po europejskich dworach w innych orientacjach w tym, że interesuje prowadzących politykę, i mógł zapomnieć fason. Podczas pochodu słyszały się żołnierskie przekleństwa o marsz na Włochy i nagranie strachu na sam Czarnogór, ale co prawda mówią Zaporoszczaninie tak daleko, aby pomylić się w sumieniu. Przypuszczenia, że plany były, ale rozbili się z powodu stanowiska Arona, jakie spowodowało kozaków zwrócić się przeciwko temu, nie jest prawdopodobne. Niemniej jednak w XVI wieku nawet w połowie XVII wieku nie było wśród kozaków bieżącego założenia, że plany zmieniały się i zmieniały się na skutek zmiany sytuacji i zmiany strategii i tak dalej. Niestety nie ma żadnych dalszych informacji o tym, co miały być plany w 1594 roku.

^{)} Dodatek № 14; Nagmazaki III¹, № 203; Broel-Plater II, 215; Heidenstein X, 307.

^{**) Kuliš, Materiały I, 64–65; Listy, 80; Grushevskyj ZNTU XXXI–XXXII, № 18; Grushevskyj VII, 209–210 i 223.}

^{***)} Isopesci ED II, 475; Nagmazaki III¹, № 203; Kuliš II, 431.

ру в сторону Дунаю⁶⁴) Коли йде про спробу використати успіхи політично, то це була виключно місія сотника Демковича, якого козаки послали привести розбитого господаря до присяги на вірність цісареві.

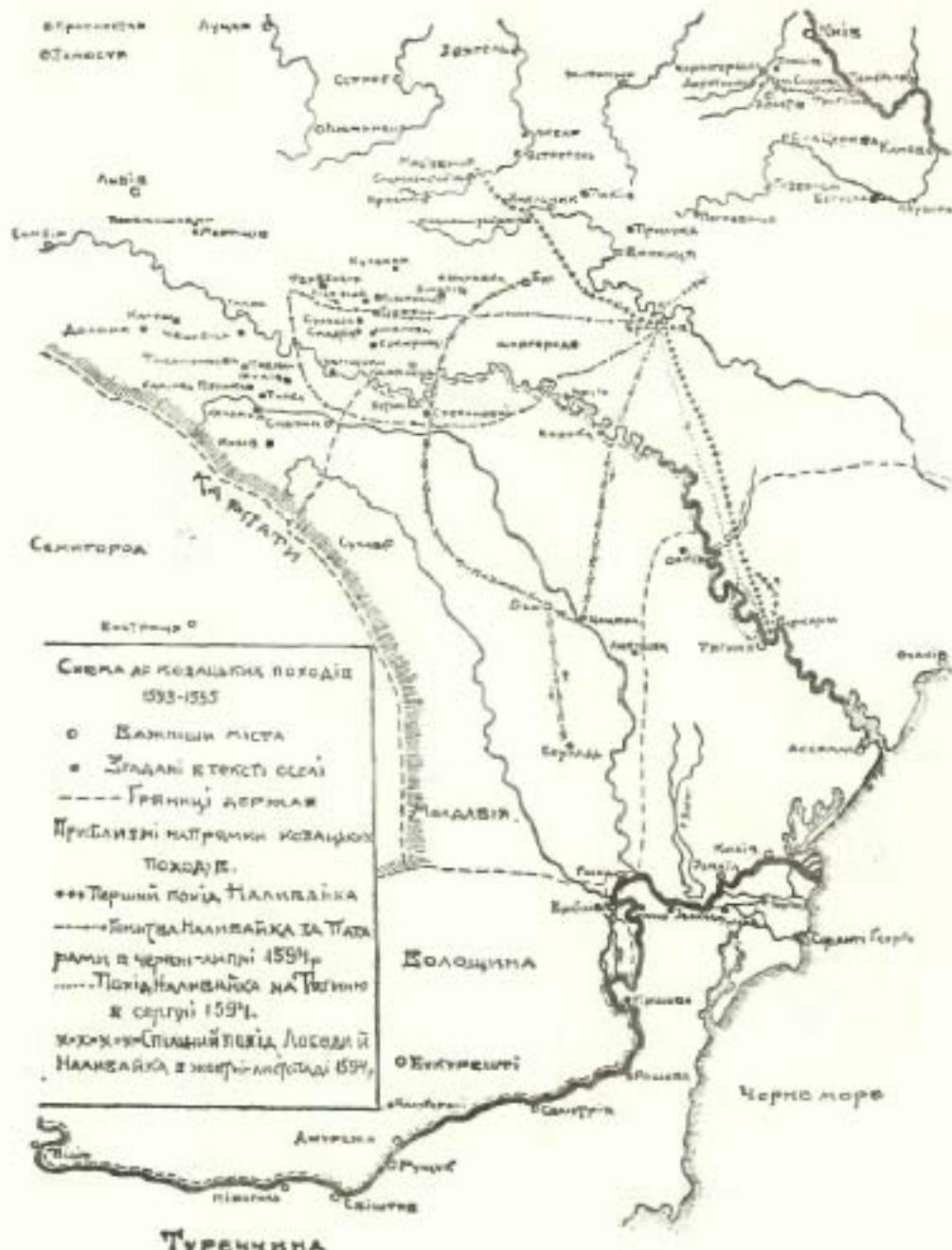
По відомостях Тойфенбаха, козаки влякалися загрою з боку Жигімонта Баторія, герцога семигородського, що зберався виступити в обороні молдаван. Так це чи не так, але в половині листопада пройшли мимо Хотина, через село Степанівці, на зимові лежі на своє Поділля. Тут знову виступило все значіння цеї безпечної бази, недалекої від театру війни і досить заможної, щоби виживти велику армію. Вертаючись на Січ ІІ треба би було розпустити по домівках, а потім на весну знову скликати з великою затратою часу. Дня 21 листопада станули козаки в Барі. Сам Лобода з Хлопіцьким спинився в укріплений та забезпечений гарматами польській частині міста; Наливайко зі своїм почотом у кільканадцять сот коней ставув у Барі чесмериськім, а коло 2000 козаків помістили в руськім місті. Старості Струсові мало військо загарбати на 30 тисяч талярів майна. Оришовський, відразу після поділу адобичі відійшов зі своїми людьми до Винниці.⁶⁵) На загальній раді 24 листопада ухвалено виставити скрізь варту й вислати до шляхти універсали домагаючись видачі харчів. Серед привілейованого стану вибухла паніка — багато тікало з домів або принаймні висилало куди небудь далі свої родини. Безпідставними ці страхи не були: козаки не намірялися тепер заспокоїтися на однім-двох занятих пунктах, але почали поширювати свою владу далі. В Брацлаві міцно сидів Іх прихильник війт Роман Тишкович; та і в інших пограничних містах скрізь знаходились елементи Ім приязні й готові до організації нового способу життя. Часом вистарчав невеликий козацький відділ, щоби аворохобити населення. Саме так треба розуміти скаргу Жолкевського з 20 жовтня 1594, ще до молдавського походу, що „лотровство“ погрожує Хмельникові.⁶⁶) 25 листопада заняли козаки Зіньків. Цікава уперга чутка, яка кружила в Krakovі та Lьвові буцімто козаки обложили і здобули Камянець. Це очевидно були фальшиві поголоски, але підставу для них мусіла дати поява козацьких відділів з іх реквизиціями в безпосередній околиці цієї кресової твердині. Могли вони і від самого Камянець домагатись „пороху, коней і кілька сотнарів олова“. Ходили також чутки, що вони сунуть під Lьвів. Багато поодиноких козацьких загонів розійшloся по Волині.⁶⁷)

⁶⁴) Памятники II, 21; *Acte si fragmente I*, 128—129; тільки північний посол Маріо Венier у Царгороді сповідав про марш козаків на якус „дуже значну турецьку крість (molto importante fortezza) між Силістрією й Тигінєю“ Рівночасно мали чайки в військовій і кіннім відділів на Дунай. Але відомості цього посла вважають дуже фантастичні. Крім козаків у чайках пішов їх напр. тут же, що козаки захопили теж і Волошину! Все це можна приняти тільки як цікаве свідоцтво перевоплоху, що його викликав козацький похід у Царгороді. Страх мав як заше великі очі і Турки явно веребільшували розміри північності Любоди (*Hugtinakai IV**, 186).

⁶⁵) Йозреси ED II, 475 — в зв'язку зі завірююкою, яку вчинило Військо Запорожське в Молдавії виникла в польських урядових кругах думка, скористатися нею і захопити для Речі Посполитої важливий пограничний Хотин; *Listy*, 50—60; *Hugtinakai III**, № 203 і ХII, 21—22; авідки вияв Еварицький II, 127, що Лобода в Запорожчина вернувся на Січ, а Наливайко оден залишився в Брацлаві — невідомо; в листі Острожського до Криштофа Радивіла, що видруковано у *Kulisha* II, 93—94 і на котрий посилається Еварицький, нічого про відхід Любоди на Нів нема.

⁶⁶) Різьма 521—522.

⁶⁷) Додаток, № 11, 12, 13; *Hugtinakai III**, № 203; *Nehring*, КН 4, 1890 стр. 506. Саме на цей час кладуть Еварицький II, 127 і Домавицький, 61 пограбування маєтків Каліновського. Свідоцтва присутності козаків під недалеким від Гусятини Камянець і місце замітки про цю подію в хроніці Бельського (III, 1720) промовляють за нею думкою. Натомість хронільське оповідання Наливайка змушує ставити сплюндрування Гусятинського ключа на раніший час. Одно другому не суперечить. Які небудь козацькі ватаги могли і в цей час отриматися над середнім Збручем.

МАПА РАЙОНУ ВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЙ
С. НАЛИВАЙКА.

Грушевський висловив був припущення, що не без впливу ефектовного походу козаків наважився молдавський господар зірвати з Туреччиною і принести протекцію цісаря.¹⁰⁾ Це не точно — таке рішення повзяв Аарон ще в серпні 1594. Помилку спричинило вже згадане пересунення хронології, так що Грушевський клав молдавський похід на жовтень, тим часом як він міг початися щойно в останніх днях місяця; перші конкретні вістки про нього в пограничному Камянці мали тільки в перших дніх листопада. Церемонія приняття Молдавії в опіку цісаря відбулася у Пресбурзі 1 листопада — виходило отже, що козаки, служачі цісареві, напастиють його союзників. Вони опинились у становищі шинкового ишибайли, що довго засукував рукава та попліцовував на долоні, аж нарешті, разомахнувшись, викинув за двері не того, на кого показував господар. При дворі Рудольфа II почулися на козаків нарікання, а нова румунська історографія говорить навіть про віроломний напад.¹¹⁾ Ім закидали, що вони не перешходили пройти татарам, не потурбували турецьких земель, а тільки за ради добичі перетріпали сприянену потугу. Цісар навіть прислав до Жигімонта III посла Даніеля Принца, щоб скаржитися на козаків за напад на його підданого.

Однак ві сказаного раніше ясно, що козаки йшли на Молдавію в добром переконанні, що виконують цісарську волю і це переконання не могло створитись без участі запорожського посольства, яке саме вернулося з Праги. Політична ситуація в тягу вересня й жовтня тим часом змінилася: в середині жовтня з'явилися у Празі молдавські уповноважені з визнанням своєї васальної залежності від Австрії. Семигород підтримав Молдавію, а незабаром, у листопаді, приєдналась до них і Волощина. Михайло Хоробрий та Аарон спалили за собою мости, улаштувавши рівно турецького населення по своїх країнах. Але очевидно підготовляли обидва господарі свій перехід у глибокій тайні і на теренах Речі Посполитої про нього ніхто нічого не знат. Ще 17 листопада, пишучи з Krakova про напад Лободи, Комолович не виявив ні тіни невадоволення, а воно мусілоби виступити, якби в той час там вже знали про союз Аарона з Рудольфом II. Навілаки відпоручник Риму скоріше від симпатію згадув про перемогу козаків у війні, котра почалася тільки після того, коли останнім не вдалось договоритися з господарем на Турка.¹²⁾ А прещінь же союз цих трьох потуг ві самостія початку представляла папська інструкція нонському абатові як першу ціль його подорожі. Хитруючи й ляївруючи зі сторони в сторону, Аарон перехитрив сам себе і попав під козацькі мушкети. Очевидно вже вирішивши злучитися з Австрією, далі відносився він із резервою до Й союзників в Низу. Козаки-ж мали перед очима його напад на воюючого з турками Наливайка і дані про зносини зі султаном після капітуляції Раабу, на які вони потім покликалися. Певно, цими зносинами

¹⁰⁾ Вже Teutschlaender, 37—38 канув без глибшого обґрунтування думку, що козаки вважали похід на Молдавію виконуванням цісарських побажань. Відступити в Яс мав Лобода на вказівку Рудольфа II. Так само гадав Тойчлердер, що тільки козацький напад спонукав Аарона здійнитися в Австрію. Цю саму гадку висловили Еваринський II, 158 та Грушевський VII, 203; останнього ученого спонукало до цього припущення мабуть місце в Ксенополь, котрого він цитує у своїй праці "... à l'époque où Michel-le-Brave fait le pas décisif (розвів в Портво) en Novembre 1594. La position des Allémands n'était rien moins que bonne" (I, 347). Отже тим більше вразливими мусів справити козацький похід. Але Ксенополь не згадав, що Аарон віддав від Туреччини трохи раніше віж волоський господар Михайло Хоробрий.

¹¹⁾ Нагірняк III¹, 193—194; III², 67 і 70; XII, 19—20, 23, 29 і 30; Барвінський, ЗНТШ X, 19; Heidenstein X, 308; Jorga III, 304; Studii istorice, 208; de Rose, 396—398.

¹²⁾ Pierling-Rački XIV, 124; Teutschlaender, 37.

Аарон тільки до останньої хвилини замилював у Царгороді очі, але звідки могли козаки анати про щирість чи нещирість цього?

Описане непорозуміння виявило ще одну фатальну для авязку Запорожжа з цісарем обставину — неможливість відповідно швидкого контакту. Подорож Лясоти за пороги тривала $3\frac{1}{2}$ місяці. Правда, він часто задержувався й відпочивав на шляху (назад він доїхав приблизно за два місяці). Але треба було врахувати небезпеку перед польською адміністрацією, яка могла затримати по дорозі, як це трохи пізніше сталося Хлопіцькому.²³⁾ За такий довгий час обставини змінялись, але дати на Січ нові вказівки було неможливо. Союз Священної Імперії з Військом Запорожським не міг склітися по тим самим причинам, що і з Персією — брак можливості швидкого порозуміння. Шіснадцятий вік, як висловився Матушек, був тим часом, коли широта і розсяг політичних інтересів сильно випередили технічний розвиток васобів комунікації і передавання думок на віддалу.

Можна думати, що й на цісарському дворі розуміли добру волю козаків та неможливість для них бути постійно в курсі політичної еквілібрістики в середній Європі. Місія Даніеля Принца виглядала більше на вирахуваний дипломатичний тяг. Польща ображалася на цісаря за те, що понад її головою заключив угоду з її підданими, за яких вона уважала козаків. Цісар не хотів дражнити Речі Посполитої, бо міг надіятися, що вона таки приступить із ним до протитурецького союзу, тим більше, що сам Жигімонт III виразно схилявся до прихильної Габсбургам політики. Напад козаків на Молдавію давав арочну можливість заманіфестуватися на зовні буцім то навіть ворожнечею з ними і тим амити зі себе пляму нелояльного поведення супроти сусідньої держави. Але що це було про людське око свідчить уже обставина, що приймаючи Аарона в підданство рівночасно вислав Рудольф II йому листа, доручаючи порозумітися з козаками. Що цісар першого листопада 1594 сам ще не міг знати про подвиги Лободи в Цецорі і Ясах, справи не міняло: Австрія систематично працювала над обєднанням можливо більших християнських сил проти турків і не збералась приймати погрому Молдавії дуже до серця. Пізніше Рудольф II в повні задовільності виясненням козаків, які валили вину за цілий інцидент на несталість Аарона і ласково приняв Демковича з його місією, хоч вона явилася муштардою по обіді. Австрійське правительство готово було повірити навіть версії, що не Запорожжя а інші козаки „об'єднані з польськими шляхтичами“ (*uniti cum nobili Polacchi*) нищили Молдавію. Та це було очевидне спихання всієї відповідальності на Наливайка й Оришовського, які обидвое відігравали у цім поході лише підрядну роль. Воно походило певно від низової старшини і служило свідоцтвом, що служба цісареві і далі ще являлась для неї дуже бажаною. При такій обстоюнній добрій волі не диво, що козаки знов дістали від австрійського правительства заохоту до співпраці зі австрохобленими проти Туреччини володарями і слідували її.²⁴⁾ Наливайків, вже стільки цитованій лист виразно свідчить, що і весняну кампанію 1595 почали козаки на спонуку в Праги; на зимових лежах у Барі й Брацлаві відвідували їх, згідно з повідомленнями нунція Маліашіни, австрійські емісари.²⁵⁾ Цісар, очевидно, не

²³⁾ Додаток, № 13, 17, 18.

²⁴⁾ *Nug i zaki XII*, 29–30; Куліш П., 429–431 — видруканий тут „*Ragraf z listu Demkowicza sztukra posła do Wołoch*“ передруковав, очевидно не знаючи про це опубліковання Масійтек, 12; дипломатичну конвенційність цісарських схваг на козаків перед польським сейвтом забагнув вже Йоресци ED II, 468 і 472; Grabowski, 388; Teutschlaender, 37–38.

²⁵⁾ Broel-Plater П., 215 „... abowiem za pisaniem do nas Jego Cesarskiej Mości ...“; Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 199.

хотів повбуватися вправного і на європейські відносини незвичайно дешевого війська. „Коли взяти на увагу великі фінансові труднощі цісарського двору, трудність вібрati найпотрібніші гроші для війська в північній Угорщині, настирливість з якою цісарські послi добивалися і найдрібнішої допомоги від чужих володарів — тодi побачимо, що обіцянка Хлопіцькому 15000 гульденів, а потім дальших 50 тисяч свідчить дійсно про незвичайні надії, які тодi покладались у Праві на допомогу козаків“.⁹⁶⁾

Поки точилися всякі дипломатичні переговори та підготування до весняної кампанії, хааяйнувало козацтво на Україні, не дбаючи за розпуку шляхти. Дня 9 грудня бурхливого 1594 року явилась перед Іх Королівською Милостю депутація лементуючих нобілів руських земель. Вони скаржились, що козаки діють ім шкоди гірше ніж турки та ще й прикриваються орлами найвищого володаря християнського світу. З козацького боку справу представляли не так драстично; про цю зиму агадав Наливайко тільки делікатно „i tameśny się koniom zastarzeć nie dali“. Але якраз наливайківці віданачилися під оглядом видушування стацій та драч в мирних обивателів: 70 сільських отаманів князя Острожського і 5 його містечок — Костянтинів, Любартів, Острополь, Кульмин та Красилів — присягали „на попаленю тых маєтностей от Татарына и спустощеню от козаков“. Що в цих гріхів припадає саме на рахунок Наливайкових вояків ствердити, очевидно, не можливо.⁹⁷⁾ Відомо однак про перебування Іх у Острополі в кінці лютого 1595, а з другого боку — на Лободу таких великих скарг ніби не було. Той самий Острожський хвалить Запорожців, що „спокійно заховувалися у всім супроти мене і моїх підданих, окрема пан Лобода, прагнучи аі мною приязні“. Приятельський афект статочного запорожського гетьмана супроти некоронованого володаря Волині не міг би врятувати княжих маєтностей від розсипаних по окремих селах і фільварках козаків. І коли на їх грабунки і наду життя скарг не було, то це свідчить лише, що дисципліна у війську Лободи була вища ніж серед Наливайкової збиранини. Обставина, що інша шляхта скаржилася на козаків взагалі, цього ствердження не ослаблює. Безсумнівно фаворизував козацький провід панів австрійської орієнтації. На цю саму добу припадають подарунки Наливайка галицькому підчашому Тарановському. Але краще адисципліноване військо розбиралось кого можна грабувати, кого ні, узврено ж вибрані, не дивлячись на тактику свого вождя, грабувала всіх.

Іх королівська милість поставилася до скарг шляхти на цей раз дуже стобочно. Справді сенат кусоче відповів на жалі цісаря з приводу кривди заподіяної Ааронові і вказав на те, що під австрійськими прапорами козаки викидають шляхту з домів і захоплюють королівські фортеці, але вияви невдоволення міродайних польських сфер цим і обмежились. А королівський універсал шляхті у відповідь на лемент з приводу розігнання брацлавських судових рочків виглядав просто на крини...⁹⁸⁾ „dla odszukania i wethowania praw, szkod i maietnosci, takze pobicia i rozlania krwie ich, uprzejmie i wiernie wam tho zalecamy, których sumnienia, rozsądku i bieglosci dobrze swiadomi iesteszmy abyście im przed sobą stanąć i thego Nalewaika y inszych swo wolnikow stawic kazali i kogokolwiek z nich dostawszy pilną inquisitią o herstach i iesliby iak kolwiek otuchę i pomocz od kogo mieli, iako nasz tho zachodzi uczynili, a takowych buntownikow

⁹⁶⁾ Matoušek, 230.

⁹⁷⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 19; Нагімзакі XII, 29—30; Втоєл-Різтер II, 215; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 8—9; Куліш II, 435; Volumina legum II, 357; Любартів — давня назва Любару над Случею, пор. Słown. Geogr. V, 375 та Tomkiewicz, Roczn. Woł. II, 30.

⁹⁸⁾ Нагімзакі XII, 19—20; Куліш, Матеріали I, 20—21.

swoownikow wedlug zasług ich karali i karac kazali..." В перекладі на трохи ляконичнішу і модернішу мову це значило, що

... волка тут властна овця
Не розбираючи лица
Схватить за шиворот и тотчас в суд представить".

Серед сенаторів не бракувало прихильників рішучих заходів і послання квартянного війська на Поділля. Але річ була в тому, що цього війська (воно стояло над Карпатами надіючись повороту татар) майже не було: старий Остромський слушно сумнівався чи 2000 жовнірів дадуть собі раду з 12 тисяч козаків. Квартяні остаточно не виявилися взагалі.¹⁰¹⁾ Пояснення для пасивності короля дає данціська реляція з 11 січня 1595: вона повідомляє про результати нарад, які мав Жигімонт III у Прошовицях з кількома значнішими сенаторами, як каштеляном краківським Янушем Острожським, своїм новим улюбленицем воєводою люблинським Миколою Зебржідовським і представниками міста Krakowa. Звертає увагу, що всі відомі учасники наради (крім хиба воєводи краківського Миколи Фірлея?) належали до прихильників Габсбурзької політики. Реультатом цих сходин у пункті щодо козаків постановлено „не занадто сувро з ними поводитися, тим більше, що можливо в майбутнім буде потрібна їхня допомога". Постановлено тільки писемно упіомнити їх, щоби далі не сваволили.¹⁰²⁾ Певне була така ухвала не без авязку з австрофільським наставленням короля. Характерно, що у Прошовицях не було упертого ворога Габсбургів першого сенатора держави великого канцлера та коронного гетьмана Яна Замойського. Для чого мала би невабором знадобитися козацька поміч? Розрахунки на неї дуже нагадують міркування Лясоти щодо можливих внутрішніх заворушень у Польщі. З боку козаків видно теж неначе вихід назустріч королівським плянам. В кінці січня прислали вони до двору посолство, яке, чи не на відповідь на ті упіmnення — вибачалося з приводу скарг, що були наплили на їх поведінку. Рівночасно пропонували козаки королеві службу проти ворогів.¹⁰³⁾

Підсумовуючи все це треба визнати, що взимку 1594–1595 відносини між правителством і козаками були зовсім не погані. Елемент покриїдженості кресової шляхти не досягав королівських вух. Бареaultatnimi залишилися дальші алярми, які зчинили у Krakovі посланці з України, буцім то козаки йдуть на Київ. Їх прохання послати туди для оборони Жолкевського виконане не було. Король обмежився плятоничними обіцянками потягнути козацтво до відповідальності. Так само, хоч і вчинено суд над Хлопіцьким, який попався в руки органам влади, але й він знайшов незабаром можливість утекти.¹⁰⁴⁾ Відносини Жигімента III до козаків мусіли зіпсуватись аж пізніше.

Поїздка Демковича, як уже було згадано, запінилась. Але навязані ним дипломатичні вносини продовжувались цілу зиму. Піддаючись цісареві мусів Аарон пообіцяли йому вступити в союз із козаками. З другого боку звелів Рудольф II і козакам йти на допомогу придунайським християнам. Аарон повідомив Запорожців, що готов забути заподіяні йому крив-

¹⁰¹⁾ *Nagromazki XII*, 21–22; *Kulish II*, 432–433; *Sas, Przegl. powsz. 63*, 1899 стр. 63 зовсім голословно твердять, що тільки натиск квартянного війська змусив козаків знову залишити Поділля.

¹⁰²⁾ Додаток, № 10.

¹⁰³⁾ Додаток, № 11; пор. тем же повновластя волинської шляхти своїм депутатам на сойм у справі поскоромлення козацької сваволі; *Grawowski-Rzechdziecki II*, 155; про вносини Жигімента III в Габсбургами пор. *V. Letosnik*, 293–314.

¹⁰⁴⁾ Додаток, № 17.

ди та запросив їх на свою службу, пропонуючи місячно по 2 угорських золотих на душу. Цю вістку приняла європейська суспільність так, немов би козаки по своїй волі роапоряжали молдавським господарським стільцем, і діставши від Аарона великі дарунки, знову інtronізували його. Дійсно господареві не залишалось іншого вибору, як тільки проявити великощність. Зірвавши в Портою він спалив за собою мости, зрубавши голови прибулим до нього сultанським послам і наказавши вистинати всіх турків у своїй державі (жовтень 1594). Тепер він потрібував сил для небезпечної війни. Правда, майже одночасно з ним довершив свій розрив із Царгородом господар волоський Михайло Хоробрий, а обом Ім прислав допомогу Жигімонт Баторій герцог семигородський (формально до союзу з Австрією приступив він тільки в січні 1595).¹⁰³) Та положення всіх трьох володарів було досить тяжке: їх землі оточувались майже довкруги турецькими володіннями (Угорський Низ, Сербія, Болгарія, Добруджа, південної Бесарабія). Розірвати ворожий перстень можна було наступом у бік Чорного моря. Для цього треба було адобути турецькі опорні пункти в тих краях. Вигодою союзників було те, що вони вискачили Порту несподівано, але таку несподіванку треба було використати як найповніше. Не диво що Й Михайло Хоробрий і Жигімонт Баторій навпереди звертались до козаків, запрошуючи їх до себе на допомогу. Переговори однак більше торкалися числа ковацького війська та деталів заплати, а не принципової згоди. Що вимуючі на Поділлю відділи візьмуть участь у боротьбі з ворогами святого Хреста було для всіх відразу самоочевидно. Очевидно запорожська старшина і далі розголосувала свій союз із Австрією. В першу чергу мусили козаки показати себе на найближчім і найбільші званим воєнім театрі — у південній Бесарабії.

Воєнні дії почались уже вимою. Невеликі відділи козаків брали участь у шарватках з татарськими загонами. Джерела згадують за їх участь в успішній для Михайла сутиці при Шерпетешті (16 лютого).¹⁰⁴) Але все це були лише дрібні поодинокі ватаги, які на власне ризико шукали найму в чужині. Головні ковацькі сили в перших днях лютого, після більше ніж двохмісячного побуту в Барі, рушили не на Молданію, а в протилежнім напрямку на Винницю і Брацлав. Цей рух викликав нову паніку серед шляхти; побоювались навіть за Київ.¹⁰⁵) Але так далеко козаки не пішли; страхи були видимо перебільшені. Вже 21 лютого повернули вони на „поле Білгородське“ про що Лобода повідомив князя Острозького. Як певне віправдання свого походу перед міродатними чинниками Речі Посполитої звучать ковацькі висловлення волинському магнатові, що Аарон, ровташувавши біля Лопушної, перегородив дорогу до Польщі татарам, котрі згромаджувались в районі Акерману. Туди під Лопушну мав козаків кликати і Михайло Хоробрий, Наливайко однаке цим разом не відразу пішов із Січовиками, а посунув до маєтку Острозького на Волинь. В кінці лютого опинився він у Острополі, який кілька днів сильно плюндрував. „Dругiego Kosińskiego Pan Bog na mnie przepuszcza“ скаржився старий князь.¹⁰⁶)

¹⁰³) Куліш II, 429—431; Hugotzaki III¹, 193, 199—200, 206, 224—225, 227 і 472—476; XII, 23—24, 26; Ізореси ED II, 465; Maciątek, 6; Fessler-Klein IV, 28 підкреслив у заключенні згоди між Молдавією та Військом Запорожським теж значіння посередництва Семигороду; Goob, 226—235; Acte si fragmente I, 143 — називає як цифру ковацької платні в липні 1595 по 6 талерів місячно на душу.

¹⁰⁴) Hugotzaki III¹, 225—226 і 467 (... sotto nome di Cosacchii passarono in Bogdania . . .); Jorga III, 306.

¹⁰⁵) Додаток, № 15; Куліш II, 431—433; Archiwum Sapiehów I, 100; Saz, Przegl. Powsz. 63, 1899 стр. 64 вважав, що козаки рушили на Молдавію під натиском Жолкевського та його кварцяніх. Це твердження не підтверде як слід джерелами.

¹⁰⁶) Куліш II, 429—435.

Аарон пробував у лютім місяці 1595 облягати Тягиню, але врешті-решт обмежився тим, що попплюндував околиці її та Акерману. В польських кругах мали відомості про поважні невдачі його в боротьбі за південну Бесарабію. Чи були вони правдиві, чи ні, у всякому разі одночасні успіхи Михайла Хороброго та прихід козаків Іх вловні зрівноважили. Незабаром, ще у першій половині бересня, прибув і Наливайко. Розірвав його зі Січчу продовживався таким чином недовго, але він лишився симптоматичним, як ознака того, що бувший слуга Острожських почував себе вже певніше і міг розпочати свою еманципацію з підверхності Запорожжя. З минулорічних переговорів доводиться висновувати, що залежність ця була досить обтяжливою. Загальна чисельність козацького війська на Молдавії мусіла отже досягти цифри з осені 1594; Острожський рахував їх на 12000, інші джерела, розуміючи перебільшуточі на 15—16 і навіть 20 тисяч.¹⁰⁷⁾

Десь коло половини березня оточили значні козацькі сили в Лободою на чолі Тягиню. Місто було здобуто й аруйовано, але в замку турки тримались міцно. Обороняв фортецю видимо з хистом і вручно родич татарського хана Ахмет. Приступи залога відбивала; „ale im dobito u Tehinie, gdzie popiwszy się przypuścili do szturmów“ писав Бельський про козаків, а данцісський звіт теж дає підстави згадуватись якоюсь халепи при облозі. Згідно з іншими даними не мали козаки кріпосної артилерії і тому не могли розбити мурів. Облога затягнулася більше ніж на місяць; на допомогу, десь у перших днях квітня зявилися семигородські та волоські відділи, але їх вони не поправили діла. Розуміється не всі козацькі сили звявалися цею облоговою. З листа Наливайка до короля видно, що з під Тягині рушив він на Акерман, поруйнував місто й знов нічого не віяв замкові. Звідсіля звернувся Наливайко під Кілію, которую теж штурмовано „zamku mocno dostawali; jakożbyśmy byli i wzięli, byśmy się na niezgodę zazdrość węgierską i wołoską nie oglądali, która nam wszędzie i na przeszkołodzie wielkiej była“ писав Наливайко і цим розкрив ті повні вваємного недовір'я відносини, які звичайно характеризують консультативну коаліцію. Зате впустошили і пограбували козаки всю південну Бесарабію та дельту Дунаю.¹⁰⁸⁾

Облога Тягині, хоч і тяглася на протязі мало не цілої весняної кампанії 1595, не перешкодила Наливайкові братися і за інші підприємства. Де находився весь цей час Лобода — точно невідомо. Великі відділи, очевидно січового козацтва, взяли участь у воєнних акціях Михайла Хороброго та семигородських полководців і то візначно більшим успіхом ніж облягачі Тягині. 22 бересня збірні війська здобули штурмом Ізмаїл, де в їх руки попала велика здобич, особливо гармати. В місті залишилась залога з 2000 волохів. Десь коло цього ж часу здобуто недалекий Брайлів. Виключно козакам приписується погром татар і турків біля

¹⁰⁷⁾ Listy, 61—62; Куліш II, 429—433; Нигтизакі III¹, 225—228, 232; IV², 186—192; XII, 26.

¹⁰⁸⁾ Додаток, № 16; Нигтизакі III¹, 227—231; XII, 26, 40, 48; Acte si fragmente I, 138—141; Broel-Plater II, 216; Heidenstein X, 314—315; Bielski III, 1723; Воючі, 143; Йога III, 306; про двоєиратну облогу Тягині прямо говорять венеціанський посол у Царгороді, але вже було вказано на невідповідність цього джерела (Нигтизакі IV², 201). Ці війти сповіщають і про падіння Тягині і про якісні великі морські та сухопутні операції донських козаків (Moscoviti) за які крім того піде не чутно. Характер деякій правдоподібності мають дуже вже упірто повторювані Венеціанцем вістки про появу козацьких чайок на Чорнім морі як в осені 1594 так і на весну 1595, коли вони зявилися перед Акерманом (Castel bianco che è all'intar del Danubio — анону переплутано або Дунай в Дайлістром, або Кілію з Акерманом); там здобули вони 4 турецькі галери та навадали на місто (Нигтизакі IV², 186, 193, 199, 201).

Ісакчі та здобуття й спалення цього міста. 6000 мусульман мало нібито лягти трупом, а здобич обраховували у зовсім нереальних плянетарних цифрах — 200 тисяч волів та 400 тисяч корів. З того що Наливайків лист про цей видимо досить значний успіх мовчить можна його приписувати Запорожцям Лободи. Вище по Дунаю допомогли козаки вже з зимою при виплюндуванні Гіршови, Силістрії, Рущуку та здобутті Нікополю. Поодинокі загони перейшли на південний беріг Дунаю та доходили до Балканських гір та Софії. Зокрема про козаків при цьому подавано, що вони обедналися з болгарськими повстанцями проти турецького режиму. Не бракує оповідань і про їх авірства. Ще зимою 1595 відділи козаків та семигородів вдерлися до татарської Добруджі й мали примушувати татарських жінок істи їхніх власних засмажених дітей. Рівночасно однаке в результаті цього походу звільнено з неволі було то аж 4000 християнських невольників.¹⁰⁹⁾

Як подає Наливайко, взаємна зависть союзників довела до розпаду коаліцію. Зрозуміло, що минулорічні порахунки козаків із молдаванами лишались занадто свіжими в пам'яті одних та других і взаємна присяга на вірність, яку склали союзники перед початком походу на Тягинській полі помагала не багато. Десь коло Великодня відлілились козаки (а може лише наливайківці) від румунів і святами відпочивали в долині Ялпуту. Православний Великдень припадав того року на 20 квітня; після подався Наливайко знову на Поділля улаштувавши свою головну квартиру на цей раз у Пикової. Закордонні звіти оповідають справу інакше. Недовір'я й підоарлівість панувала також і між поодинокими господарями. В перших днях травня угорська гвардія Аарона сама арештувала його а на господарський стілець посадила одного з воєначальників Стефана Розвана, з походження цигана. З козаками новий господар договоритися не вмів або не хотів і вони повернули додому. Ця остання вістка принаймні не зовсім правдива: багато козаків залишилось не лише в війську Михайла Хороброго а навіть у Розвана.¹¹⁰⁾ З кінцем травня рахували їх на Волошині 7000 і це мусіли бути в першу чергу Запорожці, бо вся армія Наливайка находилася в цей час на Поділлі. Козаків згадувалось і в дальших боях Михайла Хороброго з турками літом 1595; брали вони участь і в прославленій румунською історіографією баталії при Калугарені 23 серпня.¹¹¹⁾ Сам Лобода, після скинення Аарона, мав вибратися на татарські землі, отож кудись до берегів Чорного моря. Відомість, що козаки коло цього часу опанували Очаків розуміється неправдива, але вона приблизно вказує ті околиці, куди обернулась войовнича енергія низового лицарства. У всякім разі на Україні про якісь значніші їх сили аж до кінця літа нічого не чути. Лист Саська до старости камянцького Яна Потоцького, датований з Пикової 3 серпня дозволяє думати, що допіру тоді знайшлася на Поділлі знову більша кількість січовиків.¹¹²⁾

¹⁰⁹⁾ Нурмізакі III¹, 199, 230—234, 499; III², 95, 99, 101, 109, 112; XII, 26, 40, 45—48; Acte si fragmente I, 139; вістка про здобуття Брайла в початку грудня 1594 (Acte si fragmente I, 130) передчасна; тоді щевно лише поплюндували околиці міста; Вгоел-Платер II, 216; Куліш II, 435; Макушев Сл. сб. III, 3—4; Нівег IV, 387—388.

¹¹⁰⁾ Нурмізакі III², 109, 112 і 499 — Лобода з II тисячним військом „si trova alli confini de Tartari; Нурмізакі XII, 26 і 47; Вгоел-Платер II, 216; Archiwum Sapiebow I, 113; Bielski III, 1732; козаки згадуються напр. при здобутті Нікополю, яке Jorga III, зоб датув днем 10. червня.

¹¹¹⁾ Jorga III, 311; Macságék, 9.

¹¹²⁾ Listy, 63; Acte si fragmente I, 142; Ізореси ED II, 492; Лобода появляється тільки десь у другій половині серії знову на Поділлі, пор. Bielski III, 1729; про захоплення козаками Очакова говорить Йорга (Studii critice, 210—211), але він спирається при цім тільки на дуже недовірчу венеціанську реляцію. Якесь захоплене

Результати союзної кампанії в весні 1595 здавались на перший погляд близкучими. Їх війська переходили без перешкод у всіх напрямках великої обшари земель над нижнім Дунаєм. Але майже всі значніші фортеці залишилися у турецьких руках: Відін, Джурджя, Силістря, Гірсова, Кілія, Тягня, Акерман залишилися і далі контролю Порти над лініями Дністру та Дунаю й лишались опорами II панування. Влада господарів над розсяглою територією без фортець лишалась зовсім ефемерною; вона могла бути втрачена знову ще скоріше ніж здобута. Вони підприємства християн вилились у звичайні грабіжні походи більших роамірів. Семигородці, волоки, молдаване чи козаки — всі в однаковій мірі не виявили адібності до систематичної обложної війни, котра в тодішній стадії воєнного уміння єдина могла забезпечити тривале опанування території. Козакам з цього робити закиди доводиться ще найменше; вони йшли в чужу країну для здобичі і під цим оглядом могли пишатися повним успіхом. Але все таки доводиться сконстатувати слабе технічне заохочення їх, яке виявилось у браку важкої артилерії при облозі Тягня. У їх спільніків справи однаке теж не стояли краще; противно, поміж ними мусили козаки ще виділятися своїми боєвими якостями. Інакше годі собі пояснити, чому такий видатний у воєнних справах володар як Михайло Хоробрий дбав позискати собі їх допомогу. Лист його до Війська Запорожського в весні 1596 наглядно свідчить, яку вагу покладав волоський господар на його поміч. Цей звяяк Михайла з козаками потягнувся і після Солоницької катастрофи аж до гетьмана Самійла Кішка, коли січова політика зовсім змінилась.¹¹³⁾

Першим виразним наслідком весняної кампанії був повний розрив Наливайка зі Січчю. Минулого року віз закордонними політичними чинниками переговорювало Запорожжя і вже від себе трактувало далі з Наливайком. В результаті весняних маршів по румунських землях мали ширші маси козацтва змогу прйти у безпосередню стичність із чужими володарями. Підприємчивий кондотієр очевидно використав обставини, щоб через голову запорожської старшини вступити в переговори з володарем семигородським, а можливо і з самим цісарем. Причайдні Наливайко твердив, що вирушив він на Угорщину „за pisaniem do nas od cesarza Jegomości chrześcijańskiego“. ¹¹⁴⁾ Такі самостійні переговори, а надто цісарський лист, розвуміється сильно скріпили його становище. Дарунок ерцгерцогської корогви був з боку Габсбургів признанням певної відрубності Наливайка, з яким можна було пактувати окремо. Його амбіції почали вже сягати начальства над усіма козаками і підпорядкування собі Війська Запорожського. Десять у другій половині травня вирушив він мимо Сучави, крізь Косів та Бистрицю до Семигороду. Європейські авідомлення подавали чисельність його війська на 5 навіть 9 тисяч, але певне біляжче до правди вістки московські, що рахували наливайківців на 2 тисячі.¹¹⁵⁾ Про їхні подвиги на угорськім театрі війни не чути багато. Відомо, що прихід козаків ви-

козаками у Турків місто називали там „Ossai“, але нічого не вказує на те, що цю назву можна би застосувати до Очакова. Скоріше маєть все даті документу цікі недостовірності (Hugmuzaki IV¹, 201).

¹¹³⁾ Listy, 76—77; Heidenstein XII, 352; варто вгадати, що може мимоволі виявився Михайло Хоробрий союзником козаків і під час війни з Річчю Посполитою 1596 р. З огляду на його ворожечу до настановленого Замойським молдавського господаря Могили не міг Жолкевський винести і вжити проти козаків тих польських військ, що стояли в Молдавії (Listy 69—70).

¹¹⁴⁾ Broel-Plate I, 216.

¹¹⁵⁾ Broel-Plate I, 218; Hugmuzaki III¹, 240; III², 138; XII, 72, 76—77; Памятники II, 294, 368—369, 379; Heidenstein XI, 327 — відповідно з іншими даними проходили наливайківці біля Токату.

кликав серед семигородців паніку, бо населення приняло їх за татар. Їхні грабунки в околицях Кежмарку мали на деякий час унеможливити вносини в цим містом. Для кінця XVI століття це було би в порядку річей для кожного війська. Ковацький ватажок сам висловлювався більше а фасоном, мовляв служив він „na żadne pieniędze, tylko z samej naszej chęci gusetskiej czas pie mały“. Знаючи стан тодішніх австрійських фінансів можна легко повірти, що йому не виплатили, але вгідно в поняттями людей живущих а війни, тим більше чулися вояки в праві винагородити себе самі. Інтересніші відомості про переговори Наливайка з ерцгерцогом Максиміліяном — про них агадувано вже у попереднім розділі. Сам він сказав, що повернувся з Угорщини, ствердживши інтриги сновані проти його королівської величності. Але вже нераз агадувалось, що лист цей писаний а вирашеною метою очистити себе від усіх закидів. Носив же рівночасно Наливайко у своїм таборі корогву подаровану Максиміліяном. Амбітний кондотієр давав оферти на всі сторони, чекаючи де клоне іде вдастися найвигідніше примостилися.¹¹⁶⁾

Другим наслідком весняної кампанії 1595 було очевидне охолодження січової старшини до цісарської служби; його можна виразно простежити саме в часі, коли відносини Наливайка з Австрією нібито ватіснюються. Ріжні джерела вказують на погіршення відносин поміж Запорожжям і наливайківцями, але годі бачити в цьому причину розриву з цісарем.¹¹⁷⁾ Розриву взагалі не було: скорше всього обидві сторони повільно переконувались у неможливості взаємного авантуризму і керуючись своїми близчими інтересами починали шукати вигідніших для себе партнерів. Регулярний обмін послами був неможливий, а з тим і координація взаємних зусиль; вже погром Молдавії в осені 1594 належав до таких непорозумінь. Самі чутки про воєнні дії доходили до союзника від співненням у кілька місяців. Часто були вони взагалі неправдиві, але спростовувати їх не було можливості. Характерне під цим оглядом повідомлення, що його передавав З жовтня ерцгерцог Матвій з Грану, буцімто козаки разом із Замойським вдерлися до Молдавії, вигнали Розвана, а настановили нового господаря.¹¹⁸⁾ Ерцгерцог з точки погляду австрійських інтересів означав таке поступовання як шкідливе (*schädliche Vorhaben und Pracht*) і розуміється імперське правительство мусіло витягти з цього свої консеквенції. Тим часом це була, як ще буде показано, неправда. У поході Замойського козаки участі не взяли. Як клейнод продовжувало Військо Запорожське зберігати цісарські корогви, але близкі справи невідкладно відтягали його увагу від далекого цісарського маєтату.

Запорожська політика від літа 1595 обертається в сторону ніби налагодження добрих відносин із Річчю Посполитою. Довгий зимовий побут на Україні видимо припав до вподоби козакам — вони явно асмакували собі лежі на теренах Речі Посполитої. Головна маса жадного здобичі вояцтва щораз більше переливається на Волинь, Київщину й далі на північ у Білорусь, побираючи стації, легковажачи шляхетські привилей і не турбуєчись боротьбою з ворогами святого Хреста. Вже весною вагон Пороуса замість іти до Молдавії розгосподарився над нижньою Прип'яттю.¹¹⁹⁾ З титулу

¹¹⁶⁾ Нагіт музакі XII, 107; цікаво, що якісь виявки в козаками зберіг Максиміліан і пізніше, навіть у часах після Соловець. Ще під часового остаточного формального зревчення з претензією на польську корону („jurament“ 1598) пропонував він московському цареві дальші вносини в напрямі через Молдавію—Семигород за посередництвом „дніпрових козаків“ (Нігл., Ergänzungsbd. IV, 273).

¹¹⁷⁾ Пам'ятники II, 294; Нейденштейн XI, 327.

¹¹⁸⁾ Нагіт музакі XII, 115.

¹¹⁹⁾ Арх. Сб. VII, 64—65; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 26; Listy, 89.

„запорожського гетьмана“ яким підписувався Пороус не видно, щоб він приналежав до якого будь епархічного авіяжу в іншими козацькими організаціями. Де далі таких свавільних, на власну руку діючих, загонів ставало все більше; такий оборот справи мусив довести до конфлікту з польською державою. Але козаки, представляючи всі лежі й побори як своє право, як платню належну їм за їх воєнні послуги старалися затримати супроти вищих державних дігнітарів (вже й протигабсбурської орієнтації) тон покірної улегlosti... „prosimij, nieracz WM. nasz Msciwij Pan na nas zato obrazac. A chleba soli wtjm tu kraju zabraniacz nieracz, gdijzechmij nie jest przeciwni zwierzchnosci Jego Król. Mci naszego Msciwego Pana, tudziez iż rozkazaniu WMci“ писав Лобода канцлерові Замойському.¹²⁰) Той самий дух вів і з листів інших козацьких проводирів. Слідом за Січчю по ж політику пробував почати Наливайко ще прибавляючи запевнені у вірності й відданості і навіть даючи арозуміти, що дасть себе вживти проти Запорожка. Рівнісно однаки бутне і певне свої сили козацтво не вважало потрібним дуже рахуватися в дійсності з тими самими маґнатами, яким посилається покірні листи. Довго втриматися ця політика не могла.

На оферту Запорожців ворожому до них канцлерові виглядав той маловідомий похід Лободи на татар в літа 1595. Подібним запобіганням треба вважати відомості про пляни орди, що посылав Замойському Сасько.¹²¹) Та ще рівночасно прийшло до дальших терп. Скориставшись відходом Наливайка на Угорщину амусив у кінці травня Жолкевський на чолі коронного війська місто Брацлав до капітуляції перед своїм старостою Струсем. Міщане видали його підтарості Станиславові Ястремському замок з гарматами й припасами. Вимушена покора лишилась хвилевою. З повертаючими в Молдавії козаками внову запанувало у Брацлаві народовластя під проводом все того ж війта Романа Тиковича, який на весну слідуючого 1595 року, під час наступу військ Жолкевського заплатив за свою уперту заваятість життям.¹²²) Ще виразніше виступив розвір між тоном козацьких листів та їх самовольною поведінкою під час осіннього походу Замойського на Молдавію з ціллю інtronізувати там ставленника Польщі Еремію Могилу. Канцлер діставши несподівано 15 серпня вістку, що татари переправились через Дністер коло Ажерману, закликав до помочі проти них Лободу. Та козаки домагались наперед грошей і сукна, тоді як Замойський уважав, що вони свою службою мусять собі взагалі спершу заробити прощення за свої свавільства. На це вони не пристали „bo nieufali Kozacy naszym“, як визначив польський хроніст. Лобода лишився спокійно на Поділлі і тільки згодом, коли поляки вже війшли на Молдавію, посунувся і собі туди та почав плондувати околиці Тягні. Зокрема сильно мав потерпіти Оргїв. Але Замойський виступив рішуче і пригрозив трактувати козаків як вороже військо; щоб не доводити до одвертого розриву ці останні внов вернулись назад.¹²³)

Так само і Наливайко вертаючись з Угорщини десь у кінці серпня або на початку вересня послав Замойському до Молдавії листа, пропонуючи свою допомогу. Але той від пропозиції відмовився, маючи на увазі більше дипломатичну акцію. Пройшовши мимо Львова, Наливайко скерував своє військо на Луцьк, з якого ваяв великий окуп, а звідтіля внову вернувся на Поділля. На цей час — ранню осінь 1595 — припало спустошення Шаргороду і інших надгриянічних маєтків канцлера, яке сучасники

¹²⁰) Listy, 65—66.

¹²¹) Heidenstein X, 316; Bielski III, 1728—1729.

¹²²) Антонович, КС 55, 1896 стр. 2—5; Listy, 73—74.

¹²³) Script. rer. Pol. VIII, 117; Hurmuzaki III^a, 141—142; Heidenstein X, 319; Bielski III, 1729.

приписували спеціальному оалобленню козаків проти Замойського.¹²⁴⁾ Навряд чи слішно: скорше були це звичайні лежі, право на які приписували собі козаки. Очевидно до поправлення відносин вони ледве чи причинилися. А вже коли Наливайко, поповнивши свої ряди новими добровольцями, улаштував величезний грабіжний похід через цілу Білорусь — Слуцьк, Копиль, Бобруйськ аж до Могилева, коли Лобода захопив Овруч і рушив на Волинь а Шаула роагосподарився на литовськім Задніпров'ю то збройна протиакція Речі Посполитої стала необхідністю (кінець 1595).

Таким робом не дивлячись на куртуазійну переписку весь час у тягу 1595 року козацько-польські стосунки погіршувались. Право лежі і поборів в населення мало не на всіх „руських землях“ Речі Посполитої, яке присвоювало собі козацтво, видавалось урядовим кругам незвичайним зухвалиством. Вже в кінці лютого, коли до Кракова прийшла перебільшена вістка про рух Лободи й Наливайка на Київ, обіцяв король наказати Жолкевському перешкодити їм у цьому і покликати до суду тих, що підтримували козаків.¹²⁵⁾ В літі долучилася до цього безвистідна експедиція Жолкевського на Брацлав, в осені — сплюндрування Шаргороду, зimoю контрибуції та грабунки на північній Україні та на Білорусі. Підписуючи договір із кримським ханом під Цецорою 21 жовтня 1595, Замойський вже урочисто проголошував „Z strony kozaków pokazało się to, że są Koronie polskiej szkodczy, iż sła majątności poddanych Króla Jego Mci poszkodzili, dla czego ludzie i wojska Jego Kr. Mości na nich rójda“. ¹²⁶⁾

Фатальною для козацтва була обставина, що воно не зуміло стати організаційним цементом для протишляхотських елементів. Зокрема на поковаченні Україні, на такому Поділлю, були дані улаштувати трівкий новий суспільний лад. Але в масі були козакам такі ідеї чужі. Серед них покутувала ще та сама філософія, що й у вісімдесятіх роках XVI століття „поки жита поти й бита“. Козаки хотіли прогодувати себе, але не уяснили як слід своїх обовязків супроти країни, що їх годувала — дати їй лад і безпеку. І тому їх побут на населених землях виливався в ряд розбирацьких нападів на мирні господарства. Серед них видимо не було ні одної видатнішої постаті з ширшим політичним світоглядом, яка зуміла одушевити вояцькі маси ідеєю вищою ніж погранична жандармерія, яку проектував Наливайко.

Прихильник Габсбургам Жигімонт III побажливо дивився на козацькі лежі, поки вони являлися лише коротким відпочинком війська чинно заангажованого на допомогу цісареві. Але коли ці лежі ставали все довші й прибиралі щораз більші розміри, а рівночасно участі в боротьбі з невірними ставало все менше, то остаточно мусіло королівське правительство виступати в обороні країни й устрою, а яким воно було авіянане. Можливо змінились і пляни, котрими керувався Жигімонт III зимою 1594—1595. Так дійшло до конфлікту закінченого різнею на Солониці.

¹²⁴⁾ Broel-Plater II, 216; АЮЗР III¹, № 23; Памятники II, 294, 368—369, 379; Bielski III, 1743; Bohomolec, 146—147; Słown. Geogr. XI, 802; Sas, Przegl. Powaz. 56, 1897 стр. 86 вважає, що Замойський завернув в Молдавії в першу чергу для того, щоб унешкідливити Наливайка.

¹²⁵⁾ Додаток, № 15.

¹²⁶⁾ Pułaski, PN i L 39, 1911 стр. 140.

проти вмішання Польщі в турецьку війну, констатував непокірність козаків легалізованиму цісарем. „A teraz ktoś się z tą ligą ozywa? Królowie chrześcijańscy z sobą zaszli, tak że to nie jest podobna im się na to zgromadzić. Cesarz J. M. o którego gra idzie, chorągwie swe pośłał Niżowcom, pod ktem pierwiej Wołochy zwojowali, i koronne włości wojują”. „A te swiezo Kozaki in visceribus Regni mieszkające mieszają, pieniadze i chorągwie dawszy im na Rzplę podburzają i teraz w tych świeżuckich bitwach Rakuzkie i Siedmiogrodzkie chorągwie im pobrano”.²³⁾ Аналітично висловились автор книги „Zwiercadło Rzeczypospolitej Polskiej na poczatku roku 1598 wystawione”, говорячи про „те свавільство козацьке, що під корогвами сусіднього монарха корону воювало”, та єпископ Карнковський на соймі 1596: „Rakuszanin schizmę uczynił między niżowemi kozakami daniem chorągwie swej i przez praktyki swe ma ich partem przeciw nam”.²⁴⁾ Так само в уяві сучасної польської історіографії передання козакам цісарської корогви ототожнилось з їх аврохобленням, виламанням а під послуху Польщі. „Powidają, żeby te Kozaki Chłopicki, który był komornikiem u króla Stefana, zbruntował byt i podwiódł na to aby państwa tureckie wojovali, przyniosły im listy i chorągiew cesarską i pieniadzy” писав хроніст Бельський. „Kozacy żołdem od cesarza zachęceni, napadają na kraie tureckie, że postępowanie to przeciwnie jest tak umowom i traktatom Rzplitej jak nieodpowiednie godności i charakterowi Cesarza; że wojsko w obcasie państwie popisywać, wyprowadzać je w pole, przymierza nadweręgać, niczem innem nie jest, jak narażeniem sąsiedniego kraju na wojnę z potężnym nieprzyjacielem”... такими словами передавав Лубенський опінію польського сенату.²⁵⁾ Що козаки під цісарськими знаками плюндрують Польщу та хотять заснувати окрему республіку з Наливайком як князем на чолі, повторювали також данціські зводи, очевидно з чуток, котрі кружили серед польського суспільства.²⁶⁾

Безперечно в звязку з такими поголосками стояли і версії про те що козаки хотять прилучитись до Московщини... „а многие так говорят, что хотят (Наливайко зі своїми прихильниками) выехать на имя Его Царского Величества”. „А итти деи, Государь к тебе ко Государю Гетману Наливайку с своими Черкасы на Чернигов или на Смоленск”. Ці відомості поширилися особливо під час побуту козацького привідці на Білорусі взимку 1595—1596.²⁷⁾ Самі по собі вони були неправдиві, або принаймні дуже переборщені, але підстава до них таки існувала. Наливайко ніс із собою у цім поході корогву ерцгерцога Максиміліана, а Московщина ще раніше, весною 1595, визнала права Габсбурга на польське королівство і виявила охоту їх підтримати.²⁸⁾ З часів останньої кампанії 1596 повідомляв Жолкевський про бурхливі козацькі наради у Переяславі, де теж висловлюва-

²³⁾ Orzełski I, 148 (O wojnie Tureckiej i innych potrzebach votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego na Średzkim sejmiku, 10. stycznia R. P. 1595) i 195 (O Komisji do ligi z P. P. chrześcijańskimi na Turka, votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego w Warszawie na sejmie, R. P. 1596).

²⁴⁾ Wyd. K. J. Turowski „Biblioteka Polska” zesz. III, 1859 стр. 13; Grabowski, 458.

²⁵⁾ Bielski III, 1708; Lubieński, 35; Heidenstein про свавільства козаків XI, 327.

²⁶⁾ Додаток, № 22.

²⁷⁾ Пам'ятники II, 294 i 379; Додаток, № 20; Archiwum Sapiehów I, № 114; Maćkiewicz, 5, 10.

²⁸⁾ Пам'ятники II, 227—228 i 351; царська грамота Максиміліанові в квітні 1595: „... и мы, Великий Государь, Царь и Великий Князь Федор Иванович, всея Русии Самодержец, как прежде сего к тебе о том писали и неодинажды, а хотели есмы того с великим радением, чтоб тебе быти на Короне Польской и на Великом Княжестве Литовском Государем...“ Для зрозуміння московської політики цікаво порівняти Каптерев, 279 — тайне збирання інформацій про Максиміліана.

лася думка звернутись по протекцію до московського царя.²⁹⁾ Менше інтересу мають скарги присталих на унію православних владик на те що з Москви буцім то підводжують проти них місцеве населення та козаків Наливайка.³⁰⁾ Але значіння усих цих, хочби й зовсім виссаних із пальця, поголосок було одно і те саме: нанявши цісареві козаки виламались із державного авязку Речі Посполитої; вони представляють собою окрему політичну організацію від якої можна сподіватись кожначно всякого союзу з сусідами. Тому першою вимогою поляків при всіх переговорах під час війни 1596 року була видача чужоземних корогов. Цею видачею якби символізувався поворот козацтва назад до службивості згліздом урядових чинників корони.³¹⁾

Отже оцінка факту приняття чужих прапорів Військом Запорожським та Наливайком була в правительствах кругах сусідніх держав і серед польського суспільства досить однозгідна. Тяжче зробити собі уявлення про те, як самі козаки представляли собі їх положення після одержання таких дарунків. Для загального образу політичного мислення запорожців невинчайно інтересні вислові, котрі подав гетьман Богдан Микошинський цісарському послові на Січи, Ерихові Лясоті. Лясота прибув на Базавлук в товаристві московського посла Василя Нікіфорова, котрого гетьман і січове коло вислухало першим. Але ще перед тим як давалася авдієнція Москвінові прислав Микошинський до Лясоти посланця з проханням не вважати цього приводом до непорозуміння. Козакам, мовляв, добре відомо, що цісареві належить перше місце серед усіх європейських монархів і що його послам так само належиться першенство. На Січи однак переконалися, що московський посол подасть свої міркування до тої самої справи затягу Запорожського Війська цісарем і тільки тому наважились вони вислухати його спочатку.³²⁾ Отже козаки признавались до тої самої теоретичної системи світу, що була загально принятою в тогочаснім єпархічно- успосібленим європейським політичним мисленню. Цісар був в ідеї моральним аверхником всього християнства, найвищою світською рангою; за ним слідували королі, герцоги, князи і т. д. Призначана цілою Європою єпархічна ступневість не мала місця на Московщині, якої „православний государ“ вважався володарем третього Риму — Москви, вище всіх інших земних потенціатів; цілий ряд татарських та кавказьких суворенів признавався до цеї східно-європейської єпархічної системи світу. Обидві системи претендували на універсальність і виключалися навпаки не менше ніж, наприклад, цісар і найвищий володар ізляму турецький султан. Козацька місія була боротьба з татарами, а проти бусурменів все християнство являлось до певної міри воящтом цісаря. З огляду на те, що Московщина претендувала на держання Січи в своїй службі, а крім того ще й презентувала православну віру, тим інтересніше ствердити, що козацтво признавалося до європейської політичної системи з цісарем Священної Римської Імперії на чолі. Очевидно мова тут може бути лише про чисто моральну аверхність, яка на практиці виявлялась хиба в деяких етикетальних чимностях та в зображеннях цісаря на першім місці, після папи, в композиціях „танцю смерті“ по церквах.³³⁾ Саме в цьому ввічливо-етикетальному теоретично-

²⁹⁾ Listy, 81.

³⁰⁾ Niemcewicz II, 175—176.

³¹⁾ Listy, 71; Жерела VIII, № 64; Heidenstein XI, 336; Bielski III, 1765.

³²⁾ Lassota, 211; Мемуари I, 167—168.

³³⁾ Напр. у листуванні з іншими монархами прислуговував цісареві і королеві Римському титул „Majestas“, тоді як він сам титулував інших королів лише „Vestra Serenitas“.

му розвідні наявав Грабовецький 1576 р. в листі до цісаря коваків „вояками Вашої Священної Величності”.³⁴⁾

В своєму листі переданім в Лясоцю Рудольфу II Запорожці величали його християнським цісарем, верховним головою всіх християнських королів і князів та своїм милостивим паном.³⁵⁾ Коли це й була лише чесночтева формула, на які коваки не скупилися,³⁶⁾ то все ж це був так само писаний урядовий документ, який находився у колії із такими самими документами адресованими польському королеві. Можливо такий аворот випливав лише з хвилевих політичних комбінацій, але це не зменшувало його інтересу. Центр ваги лежить у спорідненості провідних ідей козацтва з ментальністю європейського лицарства. Носієм цих ідей була статочніша козацька старшина а тих елементів, що мали на Україні свої часом досить значні маєтності, а життя на Ниазу трактували більше як лицарський спорт, а либо і як можливість власної політичної організації. Це виявив оден досі хибно інтерпретований момент, який виступив під час переговорів на Січи. Лясата оповідає, що насамперед маса війська „чорні“ погодилася йти на службу цісареві і навіть силувала до цього старшину. Але ввечері почали „деякі неспокійні голови разом з тими, що мають на місці добру поживу як ловці звірини і хаяї власних човнів або кораблів“ ходити по куріннях із противною агітацією та говорити про небезпеки далекого походу, малу платню, непевні умови і т. д., так що до ранку чорні змінили свої настрої і твердо уперлась при небажанні далеких підприємств.³⁷⁾ Дослідники адебільного так і приняли це як неохоту багатшого козацтва до австрійської служби.³⁸⁾ Тим часом справа не така проста. Сам же Лясата далі оповідає, що найгарячіші прихильники співпраці з цісарем були Лобода і Микошинський, безсумніву виступники найстаточніших верств козацької старшини: „гетьман а кількома найвизначнішими людьми — між ними й Лобода, що був гетьманом перед ним, — почали просити й умовляти аби добре роздумали, що роблять, та не відхиали предложену ім цісарську ласку й пропозицію, яку повинні вважати за велику честь для себе...“³⁹⁾ Микошинський навіть зрикався був гетьманства, щоб амусити козацький загал приняти цісарські оферти. Але чорні, яка так легко далися намовити проти співпраці з Австрією, тепер якраз виявила значну упертість і довго не піддавалася ніяким намовам. Елементи, що виступили проти цісарського союзу, отже мусіли мати на ней великий вплив, мало не більший ніж тих кількох „найвизначніших“ людей а бувшим і теперішнім гетьманом на чолі. Зі авороту Лясоти про „людей які мають на місці добру поживу“⁴⁰⁾ скорше можна думати, що це були стари уходники, постійні мешканці Великого Лугу, котрих ніякі маєткові інтереси не вязали ві землями осілого хліборобського населення. Рибальство і мисливство прогодовувало їх на стільки, що задля самого прожитку вони не потрібували ходити в далекі й небезпечні походи. Ця група серед Січовиків розву-

³⁴⁾ Wierzbowski I, 214 „... a militibus Sac. Mtis Tuæ, kozaci dictis ...“

³⁵⁾ „Von Gottes Gnaden, Allerdurchleuchtigster unüberwindlichster Christlicher Kayser; allergnedigster Herr. Wir übergeben ganz demütig auß aufrichtigen Herzen Ew. Kay. Matt. all einem Herrn und Haupt aller Christlichen Khünig und Fürsten Leydes uns selbst und unser alzeit getrewe Unterthenigste Dienst...“ (Lassota, ман; Мемуари I, 180).

³⁶⁾ Грушевський VII, 283.

³⁷⁾ Lassota, 212—214; Мемуари I, 170—172; тримаюся в основному перекладу Грушевського VII, 289 і далі.

³⁸⁾ Грушевський VII, 200; Sas, Przegl. powsz, 63, 1899 стр. 62.

³⁹⁾ Lassota, 215; Мемуари I, 179; Грушевський VII, 290.

⁴⁰⁾ Lassota, 214 „ezliche unruhige Köpfe sampt denjenigen, so alda Ihre guete Nahung haben. Alß da sein Wildschützen, undt die so ihre aigne schiff oder Crolne haben ...“

міється мусіла бути сильна й впливова і їй байдуже були гасла оборони віри та боротьби з магометанством, які процвітали серед перенятого рицарською романтикою європейського суспільства.

Тут вистарчає ствердити, що чільні репрезентанти козацької старшини, люди яких характеризував Грушевський як українську козацьку буржуазію⁴¹⁾ виявилися якраз найупертишими сторонниками близького авіяку ві Священною Римською Імперією. Щоб перефорсувати цей авіяк апелювалось до почуття чести і слави, до доброго імені запорожських кавалерів — все аргументи в арсеналу етичних понять оабройного землемісника, мало зрозумілі степовим севрюкам. І цісарську політику провадила козацька старшина, при авачному напружені енергії, коло року. В її руках лишились всі зовнішньо-політичні зносини. Запорожськими послами до Рудольфа II призначено сотників Ничипора і Саська. Останній фігурував потім як полковник і агідно від адвокадом мас належати до давнього козацького роду. Трохи більше відомі матеріальні справи Матвія Шаули що позичив значну грошеву суму — 100 кіп Печерському монастиреві. Можливо, що він брав близьчу участь у політичній акції на користь союзу з Австрією, але для цього треба би доказати, що він ідентичний з тим „Матвеем Шмойлом“ московських актів, який іздив як посол Запорожської Січи разом із Хлоцьким до Москви. Про сотника Демковича, котрий відбивав від молдавського господаря присягу вірності цісареві, відомо, що він також мав посадість у Барі. Головний заступник Запорожжя в цих роках, Григорій Лобода не тільки являється власником досить значного маєтку на Україні, але навіть подружка собі вишукув в шляхотських кругах.⁴²⁾ Таким чином союз із Австрією став справою найбільш політично вищоклених, найбільш покликаних до проводу елементів серед козацтва. Коротка поява двоголового орла Габсбургів над Дніпром робиться тим цікавішою.

Ідея допомоги цісареві носялася в повітрі. Вже на соймі у вересні 1592 князь Радзивіл Сирітка Жигімонтові III обвинувачення „Ze Król potajemnie posyłał do Niżowych Kozaków, dając im pieniądze, aby na ten sejm przybyli do Warszawy pomóc wszelakich rozmachów przeciwko tym, którzy by chcieli być przeczną Rakuzkietu domowi“.⁴³⁾ Можливо це наклеп, можливо король рахував на козаків тільки як на вірну гвардію монарха — у всякім випадку думка про абройний виступ Січи в цісарських інтересах була голосно висловлена. Магнат Радзивіл нападав за це на короля, але як завше в Польщі, не бракувало інакше настроєніх панів. Вже влітку 1593 перший сенатор корони, каштелян краківський Януш Острожський через свого підстаросту білоцерковського князя Булагу Курцевича вербував козаків на цісарську службу, обіцяючи на кожного воїнка а конем 20 злотих і сукно на рік, але при умові, щоб затяжці мали власних 24 гармати.⁴⁴⁾ Мимоволі виникає враження, що і воєвода брацлавський князь Януш Збаражський був якось втамничений у цісарські плями щодо Запо-

⁴¹⁾ Грушевський VII, 215.

⁴²⁾ Пам'ятники II, 1128—29; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 19—91 і 27—30; Куліш II, 105 і 431; Грушевський VII, 214—216; Каманін, Члення ОНЛ VIII, 18—19 і 88.

⁴³⁾ Script, reg. Pol. XXI, 367.

⁴⁴⁾ Listy, 32; Maciągек, 11; Dozvuky bezkráloví, 138—139; взагалі цілій дім Острожських був привильний австрійський орієнтації. Соймик краківського воєводства протестував 1593 проти уделення князю Янушеві гідності каштеляна, виставлюючи як причину, що кандидат являється „підданим цісаря“ (Kutrzeba, 195); сторонником антитурецького союзу в Габсбургами виступав Януш Острожський і пізніше, пор. S. a. Przegl. rozwz. 63, 1899 стр. 192; арештований польським урядом Хлоцький, щоб вправдати себе самого, обвинувачував могутніх князів навіть у підтримці Наливайковські дебоші.

рожка. Приайні маршрут Лясоти через Україну йде немов би навмисно маетками Збаражських (Прилука, Погребище, Володарка й інші) і головно там спиняється він на відпочинок. Йому та Янушеві Острожському адресував Рудольф II листи та рекомендував своїх послів, а австрійська дипломатія силкувалася помирити обох цих можновладців, щоби спонукати їх до спільногого виступу в цісарських інтересах. Пізніше в переговорах із Січчю називалося воєводу брацлавського приятелем козаків, який радо Ім поможет у справі придбання необхідної кількості коней. Запорожці наважають просили Лясоту допомогти Ім до цього протекцією у князя Збаражського. Також Жолкевський скаржився на цього останнього за поблажливість заходам суперечним з офіційною політикою Речі Посполитої.⁴⁴⁾ Ревним прихильником всяких антибітургістських плянів козаччини декларувався завше католицький єпископ київський Йосиф Верещинський.

Такій западливості поодиноких можновладців стала швидко до пари також ініціатива самих козаків, спочатку в найбільш офіційних кругів. Вже в першій половині 1593 повідомляв цісар приязно до цього настроєне московське правительство, що він одержав оферту з України . . . козаки низовські били чолом, которые в понизовье пребывают, а хотят быти в Угорскую землю и служити противу Турского".⁴⁵⁾ Пропозиція правдоподібно вийшла не від дійсного низового козацтва, а від встановленого 1590 р. реєстру в одну тисячу козаків під зверхністю Миколи Яловецького, старости снятинського, та безпосереднім проводом шляхтича Яна Оришовського. Перше посольство відправили на цісарськім дворі ні в чим. Але австрійський посол Вакер, який незабаром після того подався до Польщі зі завданням втягнути її до антитурецької коаліції дістав спеціальне завдання поінтересуватись козаками.⁴⁶⁾ До цього зявився козацький нібито відпоручник Валіцький знов пропонуючи воєнні послуги. При цім згадувалося перше безвіслідне посольство та наявано Оришовського найвищим козацьким вождем і в цього можна додумуватися, що і перші заходи про цісарську службу вийшли власне від легально визнаних польським правителством реєстроніків.⁴⁷⁾ Вакер підозрівав тут інтригу Замойського і тому й цим разом не дав Валіцькому ніякої певної відповіді. Але думки про допомогу Австрії вже поширилися серед войовничого пограничного населення і незабаром мусіли захопити теж і Низовині. Авантурний шляхтич, бувший коморник Стефана Баторія, Станіслав Хlopіцький, почувши в Київі козацькі балачки про те, як би то заявити про себе Рудольфові II, подався до Праги. Ініціатива цеї подорожі належала, можливо, знову відповідно настроєним можновладцям Збаражському та Острожським.⁴⁸⁾ На Січі про неї нічого не знали. Тим характеристичніша здецидована готовість в якою запорожська старшина легалізувала самоозванчий акт Хlopіцького. Тільки зачувши про появу Лясоти на Україні, вислали з Низу негайно нааустріч йому окреме посольство. І хоч потім, коли переговори з цісарським висланцем не ладились, намірялись козаки кинути Хlopіць-

⁴⁴⁾ Lassota, 213; Мемуари I, 169; Listy, 46 і 49; Prochaska, 23; Szw. Przegl. powsz, 63, 1899 стр. 61—62; Збаражський сам укладав теми проекті християнського походу на іншінах з участю козаків, які він наддав велике значення — Acte si fragmente I, 49; Dovzky bezkráloví, 132 і 185; Věstník KČSN 1929, стр. 11 і 49; de Rac e, 180 і 393—394.

⁴⁵⁾ Пам'ятники I, 1282; Матоцек, 155—156, подав деякі близкі дані в яких вінходить, що козаки були на цісарськім дворі в грудні 1592. Але він або не зважив, що тут мова про одне й те саме посольство, або не зважив російського видання актів і тому вважав, що цей епізод невідомий у літературі.

⁴⁶⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 21; Матоцек, 16.

⁴⁷⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 21—25; Грушевський VII, 196—197.

⁴⁸⁾ Lepzky PSB III, 314—315.

кого в Дніпро, то все ж остаточно Січ ухопилася за його ініціативу й ліквідувала інцидент іменувавши його своїм полковником. Прямим робленням авансів Австрії в боку козаків був весняний похід Лободи на Акерман, який підприято, „щоб догодини цісареві на першу вістку про посольство“.⁵⁰) Приймаючи гроші, й корогву та посилаючи з Лясовою назад своїх уповноважених Саська і Ничипора Січ показала, що трунт під австрійську службу був уже досить підготовлений.

З діяльних козацьких вчинків виступає розуміння свого відношення до цісаря як зближене до васалітету. Такою являється наприклад місія сорника Демковича, якого Військо постало після успішного походу на Молдавію в осені 1594 у Братиславу приводити молдавського господаря до присяги на вірність Рудольфові II.⁵¹) Немов уповноважені цісаря змушували козаки Молдавію до алуки від Священною Римською Імперією зовсім не турбуючись ані своїм власним правним стосунком до Польщі, ані тим, що ця остання віддавна мала інтереси у Наддунайських князівствах. Рішуче не багато лишалося тут лояльного обивательства і мимоволі нагадуються описані Папроцьким низові молодці, що „не дбають про короля свого пана, ані про отчизну в якій родилися“.⁵²) Але зовсім інша картина повстає в кореспонденції козацьких ватажків з урядовими чинниками або поодинокими можновладцями. З листів Лободи до Замойського чи Острожського, Саська до старости камянецького Яна Потоцького, Федора Пороуса до Криштофа Радзивіла, нарешті Наливайка до канцлера або короля зовсім не виглядає, щоб козаки думали на якесь аїрвання відносин із польською державою і суспільністю.⁵³) Листи ці складені в зовсім вірнопідданому тоні. Король і канцлер титулуються „милостивими панами“, на кожнім слові стрічаються запевнення в бажанні вірної служби. Козаки оголошують себе „повольними слугами Його Королівської Милости, Речі Посполитої, а не меньше теж і Вашої Милости нашого Милостивого Пана“ канцлера Замойського; вони завше готові до „послуги Короля Його Милости і Вашої Милости, наших Милостивих Панів“.

Справді можна звернути увагу на час. Переговори з цісарем велись від весни до ранньої осені 1594 р. а перший відомий лояльний лист від „запорожського гетьмана“ Федора Пороуса до Радзивіла походить з кінця квітня 1595 (лист Наливайка до Замойського з весни 1594 не може йти в рахубу, бо Наливайко тоді ще ніяк не був звяганий із Запорожжям). Віймок творить переписка Лободи зі старим Василем Острожським з відмінами 1594—1595 при чому козацький привід заслужив собі навіть на комплімент від старого князя „(козаки) się spokojośnie we wszystkiem przeciwko tnie i poddanych tych zachowali, zwłaszcza Pan Łoboda, pragnąc przyciągnąć ze tych“.⁵⁴) Однаке у цих листах нема запевнень у лояльності та вірній службі королеві і коли агадати, що якраз Острожський був одним із промоторів австрійської служби козаків, то і переписка його з Лободою і їх добрі стосунки являються в іншому світлі. Мимоволі насувається припущення, що десь у другій половині 1595 запорожська старшина охолола до союзу з цісарем і почала знову пробувати налагодити

⁵⁰) Lassota, 220; Мемуари I, 181.

⁵¹) Куліш II, 429—431; Нагірні звіти III², 70; Істореси ЕД II, 477.

⁵²) Herby, 156—167 (оповідання про побут Самійла Зборовського на Січі).

⁵³) Listy, 63—66; Куліш II, 433—435; Вроєл-Платер II, 214—219 (лист Наливайка до короля з Річиці „... jeśli Króla Jegomości Pana naszego i ich wiernościowych senatorów na to wola...“); Арх. Сбори. VII, № 39; пор. теж вноски Наливайка в Тарановськам (ЗНТШ 40, 1901 стр. 1—6) або Саська в Верещавським (Чтение ОНЛ XIX, 68—69); вже після початку кампанії 1596 просив Наливайко брацлавського старосту Струся посередничти між ним і Жолкевським (Listy, 71).

⁵⁴) Куліш II, 435.

відносини з Річчю Посполитою. Нажаль епістолярного матеріалу відомо занадто мало, щоб висловити у цій справі щось більше ніж тільки припущення. Небагато можуть допомагати також натяки Сапіги чи Жолкевського про якісь далекосяглі заміри свавольців, хоч перехвали на цілий світ в устах буйного вояцтва зовсім правдоподібні.

Характерно, що ні в однім із листів козацької старшини до короля чи до когось із можновладців нема ні словечка про цісарські корогви, котрі скрізь носилися при війську. Козаки отже розуміли, що цей факт треба замовчувати. Тим більше, що офіційного розриву з цісарем не було. Обидва партнери просто звернули свою увагу куди інде. Очевидно козаки не надавали великого значення зверхникові. Залежало Ім у першу чергу на „козацькім хлібі“, себто на місці для розквартирування та на платні за воєнні послуги. На один бік оголошувалось козацькі походи на Молдавію як службу цісареві, — на другий готові вони були представляти їх як послугу королеві польському, за яку ім належиться від Речі Посполитої нагорода. Дарма, що Польща може собі ніяких послуг не бажала; на цьому пункті козаки уперались твердо. І тут заходила ріжниця між значенням, яке надавали тим самим вчинкам польська шляхта і низове лицарство. Мимоволі пригадується мальовнича паралеля Куліша про степових „реалістів“ і панів — «клясиків» — очітку в латинських авторах про відну магнатську верству.

Більш вишколене політично польське суспільство мусіло бачити в приняттю цісарської корогви, або в поході проти Туреччини на допомогу Австрії зраду держави. Так воно в дійсності і було згідно з тодішніми категоріями політичного думання. Розрив з Польщею бачили і в ряді виявів козацької сваволі, тому готові були вірити також чуткам про московську протекцію або про пляни проти Krakova та королівської особи. З попередньо наведеної можна думати, що поняття про політичне значення авязку з цісарем серед козаків існувало, але воно не було глибоко закорінене навіть у старшині. Розуміючи, що приняття імперського дарунку символізує підпорядковання себе розпорядженням іншого суперена, козаки не брали цього дуже траїчно і не називали зрадою. Військо Запорожське вважало себе настільки самостійним, щоб мати право переговорювати про наем а ким йому видавалось аручніше. На першім місці в усікім разі лишалась завше справа „козацького хліба“ — отже, платні, сукна, права квартирування, а не окреслення принципового правного становища. Кого при цім титулувалося милостивим паном було козакам байдуже. Класичну мудрість Орикельського „пето potest duobus dominis зсгвіс“ стисливі реалісти не трактували поважно.

Обставини складалися довший час сприятливо для козаччини: коло трьох літ вона фактично опановувала великі простори на українських землях. Але як небудь правно оформити своє володіння, надати йому тривалішу організацію перевищало духовні спроможності козаків XVI віку. Вони обмежувались до побірания „стаций“ та до звичайних грабунів, і спроби створити якийсь новий устрій залишились лише в рамках невеликих територіальних експериментів, як у Брацлаві. Низове лицарство було людом воєнним, але не політичним. І як вояцтво брало воно фактично те, що йому давало сьогодня, не турбуючись про теоретичну забезпеку свого завтра. Певне виявилась традиційна нехіть Українців до абстрактно-політичного умовного напруження, що обовязково мусить лежати в основі кожної державної організації. Мається тут на увазі поняття як „Сотона Regni“ Угорщини чи Польщі — теоретичні уяви, які лягли в основу державної будови. Щось подібного під наовою „Земель Війська Запорожського“ виговорилось на Україні лише значно пізніше і ніколи не досягло той вироб-

леності, що у західних сусідів. Для XVI століття аналогії треба би шукати серед усякого професійно - воєнного люду, наприклад серед німецьких ландскнехтів, що хоч і піддані цісаря, наймалися кожному хто платив, також і проти Німецької імперії, або серед ватаж кондотерів. Світогляд кондотера особливо виглядає з листа Наливайка до Жигімонта III з його постійним референом „ми яко люди рицерські пружновати не хотячи...“ Не тільки не хотіли, але й економічно не могли бути без діла люде, що жили з війни. Але від такого добичництва до „повстання якогось нового управління“, що на нього скаржились депутати Великополющі, було ще дуже далеко. Толкуючи по своєму козацьке господарювання на Україні, польська суспільність приписувала йому далекосягліші пляни ніж воно мало в дійсності.

II. Козацькі походи 1593—1595.

Напади козаків та пограничних міжновладців на Молдавію, такі аванчайні у XVI—XVII віках, представляють собою досить оригінальне явище. Як правило заривається невелика купка більше чи менше привілейованих громадян Речі Посполитої кудись у саму глиб Румунії і там її розбивали до щенту. Та не дивлячись на такий стереотипний вислід зауважився новий гурт охочих, котрій в подібним результатом пророблив майже той самий шлях. Це однак ані трохи не відбивало обхіти майбутнім шукачам пригощ. На загальному тлі таких авантурничих наїздів корисно відрізняються походи останнього десятиліття XVI віку. І тут розуміється маємо до діла аї замаскованими розвищацькими рейдами. Іншим разом маскувалися козаки особою якого небудь претендента на господарський трон, тепер — бажанням допомогти християнському цісареві Рудольфові II. Але в роках 1593—1595 провадилися ці походи з більшими силами, під проводом не лише очайдушно відважних, але й досвідчених ватажків, тому її висліди їх були назагал вдалі — принаймні в точки погляду успішно вивезеної додому багатої здобичі. Відбувалися козацькі походи в цих роках на фоні великої німецько-турецької війни, тому і притягали до себе значно більшу увагу європейської суспільності. Сліди такої уваги, перевезені у авітах данцигських реайдентів з Польщі, і послужили одною з підстав до написання цієї студії.

Зріст воєнної підприємчості козацтва в кінці XVI віку часово привів на початок воєнних акцій між Австрією й Туреччиною (1592). Етика борців за християнство, непримиримих ворогів бусурман в цей час уже глибоко закорінилась на Січі і можна було сподіватися, що низове товариство не залишиться безастороннім у великій боротьбі, яке б не було становище його офіційного зверхника Польщі. Ця остання трималася зовсім нейтрально; зокрема властивий провідник її політики великий канцлер і коронний гетьман Ян Замойський при співчутті широких кружків шляхти противився всяким спробам зближення з Габсбургами. Кілька лише літ тому перефорсував Замойський силою вибір королем Жигімонта III Вази проти кандидатури Габсбурга, ерцгерцога Максиміліана. Полонений в бою під Бичиною (1588) Максиміліян мусів аректися всіх претензій на Польщу. Але його щасливий суперник зовсім не захопився своїм успіхом і невабаром сам зближився знову до Відня пропонуючи аречення з польської короною а взамін забезпечуючи собі підтримку Австрії при здійсненні інших політичних плянів. Нову орієнтацію заманіфестував Жигімонт назовні своїм

одруженнем з Габсбургською принцесою Анною (1592), яка скільки могла допомагала справі втягнення Польщі у турецьку війну. З тим більшим неспокоєм дивився миролюбиво настроений шляхетський загал на діяльність козаків, яка що хвилини могла втягти його проти волі у небезпечну аванттуру.

Соймовими постановами та окремою ординацією 1590 р. постановлено набрати окремий відділ з 1000 козаків на державну платню. Місце осідку для нього призначено на Ниау авідкіля мали вивести все свавільне козацтво. Начальниками цього війська настановлялись староста снятинський Микола Яловецький та Ян Оришовський. Щоби ще краще тримати в карбах українну сваволю мали заложити на урочищу Кремінчук укріплений замок, який контролював би довіз аброї та харчів за пороги.¹⁾ Більша частина цих ухвал, щодо замку і осадження на Ниау валишилась на папері. З виданої платні видно лише, що якусь кількість реестровиків дійсно вібрано. Але навіть коли їх було і повне число — 1000 чоловік, то й тоді вони були безсильні привести до порядку відносини на пограниччу. Варто лише пригадати, що Січ у цей час могла виставити 6000 війська. Низові козаки і далі представляли собою найповажнішу силу на Подніпров'ю й робили що хотіли не справляючись в бажаннями правителства.

В памяті наступних поколінь особливо рельєфно запечатлівся рух Косянського. Але і побіч цього повстання в рр. 1591—1593 козаки на довший або коротший час опановували цілий ряд міст — Білу Церкву, Богуслав, Трипілля, Переяслав і навіть Київ; вони побірали з цих міст контрибуції або заводили там свої порядки, котрі арештою заводилися головно до розкваторування війська та прохарчування його коштом місцевого населення. Бажання змінити існуючий устрій виступає рідко. Королівські старости могли навіть валишатись у тих самих містах де гостювало козацтво, тільки фактично авторитет їх зазнавав часом повної ануляції. Розуміється, що органам адміністрації, ні шляхті, на маєтку котрої важким тягарем лягали козацькі лежі, такі відвідини низових гостей не були бажані. На соймах і соймиках раз у раз роздавались голоси, що дотрагались поскромлення ковацької сваволі.²⁾ Ухвали 1591—1592 рр. вимали козаків з під прана, конфіскували їхні маєтки, аносили уряд козацького старшого, піддаючи їх прямо під владу коронного гетьмана та настановляли окремий суд у справах козацьких злочинів.³⁾ „Niech, i yusz od tego czasu na wieczne czasy tak miecz chcesmy, aby kozaczthwo krom woliey nasey i tho za wiadomoscia u pozwolyeniem wsech stanow g. r., gdybi uch potrzeba g. r. okazowala, w panstwie naszym chowacz uch nie maytu u oni liez miecz pue mayu telko za poroham“ — проектували постанови на козаків.⁴⁾ Все це внов таки лишалося на папері. Козаччина чулася занадто сильною, щоб добровільно залишити фактично опановані терени, і далі „узвурпувала собі великі титули“, себто ставила в законний обовязок коронним обивателям годувати низове військо.

Літом 1593 вирушило зі Січі велике військо проти правдоподібного винуватця у смерті Косянського, черкаського старости Олександра Вишнє-

¹⁾ АЮЗР III¹, № 11; Bielski III, 1659; Стороженко, 261 вважає, що тут мова про фортецю над Дністром; Грушевський VII, 178—179 зовсім слушно спростовує цього гадку і доводить що плянована твердіння мала бути на Дніпрі. Гócki, Historia piechoty, 243 (платня козакам від правительства в рр. 1589 та 1591).

²⁾ АЮЗР III¹, № 18; Жерела VIII, № 39—47.

³⁾ Volumina legum II, 344 (Konstytucje sejmu warszawskiego 1593); Жерела VIII, № 48—50; Script. rer. Pol. XXI, 310, 312, 337.

⁴⁾ Жерела VIII, № 50; Script. rer. Pol. XXI, 90.

вецького. Староста сам не міг боронитися і між обома сторонами дійшло до заключення умови, котру Грушевський влучно характеризував як капітуляцію віце короля пограничча перед козаками. Останні діставали право вільного проходу з України на Ніс і навпаки та право без перешкод закуповувати аброю, порох та харчі й перевозити їх куди ім було потрібно. Судити козаків за провини могла лише власна виборна старшина.⁵⁾ Як показали наступні події, з пунктів договору зробили козаки широкий ужиток. Фактично пакти ві старостою черкаським надовго віддали їм у руки все українське пограниччя. Вихідна оперативна база, яку козаки таким чином адобували на Київщині і Поділлю стала передумовою першорядної ваги для успішних походів на дунайські землі. Січ лежала далеко і там було неможливо утримувати довший час велике військо. Натомість на пограниччю легко далося прогодувати за кошт осілого населення значні сили, завше готові до змобілізування і вторгнення у сусідню Бесарабію. Інша вже справа, що хояйнування козаків на заселеній волості рано чи пізно мусіло потягти за собою конфлікт із центральним правителством.

Ще в 1591 р. готувались козаки йти а якимсь кандидатом на господарський трон до Яс. Затрівоженому правительству однаке вдалось перебити ці заміри. Яловецький „а великим трудом“ намовив козаків відіслати „господарчика“ королеві, відкіля гіпотетичний потомок Івані помандрував утвореною стежкою до Марієнбургу.⁶⁾ Криштоф Косинський звернув відтак козацьку енергію на деякий час в бік власних земель Речі Посполитої. Наявність р. 1591 „господарчика“, очевидно як претексту до походу, доказує що ніяких авіаків між Січчю і цісарем в той час ще не було. Цісарська служба явила би сама по собі таким імпозантним оправданням кожного вовиного підприємства, що про кандидатів на господарство не треба було взагалі журитися. Австрійське правительство ві свого боку тільки намацувало можливості такого союзу. Посол до Москви Варкоч дістав інструкції розпитатись про низове військо, що воно взагалі собою уявляє. Московська опінія не була надто прихильна: козаки, мовляв, добре до партизанських нападів та шарпанини, але не визначаються стійкістю та вірністю.⁷⁾ З обережною ухиличивістю поставилась Австрія і до перших вище згаданих спроб козаків навязати переговори про службу. Лобода ще на власну руку вирушив у грудні 1593 в трьохтисячним військом на турецькі городи.

З походом цим авязано досить неясностей. Старші дослідники взагалі його не признавали, тому що анали про нього лише в літописних джерел.⁸⁾ Пізніше Барвінський справедливо вказав на авторитетність літописних авісток особливо у Гайденштайна, королівського секретаря, що мусів бути добре поінформований у політичних подіях. Та і опубліковані вгодом документи не залишають сумніву в тому, що в кінцем 1593 козаки дійсно ходили на придунайські землі.⁹⁾ Всі джерела подають назви знищених Лободою міст як *Orsiovia*, *Orseovia*, *Orscheovia* далі дуже перекручене „*Ureyna*“ італійського авіту Контаріні і нарешті „*Jurgiew*, *Jurgova*, *Jarg-*

⁵⁾ Стороженко, 307—309; Грушевський VII, 192—193.

⁶⁾ Жерела VIII, № 43; Script. rer. Pol. XI, 100; Hurtmuzaki III¹, 149; Bielski III, 1654; Prochaska, 15 та Sas, Stosunki polsko-tureckie, Przegl. powsz. 55, 1807 стр. 232 називають його по імені Лазарем; Макушев, Сл. Сб. III, 7.

⁷⁾ Adelung I, 427; Четверна МОИДР II, 1863 стр. 269; Uebersberger I, 553; Соловьев VII, 301; Тургенев II, 43—44.

⁸⁾ Bielski III, 1707—1708; Heidenstein X, 304; Eubiebski, 34—35.

⁹⁾ Звіт цісарського посла Вакера — Барвінський ЗНТШ X, 21—25; та ві скоро-ченнями Hurtmuzaki XI, 427—429; наші вістки про похід: Hurtmuzaki III², 40; XI, 412; Жерела VIII, № 53; Acte si fragmente I, 134—135 (знищене місто назване „Turgion“); Archiwum Sapiehów I, № 109.

точ". Цю останню назву розшифрували дослідники чомусь як „Джурджа".¹⁰) До цього нема підстав. Ті ж самі джерела, що говорять про сплюндування „Яргрова" називають Джурджу „Diurdzowa, Ciurgova" коли мова йде під час молдавської кампанії Замойського 1595 безумовно про це місто.¹¹) Коли визнавати авторитет Гайденштайн, то не можна залишити без уваги і положення „Юргова", яке він подає „недалеко від Акерману".¹²) Джурджа ж віддалена в повітряній лінії коло 500 кілометрів від устя Дністра. Сапіга виразно говорить про спустошення, що їх наробили козаки в Молдавії (згідно з його термінологією у Волощині як тоді називали у Польщі Молдавію; теперішню Волощину називано Мунтьянією). Лобода, отже, напавши на баспосередньо принадлежну до Туреччини південну Бесарабію, зачепив і сумежні володіння молдавського господаря. Тут і треба шукати загадкового „Яргрова". На півдневій гирлі Дунаю існував порт Сфанту-Георге, а над Сулинським рукавом ріки містечко Горгова. Останнє правдоподібно і в „Яргров" недалекий від Акерману, але розуміється остаточне вирішення питання треба залишити на північному.

Необхідно визначити, що і під чисто військовим оглядом похід серед зими а невеликим трьохтисячним військом на сотки кілометрів віддалену Джурджу, при чому в запіллі залишився-б цілий ряд обсаджених ворожими залогами фортець, являється чистою неможливістю. Турки мусіли би перехопити військо Лободи ще на маршу до ціли, а вже у всякім разі, коли воно обтяжене здобичею верталося назад, а чутка про нього встигла роалетітися кругом. А вже зовсім неможлива гадка Барвінського, що після розгрому Джурджі козаки рушили ще далі на захід і вруйнували Орсову над Залізними Воротами Дунаю (так розуміє цей дослідник „Орсеовію" відніту Вакера). Такий похід че́реа усю Волощину, де тоді володів видатний воївонник Михайло Хоробрый (1593—1601), аж на кордони Сербії й Угорщини стояв би диким унікатом у всій козацькій воєнній історії.

„Орсеовію" австрійського автіту відчitує Йорга зовсім категорично як „Oprīs".¹³) І це розуміється найправдоподібніше. Фантастичний марш поза часом і простором, аж мало не до Панонської рівнини, редукується таким чином на стратегічно зовсім можливе вторгнення до південної Бесарабії, добре віданої козакам країни. Чи і „Яргров" не в часом ідентичним з „Орсеовію" та „Урейною" може теж уважатися отвертим питанням. Так само неспевно чи напад прийшов із Січи, чи в Україні. В осені 1293 значні запорожські сили вигреблися були на волость, щоб помститися за тортури своїх послів у київському замковому уряді. Київська адміністрація, як кілька місяців перед тим черкаська, мусіла скапітулювати і місто за платило значний окуп — 1200 польських злотих.¹⁴) Але нема даних щоб Лобода приймав участь у цій експедиції. Провідником же зимового походу 1593 називають його і хроніки і документи однозгідно. Саме під час ярмарки, 24 грудня, напав Лобода на Оргіїв і захопив багату здобич. Три дні залишились Запорожці у місті та розпустивши на всі боки загони, нищили околицю. Турецькі й татарські війська переслідували їх, але не відважились перейти через Дністер і козаки щасливо вернулись назад з

¹⁰) Барвінський, ЗНТШ X, 6—7; Грушевський VII, 199; Доманицький, 27 — цей останній визнавав лише здобуття „Орсеовії", але не „Яргрова". Зовсім ионсенс скрічається у Куліша П., 85 „Юргев іначе Джурджево, важніший складочний пункт поднестріянської торгівлі" і так само у Ролле, 140.

¹¹) Вієвський III, 1742; Heidenstein X, 320, 322—324; вор. теж Grabowski-Przezdziecki I, 68—69.

¹²) Heidenstein X, 304 „... Jurgovani non procul a Bialogrodo . . ."; так само Lubieński, 34.

¹³) Йорга III, 297; Studii istorice, 207; Acte si fragmente I, 134—135.

¹⁴) Listy, 28—33.

усім пограбованим. Похід цей треба врахувати до найвидатніших воєнних чинів Лободи. Невелике, бо тільки трохи тисячне його військо (в тім числі трохи донських козаків) мусіло оперувати серед атаками, маючи в запіллі дві міцні турецькі фортеці — Тягіно та Акерман. Повернулись козаки по всій правдоподібності не на Україну, а на Запорожжя. Принаймні вже в березні 1594 підприняв Лобода від Січи новий похід на турків, а це доводить, що і значніші козацькі сили мусіли переамуувати за порогами.

Тим більше, що зима трапилась неспокійна. Чи як реванш за козацький похід, чи з власного почину татари кілька разів нападали на низові землі та відбили козакам коло двох тисяч коней. Певно у авіаку з такою компромітацією вартової організації стойть посягання на горло Семена Корноуха „że zle strzeli!“.¹⁵⁾ Такі інциденти мусіли свою чергою розігріти козаків щоби віддячитися бусурманам. Польські хроністи одноголосно вказують, що вже зимовий похід Лободи відбувся з ініціативи цісаря.¹⁶⁾ Скоріше всього це лише переконання шляхетського загалу в Польщі, яке склалось під враженням незабаром потім заключеного договору між Січчю й Австрією. Грушевський слушно зауважив, що козаки, претендуючи на привезені Лясотою гроши, вичислили всі свої попередні послуги Священній Римській Імперії. Але рахували вони їх по вояцьки чесно — тільки з того моменту, коли цісарський лист був на Запорожжю. Грудневого походу 1593 січовики в числі своїх васлут не ставили, хоч розуміється ім було би вигідно порахувати за собою можливо більше бойових чинів. Під час, коли козаки плюндрували Оргіїв, Станіслав Хlopіцький тільки прибув на цісарський двір.

Подорож Хlopіцького вийшла з його приватної ініціативи. Але ця ініціатива безперечно йшла по лінії бажань Запорожського Війська, а принаймні його старшинських кругів. Інакше піж заподядливістю скористатись такою підставою для війни з невірними не можна собі пояснити, чому негайнож після одержання цісарського листа, ще не анаючи ні обставин ні умов авіаку з Австрією, козаки кинулись до нового підприємства. Мимоволі підчувається за цим раптовим рішенням тверда воля якоїсь партії або групи серед козацтва, що втори постановила приняти службу у цісаря і тягла за собою масу. Лист Рудольфа II прийшов на Запорожжя за три тижні до Великодня (Великдень 1594 припадав у католиків і православних однаково на 10 квітня — 31 березня старого стилю).¹⁷⁾ А вже за тиждень після цього вирушив Лобода водним шляхом на Акерман, не дивлячись на несприятливу пору року, коли на Дніпрі ще не пройшла вся крига.¹⁸⁾ Як можна думати з пізнішого поведіння Лободи, був він головним ініціатором нового походу, але для адієснення його мусіла йому допомогти щойно придбана зимова авреоля. Свою чергою, лише зимуванням значніх козацьких сил на Січи після вплюндрування Оргіїва можна пояснити таку близькавичну їх мобілізацію. По даним Жолкевського Лобода мав зі собою 1300 чоловік в 45 чайках, але багато мусіло залишитись дома, бо не було більше готових човнів.

¹⁵⁾ Lassota, 212; Мемуари I, 168—169; Listy, 51—53.

¹⁶⁾ Heidenstein X, 304; Bielski III, 1708; Lubieński, 34—35; Барвінський, ЗНТШ X, 23—24.

¹⁷⁾ Franz Rühl, Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit. Berlin 1897. Стр. 286. До жанницькій кладе Великдень 1594 на 8. квітня, а початок походу отже на 25. березня. Стр. 8.

¹⁸⁾ Lassota, 220; Мемуари I, 181—182; Archiwum Sapiehów I, № 118; Нигматулін III, 41 (дуже неточно); Pierling-Rački XIV, 100—101; Listy, 52—53; два останні джерела подають, що козаки хотіли напасті теж і на гирла Дунаю (Кілія), але цей план видимо не адієснівся. Жолкевський слушно писав, що „taką niewielką liczbą nietuszę żebij mogli czo znacznego zbroićz“.

Похід тривав недовго; вже 3 травня отримав Лясота у Хвастові вістку про успішне його закінчення. В Акермані концентрувались значні турецькі сили, які готовувалися іти разом із татарами на Угорщину.¹⁹⁾ Несподіваним нападом 29 березня козаки адобули місто, пограбували й спалили його. Згідно з їх власними, явно перебільшеними даними, побили вони 2500 увброєних яничар та 8000 простого народу, але не адобули великого і добре укріпленого замку. Навряд чи й пробували вони його взяти, бо прибули на чайках майже без артилерії. Розуміється багато турецьких вояків встигло туди сковатися і певне там же у замку переховувались воєнні припаси для походу в Угорщину. Отже успіх козаків це був рішучим; своє значіння опорного пункту для татарського маршу Акерман після нападу Лободи не втратив, хоч може і не мало потерпів. Однак здобич свою вивели козаки ціло і подарували а неї потім Рудольфові II два яничарські значки та якогось вельможного полоненого турка.

Добра воля січового проводу послужити голові всього християнства на цім не обмежилася. Ледве повернувшись почали на Січи лаштуватися до нового підприємства. Вістку про те, що козаки знову вбираються на море в кількості 1000 чоловік на 40 чайках дістав цісарський посол Лясота ще у Розволожу, маєтності князів Збаражських 28 квітня — більше як за місяць до свого прибуття на Січ.²⁰⁾ Десь коло цього часу — від середини квітня до початку травня 1594 — зайдла на Січи зміна кошового. На місце Лободи вибрано Богдана Микошинського. Але ця зміна не означала відхилення від повзутого політичного напряму, бо новий гетьман у питаннях зовнішньої діяльності цілком солідаризувався зі своїм попередником. Як напад на Акерман, так і цей новий похід, мали служити для перешкоди татарам. Козаки старались отже виконати цісарські плани. Воєнні проекти, які розгортає Хlopіцький при дворі Рудольфа II зводились власне до завдання Запорожжю не допустити хана кримського прорватись на Угорщину.²¹⁾ Лише в другу чергу приходила на увагу ковацька диверсія на власні турецькі землі.

Приїзд Хlopіцького міг тільки аміцнити бажання достосуватись до цісарських бажань. Дня 31 травня Микошинський на чолі 1300 товариства на 50 чайках вирушив у низ Дніпром. Та коли Австрії залежало на тім щоб не пропустити татар, то й Туреччина не менше старалась, спровадити таки орду на середньоєвропейський театр війни. Вже згадувалось про приготування турків у Акермані, одному з етапів на шляху до Угорщини. В квітні рознеслася по Україні чутка про турецьку флоту в дніпровім лимані, котра мала облекшити ханові переправи.²²⁾ Видимо все підприємство було з боку Оттоманської Порти систематично і солідно підготоване. Козаки нарахували 8 фалер, 15 каравель та 15 сандалів. Кримський хан ішов усюю силою. Орди напевне не було 80 тисяч, як оповідали потім Лясоті учасники походу, але коли їх було тільки 10 тисяч, то все ж

¹⁹⁾ Жолкевський писав Замойському 21. березня 1594: „... iest iusz dwa albo trzij tijssiacze Tatar u Białakowa gdzie Beglerbeg stal z wojskiem przeszli czi znacz Dniepr lodem, iż szekaią Czara... (Listy, 45); Нигматзакі III², 460 і IV¹, 179; дані венеціянського посла в Царгороду про те, що козаки захопили 25000 коней не перебільшенні а просто неможливі. На чайках годі було відвоювати коней, та їх на Січи пару місяців після цього не скаржились би на брак їх. Цю вістку мав венеціянський дипломат в татарських дверел і походження й ясне: орда не хотіла йти на наказ султана до Угорщини і виникували всім претексти відкрутитись від нього.

²⁰⁾ Lassota, 201—202; Мемуари I, 154; Грушевський (VII, 199) висловився неточно, що цей новий похід вирішено юке після прибуття Хlopіцького; цей останній з'явився на Січі лише коло 20. травня (Lassota, 220; Мемуари I, 181).

²¹⁾ Нигматзакі XI, 407; Грушевський VII, 199; Масітек, 5.

²²⁾ Listy, 52—53.

влуці з турецькою фльотою творили вони занадто велику армію, щоб не- великий відділ Запорожців міг перешкодити її рухам. Микошинський зумів, правда, шарпнути військо і фльоту ворога, мав з ними битву на суші й на воді, полонив значного татарина Белека з числа ханського почоту і, певне, здобув кілька турецьких сандалів. Принаймні Лясота вертався з Січи сандалою, мабуть власне свіжоздобутою, бо як відомо козаки швидко ніщили здобуті у турків судна. Чогось більше ніж щасливим насоком потурбувати ворога Микошинський не був в силах зробити. Вже 18 червня повернув він із військом навад на Січ.²³⁾

Крім того окремий відділ, коло 400 козаків вислано було вгору по Дніпрові до Таволжанського острова. Там находилася друга можлива для татар переправа через річку і її стерегли Запорожці до 8 червня, поки не переконалися, що орда тудою не піде.²⁴⁾ Таким чином цілий ряд вовничих підприємств Січи в першій половині 1594 року представляється як одна велика спроба перешкодити татарському походові на Угорщину. Цій цілі служили походи Лободи та Микошинського і застава на Таволжанському острові. Треба ствердити, що козацька акція вилася у формі дрібних зачіпок. Сил на Запорожжю було мало, додаткових контингентів з пограничних волостей не стягнено і щоб дійсно противідлати походові орди зроблені зусилля не вистарчали. Татари таки пішли на Угорщину, хоч і йшли вони у такий даліший і небезпечний похід неохоче, а значить і задержати їх не було б так важко.²⁵⁾ Кілька льоцальних козацьких успіхів нічого не заважили на перебігу австро-турецької кампанії. Що найбільше наповнились на деякий час бусурманським добром кишені у широких шароварах запорожських „кавалерів“.

З приїздом Лясоти на Січ у перших днях червня 1594 змінився стиль переговорів. Досі стояло перед козаками завдання стримати „праве крило турецької потуги“ — кримського хана. На цісарськім дворі обмірковувались і дальші можливості. З них на першім пляні було улаштовання коаліції зі Семигороду, Волощини, Молдавії та Війська Запорожського. Зединені війська союзників мали би поздобувати турецькі фортеці над Дунаєм і вдершися до Болгарії загрозити Царгородоні. Змінливий і нестадій молдавський господар Аарон, вихрещений жид (1592—1595), ляяючи поміж сусіднimi ворогуючими державами подавав Австрії надію на своє піддання під протекцію цісаря. В часі подорожі Лясоти на Січ повідомляв він німецького головнокомандуючого в Угорщині, Тейфенбаха, що радо перешкоджатиме проходові татар, але сам він чувтється за слабий для цього. Якісь таємні переговори між Молдавією та Австрією мусіли бути вже й давніше, бо Лясота зявився серед козаків в готовою політичною концепцією походу в Молдавію та обєднання з Аароном.²⁶⁾ В його пертрактаціях із Січчю цей другий план так висунувся наперед, що у козацької сторони мусіло виникнути враження, немов би власне на такім підприємстві ціса-

²³⁾ Lassota, 211 i 223; Мемуари I, 167 i 184; Боплян, 66—67.

²⁴⁾ Lassota, 210; Мемуари I, 165—166.

²⁵⁾ Lassota, 211; Мемуари I, 167.

²⁶⁾ Lassota, 213; Мемуари I, 168—169; таї самі інструкції, працювати над обєднанням румунських князівств з козаками дістав цісарський посол до Молдавії та Волощини Маріно Парсьо (Нагітказкі III¹, 186 від 7 березня 1594) „Deinde ut operam det, quod tam Kosacorum Zaporoccensium, quos Caesarea Maiestas in hunc usum suae militiae iam ascripsit, quam Hosподari ope et auxilio, Tartarorum exercitus a Tigris euocatus, ruprimatur, et transito cum aqua tum terra prohibeatur, quominus in Christianorum ditiones regredi patere, quoque tote barbaro, obvia quadquam ferro et igni immaniter debastare et euertere queat“. Поголоска про конфлікт Молдавії та Волощини з Татарами та про їх перехід на сторону цісаря з першої половини 1594 р. — Acte si fragmente I, 126—127.

реві залежало в першу чергу. Тим більше, що справа для них була не нова. Вже сторонник Габсбургів, князь Януш Острожський підбурював козаків до вторгнення в Молдавію. Посланий від Січи до царя в липні 1594 послом Станіслав Хлопіцький сповідав там про наміри господаря заключити союз із Московічиною. Та Аарон і сам пробував забезпечити собі козацьку підтримку і в тій цілі робив Війську Запорожському ріжні чесності, напр. в лютім місяці попередив про майбутній прохід татар.²⁷⁾ Балакалося вже навіть просто про союз Аарона з козацтвом. Якийсь близьче невідомий козак Коалинський, разом зі своїм кумом (властиво шваєром-согнато), виступили при цій нагоді в ролі самостійної політичної сили і заключили в березні 1594 союз із господарем проти турків і татар. Чи не був це знову якийсь відпоручник ревстровиків Оришовського? Чи котрийсь із серії тих дрібних ватажків вроді Чановицького або „Матюші по прозванню Гультяя“, котрі в цих часах гасали по короліству?²⁸⁾ Питання мусить залишитися отвертим. Тут досить сконстатувати, що в менті, коли Лясота розвивав на Січи свої проекти походу на Молдавію та обеднання з Аароном, Військо Запорожське ще в господарем ніяк формально звязане не було. До самої перспективи такого звязку, поставленого на вид цісарським послом воно віднеслось дуже стримано. Молдавани, мовляв, відомі зі своєї арадливості; Січ диспонувала б в разі потреби 6000 військом, але це занадто малі сили, щоб з ними запускатися у глибину турецьких володінь. Тому від такого підприємства козаки наразі відмовлялися.²⁹⁾

Опінія Війська Запорожського про молдавського господаря зовсім не була якось сторонича чи упередженна. Теж і інші характеристики називали його людиною безбожною, бевчесною та слабовольною.³⁰⁾ Не диво, що до союзу з ним не могло дійти так просто. Але ще раніше, ніж Лясота розпочав свої переговори зі Січчю, зявився на сцені ще один представник західноєвропейської потуги, папський посол Олександр Комулович, і ще одна незалежна від Запорожців козацька сила — воєнний відділ Северина Наливайка.

Клеменс VIII ще в листопаді 1593 виправив абата з Ної, хорвата родом, Олександра Комуловича на схід із дуже широкою програмою мобілізації всіх християнських сил проти Порти. До коаліції мали війти Семигород, Волощина, Молдавія, Військо Запорожське, Польща та Московія.³¹⁾ В числі інших допоручаючих листів дістав Комулович також папські заклики до козаків і 12.000 золотих на платню ім, коли вони дійсно вирушать на турків. З кінцем січня 1594 папський нунцій поінформував Рудольфа II про це посольство, щоб таким чином акординувати його заходи зі заходами посланих на схід цісарських дипломатів.³²⁾ В лютім 1594 Комулович находився у воєводи Семигородського Жигімонта Баторія і писав перші досить рожеві справоцдання, нібіто козаки вже погодилися з молдавянами разом боронити переходу татарам. Очевидно це повідомлення можна приняти лише як свідоцтво, що якісь зносини між Аароном та

²⁷⁾ Нагмізакі III¹, 178—180 і 459; XI, 413; Масбек, 11; Памятники II, 20; Луніг, 896—901; Жолкевський вважав у травні 1594 потрібним порадити Аарону „iżby z kozakami nieprzemieścić się po w sprawę niewdawali“ (Listy, 53—54).

²⁸⁾ Пор. Арх. СБ. I, 175—185; II, стр. V.

²⁹⁾ Лассота, 212; Мемуари I, 168.

³⁰⁾ Нагмізакі XI, 413; Pierling II, 341; Papes et Tsars, 450—463.

³¹⁾ Григорович, 79—92; Theiner III, 221; Нагмізакі III¹, 173—175; III², 36—40; Fermendžin XXXVI, 9—22; Р. И. Б. VIII, 37—60 а хібною датою 1594 року, яку слухав по правам Pierling XVI, 220—231; подібніж політичні фантазії курії — Acte si fragmente I, 126; Тургенев II, 45—50.

³²⁾ Матушек, 217; Chodunicki, 275—276.

Січчю вже були навязалися.²³⁾ Зі Семигороду подався Комулович до Ясів для переговорів з господарем, але тут не осягнув нічого конкретного. Коли козаки не довіряли молдаванам, то й ці останні теж мали перед ними страх неменш, ніж перед турками. Всежтаки Аарон дав папському послові рекомендаційні листи до кількох польських можновладців, до козаків та до московського царя. В Камянці, куди Комулович прибув 29 березня 1594, ствердив він ще раз прихильний настрій до всяких антитурецьких підприємств в родині Острожських та бачився в двома козаками, які знаходились недалеко відтіля.²⁴⁾ Очевидно були це вже згадані Коалинський зі своїм кумом. Так само без ніяких виразник наслідків минули балачки зі львівським архиєпископом Соліковським. Але повернувшись 29 квітня до Камянця навязав Комулович зносини з Наливайком.

Як відомо був цей, пізніше такий популярний ватажок, в часі повстання Косинського на службі князя Острожського і то нанятий вже як начальник власного узброного відділу.²⁵⁾ В квітні 1594 покинув Наливайко волинського можновладця. Він прямо писав Замойському, що відпросився у князя Острожського „почувши про ворогів святого хреста і всієї Корони польської“ проти яких він хоче послужити.²⁶⁾ Та на підставі тепер відомої активної допомоги князя у ваходах Габсбургів, можна думати, що функція його у цім звільненню від служби не була така юже зовсім пасивна. Очевидно йому самому рушати в похід на власну руку при повному нейтралітеті держави і неохоті цілого шляхетського загалу не випадало. Ale князь ні трохи не відповідав за пущеного від себе кондотієра. Зрозумілим являється таким чином ляйтмотив листа Наливайка до канцлера Замойського — війна проти непірних, хоч неясно, чому в цим листом звернувся він саме до найбільшого ворога конфлікту з Туреччиною. Правда, в цей час вістка, що татари проходитимуть Польщею, кружляла всюду і польський сенат у квітні 1594 заявляв, що оружнооборонитиметься від вторгнення.²⁷⁾ Може саме потребу у військові на такий випадок і мав Наливайко на увазі? Ale тут виходиться вже на хитку дорогу припущені...

Замойський пропозиції відкинув або не відповів на них взагалі, але Наливайкової підприємчості це ані трохи не аразило. Дня 8 травня він уже звернувся листовно до Комуловича в Камянці і запропонував свої послуги. Справді в досі виданій кореспонденції Комуловича імені Наливайка ніде не зустрічається. Ale в листів папського посла відомо, що він пересправляв а начальником відділу в 2500 чоловік і саме цю цифру свого війська подав і Наливайко.²⁸⁾ Це були досить значні сили і невідомо, щоб у той час на Поділлю чи південній Волині де було друге таке козацьке військо. Вихідним же пунктом Наливайка була саме ця місцевість. Лист його до Замойського датований з Мацієвич; це або пізніший Маціїв Конельського повіту на Волині або, ще скоріше, село Мацієвичі недалеко від Староконстантинова.²⁹⁾ В цей час козацький ватажок певно посувався на південь, бо десь у першій половині червня знайшовся над долішнім Дні-

²³⁾ Pierling-Racki XIV, 93 i 99.

²⁴⁾ Pierling-Racki XIV, 94—95.

²⁵⁾ Свій відхід від Острожського Наливайко описав так: „A tam służbę swą oddawszy, z opum że ludem, piecō k sobie ochotnego piecō wiecej przybrawszy...“ Broel-Plater II, 214; так само, правильні, зрозумілі це і Ролле, 141.

²⁶⁾ Listy, 64.

²⁷⁾ Барвінський X, 27—31; Lubieński, 35—36.

²⁸⁾ Lassota, 222; Мемуар I, 183; Pierling-Racki XIV, 100.

²⁹⁾ Słown. Geogr. V, 872 i 883; в другім випадку треба приняти невелику описну Наливайка, або видавця, але зате правдоподібніше виглядає скупчення козацтва близче до границі в південній Волині серед лятифундій Острожських (Маціїв належав Вишневецьким та Салігам).

стром; тим більше мусів він бути в першій половині травня від Камянця, де замешкав Комулович. Пізніші вказівки папського посла на воєнну діяльність звязаного з ним козацького відділу досить покриваються з відомостями про перші самостійні виступи Наливайка. Нарешті інтересна ріжниця, яку Комулович робив між „дніпровськими козаками“ (*i Cosachi di Boristene*) та „іншими“ (*altri Cosachi*) — ріжниця, яка кидалась у очі всім, трохи більше овнайомленим з козацькими рухами XVI століття, і яка знаходила свій вислів у суперництві та вічних взаємних тертях Лободи з Наливайком.⁴⁰⁾ Що Наливайко у своїм пізнішім листі до короля, описуючи свої подвиги, не згадав про переговори з відпоручником святого отця, цілком зрозуміло: старання Клеменса VIII через своїх послів підбурити козаків та Туреччину стрічалося перед шляхетського загалу з таким самим подражненням і скаргами, як і діяльність Хlopіцького та Ясоти. Лист же свій писав Наливайко з виразним бажанням помиритись з Річчю Посполитою і тому всякі неприбінні моменти він замовчував або затушовував.⁴¹⁾

Ініціатива співпраці могла таким чином виходити від самого Наливайка. Але Комулович за неї вхопився і відразу почав працювати над союзом з Молдавією. Аарон не відмовлявся, але брався за спілку зі страхом і вагаючись. Очевидно він боявся можливих рішучих кроків з боку Туреччини. Комулович гадав, що нерішучість господаря можна розвіяти, коли козацьке військо стане зовсім близько, готове до помочі при кордонах Молдавії і постарається викликати козаків на такий марш. Їх привідцеві послав він в дарунок 100 фльоренів. На тлі цих переговорів перший похід Наливайка на Туреччину виглядає своєрідною офертокою Ааронові, авансом з його боку задля зближення з молдаванами. З Маціїва рушили козаки на долішній Дністер, де пограбували містечко Паркані та інші осади між Тягниєю й Акерманом. Цей похід відбувся в часі коли татарська орда, перевживши через Дніпро вже лажала над Березанню, отже десь у першій половині або середині червня.⁴²⁾

Козацьке військо таким чином пройшло вадовж Дністра і кордонів Молдавії та опинилось із південного сходу від неї, закриваючи її від татарської орди, і рівночасно погрожуючи турецьким фортецям у південний Бесарабії. Дуже цікава згадка Наливайка, що біля Парканів починали бути турецькі піддані оселю колонізацію — „*pohanicy na swem nie przestajac już na tej tam stronie od Preskan na granicy państwa Waszej Królewskiej Mości gospodarstwem się bawić i chleba robić już byli poczeli*“. Обурення козацького ватажка з цього приводу і його представлювання свого нападу як доконаного з міркувань польської державної рачії не можна брати над-

⁴⁰⁾ Heidenstein XI, 327 „Nalevaico i mparem sese Loboda videns . . .“ Атонович, 30—36 пояснюю соціальний склад війська Наливайка, як виникненіх можновладцями дрібних земян, бояр панцирних і путніх, збройних слуг і взагалі вижчих верстов воєнної кінські. Позбавлені своїх ленівих владінь ці елементи мусили обертається або в звичайних слуг при двохах можновладців, або шукати якогось воєнного підляття, а це на практиці мало ріжнилось від звичайного розбігащства. Цілій рух Наливайка дістав таким чином ціх анальгічності з останніми конзульськими лицарського стану в Німеччині — повстаннями Зікінгена (1522) та Грумбаха (1568).

⁴¹⁾ Барвінський X, 18; Broel-Plater II, 214—219; Pierling-Rački XIV, 100—101; також Грушевський VII, 198.

⁴²⁾ Broel-Plater II, 214; Грушевський VII, 201 сполучив цей похід Наливайка з його спробою задержати Татар, але козацький привідця сам виразно кладе між здобуттям Парканів та звгоном за ордою ще короткий відпочинок у Брацлаві „*stało co ledwo, bo kilka dni po tej fatydze konicom wystałiąwszy*“. Наливайко навів пограбоване ним місто „Преткані“, але це очевидно Паркані на лівій стороні Дністра проти Тягни (пор. Heidenstein XI, 326). Польська держава мала претензії лише на лівий берег річки, а Наливайко підкреслив, що збурені ним бусурманські оселі находились на „землі Вашої Королівської Милости“.

то поважно: він старався усправедливити себе перед королем. Але свідомо, чи ні, виконував тут Наливайко діло великого значення для будучності. Нищачи чужу осілу колонізацію він тим самим задержував вільний простір для майбутнього українського осадництва і то на такім важнім відтинку як нижній біг ріки Дністра. Наливайко писав про осілих бусурман („поганців“) — але це не мусить вводити в блуд; скоріше всього були це православні турецькі піддані молдавани або болгари. Найважливіше, що діло знищення ароблено досить грутовно. В листі згадано про спустошення вогнем кільканадцяти сел, крім самого міста Парканів. Значіння цього вчинку підкреслив був уже Куліш, тільки він уважав, що тут мова дійсно про осілих татар.⁴³⁾

На закінчення походу вдалося ще Наливайкові погромити якийсь татарський чамбул, певно в тих військ, що збералися до Гаїв II-Бірея, щоб іти на Угорщину. Він набрав полонених та відбив до 4000 коней. У своїм листі до короля Наливайко дуже невиразно вгадув про це, але його адебіч не могла походити в піанішої гонитви за татарами під Теребовлю, бо післанці в вісткою про неї не встигли прибути на Січ до 1 липня. Крім того, оповідаючи про піаніше переслідування татар, Наливайко виразно говорить, що він їх не здогнав. Але господар Аарон таки й тепер не ведався в козаками. Комулович набрав переконання, що він цього союзу вважалі собі не бажав. Невтомний папський посол вхопився за іншу думку й заходився клітти союз між Наливайком та Військом Запорожським.⁴⁴⁾ Наливайківці тим часом вернулись на короткий відпочинок до Брацлава, що вже тепер у середині червня виступив у ролі своєрідної козацької бази.

Над цею ролею Брацлава і вважалі центрального Поділля під час козацьких завірюх кінця XVI століття варто спинитись докладніше. Наддніпрянські міста поставились були досить вороже до козаків. Досить вгадати конфлікти з Переяславом чи Богуславом, які завершились спаленням цих міст, далі січові походи на Київ і врешті чинну допомогу княн Жолкевському при його переправі через Дніпро весною 1596. Зовсім інші відносини панували на Поділлі. Тутешнє населення відразу і недвоязно становило по боці козаків. Вже в осені 1593 дійшло до конфліктів між брацлавським старостою Юрієм Струсем та міщенами. Причина була чисто козацька, що ти і в майбутності судилося викликати ще не одне повстання — а саме, жовнірські лежі. Міщане нізащо не хотіли на них доаволити. „Takowy ich upor i swowoleństwo, że to iusza pí na Boga pí na Króla pí na zadna grecz względzie nientają“ скаржився Жолкевський.⁴⁵⁾ Хоч „сила їх мала, але упір великий“ — брацлавянине не пускали старосту до замку і були навіть підоаріння, що вони вступили в зносини з ханом кримським. Якісь непорозуміння між старостою та його підвладними відомі і з весни 1594 року. Коли наважались зносини між цим населенням і козаками, годі скавати. Вже Косинський у вересні 1592 чувся на Побоюжі — у Пікові видимо як дома.⁴⁶⁾ Не без значення певне, що Наливайко сам був родом

⁴³⁾ Куліш, Твори VI, 685; дуже типово для Куліша, що піаніше в „Історії воссоединения Руси“ II, 59 вже зовсім баламутно передає цю саму відомість, іронізуючи над „геройством зарягоросса“ Наливайка, який вищав „преимущественно воинственное“ господарство між Тягинєю й Акерманом. Наливайко виразно сідчить, що турецькі поселенці там займалися хліборобством. Отже це не були народи.

⁴⁴⁾ Broel-Plater II, 214—215; Lasso ta, 222—223; Мемуари I, 183; Rieglung-Racki XIV, 101.

⁴⁵⁾ Listy, 39; Доманицький, 61 гадав, що дотичний лист в дійсності належить до 1594 року, але Грушевський (VII, 207) слушно зауважив, що для такого перенесення бракув підстав.

⁴⁶⁾ Listy, 22 і 46: Жолкевський до Замойського в Хмельницьку 21 березня 1594 „Pissalem wczora do W. M. mego Mscziwego Pana między inszemi rzecząmi o Commissij Pana Starostij Bracławskiego z mieszczań Bracławskimi . . .“

а Поділля і до певної міри свій чоловік у місцевих обставинах. Після походу на Паркани повертали наливайківці до Брацлава як до самоарозумілої бази, де вони можуть і самі відпочити і дати поправитися коням. Там находився і складовий пункт для козацької здобичі, котру неможливо було зі собою тягати.⁴⁷⁾ Ніяких скарг міщанського населення з цього приводу невідомо, хоч пів року тому ці самі міщани вробили „великий упір“ в приводу перепочинку коронного війська. Але й з декім з місцевого міжнавладства пробував Наливайко навязати добре стосунки. Немає підстав за підоарювати його свідоцтва, що він обдарував „кількох панів“ полоненими зі свого першого походу. Документально відомі подробиці взаємного обміну дарунками між ним та галицьким підчашим Андрієм Тарановським. Необхідно при цім підкреслити, що Тарановський був одним з найвидатніших сторонників вмішання Польщі по стороні Габсбургів до турецької війни.⁴⁸⁾

Вже було згадано, що тільки місця позиція на Поділлі уможливила козацтву більший розмах молдавських походів та швидче втягнення до акції всіх своїх сил. Так уже і в цьому випадкові, лише після недовгого відпочинку звернувся Наливайко знову на південь цим разом на молдавські землі в погоню за ордою. Переїшовши в перших днях червня через Дніпро, татари не відразу пішли далі, а ще деякий час лежали тaborом над Березанню, очевидно вичікуючи обєднання з Буджацькою та Едисанською ордами. Аж у кінці червня рушила орда швидким маршем ігору Дністром. Не тільки в Польщі, але і в Європі не вірили, що татари аважаться на таке риаковне підприємство.⁴⁹⁾ Перед самою їх появою думав Жолкевський, що вони йтимуть Поділлям.⁵⁰⁾ Потім серед шляхти кружляли чутки буцім то молдавський господар заплатив ханові великі гроши, щоби той тільки не йшов його землями, а в Австрії оповідали буцімто Михайло Хоробрий розбив орду, яка хотіла прорватися на Угорщину. Словом ніхто не хотів вірити, що таке риаковне підприємство може татарам удастися. Тим часом головна маса орди пройшла через Бесарабію, забльокувала на кілька день господаря Аарона в Ясах і опинилася на Покутті, поки Жолкевський стягав свої сили до Заліщик. Вже сама серія і порядок адубутих та спалених татарами містечок (Снятин, Жуків, Товмач, Чешибіси, Тисмениця, Галич, Калуш, Долина) ясно вказує, що вони мусили авжитися в Буковині.⁵¹⁾ Гасі-Бірей ніколи не виправдав так близькуче свого прозвища „Буря“ (Бора), як саме у липневім поході 1594. „Ten Czar guczerski jest człowiek przewaznij“ характеризував його Жолкевський.⁵²⁾ Правдивим ураганом пронісся він крізь Галичину, штурмував Городок,

⁴⁷⁾ Додаток, № 7; Нагірні землі XII, 9.

⁴⁸⁾ Broel-Piater II, 214; Доманицький, ЗНТШ 40, 1901 стр. 1—6; Matoušek, 119; Tuszowski II, 642.

⁴⁹⁾ Ще 8 березня 1594 тисав Жолкевський „... i teraz male u mnie podobieństwo żeby Tatariovi mieli naszą ziemię a ile tamtody przez góri przebijwacz do Węgier“ (Listy 42; подібно там же, 40—41). Так само не вірив у це Тайренбах, головною командуючий цісарським військом в Угорщині та папській нунцій Свєціано (Нагірні землі III¹, № 172 та XI, 446).

⁵⁰⁾ Жолкевський до Замойського 1 липня 1594 „Wieszci o Tatarach ustawicze a zgadzaj się wszystkie że ku gorze Niestrem idą ku Pokucziu... Bez u mnie jeden pewniż sztowik który oszuma widział ich z południa we Wtorek przeszli przeciw Jaruzie... niewielki to pułk bez około stu koni, ale do Multan idącej iuszc tu niemeli swoj czupnicz“ (Listy, 54). Можливо, що у Грушевського, який вважає, що Татари пройшли Поділлям (VII, 201) тут просто недогляд: перенесено Молдавію та Мультанію; ця остання назва означала Волощину, через которую хан кримський теж міг пройти до Угорщини.

⁵¹⁾ Bielski III, 1712—1713; Acte si fragmente I, 127.

⁵²⁾ Listy, 42.

одурив біля Самбора коронне військо зі Замойським на чолі, і через найвужчі і найнеаручніші просмики Карпат вийшов ще перед 20 липня в угорську рівнину попри Хуст.⁵⁴⁾ Але крім особистих якостей хана як воївника треба підкреслити і тут, як і раніше при переправі через Дніпро, добру організацію всього походу з боку магометан. Вже завдалегідь наготовлено для татар у Молдавії стації, харчі та фураж. Таким чином переважно кінна орда не мусіла спинягтись і тратити час для випасу.⁵⁵⁾ Інша вже справа, яке світло кидало улаштування цих стацій на Ааронову віданість християнському цісареві.

Наливайко, який сам приніс і передав значнішим кресовим панам вістку про наближення татар, пустився був з Брацлава за ними навздогін на Молдавію по Волоському шляху. Будучи від полонених з першого походу поінформованим про пляни ворога не трудно було б іх денебудь вастукати, але Наливайко опинився зовсім не там, кудою йшла орда. Він сам невинно писав, що переслідував їх аж за Теребовлю і там довідався, що вона вже за горами. Але козацький ватажок не пояснив, як забрався він так далеко на лівий беріг Дністра, тоді коли татари йшли правим берегом між річкою та горами до Самбора. Хоч і не багато, але затримувались вони по дорозі, адобуваючи деякі фортеці і колиб козаки дійсно були їм на пятах, то могли скубнути принаймні їхні аріергарди. Тим часом про таке відомостей нема і це свідчить, що Наливайко і сам мусів задержуватися в дорозі, грабуючи крайну. Непрямо признається він до цього. Негайно після оповідання про гонитву до Теребовлі в листі до короля, почав Наливайко виправдовуватися з плюндування маєтків Калиновського, представляючи їх актом особистої помсти за замордовання батька.⁵⁶⁾ Це віставлення обох епізодів дає можливість їх хронольобично сполучити й установити, де саме находився Наливайко в другій половині липня 1594. Величезні лятифундії Калиновських, завдяки яким вони опинились серед найбільших кресових магнатів, утворилися допіру в першій чверті XVII століття. В часах Наливайка належали Калиновські лише до заможніших земянських родин, а їх маєтки лежали в головній масі над середнім Збручем коло Гусятина.⁵⁷⁾ Крім основного ключа — Ольхівчик, Сидорів, Сокиринці, Кузьминчик, Шидловці, Суходол і ін. — належали Калиновським ще Камінка Велика й Турка біля Коломиї та Мериців коло Перешилья. Женучись за татарами міг попасті Наливайко у коломийські володіння свого кривдника, а звідтіля завернув мимо Теребовлі на Гусятинський ключ, крізь який він мусів пройти прямуючи назад на вірну йому Брацлавщину. У сковачілих кресових містах знову певно адепоновано свіжу здобич, осільки вона не перейшла в руки якої небуть підприємчової шинкарки.

Прохід татар викликав серед громадян Речі Посполитої нарікання на Замойського і Жолкевського. Польща ухилилась від загально-християнської справи, але обіцяла цісарським послам, що хана крізь свою територію не перепустить, а турків попередив сенат, що на появу їх васалів Польща відповість збройною акцією. З огляду на ці заяви думка, буцімто великий

⁵⁴⁾ Listy, 55—56; Matoušek, 244; Вагус, 152.

⁵⁵⁾ Script. rer. Pol. VIII, 111; Listy, 51—52; Teutschlaender, 37.

⁵⁶⁾ Broel-Plater II, 215; Bielski III, 1720; Наливайко оновідав, що Калиновський його батько від без причини „zebra pokotata“; менше авторитетний в данім разі Єнашевський говорить про позишення (КС 14, 1886 стр. 153); в літературі повторює це Dubiecki, 24.

⁵⁷⁾ Jabłonowski, Atlas historyczny II, листи № 2, 3, 7; Žr. dz. XXII, 134 і 611; Słown. Geogr. VII, 449—450; про спустошення саме Гусятина вгадав Pszonka, 24.

III. Козацька держава Задніпров'я.

Особа титулярного київського католицького єпископа Йосифа Верещинського, насправді реаудуючого у Хвастоні, вже давно притягала до себе увагу дослідників. Завдяки тому, що він сам склав невелику історію свого роду, відоме його походження з недавно спольщеної української шляхти на Холмщині. Допіру лише його батько вихований був у католицькій вірі.¹⁾ Родовим гніздом сім'ї, що належала до гербу Корчак було село Верещин Володавського повіту. Народився майбутній єпископ мабуть у рр. 1532 або 1533, освіту побирає у Красноставі, а після закінчення школи висвятився. З 1579 року став Верещинським каноніком холмської капітули у Красноставі, а 1581 ігуменом монастиря Бенедиктинів у Сацехові над Вислою.²⁾ Кляштор був невеликий, за часів Верещинського було в ньому 13—15 монахів, але він посідав досить багаті маєтки на Келеччині та Холмщині. Вже тут відзначився новий ігумен великою рухливістю й енергією, хоч його заходи і не завше припадали до вподоби братії та сецехівському міщанству.³⁾ Цікаві зокрема вовни замашки ігумена: він обвів монастирські забудовання солідними мурами та забезпечив грошеві суми для відливання гармат. І вже тут вперше пропустило характерне для Верещинського зміщення турбот за суспільні справи від задоволеннем особистої амбітності. Відліті за його фундацію, арештою зроблену з монастирських засобів, гармати мали носити на собі герб Корчак, а після його смерті мусіла братія кожної середи відправляти по нім „вотиву“.⁴⁾ В 1589 році призначено воїновничого ігумена нареченим єпископом київським — це була його нагорода за підтримку Жигімента III і Яна Замойського в часах бекоролівства після смерті Стефана Баторія.⁵⁾ Вона давала Верещинському право на сенаторське крісло, але сама по собі католицька церква Київщини знаходилася в оплаканім стані: тільки в самій метрополії над Дніпром був один костелік ордену Домініканів в двома монахами при ньому, а доходи єпископії, малі й непевні, полягали передовсім у медовій та звіринній данині. Більше не було в епархії нічого, а байдуже до католицтва місцеве населення та постійні наїди татар ще крім того не полекшували управління нею. Зрозуміло чому попередник Верещинського Яків Воронецький сам врікся цього єпископства і чому Жигімонт III окре-

¹⁾ У творі „Wizerunek na kształt kazania uczynionego, o względzie śmierci i świata tego niedźwiednego, a o chwale onego wdzięcznego a wiecznego królestwa niebieskiego“ в „Pisma treści moralnej“, 111—116; зреферовано про історію богоугодної пасії я. н. в „Pisma polityczne“ стр. III—IX; K. Szajnoch, Jak Ruś połączona. Szkice historyczne IV, 173—190; А. Стороженко, в КС 44, стр. 204—211; Площанський, 149—150; W. Lipiński, „Z dziejów Ukrainy“ 54—67; А. Стороженко в Сб. стр. I, 3—9; пор. теж Niesiecki IX, 278—279 та Акти Віленської Археограф. Комісії XIX, вид. В. Площанського, Вільна 1892 стр. XCIV.

²⁾ Стороженко, КС 44, 1894 стр. 218 і Сб. стр. I, 9—16; натомість Туровський „Pisma polityczne“ стр. X і Масієвский III, 408 відносять іменування Верещинського каноніком холмським до часу перед 1577, спираючись на його власні сідюцтва в пропоніді „Kazania dwa razy przyjmowania świętości małżeństwa na dzień zadusny“ видану у Ноћовінські, Kazania Józefa Wereszczyńskiego. Петербург—Могилев 1854.

³⁾ Стороженко Сб. стр. I, 17 і далі; Gacki, 68—70.

⁴⁾ Gacki, 20—21, 115, 276—280; Стороженко, Сб. стр. I, 22.

⁵⁾ Дійсним єпископом став Верещинський 1598; Помер, як стверджує Стороженко Сб. стр. I, 49, в початках 1598 (пор. 2r. dz. XXI, 26). Давніша література за Несецьким клала його смерть на 1599 — так Туровський „Pisma polityczne“ стр. X і навіть сам Стороженко у давнішій праці „Киев триста лет назад“ КС 44, 1894 стр. 204.

мо просив папу Сикста V залишити за Верещинським надалі також і сецехівський кляштор з його багатими доходами.⁶⁾

Новий слуга святого Петра на українськім пограниччю був не в тих, що відстрашенні небезпеками арікались би свого посту. В Верещинському було щось від ренесансового прелата, бурхливої й діяльної вдачі наскрізь перенятої світськими та культурними інтересами. Годі його запідозрити в непочтих релігійних почуттях, але в них завидувалась далекодумча толерантність, яку польські автори часом виясняли як „гаряче й уперте привязання до Русі“.⁷⁾ В останнім десятиліттю XVI століття це вже ставало рідкістю. Розуміється справа матеріального забезпечення єпископії грава визначну роль. Заслуговує під цим оглядом на увагу колонізаційна діяльність Верещинського: містечко Хвастів, названий „Новим Верещином“, села Чорногородка й Плісів над річкою Унавою притоком Ірпеня, далі Дорогинка, Велика і Мала Снітинка завдячують йому своє повстання або вновузаселення.⁸⁾ Не обійшлося і без неминучих у шляхетськім побуті сварок та збройних розправ зі сусідами. В околицях Хвастова відібрав Верещинський збройною рукою у земян Макаревичів нібито єпископські землі. Але кося найшла на камінь, коли єпископ посварився з князем Кириком Ружинським. Цей останній, відомий завадіяком, пограбував костел та мешкання Верещинського у його столиці Хвастові.⁹⁾ Мав київський єпископ якісь непорозуміння і з могутнім князем Острожським та з київськими міщанами.

Ані інтенсивна колонізація, ані чвари зі сусідами не були серед крецового магнатства чимсь надзвичайним. Ренесансове заложення вдачі Верещинського виступає виразно аж коли сполучити його кипучу пограничну діяльність з широкими літературними і вважалі культурними інтересами та з виразним нахилем до політикування. Ще як сецехівський аббат підтримав Верещинський матеріально поета Кльоновича та зробив фундацію на користь юридичного факультету Ягайлонського університету в Кракові.¹⁰⁾ Ряд виданих друком проповідей адобув київському єпископові тричальное місце в польській літературі, при чому особливо давніші дослідники підкреслювали його гарну польську мову.¹¹⁾ Для своїх робот заснував він

⁶⁾ Стороженко Сб. ст. I, 23—28 та „Стефан Баторий . . .“ 260—262; Roll e, 85—86; в літературі традиційно повторювалось твердження про добровільне вречення Воронецького. Але не можна не вгадати, що цей останній являється одним із вайгачичів прихильників Габсбургів та Максиміліана, тоді як Верещинський робив кар'єру на вірності партії Жигімонта Ш та Замойського.

⁷⁾ Tagnowski II, 91 і Przegląd Polski X, 1872 стр. 5: порівняв Верещинського з папою Юліаном II; E. Rulikowski, Słown. Geogr. I, 661.

⁸⁾ АІОЗР VI¹, 261—263; E. Rulikowski, Słown. Geogr. I, 661 і 757; Стороженко, КС 44, 1894 стр. 222—223 і Сб. ст. I, 30.

⁹⁾ АІОЗР VI¹, 258—261; Zr. dz. XXI, 26; Rulikowski, Słown. Geogr. I, 661; Стороженко, КС 44, 1894 стр. 222—223 та Сб. ст. I, 31; він-же, О существуванні в Києві латинських храмів. Четвертій ОНЛ 19, 1906 стр. 18.

¹⁰⁾ Стороженко, Сб. ст. I, 33—34 і 43—48; Gacki, 20, 90, 156, 235—236 і 276—280.

¹¹⁾ Siarczyński II, 301—302 (а за ним Miecherzyński II, 167) ставили його між Бялобжеским та Скартою; Maciejowski III, 408 характеризував Верещинського як другорядного письменника „того чи atoli odmowie nie moła, że z wdziękiem, jasne, a nawet ozdobnie pisał“; Bartoszewicz, Historja literatury polskiej Dzieła I, 376 . . . потрібна занотоваць о Wereszczyńskim, że byt to pisarz, co źlicznie wiedział językiem. Bliski jest pod tym względem Reja, którego jednak przewyższa wykształceniem naukowym“. Дуже гостро вагомість оцінив хвастівського прелата Брікнер, заюдаючи йому плягіти в Рей (Geschichte der polnischen Literatur, Leipzig 1901 стр. 101 „als literarischer Raubritter den alten Rej ungestraft plünderte“); Grabowski, 219 — вказав проповіді Верещинського загальню-приступним, але заперечує їм образованість та смакість. Найменше правді вважало не приняти сувереної критики Брікнера. Пор. T. Grabowski, Historja literatury polskiej od poczatków do dni dzisiejszych I, 136.

навіть окрему друкарню у Хвастові. Повний список творів Верещинського з рр. 1572—1597 подали Туровський та Стороженко і нема можливості його перевірити: обидва списки начисляють по 17 назв, але навви ці ріжні. Книжки-ж самі, друковані в Krakowі у Андрія Пйотровичка або у власній хвастівській друкарні представляють сьогодні собою такий бібліографічний раритет, що виникали навіть сумніви, чи всі названі праці дійсно існують.¹²⁾

Інтересно порівняти дійсно дуже гладкий і плинний польський вірш Верещинського з його невідрабною спробою віршувати в тодішній українській літературній мові. Заокочуючи німецького цісаря, короля польського і царя московського до спільногого походу на турків видрукував він римовану присвяту на московський герб — святого Юрія на коні:

„O Ty, Wieliki Kniaziu Moskowski proswitny
I toboui się opiekaiet CZAR nebestny
Bo tebe on osmotrył Herbom wilni buinom
Nahim młodcom bez uzdy na koniu bystrom“.

Для порівняння польські вірші в того ж твору:

„Gdyby się też Kozaci posłali do Tawryki
Pewnieby im tam przedko pomylili szyki...
Wszak on Kozak przeważny Wiśniewiecki miły
Nie raz Tawrykę burzył, mdlił Tatarskie siły...“¹³⁾

Констатуючи у Верещинського багато симпатій до козаків та вважалі гарного відношення до України й її населення, доводиться ствердити, що в культурному відношенню київський єпископ належав до тої освіченої верстви українського суспільства, котра вже вовсім асимілювалась в Польщі. Польська мова була для нього рідною й найважчішою оскільки ходило о вищі духові творчість.

Для цеї роботи інтересніші твори Верещинського як політичного мислителя. Таким він був у першу чергу. Стороженко вважав, що лише переїзд зі Сецехова на Україну в 1589 р. та знайомство з тутешніми негодами розвинуло у єпископа бажання своїми проектами допомогти цій землі. Але вже „Reguła to iest nauka albo posłepek dobrego życia Króla każdego Chrześcijanńskiego“ виявилася 1587, а в слідуочому 1588 році латинський її переклад, ароблений Кльоновичем. Верещинський платив таким робом данину модній у Європі XVI століття літературі вказівок монархам як жити й правити. Помимо дидактичного вміщення — твір цей у значній мірі політичний. Очевидно публичні справи втягли в свою орбіту єпископа вже трохи раніше, в часах безкоролів'я.¹⁴⁾

Охота до політичних прикладів та порівнянь пробивається у цього слуги святого Петра навіть і в його писаних проповідях морального амісту. Так у „Gościniec pewny pieromiernym mocyzugiem a obmierzlym wydmikuflom świata tego do prawdziwego obaczenia a zbytków swych pohamowania“ направленим проти піянства, присвячув Вєрешинський виразну увагу тим випадкам, коли через непомірне пиття гинули царі й дер-

¹²⁾ Пор. G. Korbut, Literatura polska od początków do wojny światowej, 2 вид. I, 244; Корбут сумірюється із існуванням „Excystarz“, очевидно не знаючи, що Стороженко видав цей твір Верещинського у Сб. ст. I, 35—137; вже більш увасаднений сумнів щодо „Pobudka“ хвастівського видання 1598. Стороженко теж не подає її у своїм спискові.

¹³⁾ Стороженко, Сб. ст. I, 145 і 156 (Excystarz).

¹⁴⁾ Pisma polityczne, 79—178; Стороженко КС 44, 1894 стр. 227; Сб. ст. I, 23; Męcherzyński I, 554—555.

жави. Перечисливши ряд прикладів зі Святого Письма (Бенадаб король сирійський, Балтазар, Голоферн, Симон князь юдівський, Ірод) цитує автор Сенеку: „Rozmyśl jedno sobie jakie upadki sprawiło pospolite opisłstwo. To narody męsne bardzo i waleczne nieprzyjaciolom poddało. To mury obronnych miast przez wiele lat trzeźwością od nieprzyjaciół obronięte nieprzyjaciolom otworzyło. To narody zuchwale, i rozkazania niecierpiące, pod panowanie inszych poddało. To niezwyciężone wojska winem tylko uskromiło”.¹⁵⁾ У „Wizerunek na kształt kazania uczyniony: o wzgadzie śmierci i świata tego nędznego, tudzież też o chwale onego wdzięcznego a wiecznego królestwa niebieskiego“ розводиться Верещинський про опіку Божу над людьми простими, що завдяки їй поставали володарями. Як ілюстрація служать відповідні лягени славянських народів (Земовіт, Пшемисл).¹⁶⁾ Але велика частина творів київського єпископа присвячена виключно справам політичним.¹⁷⁾

Найбільшу турботу Верещинського творила справа оборони України та свого єпископства від татарських нападів. Для цього невтомно виробляв він проект за проектом у діапазоні від оселення на пограничних пустырях мальтейських лицарів або козаків і аж до пропозицій загального хрестового походу в союзі з цісарем і Московією та апеляцій до турецького султана перейти на християнську віру.¹⁸⁾ Часом пляни київського єпископа мінялися, принаймні остильки, що він починав роздумувати над необхідністю оборони України, як від натиску Ісламу, так і від еспланаді в боку Московії. Такі роздумування мали підставу, бо Москва дійсно в тягу XVI століття вклинилась в українські землі майже під брами Києва, а крім того Верещинський претендував на Моровійські землі коло Остра, які мали належати до Київського єпископства і які забрала Москва. Розуміється як широка і довга Річ Посполита, ніоден поважаючий себе шляхтич не міг дарувати такої шкоди. В уяві Верещинського явилося захоплення Моровійська, природньо, загроюю цілої держави „...niezadługo tego czekać (czego Panie Boze uchowaj), ze wszytka Ukraina wespołek i z koroną polską, pewna jest przyszłego niebezpieczeństwwa swego“.¹⁹⁾ I з характерною великодушністю обивателя Речі Посполитої, радого дарувати

¹⁵⁾ Pisma treści moralnej, 23.

¹⁶⁾ Pisma treści moralnej, 89—91.

¹⁷⁾ 11 із 17 вивчеслених Турковським, однаке лише 8 із того ж числа писань Верещинського наведених Стороженком (Сб. ст. I, 61—68).

¹⁸⁾ Про це агадув Кльонович: „Wyjatek z dedykacji Sebastiana Klonowicza tłumaczenia reguły św. Benedykta ks. Józefowi Wereszczyńskiemu „Pisma polityczne“, 181 та Tagowski II, 98—118.

¹⁹⁾ „Publika Księza Józefa Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z łaski bieżej biskupa kijowskiego, a opata sieciechowskiego, Ich M. rzecznoposp. na sejmiki przez list objaśniona, tak z strony fundowania Szkoły Rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżaków według reguły maltejskiej, w sąsiedztwie z pogany i z Moskwą na wszelkiem Zadnieprzu, dla snadniejszego ochronienia koronnego od niebezpieczeństwa wszelakiego“ Pisma polityczne, 2; крім цеї праці видав ще Турковський слідуючи політичні трактати Верещинського „Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolice księstwa kijowskiego od niebezpieczeństwwa wszelkiego, bez nakładu J. K. M. i kosztu koronnego: Ich M. panom posłom, na sejmie krakowskim przyszłym (1595) podany“. „Votum Księza Józefa Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z łaski bieżej biskupa kijowskiego a opata sieciechowskiego, z strony podniesienia wojny potężnej przeciwko cesarzowi tureckiemu, bez ruszenia pospolitego, a iiby każdy gospodarz zostawszy w domu swoim, mógł bezpiecznie zażywać gospodarstwa swego, J. M. panom posłom na sejmie warszawskim w r. 1597 na piśmie podane“ і вже вгадану „Reguła to jest nauka albo postopek dobrego życia króla każdego chrześciańskiego“. Стороженко у Сб. ст. I, 1—171 видав три дальші твори єпископа: „Droga pewna do przedszegó y snadnięszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń Królestwa Polskiego, iako też względem droginięszczey obrony wszystkiego ukraińskiego położenia od nieprzyjaciół Krzyża świętego“. „Excitator Księza Józefa Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z Łaski Bożej Nominata Bis-

там де це його нічого не коштує, жертвував Верещинський Моровійські грунти для поселення на них рицарів-хрестоносців.²⁰) Ясно, що коли київські єпископи і мали навіть на ці землі оправдані претензії, то супроти царів московських багато вони не значили, отже чому було їх не подарувати? Цитована „Публіка“ Верещинського вийшла у 1594 році; тут особливо інтересно ствердити, що думка утворення на Задніпрові буферної воєнно - організованої державки ародилася в голові єпископа незабаром після його появи на Київщині.

Подібний же погляд мали й інші проекти. В „Sposób osady nowego Kijowa“ пропонував Верещинський розбудувати Київ, зробити з нього міцну фортецю, надати мешканцям митні привілеї та ярмарки, залюdnити його шляхтою з польських земель і навіть переводити туди на кілька місяців у році королівський двір, а отже осередок державного управління.²¹) Рівночасно однаке мусила, вгідно а його проектом, частина міста підпорядкуватись єпископові і приняти герб Корчак а „mając wzglad na chudobę biskupstwa kijewskiego“ мав замок в єпископськім Київі бути узброєний гарматами на королівський рахунок.²²) Пропонуючи Замойському на весну 1596 хрестовий похід проти татар, Верещинський не забув рівночасно просити через канцлера, щоб сенатори на таку війну „порятували його якою тисячою алотих“²³) Химерно вражаютъ сьогодні оповідання Верещинського про чудеса і Божі знамена, що сталися при його народженні. „A gdym wychodził na świat z żywota matki mojej, tedy był głos w szumie wielkim słyszan od wszystkich domowników, na on czas pod jednym dachiem będących, temi słowy: Daję go światu na pociechę chrześcijańską, a na hańbę poganią, a iż by wykonywał wolą moją daję mu krzyż za charakter i targę“.²⁴) Таке безпосереднє вмішання Господа Бога у родинні справи холмського шляхетки свідчить не стільки про містичну віру в своє вище покликання, скільки про ренесансовий індивідуалізм та самопенність війовничого єпископа. Саме ці риси виступають ще релєфніше у інші вгаданих плянах Верещинського провадити хрестовим походом: „gdyz to wybornie czuję, iż mie pan Bog na ten świat dla thego naywieczey wypuścić raczeł z żywota matki mojej, aby belo we mnie pochwali one Jmie Pana Jezusza Christusa Zbawiciela swego u miedzy narodem Bisurmaniskiem...“ писав він Замойському, а в проекті універсалу до шляхти додав ще крім того „...umyslilem, za daniem mnie takowego od Pana Boga serca, sczytem byc Oyczynie swojej miley od tego sprosznego Paganstwa u drogi takowej szukac ze um Pan Bog przes mie zetrsze te pyśne rogi ktore nastoperczyli przeciwicko wiernym Panskiem“.²⁵⁾)

kupstwa Kijowskiego a Opata Sieciechowskiego. Do podniesienia Woyny S. przeciwko Turkom u Tatarom, iako głównym nieprzyjacielom wszystkiego Chrześcijaństwa i „Pobudka Na Jego Cesarską Miłość wszystkiego Chrześcijaństwa: Jako też na Jego K. M. Króla Polskiego: Tużież też na Jasne Oświeconego Kniazia Wielkiego Moskiewskiego do podniesienia Woyny świetej spólną ręką przeciw Turkom u Tatarom“. Krom tego владимир Стороженко російські переклади „Нового Київа“ КС III, 1894 та „Дорога певна“ КС III, 1895; цю останню, Новий Київ та „Побудку“ преферував інші в Сб. ст. I, 49—58; Тагновский II, 100 і далі преферував „Публіку“, а в „Przegląd Polski“ X, 1872 стр. 9—35 „Публіка“, „Вотум“, „Новий Київ“ та „Регула“. „Публіка“ преферував тем Е. Winkler, Przegl. Powaz. 153/154, 1922 стр. 120—125; відмін а проповідей подав Mechherzyński II, 172—176.

²⁰) Pisma polityczne, 12—13.

²¹) Pisma polityczne, 35—57; „Droga pewna“ Сб. ст. I, 10 і 24.

²²) Pisma polityczne, 49.

²³) Стороженко, 314—316; Сб. ст. I, 39—40.

²⁴) Pisma polityczne, 16.

²⁵) Стороженко, 314—319; Сб. ст. I, 39—40.

Але малтейські кавалери, загальний податок від шляхти, переселення бідніших земян на Київщину, побудування фортець, навербування військ — все це були більше чи менше фантастичні проекти на будуче. Тим часом невблагана конечність — що пару місяців грасуючі по Київщині татарські чамбули — вимагала негайної організації оборони, власобами, які лише були під рукою. Під рукою-ж були не овіяні романтикою Середньовіччя, шановані на всіх королівських дворах лицарі з восьмиконечними хрестами на мантіях, не шляхта в крилатих панцирях та тигрових шкурех, а сквоачілі міщане та селяни Подніпров'я. І Верещинський хутко познайомився з буйним населенням та навчився цінувати його боєві якості. У своїх численних проектах згадував він раз-у-раз і про козаків як про активну боєву силу проти бусурманського фронту.²⁴⁾ Не випадково, що йдучи на Січ, цісарський посол Еріх Лясота загостив був до Верещинського. Крім заважного прихильника всяких планів антитурецької коаліції найшов чужинецький гість тут інформатора щодо козаків та способу життя на Низу.²⁵⁾ В щоденім житті існував тісний зв'язок між козацтвом і хвастівським можновладцем. Ще в кінці 1593 повідомляли його запорожські козаки про рухи татар, а він передавав ці вістки далі Жолкевському та Замойському. Оповідаючи про похвалки на нього Газі-Гирея за перешкодження в набізді на Польщу згадав Верещинський, що саме козаки звіглись до нього на допомогу. Заповідалось на великий наскок татар на Хвастовщину. Але спішно укріплена єпископом Чорногородка та двохтисячне козацьке військо розколодили хана, що був брався кіньми тратувати „попа“ Верещинського; орда ні з чим завернула назад.²⁶⁾

Вже в досі наведеного видно, що відносини між хвастовським католицьким достойником та козаками були як найліпші. І дійсно, не раз виступав Верещинський в ролі оборонця свавільних молодіжців перед урядом, а то й посередником у конфліктах між ними та адміністрацією. В перший раз таке сталося у серпні 1593, коли козацьке військо рушило в Низу, щоб порахуватись зі старостою черкаським Олександром Вишневецьким за смерть Косинського. Закінчилось однак договором, в якім Вишневецький мусів уступити на всіх пунктах. Цей договір мусив викликати в польських урядових колах обурення, особливо тому, що на останнім соймі (осінь 1592) дебатувалось про як найгостріші репресії на козаків, котрі вводились до того, що їх фактично оголошувалося поза законом.²⁷⁾ І тут Верещинський виступив перед Замойським боронячи з одного боку Вишневецького, а з другого обстоюючи необхідність козаччини для потреб оборони краю. „Acrci dobrze było, aby Ukraina była ich prożna, lecz iż czas pierpotem, ktemu y sily z pieciakiej niebyło, a co było paniebespieczenszego, ze Car Prekopski znowu pochuchywa swę slawy w Państwach Króla Pana naszego poprawować, do czego się podstępnie y Turek barzo przemieszywa, przeto condonując tempori, musiało do takowiego iednania z nimi prziseć. A ter złe nieuchiece, bo iesli Kozacy są wywołancami y na Starosty Ukrainskie sroga iaka pena iest na Seymie uchwalona, aby nad nimi exequucia byla exequowana, tedy to y na potym może być, a nie teraz, ponieważ teraz iz słów Pawła S. używać będąc: Dies mali sunt“.²⁸⁾ Плято-

²⁴⁾ Pisma polityczne, zo (Ktemu ludzie pograniczni, którychby się i bez pieniądzy wielu nalazło), 27—28, 65, 72; Сб. ст. I, 10—11 i 109, 118—119; Maciejowski III, 213—215.

²⁵⁾ Лясота аж тричі відвідав Верещинського (L. a s s o t a, 202; Мемуари I, 154—155).

²⁶⁾ Listy, 30—33, 52—53; Стороженко, 307—309; Wierzbowski I, 305—307; Słown. Geogr. I, 661 i 757.

²⁷⁾ Жерела VIII, № 248—50; Стороженко, 307—309; Грушевський VII, 187 i 192—193.

²⁸⁾ Стороженко, 307—309.

ничного побажання, що добре було б без козаків, не можна брати поважно: воно адресувалось Замойському, великому магнатові, заприсяглому ворогові кресової сваволі, отже було куртуазійним жестом. Важніше, що „час був не по тому”, що і тут перед коронним канцлером не завагався незначний епископ „*in partibus infidelium*” обстоювати відрочення ухвалених проти козаків репресій. Вище наведені уривки з його творів не показують солідарності з антикозацькими концепціями велиможних сенаторів Речі Посполитої. Ще виразніше вирисувались настрої Верещинського під час його посередництва у конфлікті між козаками та київською адміністрацією в осені того ж 1593 року.

По пунктам угоди Запорожської Січі з Олександром Вишневецьким мали право пошкодовані під час убийства Косинського козаки судовим шляхом шукати винагороди від старости. Але коли для цього двоє козацьких послів прибуло до уряду гродського у Київ там їх арештували і вязали на тортури, на яких оден із них і вмер. Крім того гродський уряд Константина Острожського зарядив конфіскату майна у багатьох козаків. У відповідь рушило 4000 козацького війська на Київ і кресова адміністрація мусила знову капітулювати. Зібрана у Київі на рочках шляхта вислали до козаків на переговори Верещинського та князя Кирика Ружинського, який бував колись на Січі.³¹⁾ Відомий інцидент із цього посольства, переповіджений епископом, як козацькі вартові поночі застукали посланців над Либедю і, принявши їх за вилавку киян, мало не порубали. Брятувалися вони загравши на шоломийках псалом „Воспою Господеві в животі моєм”. Після великих труднощів удалось Верещинському полагодити справу мирно. За свої кривди взяли козаки 1200 злотих викупу та нарекірували у міщан харчів, але відступили не зробивши містові шкоди. І знову спосіб, у який київський епископ передавав весь цей конфлікт Замойському, показувє, що симпатії його були всеціло по стороні козаків: „Koracij za swoje trudij y szkodij iako tez za katowanie jednego Posła ich a drugiego za umorzenie y złupienie małejności towarziszow ich, przestali iednaniem obyczajem na dwunaście set złotych liczbij Polskij y wieczny pokój iż przymierze z sobą uczynili bez przesiegi ochraniając zacną stolicę Xięstwa Kiiowskiego, abij zadniej urazy na sobie nie odniosła... Jakosz, mali sie prawda rzec, niemial sobie Urząd Zamkowy tak pierzchliwie poczynac ile s Poslij, gdijsz prawo Boze y ludzkie tego srodze broni za którą swą nieunoszoną pierzchliwością mało niedomieścili do urazij iakiej zacnej Stolice Xięstwa Kiiowskiego iż sami siebie mało nie wrgrawili w niebeżpieczeństwo“³²⁾ Закінчив Верещинський свого листа побажанням, щоби сенат та канцлер заборонили на будуче гродському урядові без дозволу короля або київського епископа вачіпатися з козаками. Як винуватель мусілаби воєводська адміністрація з власних коштів винагородити міщан за козацькі реквізіції. Крім такого характерного для Верещинського стремління при окавії виграти щось для себе (контроля над урядовцями Острожського!), виступили тут ще познаки ворожнечі між ним та органами влади у Київі; про цю ворожнечу буде ще мова пізніше.

Не диво, що Верещинський і в урядових польських кругах незабаром придбав славу спеціяліста від українських справ. Правительство пробувало користатись його послугами, коли заходила потреба у навербуванню козацьких відділів. Так на початку 1594 р. звернувся Жолкевський до київського епископа з пропозицією набрати полк із 500 чоловік із сотниками та десит-

³¹⁾ Заявки Кирика Ружинського з козаками див. И. Новицкий, Князья Ружинские КС 2, 1882 стр. 69 і далі.

³²⁾ Listy, 30; Сб. ст. I, 35—36; Грушевський VII, 193—194.

никами. Верещинський радо вхопився за це діло і виявився при цім добрим знавцем козацьких звичаїв. Він перестеріг Жолкевського, що не можна зволікати з вербуванням, бо пізніше козаки роабредуться по уходах, що присланого авансу по 5 алотих на душу мало, бо вистарчить лише на узброєння та виснідання, а не на прожиток, та описав козацьку тактику пішого бою. Рівночасно, вірний собі, пропонував Верещинський за начальника над цим полком свого брата, а вояків хотів розльокувати у Василькові, маєткові православного митрополита, очевидно заощаджуючи собі таким чином не мало видатків.²³⁾ Час і малоозначений стиль цілого цього правительственного проекту дають підставу згадуватись, що тут мається до діла зі спробою ворожих Австрії міродайних польських кругів протидіяти акції Лясоти, відбираючи йому наймені на власну службу вільні козацькі кадри.

Не змінив свого становища Верещинський і тоді, коли на весну 1596 конфлікт між козаками та правителством вибухнув з усією силою. Війна була постановлена; в січня готовувався Жолкевський до походу, а в половині лютого вже розпочав кампанію нападом на розташовані по Волині загони Наливайка. Але ще в кінці вересня пробував Верещинський посередничити і досягти мирного полагодження справи. Він пропонував Замойському або надати козакам на прожиток Задніпров'я, або вислати їх проти татар чи на Московщину для відібрания Сіверщини. Київський єпископ визнавав, що козаки далися добре в анек українським обивателям, але підкреслював, що свою вину вони відроблять послугами проти ворогів та „несмертельною славою“ в чужих землях. По його словам 20.500 козаків, розташованих по Україні, тільки й чекали королівського наказу для такого походу. Сам Верещинський готов був станути в ними і провадити їх „як своїх каноніків на візитацію Царя Переопольського супрагана свого, що не живе по християнським законам... треба бо його прискорити кулями оливяними замість слова Божого“. Зовсім слушно підкреслив єпископ лояльність козацтва до королівської влади, але як сучасник він не міг зрозуміти непримиримого противенства між маїнатами та кресовим населенням і тому його спроба посередництва вже серед брякоту аброй мусіла скінчитись нічим. Проте навіть у такому моменті не побоявся Верещинський афішуватися фаміліярними стосунками до свавільників, величаючи їх „своїми каноніками“. Рівночасно пробував він також листом до Саська розвірати спілку між, очевидно близчими йому січовиками, та Наливайком; першим обіцяв він свою протекцію для отримання прощення від Речі Посполитої. Щирість його замірів і тут не підлягає сумнівам; Верещинський навіть, як це відно в данцівського вітту, наразився ради козаків на королівську неласку. Але було вже запізно. Не виключене, що згадані напади Ружинського на маєтки київського єпископа літом 1596 стоять власне у аванзаку в цими його симпатіями. Князь Кирик виявив себе в цілій кампанії як найлютіший ворог козаччини.²⁴⁾

Стороженко згадав, що Верещинський хотів поселити козаків на Чернігівщині та Полтавщині. В дійсності цей проект єпископа виглядає трохи інакше: з ним можна поянайомитись щойно тепер, після віднайдення його копії серед польських звітів данцівського архіву; проект являється ще одним свідоцтвом того, що а ідею буферної держави на Задніпров'я носився київський єпископ довго й уперто.

²³⁾ Wierzbowski I, 305—307; Сб. ст. I, 36—37; Niesiecki IX, 278 виав його брата Жигімонта; Сб. ст. I, 11 — ще крім того Бартося (Варфоломія) 1574—1594 холмського воєвого а 1598—1601 хвастовського старосту; пор. теж Акты В. А. К. XIX, стр. C.I.X.

²⁴⁾ Стороженко, 314—319; Чтення ОНЛ 19, 1906—1907 стр. 68—69.

Кошацьку державу на Задніпров'ю, очевидно, треба порахувати до категорії тих плянів Верещинського, які мали і противмосковське вістря, хоч воно у самім тексті не виступило виразно. Написано цей проект певно на самім початку 1596 року в зеніті успіхів та потуги козацтва. Данцигський резидент Ганс Торбергер переслав копію цього проекту при своїм авті в Кракова 20 лютого 1596.²⁵⁾) Яким побитом попав він на королівський двір, годі напевне сказати, але не виключене, що Верещинський і сам надіслав його туди. З цілого тону проекту видно, що київський єпископ намірявся погодити козаків з правителством, заховуючи безумовну лояльність до короля та Речі Посполитої. Тому тайтися перед правителством ві своїми думками щодо утихомирення козацтва, він не мав жадної підстави. Інша справа, що при дворі зрозуміли виступ Верещинського як перехід на сторону бунтівників. Данцигський автодавець передаючи придворну опінію, писав: „...щоденно більший галас про козаків; вони дуже зростають у числі, так що їх уже біля п'ятнадцяти тисяч; Наливайко в Лободою зібралися, договорилися порівну ділити адобич, та дістали у своє товариство київського єпископа“. Міродатні польські чинники, очевидно, приняли наміри Верещинського подібно, як і відому спробу посередництва шляхтича Нішковського. Тільки для Київського єпископа ціла афера минула щасливіше, чи то тому, що він був значний сенатор, чи тому що не попався у руки розгніваному королеві. Але ідея, які поклав Верещинський в основу свого умиротворення козаків значно цікавіші та політично зріліші, аніж задуми Наливайка чи Нішковського.²⁶⁾

По думці Верещинського козаки мали дістати від Речі Посполитої на своє утримання цілу ту частину держави, яка знаходилася на схід від Дніпра. Вони мали створити самостійну державну організацію у васальній залежності від Польщі. На чолі цієї держави мав станути князь. Хто був би цим князем Верещинський не каже і не відомо чи поділяв він ті чутки, які ширілись серед шляхотського суспільства і називали Наливайка майбутнім володарем коваччини. „(Козаки)... проголошують, що боронитимуть весь бідний і пригнічений люд, який тікатиме до них перед насильством та тиранією Польщі. Навагал, можна помітити, що вони ніби вирішили встановити нову республіку, для якої буцімто Наливайко прибрав уже титул князя...“ писав данцигський резидент.²⁷⁾ Князь а і своїм полком мусів дістати на утримання місто Переяслав „з усіма хуторами“. Побіч князя мав лишатися й гетьман теж із окремим власним полком, маючи для себе Лубні в околицях. Гетьмана уявляв собі Верещинський видимо якимсь „primus inter pares“ серед полковників, бо першого вичисленого за ним полковника названо „другим“. Крім княжого й гетьманського мали бути ще 11 полків: Пирятин, Старе,²⁸⁾ Бариш-

²⁵⁾ Загти данцигських резидентів (*Nunciaturberichte*) у державному архіві перевелені величими темами по роках. Очевидно щільне переплітання попав проект Верещинського не на своє місце після автів Данциеля Торнвя в 90. березня 1596. Але виразна агадика Торбергера не залишає сумніву, що меморіал київського єпископа належить до його реляції в 20. лютого. (Додаток, № 29).

²⁶⁾ Додаток, № 23.

²⁷⁾ Додаток, № 22; Пор. теж Рахопка, 24.

²⁸⁾ Назви міст вважалі сильно покручені. В тексті юші стоять „Stawie“. Сама по собі назва ця (як і споріднені Стави, Ставки, Ставища) дуже часто на Україні. Однак строга послідовність, в якою Верещинський перечислює полкові міста амушуве шукати „Ставе“ між Дніпром, Переяславом, Баришполем та московським кордовою. Але в цих місцях підходячої оселі в подібною назвою немає. Доводиться припустити, що перекидає зробив „Ставе“ із „Старже“, що по тогочасній польській транскрипції зовсім можливе — „²²“ могло мати зверхи крапку і після „²⁴“. За цим пропущенням говорить положення Старого (інакше Старого Городища) між Переяславом та Баришполем і безсумнівний факт його існування в ті часи слабого залюднення Лівобережжя. Старе

піль, Остер, Любеч, Гомель, Чечерськ, Пропойськ, Кричев, Мстислав і Радомль.³⁹⁾

Звертає увагу сильне втягнення в орбіту майбутніх козацьких впливів етнічно-білоруських земель: з усіх 13 полків — 6 мало реаїдувати в білоруських містах. Тут очевидно грава роль сильна взаємна зв'язаність місцевостей над Дніпром. В XVI віці йшла сильна колонізація всього дірочча Дніпра мандруючими з півночі білорусинами. Слідом цього процесу до сьогодні залишився білоруський етнічний клин над рікою.⁴⁰⁾ Досить значний відсоток білорусів мусів бути і серед козацтва XVI віку.⁴¹⁾ В роках 1595—1596 виявили козацькі ватажки зовсім виразне тяготіння власне на землі горішнього басейну Дніпра. Ославлений марш Наливайка з Волині на Слуцьк, Бобруйськ, Могилев та Річицю був чисто грабіжницьким походом, але до нього збуралося в цих північних місцевостях багато добровольців. Менше вінаний вагон Пороуса господарив у Брагині, де то сотник козацький Гришко Холепський „горелки се опивши умер“. Пороус пройшов у квітні 1595 до Мозиря, Шаула в добірним козацьким військом та артилерією надовго висадив у Пропойську та Быхові.⁴²⁾ В цих двох останніх випадках маємо діло зі старими запорожськими кадрами і особливо цікаво ствердити, що їх теж тягло на Білорусь. Горішине Подніпров'я деякий час було виключним володінням козацтва, бо вже після відходу Шаули на Київ, 11 квітня 1596 висловив Радвівил Сирітка побоювання перед нападом на Литву автіля.⁴³⁾ Якісь козацькі відділи очевидно лишились там і тоді коли головні сили вивалися у війну з Жолкевським. Що це не випадок, а що до цієї експансії козаків на північ малися якісь глибші причини, видно хочби з того, що і півстоліття пізніше держава Хмельницького виявила таке саме тяготіння на Білорусь і навіть обкрайна Гетьманщина XVIII віку все ще витягалася у тім напрямі поза етнічно-українські землі.⁴⁴⁾ У своїх проектів утворення козацьких полків на східній Бі-

Городище на урочищі Калавур надав був ще київський хвояв Олелько панові Олехну Юкновичеві (2r. dz. XXI, 216—217; 2r. dz. XXII, 577; КС 36, 1892 стр. 344). Труды П. А. К. XII, 97—98). Але проти промовляло би завадою же велике скупчення полкових міст в одному районі. Тому спроба опискою пояснити загадкову Наву „Ставе“ валицьється лише гіпотезою.

³⁹⁾ В тексті „Radowil“ можуть бути сумніви чи це містечко Радвівілів місця славського походства, що пізніше по миру Іжимултовського 1686 відійшло до Московщини (T. S u r e c k i, Opis starożytnej Polski, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1861 т. II, 152; Starożytność Polskiej, Poznań 1852 т. II, 355; Я. Головацкий, Географический словник вавіднославянских и югославянских земель... Вільма 1884 стр. 256) чи про містечко Радомль чуєського повіту над річкою Пронею, правим доцілком Сонця. Це останнє було досить значне місто, 1539—1770 осідок негродового староства (Słown. Geogr. IX, 423).

⁴⁰⁾ 2r. dz. XXII, 101—103.

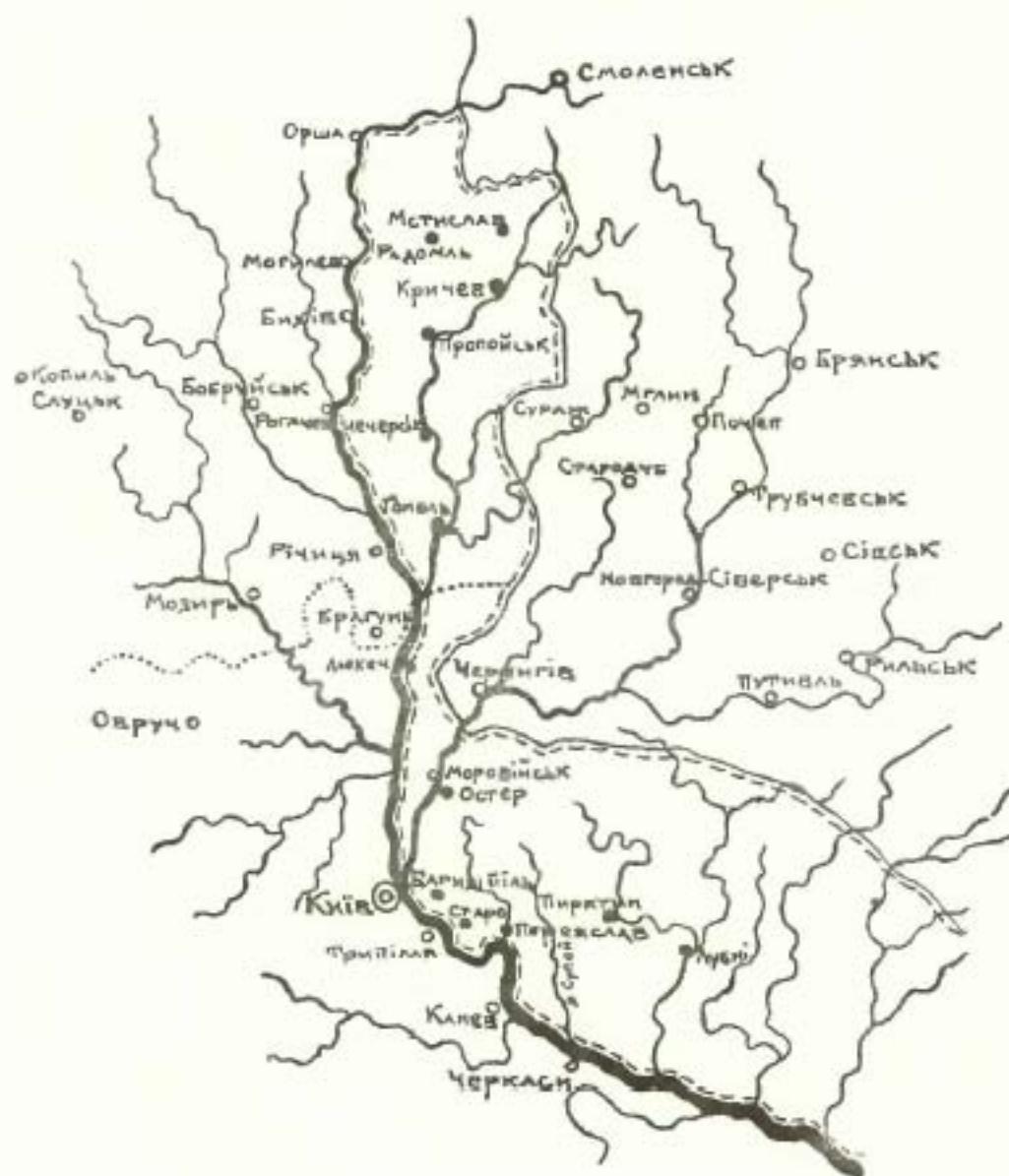
⁴¹⁾ Грушевський VII, 155—157 обговорюючи опублікований Яблоновським (2r. dz. XX, 154—164) реєстр козацького війська, слушно зauważає, що домішка Білорусінів непропорційно висока через довге перебування козаків на північному театрі Лівонської війни. Але все ж така домішка у XVI столітті була, хоч у нормальних обставинах і не така значна.

⁴²⁾ В гол. Piatier II, 217 — про напад під Копивлем на Наливайкових козаків, які Ізяї «до родичів»; Памятники II, 294 — «мноє він Черкаси» під час походу Наливайка на Білорусь «к нему прибираються»; теж саме N i e m c e w i c z II, 341 (Duagiusz Samuel Maskiewicza); Bielski III, 1743—1744; Archiwum Sapiehów I, 119 і 131; Listy, 70, 72 і 89; Грушевський у ЗНТШ XXXI—XXXII, 26; Куліш II, 438—439; Домаціцький, 77; Грушевський VII, 210 і 219; Арх. Сб. VII, 64—69; в околицях Быхова появувались вже в рр. 1588 та 1590 запорожські козаки гетьманів Войцеха Чапошицького та Матюші Гультяя, пор. Арх. Сб. I, 175—185 та II, стр. V.

⁴³⁾ Script. ret. Pol. VIII, 45 „Barzo to potrzebna źeś WM na Kozaki kazaj mieć oko, aby jako z tamtej strony Dniepru nie wpadli zaś w Litwę...“

⁴⁴⁾ Пор. І. Крипякевич, Відачва вісь України. Сьогоднєшнє й минуле I, 1939 стр. 24—29.

ПРОЕКТ КОЗАЧЬКОГО КНЯЗІВСТВА ЗДНІПРОВЯ

- Польсько-Московський кордон
- Межі проектованого князівства
- Литовсько-коронна граніця
- — Полкові міста проектованого князівства

лорусі Верещинський тільки рахувався з дійсним станом посідання на початку 1596 року. В його плянованій державі білоруський елемент мусів би гррати визначну рою особливо коли взяти на увагу, що північне Подніпров'я було значно краще заселене та загосподарене ніж порожня Полтавщина та скравки Сіверщини. Але всеж на цих південних українських теренах мав находитися центр держави — княжий Переяслав і гетьманські Лубні. І очевидно в виконанні південних політичних завдань, відправи татарам та заслони Київа перед Московщиною полягав головний сенс самого проекту.

Неперечно цікавий поділ Задніпров'я на полки, які очевидно являлися не лише чисто воєнними, але одночасно і адміністративними одиницями. Кожен полковник діставав одне з вичислених міст на утримання „з усіма хуторами“. В цій ранній добі розвитку ковацтва, коли організаційний поділ щойно лише намічався, являються пляни Верещинського дуже передовими. Досі, в часах Баторія, ковацький полк значив лише 500 козаків; таке саме пояснення цій військовій одиниці дав півтора роки перед запискою київського єпископа Лясота.⁴⁵⁾ А тепер полк авязано не з іменем начальника, а з місцем осідку і в поняттям територіального управління. Це видно з дальшої пропозиції, щоби шляхта, яка живе на Задніпров'ю, будьто дістала від короля відшикодування де инде, будьто скорилася ковацькій владі. Це звучить прямо немов пророцтво пізнішої формули Богдана Хмельницького: „Не вістане у мене і нога жадного княя й шляхетки тут на Україні; а скоче котрий в нами хліба Істи — нехай війську Запорожському буде послушний, а на короля не брикає“.⁴⁶⁾ У всякому випадкові інтересно ствердити, що вже в кінці XVI віку ідея полкового устрою ковацьких земель висіла в повітрі.

Дивною виглядає на перший погляд система княя, як найвищого представника ковацького Задніпров'я, поруч із гетьманом, очевидно начальником військових сил. Але в суті речі, поминаючи всю фантастичність задумів Верещинського, виявив він у цім моменті більшу політичну арлість аніж стільки ковацьких діячів тоді й пізніше. Злучення ковацької території у формі князівства являлось більшим теоретичним досягненням, аніж розвиток влади гетьмана над яким завше тяжіла певна залежність зовнішньої санкції короля (чи пізніше царя) і в принципі певне обмеження повноважностей на справи тільки ковацького стану. Князь був повним володарем усієї відведеної військові території; також і шляхтичі „повинні будуть рівні обов'язки в Війську Запорожському нести під наказами княя нашого. І інші мешканці цілого Задніпров'я теж будуть мусіти учinitи“. Про призначення чи затвердження княя королем не було мови. Зі самим словом „князь“ у східній Європі нероалучно вязалося поняття спадковості. Ковацьке князівство! До думки, що козаки не степові свавольники, а рівний шляхті славою і величністю стан, що отже мав рівне право і на власну річ посполиту, додумались лише найвизначніші сподвижники Хмельницького, кілька десят літ пізніше після довгого ряду перемог. З відомими сучасними пропозиціями Наливайка замисли Верещинського трудно інавіть порівнювати. Наливайко мав на увазі осадити на пустелях між Богом та Дністром щось вроді прикордонної жандармерії в означений королем чисельності і на державній платні. Він обіцяв, крім служби проти татар і Московщини, виконувати зовсім поліційні функції що до баннітів,

⁴⁵⁾ Lassota, 220; Мемуари I, 180; Стороженко, 80—81 (цілкеслюв угорський первовір); Грушевський VII, 160. Це в Зборовським реєстрі сотні часто називані по імені начальників, а не по місцевостях — О. Бодянський, Реестра всього войска Запорожского после Зборовского договора, Москва 1875.

⁴⁶⁾ Цит. по Грушевський, VIII, 3 стр. 146.

збігців-челядників чи втікачів селян. В тіснім контакті з пограничними старостами мав він іх переймати та рівати ім носи й вуха. Навіть на Запорожжю обіцяв Наливайко знести гетьманство (як відомо неприємне польському правительству і довго ним не визнаване) а тримати там лише поручника. Ці пропозиції повіа Нішковський до короля з Річиці в січні 1596; в зеніті слави і значення Наливайко не сягав своїми політичними мріями далі від чогось на відр "Чорноморських або Божських козацьких військ XIX століття".⁴⁷⁾ Всі обов'язки Задніпров'я Верещинського супроти короля полягали лише у виставленні 3—4 тисяч "певного війська", себто обменювались менше-більше до васальних обов'язків Прусії. Чи мав київський єпископ перед очима цей приклад польської державної практики, годі сказати. Але чисельність козацького війська він сам означав весною 1596 на поверх двадцять тисяч — отже задніпровське князівство не мусіло навіть всіми силами помагати Речі Посполитій у війні.

Після ляконичного начерку полкової організації Задніпров'я, подав Верещинський підстави ("обичай") на яких козаки можуть заняти проектовані терени. Щодо майбутньої столиці Переяслава, то єпископ згадав, що міщане там побили й пограбували кілька сот козаків. Цим подав він доказ на те, що історія конфлікту міста Переяслава зі Запорожжям р. 1592 була не така проста і міщане самі були в ній не без вини. Себто, як згадала касація рішення королівського суду, переяславці дійсно "козаков низових побити и речей их не мало побрати мели". Державні комісари вирушили, щоб роасудити цю справу, але кількасот козаків стануло їм назустріч і примусило їх підписати протокол, який засуджував Переяслав на штраф 150 тисяч kop грошей литовських. Відпоручники міщан склали 15 січня 1592 протест і "поменених козаков по три крот до права приводати дали". Але козаки не ставилися і король зміс вимушенну ними на комісарах ухвалу про штраф. Натомість проект постанови на козаків з березня 1592 оповідає, що самі козаки здобули замок і місто Переяслав, позабивали багато шляхти та поспільства, пограбували маєтки та державні припаси й нарешті підпалили цілу оселю. Верещинський або умисне замовчував цей розгром, або може взагалі мав на увазі якийсь пізніший інцидент.⁴⁸⁾

Київський єпископ подав інакшу версію цілої події. По його словам комісія присудила переяславців до штрафу в 100 тисяч злотих. Місто, бажаючи знову погодитися з козаками, згадану суму вібрало і передало сноєму воєводі, князеві Острожському. Але старий стовб православія замість передати ці гроші привласлив їх собі.⁴⁹⁾ На цьому збудував Верещинський свій план: замість настоювати на віддачі штрафу можуть козаки окупувати для себе Переяслав. Щож до права на все Задніпров'я, то не дурнож козаки ходили в великим військом на Молдавію, поносили труди й небезпеки, хотічи догоditи його королівській милості та цілій Речі Посполитії

⁴⁷⁾ В гол-Plater II, 218—219; Грушевський VII, 210 — не вважав по-трібним брати "en toutes lettres" всіх пропозицій Наливайка. Очевидно багато з обіцянного козацькій ватажок не зміг би виконати, але тут важче в першу чергу те, чого він уважав можливим домагатися.

⁴⁸⁾ Грушевський, ЗНПЦ XXXI—XXXII, 7; Жерела VIII, № 48; Script. reg. Pol. XXI, 101; Сб. летописей Ю. Р., 77; Грушевський VII, 184—185.

⁴⁹⁾ Свідоцтво Верещинського, що заплачений міщанама штраф окінчився в кишені князя Острожського дуже цікаве, як цікаві взагалі всікі нові дані про мало вияснену ворожнечу придніпровських міст до козаків у кінці XVI століття; пор. Жерела VIII, № 43 і 48 (захоплення козаками Трапілля та Переяслава); АЮЗР III, № 14; Listy, зо Сб. мат. Києва, 54 (наїзд та грабунки козаків у Київ). Під час переслідування козаків Жолкевським 1596 р. допомога київських міщан дала коронному військові амогу переправитись через Дніпро (Pisnia, 148—149).

тій. Кожен слуга достойні своєї заплати. Військо Запорожське нехай відмовиться від належної заплати грішми, а за те зайде собі „на вічні часи“ усе Задніпров'я.

Це дуже відріжняється від стереотипових козацьких домагань сукна і грошей. За посадання кавалка землі арікався Верещинський такої популярної серед низового лицарства королівської заплати. Ніде так виразно як саме тут не проявляється іскра правдивого політика, яку бувасумніну мав київський єпископ. Інша справа, що король козаків на Молдавію не кликав, а тому і платити Ім не мусів. На думку козаків вони повнили своїми походами службу Речі Посполитій, отже мали право на вдячність і Верещинський ставав тут зовсім на козацьку точку погляду. Те, що він пропонував, розуміється йому як, обивателі Корони Подільської, чести не приносило. Він радив свавільним купам ні більше, ні менше як відірвати кавалок державної території, заснувати на ній власний, майже суворений, політичний утвор і це все на підставі довільно інтерпретованого сумнівного права, не питуючися ні короля ні сейму! Наливайко звертаючись до Жигімонта III претендував тільки на незаселені пустелі, та й то лише оскільки буде на те королівська ласка. Козаки взагалі завадо довго надялися на ту високу ласку; коронний сенатор, пограничний єпископ, знав Й краще, тому й не дуже церемонився, а просто пропонував Запорожському Військові поставити правительство перед доконаний факт окупації Задніпров'я. Приклади такого поступовання давали жовнірські конфедерації, що часом захоплювали в Польщі які-небудь місцевості та самі стягали собі з них належну заплату.⁵⁰) Але тут це мусіло статися в організованій формі „на вічні часи“. Зрозуміло чому при королівськім дворі виникло враження, що Верещинський війшов у компанію з Лободою та Наливайком. Очевидно київському єпископові могло й на думку не спасти, що він пропонував козакам незаконний вчинок; практично в житті кожен польський можновладець раз у раз ставив державу перед доконаний факт і це Йому зовсім не перешкоджало вважати себе вірним сином Речі Посполитої. Зрештою, чи не був це єдиний можливий шлях взагалі добитися в Польщі чого не будь?

З хай фантастичного, але досить великоствілевого проекту козацького князівства на Задніпрові не лишилося нічого, як тільки Верещинський почав давати річеві докази своєї симпатії до низового товариства. Тут відразу ж ваговорив у єпископові звичайний земянин зі своїми дрібняковими інтересами, сусідськими порахунками та сумнівною щедрістю. Ця частина записки, коло половини всього документу — значно менше цікава й Й треба згадати лише задля доповнення характеристики Верещинського. Єпископ уважав, що уряд київського замку та воєвода Острожський скривдили його на 200 тисяч злотих, на котрі він дає право козакам з них домагатися. Колиби це вдалося, то козаки мають 50 тисяч віддати Верещинському на будову костелів, а рештою можуть абордати свій скарб. Чи справедлива була фінансова претензія київського єпископа, чи ні — річ ясна, що сам він не мав ніякої можливості змусити Божою Милостю княжа на Острозі заплатити хоч що небудь. Нацькувавши-ж на нього козаків, діставав єпископ надію розжитися на 50 тисяч, зовсім не погані гроші. В цьому ж дусі й дальші дарунки: взамін силою відібраного у себе підданого уповноважував Верещинський козаків стягнути з князя Острожського 500 гривень на

⁵⁰) Інцидент, що на нього натякає і в якого радить брати приклад Верещинський стався 1591 р. Ротмістр ківарцяного війська Мартин Квасиєнський підбурив жовнірів в приводу валеглої платні. Станши на їх чолі він наїхав Самбір, захопив адептоновані там прибутиї зі соляних шахт та поділив їх між учасників замаху.

будову собі шпиталю; ві шляхтича Юндилу можуть козаки на свої військові потреби відібрати 3000 коп літовських, які Юндил був пожичив у Верещинського; кільканадцять втікачів з єпископських маєтків заховались у київських міщан: Верещинський вирахував, що якби він іх видобував по закону, то місто мусілоби платити за кожного 500 гривень. Цю свою претензію єпископ теж дарував військові. Очевидно і супроти магістрату такого видатного міста як Київ не мав він надії на скоро й успішне вирішення справи.

Але ось зявився, наприкінці, й справжній дарунок: „навіть а убогости й вигорьованої вислуги своєї” жертвував єпископ на військові потреби річні доходи від своєї корчми в Київі, які обрахував на 1000 злотих. Військо Запорожське мало туди посадити тільки свого власного корчмаря і гребти гроши лопатою. Але тут і була карлючка. Як писав Верещинський у «Новім Київі» тільки дві корчми в місті — магістратська й єпископська — мали право шинкування алкогольними напоями.⁵¹⁾ Прибуток від своєї корчми оцінив єпископ у згаданім творі що правда не в 1000 а в 500 злотих річно, але все ж сума виходила поважна. Тільки, як тут же призначався автор „*karczma biskupia opieszała teraz została*”. Твір датований 1 січня 1595 — це мала бути промова на майбутній сойм і навряд чи до початку слідуючого року справа змінилася, бо причиною занехання єпископської корчми були тертя з магістратом. Ревнівість міщан на всяку конкуренцію в продажу алкоголю виступила вже 1586 р. у скарбі на засновання шинків по слободах біля Києва. А наступник Верещинського на владицтві, Христофор Казимирський жалівся 1602 р., що міщане не допускають шинкувати мед, вино й пиво на єпископськім ґрунті в місті.⁵²⁾ Очевидно і в цьому випадкові Верещинський, не можучи сам дати собі ради від спротивом магістрату попробував підставити замість себе могутнє Військо Запорожське. І цей останній дарунок не дуже вдаряв на єпископську кишенню.

Ще багато інших користей обіцяв Верещинський козакам, колиби ті схотіли тільки його слухати й увійти в них у місний союз. Розвинувши насамперед імпозантний проект окремого князівства, скінчив єпископ на тім, що втягав козаччину як активну силу у безконечні міжмагнатські чвари. Він старався обернути її врешті решт мало не у своє приватне військо вокрема для порахунків з київським воєводою князем Острожським та з міським магістратом. Однак треба віддати справедливість — останні рядки записки знову в піднесених тонах, хоч і припрані немалою довою так характерної для нашого прелата самореклями. Бо як Бог послав Мойсєя людові Ізраїльському, щоб вивести його з неволі египетської, так і Верещинського, послав Господь народові козацькому, щоб вивести його за Дніпро для свободи й багатства.⁵³⁾ І як Йосиф патріярх египетський весь світ сім років від великого голоду оборонив, так і він, Верещинський тевка Йосифа, свою кебетою сім сот літ козаків з усіми їх нащадками хлібом забезпечить та Ім з їх князем слави здобуде. А по сім сот роках, то вже певне настане останній суд...

Ця скромна похвала своїм політичним адібностям досить у дусі київського прелата. Так і агадуються божествені чудеса при його народженню або переконання, що Бог довершить через нього великих діл над бусурманами. Велика дова привати в проекті єпископа не зменшив однак його

⁵¹⁾ Risma polityczne, 41.

⁵²⁾ Сб. мат. Києва, 50—52; Голубев I, 171—178.

⁵³⁾ Варте уваги ужиття терміну „шарід козацький”, який широко розповсюдився тільки значно пізніше.

великого інтересу. Не зменшув його й обставина, що він був неадісний, як в огляду на існуючі в шляхотській Речі Посполитій відносини, так і в огляду на географічне положення проектованого князівства довгою стрічкою витягненого вадовж Дніпра між Московчиною та Польщею. До дальших недостач проекту треба врахувати фрагментаричність і невикінченість. Так і видно, що його писано під гарячу хвилину, наспіх „на коліві“. Він додає всетаки цінний причинок до тих невиразних сепаратистичних ідей, котрі у сучасників виявилися з козацькими заворушеннами рр. 1593—1596. Проект вказує не так реальні можливості, як те, що сучасники вважали за можливе і адісніме.

Само собою мусить виникнути питання, чому проекти Верещинського, людини до козацтва сторонньої, викали більшу політичну арілістію ніж вдумали чільних репрезентантів козаччини, хочби Наливайка або Лободи, що на загал не підносились вище воєнного найму в цісаря або ідження королівського хліба. Відповідь може бути лише одна: Верещинський походив зі заможнішої шляхти, отже з кругів, які в силу свого положення цілим вихованням готувались до політичної діяльності. В цій ділянці посадили вони певне вишколення й досвід, особливо в порівнянні з козацтвом, яке поповнялось в значній мірі в політично непідготованих ширших верств. Фатальним в Історії України явищем була втрата в цей час її вищої верстви, якої політичний виїзд могло набувати козацтво лише поволі. Національна однородність мишення низів і верхів народу однаке виявилась найкраще в тому, що пізніше козаки розвивали в теорії й практиці тільки далі думки вперше аформульовані аденаціоналізованім можновладцем. Записка Верещинського дає можливість вже вкінці XVI століття ствердити існування ідей про воєнно-адміністративний полковий поділ, про рівність козаків зі шляхтою та про окремий козацький нарід з правом на власну політичну організацію. І це найінтересніше.

IV. Процес і кара козацьких ватажків у Варшаві.

У Варшаві не знали нічого певного про хід боротьби між козаками й коронним військом. Оповідалося, що Жолкевського поранено, або що Наливайко власною рукою вбив Лободу; в останніх днях бересня говорили, що голосний адубувця Слуцька та Могилева попав у полон.¹⁾ Всі ці поголоски, хоч і фантастичні та перебільшені, в загальному висліді правильно відверкаювали стан справ на Україні. Раптовий напад коронного війська і втеча переслідуваного по пятам Наливайка в степи, баталії під Білою Церквою та Гострим Каменем без рішучого результату, а з тяжкими втратами для обох сторін, нарешті нелади між низовим козацтвом та Наливайківцями були тими дійсними подіями, на тлі яких повстали відтак ріжні прикрашені оповідання.

З кінцем квітня вістки з театру війни приняли спідійніший характер. Трівога з приводу здогадних великих втрат і навіть невдач Жолкевського, яка ширилася ще в перших днях цього місяця, вищухла. Кампанія вже була вирішена й оборона козацького табору над Солоницею тільки продовжила агонію. Але інтерес до козацького привідці не зменшився. Наливайко занадто довго уявляв собою грізну силу, занадто вразив уяву тогочасної супільності й його доля цікавила всіх ще й тепер у часах падіння. І тому

¹⁾ Додаток, № 24—30.

данційські автодавці, поміж усікими важними подіями дня, завше захоплюють місце і для докладних відомостей про долю Наливайка та інших ватажок, так немовби вони й далі лишалися активним чинником в укладі політичних сил східної Європи. Тим цікавіше познайомитися з Іхнім в даному разі зовсім безсторонніми оповіданнями. Зокрема власногуто на увагу звіти Йогана Керкебарта. Цього данційського громадянина не аби як інтересували полонені козаки: це видно хочби в того, що він уважав потрібним сам бути присутнім майже при всіх стратах і тон очевидця виразно виступає у його писаних реляціях. Вони дають таким чином багато цікавих подробиць про остаточний фінал чотирьохлітніх козацьких заворушень.

Чутки з України проте зберігали козакове забарвлення, навіть коли ескорта з полоненими знад Солониці вже значно наблизилася до Варшави. Розбурхана фантазія суспільності не могла відрватися від такої віячної теми. Дня 1 липня повідомляв Керкебарт, що Наливайко знаходиться в Замості під вартою канцлера Яна Замойського, а рівночасно додавав, що при цьому адбуту великий скарб у золотих та срібних грошиах. Ця остання вістка явно скидається на легендарну, але а того типу, яким вірять і які тримаються довго. Балачки про скарби Наливайка повторюватимуться ще й потім під час його вязнення у Варшаві. Того ж фантастичного порядку була й чутка, яку подав звіт із 10 липня про втечу Наливайка з вязниці.²⁾ Вона свідчить тільки про те, в якій мірі особа полоненого ватажка вимала собою публичну опінію столиці. У Варшаві знали вже, що Наливайка везуть туди і можна сказати чекали його прибуця в певним напруженням. Це напруження передалось у ряді вісток з липня і початку серпня: Наливайка виглядали з дня на день. 20 липня прийшла відомість із Львова, що козацький привідця в даний момент знаходиться там, і лише одержавши Й, перестав Керкебарт сумніватися, що його таки дійсно піймано і він не втік. Маршрут, який таким чином вияснюється для полонених: Лубні-Замостя Львів-Варшава виглядав очевидно не дуже правдоподібно. Певніше приняти подорож через Львів, бо Й опирає данційський реайдент на якихсь писаних в місця документах, та в про неї фактичні дані і в інших джерелах.³⁾ Вістка про перебування полонених у Замості таких підстав не мав, а до того вона ще й завязана в фантастичними передказами про козацькі скарби.

Дні 12 серпня відбув експорт із полоненими при великім збіговиську народу скій від у Варшави. Данційська реляція описала його дуже докладно.⁴⁾ Наливайка повеали спершу до Уядова, де його хотів бачити король, а звідтіля прямо до міста. Спереду йшло сім чи вісім коляс, кожна запряжена чвіркою або шестернею коней; в них сиділи шляхтичі та офіцери ескорти. За ними слідувало 18 селянських воїв а на кожнім лежало по одній від адбутих від козаків гармат. Потім йшли полонені: спочатку Наливайко на поганім возі, запряженим двійкою коней, а за ним інші — 12 чоловік, повязані по двоє на однім великім возі.⁵⁾ З обох сторін йшли

²⁾ Додаток, № 31—32.

³⁾ Додаток, № 33—36; оповідання Йопчинського в Грушевський VII, 581; урочистий від Жолкевського до Львова описав Ролле, 195 а за ним А. Ефименко в КС 46, 1894 стр. 305 та „Южна Русь“ I, 47.

⁴⁾ Додаток, № 37; відно лі сідоцтвом Бельського Наливайка до Варшави припровадив ротмістр Петро Порембський (ІІІ, 1765).

⁵⁾ Ці дані в головному аголмуються в оповіданням Велевіцького, який теж говорить про 18 більших гармат та 19 товаришів Наливайка (Script. reg. Pol., VII, 215—216); Велевіцький лише помиллився днем подаючи дату 13. серпня: звіт Керкебарта датований 12. серпня і в нім згадано, що від полонених відбувся „сьогодні в полуцн“. Близький до правди Сярчинський ІІ, 377, що виражовує Наливайка

королівські гайдуки. Ціла процесія прямувала до замку, бо стара королева теж хотіла подивитися на знаменитого ватажка і для цього вийшла до вікна.⁶) Проїздячи мимо палацу візник стримав трохи коней. Тоді Наливайко випростувався і стоячки поадоровив королеву, обернувшись до неї з непокритою головою. Потім він анову сів і процесія направилася до ратушу, де всіх козаків увіязнено. Наливайко „з виду гарний чоловік, сильний і стрункий в вихованні і отвертим обличчям та ні одним рухом не виказує малодушності або страху, і так багато хто шкодував, що він свою чесноту й мужність замість на хосен батьківщини обернув їй на агубу“.⁷) Таким наскрізь прихильним описом зовнішності козацького приїздії закінчив німецькийрезидент свого листа. Цікавий він не лише як опис очевидця, але й тим, що передав те, очевидно небудене, враження, яке особа Наливайка зробила на оточення. Варшавська юрба, якій навряд чи можна закинути симпатію до подоланого ворога, стрінула його зовсім не вороже. Чи не в цьому умінні козацького кондотьєра імпонувати масам треба шукати причини пізнішої популярності його в переказах та історіографії? В цім Наливайко бувби подібен до неодного історичного діяча. Крім прихильної опінії про його зовнішній вигляд, вихованість і манери, на які XVI вік клав таку вагу, цікава ще загадка про здібність Наливайка володіти собою та вберігати у кожній ситуації холодну зрівноваженість. Що до решти полонених, то це були видатніші ватажки зворохоблених козаків і такі імена серед них як Шаула або Шостак промовляють за цим припущенням.⁸)

Данцигський автоданець уважав, що зі засудом та екаекуцією над полоненими чекатимуть до сойму. Алे тут він помилився.⁹) Сойм відбувся аж слідуючого року між 10 лютого й 24 березня. Однака в першими карами на козаків уряд всетаки почекав до часу, коли в нагоди смерти „старої королеви“ до Варшави віхалося багато сенаторів. Справді першу вістку про засуд маємо аж із 25 вересня;¹⁰) вона досить інтересна: засуджені були Кособуцький і Павловський — обидва шляхтичі. Їх обвинувачено в плюндруванні та грабунку шляхотських маєтків, але конкретних доказів щодо цих двох людей судова комісія очевидно не мала, бо обвинувачені

ї 11 його товаришів. Жолкевський в листі до короля згад Солониці говорить про „кільканадцять старших осіб“ виданих козаками на ласку й неласку (Жерела VIII, № 64). Кернербарт перерахував усіх козацьких ватажків поіменно і тому вістку Бельського про те, що Наливайко принесено до Варшави в цілісному товарищами треба визнати за помилкову. За Бельським повторили П. Костомаров Собр. соч. III, 675; Ролле, 194 (назвав по іменам лише чотирьох) та Модзалевський РВС XI, 55; Ф. Срібний, у своїй рецензії на Велевіцького неслучно запідозрив авторитетність його сидіцтва, спершишь на того самого, мало вартого довірія, Бельського (ЗНТШ 67, 1905 стр. 4).

¹⁰) Анна, остання в роді Ягайлонів, сестра Жигімонта-Августа, вдова Стефана Баторія, тітка Жигімента III (померла невабаром — 9. вересня 1596).

¹¹) Цікаво порівняти з цим описом відому нотатку Бельського III, 1765 „Buda to osoba krasna, taž ktemu nie lada by to byť na dobre obracať, so mi bôd dať; do tego puszkarz znamienity“.

¹²) Як вказав Грушевський VII, 237 досі відомі імена вязнів крім Шаули та Шостака — Мазена, Панчоха, Кизим — подаю джерелами непевними (Сб. летоп. Ю. Р., 4; Куліш, Матеріали I, 65; Буаву, Праці ОЦНБ I, 59—60); і дійсно серед привезених до Варшави бранців їх нема. Хиба може сталася плутанина між прізвищем „Панчоха“ та „Скарбетка“, що його пізніше іменув Кернербарт? В літературі ці мітчичі імена (крім Кизима) вчиняє Ролле, 194.

¹³) Помилівся однака теж і дослідники, які вважала що бранців було негайно ж страчено (Костомаров III, 676 і Модзалевський РВС XI, 55). Їх помилка базується видимо на занадто спішній інтерпретації Бельського, котрий писав, що товаришів недолі Наливайка „гучно потрох роїсано“ (III, 1765). Обережніше і правильніше висловився Грушевський VII, 237 — „скарано на смерть невадового“.

¹⁴) Додаток, № 38; Жукович, 235; Script. reg. Pol. VIII, 47.

уперто обстоювали свою невинність і вимагали представлення доказів на їх алочини. Чи оскарження було зрештою доведене, чи ні — не знати. Коронний інстигатор оголосив обом, що не дивлячися на заперечення вини (in gessuti cōspicere) співпраці з ворогами батьківщини з особливої королівської ласки (ex singularis clementia Regis) висуджено їх на відрубання голови. „Особлива королівська ласка“ значила в данім разі видимо вільнення від тортур, про які дійсно нічого не агадуватися. Після цього виведено обох висуджених крізь малі дверцята за міські мури над Вислу та дано Ім можливість причаститися й висповідатися. Останню втіху подав Ім „патер Бернгард“. Трудно думати щоб православний піп міг бути наявний патером, і ще трудніше — щоб він носив таке ім'я, зрештою популярне серед католиків. Отже згадані козакуючі шляхтичі були католицького віроісповідання. Після того як висуджені помолилися, вони обнявшись попрощалися зі собою, але Кособуцькому, який перший поклав голову на ешафот, трапилася негода: він поворухнувся і кат, не попавши добре, лише розтяв йому щоку. Старовинного звичаю, що кат не рубав у друге, дотримано. Кару спинили і раненого понесли до лікаря. По дорозі він помер. На Павловськім, котрий тримався значно спокійніше показав кат своє уміння краще. „Дай Боже обом щасливого воскресіння...“ таким побажанням закінчив Керкербарт опис цієї сцени, якої він, як видно, був очевидцем. Це закінчення показує знову, що супроти висуджених козаків мав данцівський автодавець скорше співчуття аніж ненависть чи озаблення.

Очевидно обидва шляхтичі Кособуцький і Павловський доконували тих самих вчинків, що й досі відомі Михайло та Олександр Гулевичі, Фльоріян Гедройц або князь Петро Воронецький. Стоячи менше чи більше в звязку з ріжними розсипаннями по Україні козацькими загонами займались вони грабунками та наїздами на шляхотські маєтності.¹¹⁾ Певно, що при цьому переслідувалось у першу чергу особисті цілі — поодинокі пани ловили рибу в мутній воді козацького розливу, але загальна кількість шляхти серед козаків була досить значною.¹²⁾ Однакає тоді як усі дотепер відомі шляхотські сподвижники Наливайка належали до українських православних родів Кособуцькій і Павловській були не лише поляками-католиками, але й походили з етнічно - польських, далеких від України земель.¹³⁾ І варте уваги, що саме вони витримали до кінця Солоницьку облогу та попали в число найвидатніших козацьких ватажків, тоді як напр. православні Гулевичі або князь Воронецький виявилися тільки хвилевими попутчиками козацького руху та залишились і на далі обивателями Речі Посполитої. Треба бачити тут лишній доказ того, як мало був тодішній козацький рух авіданий з релігійними чи національними мотивами.

¹¹⁾ АЮВР I¹, № 90; АЮВР III¹, № 20, 27, 29; пор. теж промову Гулевича на сеймі 1597 у Варшаві, де він виправдовував свого сина за участь у козацьких наїздах (Голубев I, 48; Script, reg. Pol. XX, 101, 472).

¹²⁾ Про це съдчить лист Радзивіла Сиріти в Білої 11. жнітня 1596 (Script, reg. Pol. VIII, 45—46). „O kozakach przyszła wieść iż Szaniecy utrzymano pieć lat, wieśniów jest do 200 szlachciców, którzy do nauki K. Jmci na zamkach by posadzeni“. Orzelski I, 211 говорив на сеймiku в Шроді 8. січня 1597 „... nad którego (Наливайка) towarzysze szlachcicami już się sprawiedliwość stala...“. Крім Кособуцького й Павловського шляхотський титул могли мати ще Коршоловський та Островський.

¹³⁾ Кособуцькі гербу Побут числено розселена родина у місценостях над Вкрою (Raprocki, 233; A. Sokołowski в Script, reg. Pol. VIII, 47). Микола Кособуцький був 1582 писарем земським у Плоцьку (Wiegrowski I, 244). Якісіс Кособуцький згаданий пізніше, у війні зі Шведами 1626 р. називати як воєводич мазовецький (A. Grabowski, Starożytności polskie... I, 210). Павловських було богато родів. Raprocki, 489, 708, 742 згадує їх три: гербу Леліва у повіті Освенцим та Затор, г. Корян в Люблинщині й г. Варжбна в Великопольщі. Niesiecki IV, 468; V, 246; VI, 41; VII, 261—264, 364; VIII, 119; IX, 316 знає аж вісім родів Павловських усі в Великопольщі й Прусії, крім одного г. Корян в Люблинщині.

Тепер пішли одна за другою дальші кари... На слідуючий день — 25 вересня тортували чотирьох козаків: Шкарпетку, Острівського, Івашка та Коршоловського.¹⁴⁾ Вони призналися в усіх пунктах обвинувачення, себто мабуть у грабунках шляхетських маєтностей та в спілці з ворогами держави. Однаке всі одноголосно твердили, що Івашко існує. Після тортур перевели всіх бранців до іншої вязниці, виявили в них кайдани та дали висповідатися. На цей раз священик навіваний „Pfaffe“ — зовсім можливе для православного означення. Дня 28 вересня о шестій годині ранку скаржили всіх чотирьох, також і невинного Івашка. Та останній тримався перед смертю якраз значно відважніше ніж усі інші: „Не можна було цього амінити“ додав на закінчення звіту данцігський реидент — і це останнє речення звучить знову віральним співчуттям з долею принаймні того Івашка, котрому не можна було довести ніякої провини.¹⁵⁾

Вночі з 4 на 5 жовтня самого Наливайка і решту його товаришів водили поодинці на допит до коронного маршалка Миколи Зебржидовського, що погрожував їм тортурами, коли вони не дадуть відповіді на запити. Через три дні, в ніч на 8 жовтня відокремлено від інших Шаулу Й Шостака та відведенено їх до вежі тортур. Обом козакам обстригли все волосся з тіла зі страху перед тим, що вони можуть бути зачаровані. На другу ніч їх катували. Данцігський звітодавець вимірковував, що вони мали при цім оповісти щось інтересного, бо коронний маршалок, котрий, хорій на пропасницю, не показувався у королівськім палаці, раптом, не дивлячися на погану погоду зявився до Жигімента III на приватну авдієнцію в чотири очи. Здогад Керкербarta так і залишився здогадом без ніяких підстав. Нічого близичного про візнання козацьких ватажків невідомо. Через два дні, 11 жовтня пополудні, стято Шаулу Й Шостака, а іх голови виставлено по вулицях на палих.¹⁶⁾

Після цього прийшла черга на самого Наливайка. Його мучили одною з найтяжчих тортур, а саме окремо приставлена сторожа мусіла не давати йому заснути. По кількох днях такої муки людина попадала у стан непричентності і балакала не здаючи собі справи у власних словах. Безсонницею мучили Наливайка від 10 по 14 жовтня після чого його водили на допит до коронного маршалка та присилали йому до вязниці відомого езуїта Андрія Боболю з підканцлером Яном Тарновським, очевидно з метою щось випитати.¹⁷⁾ Проте можна сумніватися чи тортури вастосовано в усію суворістю; після відвідин Боболі Наливайкові дозволили годину заснути, але в дійсності він спав більше ніж дві. Сторожа не тільки не будила його, але й підкупила слідуючу аміну, щоб і та теж його не турбувала. Керкербарт говорить про співчуття вартових до полоненого ватажка. Але скоріше можна тут думати знову таки за це вражіння, яке особа Наливайка видимо робила на оточення. Звичайного співчуття у су-

¹⁴⁾ Коршоловськіх і Павроцьких і Несецьких не знають. Натомість Острівських подав Павроцький на Україні й у Польщі шість родів (стр. 136, 214, 489, 589, 619, 691) а Несецький, крім цих ще 4 також і з України і з Польщі (VI, 588; VII, 203, 205—206; VIII, 100, 399; IX, 73).

¹⁵⁾ Додаток, № 40.

¹⁶⁾ Додаток, № 41; Бельський III, 1764 теж назавав по іменах як найголовніших привідців Наливайка, Шаулу і Шостака. Як відати старшина згаданий Шостак у листі Жолкевського з 16. березня 1596 (Listy, 72); подібно до інших козацьких ватажків провадив і він теж якусь переписку з польськими магнатами (Archiwum Sapiehów I, 145).

¹⁷⁾ Додаток, № 42; Кернербарт негадав чи тортури провадились способом розштуркування чи робленим гуркоту. Костомаров III, 676 пише, що двоє музик били Наливайкові над вухом у літавра. Про відвідини Тарновського та Боболі згадує в одному своєму листі Лев Сапіга; він категорично твердить, що Наливайко не скавав щічого (Archiwum Sapiehów I, 144).

дової сторожі з XVI століття навряд чи вистарчилоб для того, щоб на-
віть пускати в діло підкуп. Може не без значення була обставина, що
варшавська тюремна варта своїм походженням і суспільним станом була
близька до тих „втікачів, бездомних, алочинців“, замкових слуг, абройних
наймитів та дрібного воєнного люду з котрого впершу чергу розкрутува-
лися загони Наливайка.¹⁸⁾

Дехто з вартових твердили, що козацький вождь нічого не зізнав. Ін-
ші анов оповідали нібито Наливайко признався, що закопав у землю гро-
ші ваншті у волову шкуру, але це місце може знайти лише він сам. Опи-
сати його не можливо, а всіх своїх помішників при закопуванні він поза-
бивав власною рукою. Історія ця однаке менше подібна до галоцинацій
вмученої бесконницею людини (коли приняти, що йому таки дійсно не да-
вали спати) ніж до звичайних оповідань про скарби популярних привід-
ців. Скорше можна собі уявити, що мається тут до діла а новонародже-
ною легендою ніж із дійсними віяннями. На кожний випадок не оповів
Наливайко нічого важливого, а в тортуруванні мабуть наступила перерва.
Так можна судити з речения автодавця під 18 жовтня: „що буде в Нали-
вайком, покаже наступний тиждень“. Литовський великий канцлер Лев
Сапіра передавав 12 жовтня, що його мали невабаром стратити.¹⁹⁾ Це
виявилось невірним — козацький ватажок валишився у вязниці ще цілих
пів року. Але обставина, що відомість про страчення подала така компе-
тентна в правительствених кругах особа як литовський канцлер, змушув
думати, що справді існував плян негайної страти Наливайка — плян який
чомусь тоді, у жовтні 1596 не був адіснений.

Двох дальших козацьких старшин тим часом, пострахавши їх карою смер-
ти, помилувано. Дня 18 жовтня впали обов, Дука й Олівка, до ніг коро-
леві, коли той ішов на мессу, та дякували йому за ласку. Дуку характере-
ризував Керкербарт як невинного, але Олівка мав бути славним у Дикім
полі ватажком. Обов були або піддані селяне, або залежні замкові слуги,
бо їх після помилування віддано їх панові.²⁰⁾ Взагалі в середніх числах
жовтня наступила з якихсь причин перерва в серії кар. Розійшлась навіть
чутка, що кілька панів заступилося за Наливайка та виявили готовість
вяти на себе поруку в тім, що він на будуче зберігатиме вірність коро-
леві й Речі Посполитій.²¹⁾ Щось зовсім фантастичного це не було. В днях
своїї слави певно мав Наливайко зносини не в одним тільки підчашим
Тарановським і колишні його приятелі могли пробувати змякшити його
долю. Але таку чутку приняв Керкербарт в недовір'ям, бо з того як ІІ
оповідалось він не міг довітити за іменами тих чотирьох панів, що готові
були ручити за козацького вожда. Недовір'я Керкербarta було обосноване і робить йому як точному автодавцеві честь. Особисто він сумні-
вався, щоб Наливайко вийшов ціло, але рівночасно послав повідомлення
данціїському сенатові про нараду, яка відбулась між маршалком Зебржи-
довським, підканцлером Тарановським, та відомими правниками Щербичем
і Лончинським напевне в справі дальній долі полоненого ватажка. Особ-

¹⁸⁾ Heidenstein XI, 327; Грушевський VII, 238 також нотув еражіння, яке зробив Наливайко на сучасників, включаючи легенди, що ними була обвинена його смерть. „Оповідання сі покажують, що скоро по смерті — а може ще й за життя Наливайко виріс до розмірів бунтівника — претендента на корону, кандидата на українського короля“.

¹⁹⁾ Archiwum Sapiehów I, 144.

²⁰⁾ Додаток, № 46.

²¹⁾ Додаток, № 42; пор. теж лист Радзивіла Сирітки в 5. жовтня 1596 (Script. rer. Pol. VIII, 47). „O Nalewajku i z relacyi i z listów miajern, że dobrą nadzieję może mieć wolności swej... póki jeszcze na świecie jest, jam inter metum, bo słyszę jako ważnych i wiele miałyby mieć promotorów“.

бливо інтересна кінцева замітка Керкербarta, що і Зебржидовський і Боболя подавали Наливайкові в імені короля надії на будуче (*guten Trost*). Помилка Льва Сапіги та підохріння Радзивіла Сирітки про „високих заступників“ козацького бранця вискують таким чином на значінню. В інтімнім кругу приближених короля Жигімонта III очевидно виникли пляни якось використати популярного привідцю мас, що опинився в їх руках. Супроти королівської особи Наливайко, як і всі інші козацькі старшини, вавше виявлив тільки пошану. Інша річ, що пляни Жигімонтового оточення могли мати вигляд лише невиразних фантазій, а якими боялись висуватись на світ з огляду на непримириме ставлення шляхотського загалу до козаччини.

Страга останніх полонених відбулась 13 грудня о девятій годині ранку. На черві стояв Микитка, судячи по описові Керкербarta особливо видатний і заваятий козак. Майже весело (*wol getrost*) йшов він на смерть, не дав катові торкнутися себе, сам здійняв одежу та залишивши тільки в зеленім жупані попрощається з натовпом. Кладучи голову на ешафот жартував Микитка, що він схиляє ІІ немов для миропомазання. Його голову також виставлено на палі, що було привілеєм лише найвидатніших козацьких привідців, Шаули та Шостака. Товариш Микитки, останній з усіх двадцяти, знову Івашко по імені, дістав в останній хвилині в уст королівського дворяніна Дрожинського, помилування від Жигімонта III з тим щоби він розповів усе, що бачив, та служив для інших відстрашуючим прикладом. Івашко подякував доземним уклоном.²²⁾

З усіх, привезених до Варшави, козацьких старшин отже троє було помиловано, а решта стягі. Не знати чи останній Івашко почав потім пограничне населення про послух маєстатової Речі Посполитої, але щодо інших помилуваних цього сказати не можна. На бурхливу кров козацьких „кавалерів“ очевидно навіть проявя королівської великощності не мали благодатного впливу, що міг би їх примирити з припадами шляхотського устрою. Дня 1 червня 1597 повідомляла данцігська реляція ляконично: з трох козаків помилуваних їх величністю двох — Дука й Микитка²³⁾ забили свого пана і пограбувавши, що далося, втекли до свого давнього товариства. Очевидно низове життя, навіть у сумних обставинах після Солоницького погрому, занадто манило до себе стару гвардію молдавських та білоруських походів. Не треба забувати, що всі вичислі тут козаки напевно належали до чільних ватажків у тім війську, яке три роки фактично панувало на цілім просторі українського степового пограниччя. А як прикрем був для козаків поворот до панів свідчить відомість, що саме через це жадання Жолкевського розбилися переговори про капітуляцію на Солониці і дійшло до різни.²⁴⁾

Наливайко тим часом сидів далі у вязниці. Шляхотська суспільність почала вже не на жарт турбуватися довгим проволіканням його страти. Завше підохріла на своє власне правительство, почала шляхта і тут додумуватись якихось потаємних махінацій. „A Nalewajka po cót do seymu chowają? czy herszt niewinien, co ziemie koronnej kilkaset mil powojowa? co chorągwie i strzelbę królewską w bitwach brał? ludzie rogażał? piechotę wybił?.. Czy sejm tylko o nim być ma, a nie o głowniejszych sprawach?“ кричав на виборчім сойміку вже відомий староста радзейовський

²²⁾ Додаток, № 44.

²³⁾ Додаток, № 46; тут очевидно помилка — має бути Олівка. Вістка прийшла здалека і імена могли перепутатись, тим більше, що цю новину подав не знайомий із цілим ходом процесу Керкербарт а новий, певне мало знайомий з минулім, резидент Даніель Торнай.

²⁴⁾ Bielski III, 1765.

Оржельський.²⁵⁾ Соймики воєводств Мазовецького та Руського домагалися чим скоршої страти Наливайка. Нажаль данціські звіти з цього часу не приносять нічого цікавого. Керкербарт видимо в кінці грудня 1596 покинув Варшаву, а його наступники або не цікавились козацькими справами, або й не знали їх. Лише в 11 лютого збереглася вістка, що Наливайка цими днями знову тортуровано і мали вже його стратити, але в невідомих причин справу знову відкладено.²⁶⁾ В кінці березня з'явилися ще до Наливайка у вязницю пан Овсій Максимович а з ним „енерал возний его кородевской милости дворний“ Максим Коаловський та ще двоє свідків. Вони допитували за коштовну зброю (шаблю, палаш) застав князя Друцького-Соколинського, вдепонований Максимовичем у одного могилевського міщанина. Наливайко відповів, що сріблом оправлену зброю, під час грабунку Могилева, козаки принесли йому а „иную маєтность вашу войско мое побрали“.²⁷⁾ На тім допиті і скінчився, подаючи хиба стилеву подробицю поділу здобичі серед козаків.

Чи то під натиском шляхотської суспільності, яка домагалася смерті козацького привідці, чи то тому, що його власні пляни щодо Наливайка були невиразні й легко аміліві, але після закінчення сойму правительство вирішило скінчити справу. Останній допит учинили Наливайкові 9 квітня в присутності всіх сенаторів, які на той час були у Варшаві. Чи можна брати поважно його тут пороблені зізнання, ніби то князь Острожський з'явився в кінці 1595 з козаками щоб використати їх проти короля в обороні кривд, які діялись „вірі руській“, мусить наразі лишитись питанням отвертим. Сама страта, як відомо, відбулася на Налевках 11 квітня 1597, що припадав на п'ятницю після Великодня. Тіло потім четвертовано і виставлено на показ.²⁸⁾ Данціського звіту про цю справу не доходилося.

Бачивши ті зародки легенд, які творилися довкола Наливайка ще поки він сидів у вязниці, не приходиться дивуватись повені фантазій, що майже в сучасну добу творились довкола його смерті, не кажучи вже про часи пізніші. Видимо агадане уміння Наливайка робити враження на оточення сприяло тому, що, як висловився Грушевський, „в ватажку української сваволі бачили фігуру важнішу, ніж був в дійсності“.²⁹⁾

²⁵⁾ Ogrzelski I, 211; Голубев I, 54; Script. rer. Pol. XX, 107, 385.

²⁶⁾ Додаток, № 45.

²⁷⁾ АЗР IV, 173.

²⁸⁾ Голубев I, 64; Bielski III, 1765; Script. rer. Pol. VII, 235; Masek, 84 і 100; можна одначе згадати, що останні зізнання Наливайка досить згоджуються зі съдоцтвами арештованого Хлопіцького, які теж вказували на численні знявки князя Острожського з козаками.

²⁹⁾ Грушевський VII, 237.

Додаток.

МАТЕРІЯЛИ З ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ В ДАНІЦІГУ.

Сигнатуря: 300,9 №. 46—52 (pp. 1592—1597).

1.

Константин Гізе, Мельхіор Шахман та Іоан Бергман з Варшави 26. вересня 1592.

Die Kosaken sollen dem Braczlawischen Woywoden¹⁾ eine seiner vornembsten Stede aussgeplundert, undt einen zimlichen grossen raub davon gebracht haben; wie auch dem H. Kiowischen Woywoden²⁾ von ihnen ein absag brief zugekommen, zu was ende solches nuhm ferner gereichen mochte, wirdt die zeit geben.

2.

Константин Гізе та Іоан Бергман з Варшави 2. жовтня 1592.

Es sein alhic zeitung angekommen, das die Kosacken über die grenze gefallen, undt dem Türcken einen grossen schaden zugefügert, auch etliche Stede aussgeplündret haben; worauf sich den die Tatern undt Türcken wiederumb aufgemacht, undt an der grenzen sich sehen lassen; also das mahn sich eines einfalles befahret.

3.

Константин Гізе, Мельхіор Шахман та Іоан Бергман з Варшави 23. жовтня 1592.

Die herren Räthe bei Ihrer Maytt zusammen gekommen, undt biss zu später abends zeit geradtschlaget: sida den unter anderen soll vorlesen sein ein schreiben vom Türcken, zum welchem ehr nicht allein über den Kosaken zugefügten schaden klaget, sondern auch zum heftigstere über den Starosten Kamieczki³⁾ undt andere mehr sich beschweret, und aussdrücklichen anzeigen, im fall solcher zugefügter schaden undt grubere frewel auss Ihrer Maytt befeilich geschehen wehre, so wolte er hiemt den aufgerichteten frieden aufgesaget haben. Wo aber nicht, so begere ehr das die (auctoren)⁴⁾ am leben mochten gestraffet werden.

4.

Вессель Міттендорф з Варшави 17. грудня 1592.

Sonsten ist alhic nichts davon ich E. E. W. fernere zu schreiben mochte, ohne allein das am 9. dato der Tatrischer Gesandte für Ihrer Maytt ist gehöret worden, undt hat sich beklaget über den kosacken einfelle undt zugefügtem schaden, undt danebenst gebeten Ihre Maytt wolten darum sein, damit sie gehemmet, undt alle freundschaft möchte erhalten bleiben. Worauf am 15. hernach solch ein andlwort erfolget, das Ihre Maytt zu erhaltung bestendiger freundschaft geneiget, wolte auch vorhüttten das nichts dawieder geschehen möge: auf das aber der Carz Prokopsky⁵⁾ desto klärlicher solches spuren möge, wolten Ihre Mayt erster tags einen grossen boten mit fernerem bescheide abn abfertigen.

5.

Ганс фон дер Лінде, Гергарт Цімерман (?) та Іоан Бергман з Варшави 1. червня 1593.

Der Konitzki⁶⁾ beginnt mit seinen sachen auch aufzuwachen also will ein jeder Ritter an der stadt itzo werden.

¹⁾ Якуш Збаражський.

²⁾ Василь Острожський.

³⁾ Ян Потоцький.

⁴⁾ Гіпотетично відчитані слова.

⁵⁾ Іасі ІІ-йр «Бури»

⁶⁾ Кристоф Кошицький.

6.

Ті-ж самі, Варшава 4. червня 1593 (постскріптум).

Gleich im schliessen werden wir berichtet das der Kosszinsski, der sich zu den Cosaken geschlagen, und dem herren Klofschen Woewoden vor diesem grossen schaden zugefüget, an den grenzen von dem (hiegeschen) ubertaschet worden, und selv vier hundert aufs heupt erleget, und er selbst zu stücken gehawen worden.

7.

Вессель Міттендорф з Кракова 2. жовтня 1594.⁷⁾

Etlicher Armenier die gestern anhergekommen, bringen gewisse zeitung, wie der Starosta Snatinski⁸⁾ mit m/17 wolgerüsteter kriegsleut in die Tartarey nach Kaffi zu rückke, in hofnung, weil das der vornemste ort ist, undt da niemal kriege gewesen, gute beute dauron zu bringen.

Der Kosacken, welcher Obrister Nadiewaiko heisset, sollen 4000. mahn beleinander sein, undt haben ihren zugk nach der Turkey gerommen, alda sie auf eine grosse anzal Türken getroffen, denen 7000. erleget, undt eine so grosse beute erobert, das sie damals nicht weiter haben fortziehen können, sondern haben dieselbe beute mit sich zu rückke genommen, undt in Bialogrod welches unter dem H. Straussen⁹⁾ gelegen, niedergeleget. Undt weil ihnen dieser zugk so wol gelungen, sol ein grosses volck ihnen teglich zu fallen, mit denen sie aufs neue nach Tehin in Türkreyen fortziehen. Der Kosacken aber sein in dem treffen 700. geblieben.

Слідує авт про поразу християн під Раабом.

8.

Георг Бергман та Вессель Міттендорф з Кракова 15. листопада 1594.¹⁰⁾

Heutiges tages hat mahn allie für gewiss aussgegeben, welches auch der Starosta Snatinski sol hergeschrieben haben, wie das unsre Kosaken derer m. 12 beleinander sein, wegen des Christlichen keysers, dessen fahne sie auch führen sollen, in die Wallachey gefallen, den Woewoden daselbst vertrieben, undt die gantze landtschaft eingenommen haben.

Postscriptum 16. Nouembri. Was wir auch hier oben vom einfall unserer Kosacken in die Wallachey gemeldet, solches wirdt von vornehmen confirmirt, die den daher eines grossen unglückes über diese krohne Polen sich befieren, undt fast bekummert sein, undt so viel do mehr, weil mahn zeitung bekommen, das sich die Tatern nach Siebenburgen begaben haben, undt das Turckische heer ihnen beistandt zu leisten, folgen soll.

9.

Ті-ж самі, Краків 29. листопада 1594.

Unsere kosacken sollen mit grossem raube zeiss der Wallachey zurücke kehren, undt die gelegenheit ihres durchziehens abwarten, darumb den das unsre an der grenze liegende kriegssvolk wegen des langwierigen vorzuges nicht wol zu frieden, undt so viel do mehr weil bei Ihnen (welches der H. Referendarus¹¹⁾ sol hergeschrieben haben, dessen ankunft mahn teglich erwartet) grosser mangel an prouiant gespuret wirdt.

10.

Вессель Міттендорф з Кракова 11. січня 1595.

Результати висідань, що мав Жигімонт III у Прошовицях в краківським воєводою, каштеляном та єпископом, депутатами від капітули цього міста, люблинським воєводою та головним секретарем¹²⁾.

Anlangende den andern punct wegen der Kosacken ist für radtsamste angesehen, das mahn nicht so gar seuerete mit mandaten oder citationen kegernst sic sollte vorfahren, sin-

⁷⁾ З помилками надруковано у Нагірзакі XII, 9.

⁸⁾ Юрій Яланецький.

⁹⁾ Помилка: мав бути Брацлав. Брацлавським старостою був Юрій Струсь. Грушевський VII, 184 помилково назвав його Яковом (пор. Niesiecki VIII, 539).

¹⁰⁾ Постскріптум цього автуту в уривку надрукований у Нагірзакі XII, 17.

¹¹⁾ Ян Томаш Дрогойовський, староста перемишльський.

¹²⁾ Краківський воєвода — Микола Фірлей; краківський каштелян — Януш Острожський; краківський єпископ — Юрій Радавич; люблинський воєвода — Микола Зебжидовський.

mal mahn ihrer hulfschickungtigk mochte benötigt sein, sondern das man sie schriftlich ermahnete, damit sie sich der gebure nach vorhalten, undt keinen mutwillen ferner üben wolten.

11.

Той-же, Краків 27. січня 1595.

Die Kosaken haben ihre abgesandten an Ihre Maytt anhergefertiget, undt lassen sich entschuldigen wegen der vielvältigen klagen so für Ihre Maytt gebracht sein, erbitten sich Ihrer Maytt vor allen andern zu dienen, undt wieder den feind gebrauchen zu lassen. Nicht downeniger hat mahn albie zeitung, das die Kosaken von ihrem mutwillen nicht nachlassen, undt sollen Kamieniec belegt haben.

12.

Той-же, Краків 3. лютого 1595.

Die Kosaken sollen Kamieniec mit gewalt erobern undt eingenommen haben. Das mahn sich zu ihnen werigk gutes vorschen kan.

13.

Константин Гіз та Ганс Торбергер з Кракова 22. лютого 1595.

Was nuhm zu schlosse teglich fürgelaufen, werden E. E. W. auss folgendem zu vornehmen haben. Am 20. dato haben Ihre Maytt kriminalsachen gerichtet, da den zu letzt der Chlopiczki abgesanter von den Kosaken, (davon wir in vorigen schreiben meldung gehabt, das er bei dem H. hofemarschalk¹³⁾ in vorhaftung gehalten) vorgestellt, undt vom Instigator Regni¹⁴⁾ öffentlich angeklaget worden, als sollte er bei Ihrer Maytt abwesen allerlei leudte zu sich gerottet haben, zu fremdbden potentaten gereiset, allerlei pracktiken auch mit dem Moskowiter getrieben, des keysers fahne den kosaken zugeführet etc. Wie nuhm hierauf die herren Senatoren votiren solten, sein die umbstende allesamt abgewiesen. Es ist aber damals nichts concludiret, sondern auf eine andere zeit vorleget, undt der Chlopiczki wiederumb mit den heiduken ins H. Marschalls herberge beleitet worden...

Nachdem auch heut die landboten sich zum heftigsten erklaget über der kosaken mutwillen in dem sie schriftlichen bericht eben kommen, wie die Kosaken (derer wie mahn sagt m. 13 oder m. 14 beieinander sein soll) in der Wolyn einen uberauss grossen schaden mit plundern und brennern gethan, viel leute gefangen genommen, iemmerlich niedergehauen undt tyramischer unchristlicher weise mit ihnen umgangen sein, haben sie Ihre Maytt umb hulfe angerufen, damit solcher mutwil in zeiten gedempft undt ausgetilget möge werden. Darauf haben Ihre Maytt den tag über einen geheimen Radt gehalten, was daselbst beschlossen wirdt die zeit geben.

14.

Анонімна „Instructia na seim walni coronny w Krakowie na dzien szosty Miesiąca lutego Roku Panskiego 1595“.

Найдатся після віту Іоанна Бергмана та Вессела Міттендорфа з Кракова 29. вересня 1595 але хронологічно належать на початок року.

Oczim się tu sieroko nierozwodzacz chcze się da P. Bog J. K. M. o wsistkim smieszc na Selnie straszna tam na tej ukrainie snacz iako u nieprzjacl swawola zebrała się bela pierwy lotrzostwa wielka gromada ktorz chodzili w ~~п'єчтике слово~~ Tureckie zburzill u wyplądrovali Thelnia, tam potim gromieni od tatar wrocili sie do Bracławia miasto u zamek osziedly domi zamieczky slacheczkic naiezdzaia slachti wolewocwta Bracławskie⁰ niemalo pomordowali u prawie obyczaiem nieprzyacielskim woluia te tam wlosczi u one powołowawszi u popustoszwi dziala prochi u inne municie z zamkow K. L. M. u ludzi Riczerskiego stanc zabrawszy u do dwunascie tysięci clowieka maiac do Wołoch wesli ludzie Hospodara Wołoskiego ktorz sie im oprzecz chcziel potrikocz zbilli, tak ysz samemu Hospodarowi ucziekacz przislo a Kozactwo to Wołoskoj ziemie pomisi swoj woliue. Zaczim dochodzi to K. L. M. ze Tatarowie z ordi ziac się chczię

¹³⁾ Очевидно це королівський маршалок Петро Лиггиніоський.

¹⁴⁾ Андрій Ржечицький відомий як інспектор 1585; Е. Барвінський, видавець Dyaryusze Sejmowe 1597 (Script. rer. Pol. XX, 539) назавав в Іменнім покажчику інспектором Прихелюбського (або Прихелібського); але в примітці в тексті (стр. 523) називаво Прихелюбського прокуратором і в видрукованого протоколу слідства над еквархом Никифором (стор. 478, 522—523) видно, що інспектор і Прихелюбський — дві різні особи.

z Turki ktorzi za okolo Dunaia y wspieracz z Woloch kozaki. Czo iesly sic im to zdarzy to iusz y stam tey stroni wrota do nasz otworzone a choczbi y te tam kozactwo odzierzecz sie moglo idzie o starganie przesz nie szansieczki⁶ prazmierza y zawiedzenie Rptey w stanki ztak poteznim nieprzyacielom. Wieck y obespieczenstwo (**вежітке слово**) ktore czi swowojny ludzie nie inaczi jako nieprzyaciel wojuią: przeto trzeba otim radzic iakobi wzdy tey tam swowoley zabiczecz y one poskromicz y pokaracz.

15.

Константин Гіз та Ганс Торбергер з Кракова 1. березня 1595.

Gestriges tages wie Ihre Maytt Littawsche sachen gerichtet, haben die Landboten Ihrer Maytt anzeigen lassen, wie sie berichtet das die Kosaken sich nach Kioff solten nahen und dahn begeben wollen, taten demnach Ihre Maytt woile dem h. Feldheuptman¹²) beflich gebet, damit dieses ihr vornehmen gehennet undt in zeiten dem unglücke so daraus erfolgen könnte vorgekommen mochte werden. Hienebenst haben sie auch begeret, Ihre Maytt woile die ienigen so den Kosaken zugezogen, undt noch teglich sich zu ihnen begeben, post curiam citiret. Welches alles Ihre Mayt zu ihm beliebet haben.

16.

Вессель Міттендорф з Кракова, 26. квітня 1595.

Auss Ungarn kommtte wenig gewisser zeitung, ohne allein das der Turck in grosser aufrufung sein soll, auch die Tatern mit einer grossen anzahl volckes über die grentzen zu ziehen sich sollen vormorcken lassen. Die Kosacken haben mit hilf der wallachen Tehin überfallen und zinnchinen wollen, sehn aber von den Türcken ubereitet, also das bei 5000 Kosacken sollen geblieben sein. Sonsten spuret mahn alhie keine preparation zum kriege, oder ickein volk sollte angenommen werden.

17.

Той-же, Краків 9. травня 1595.

Chlopiczki ein kosack, der eine weil über gefenglich gehalten, undt auf negst vorgenem Reichtage öffentlich angeklaget gewesen, ist heimlicher weise daun gekommen.

18.

Ганс Торбергер та Георг Бергман з Кракова, 21. травня 1595.

Chlopiczki ein Kosack, von welchem vorhin E. E. W. geschrieben, das er von hinten auss dem gefengniss entkommen, ist zu Tesschen ereilet undt angetroffen worden: undt hat zwar derselbe, der ihne von Ihrer Maytt wegen nachgeschicket, ihn von dannen wegfuhrn wollen, aber mahn hat es ihm alda nicht gestattet, sondern sein sowoll der Chlopiczki, wie auch derselbe der nach ihm aussgeschickt beide gefenglich eingezogen worden. Dessenhalben dan Ihre Maytt an den keyser ein schreiben sollen haben abgehen lassen.

19.

При звіті Ганса фон дер Лінде та Гергарта Брандеса з Варшави 11. вересня 1595 долучена копія з «Postulata do Krolia Je^o Mczi od Woiewodztw Wielgo Polskich».

2. Pochwalaia mādre y na obie stronic ostrozne a R. Ptei poziteczne postanowienie na przeslin sejmie, abi non obstante Comissione poslaniec bil do Turek, z uskarzeniem sie na Tatari o przescie ziem Coromich. A iz widzą zwloke tak dluza od seimu do te^o czassu bić Rptel skodliwa, prossz abi Je^o Kro: M. poslancza pretko posłać do Turek raczel, doloziwssi obtnowi stroni Kozakow Nizowich, ktorzi swą wolią nad wiadomośc u rozkazanie Je^o Kro: M. ie niektore zamki splundrowali et ad explorandum mentem et voluntatem tego Tyganna.

6. Obierał sie w Russi jakies nowe Regimeti. Bo iako pirwei tak y theraz choragwie czudze Nizowi Kozacchi podnossią. Jus nie Je^o Kro: M. za Pana maja. Ale kogo innego mianuia. Prossz abi Je^o Kro: M. rozkazac raczel Pa^o Hetmanowi, abi maiąc woisko, theraz takie ludzie poskromiel. Gdż ad officium niemoga inuczi prziwiedzeni bić bez woiska.

¹²) Гетьман польський Станіслав Жолкевський.

20.

Ганс Кернербарт з Кракова, 1. січня 1596.

Aus Littawen ist bisher zeitung gewesen von den kosacken wie sie Shucki verheert undt ausgeplündert gehabt. Dem schaden zu begegnen, hat Ihre May. itzo dem Cracawischen herren¹⁶⁾ neben noch etzlichen (mherc) Castellanen auferlegt, mit dem Wallachischen undt anderem kriegsvolck, wieder sie zu ziehen, undt ihnen nach zu eilen, nach dem sie sich auf Wolin begeben, undt verlauten lassen, wofern Ihre May. sie hart verfolgen wolte, den sie als den dieselben gegendt herumb verheeren undt verterben, undt endlich zu dem Moscowiter fallen wolten. Welches die zeit weiter wirdt erkleren.

21.

Той-же, Краків 21. січня 1596.

Heute ist auch aus Reussen zeitung kommen, das der Naliwaika der kosacken Obrister daselbst eine stadt mit namen Mogillow gar ausgebrandt hat. Und geht die rede fort unter den leuten das des regierenden Moscowiters bruder¹⁷⁾ sich wieder die Polen rüstet und sich dessen öffentlich vorlauten lässt, unangeschen es ihm von dem brudern gewheret wirdt.

22.

Ганс Торбергер з Кракова 20. лютого 1596.

Von newen zettungen ist allie weiter nichts, allein das das geschrey von den Kosachsen von tag zu tag grösser wirdt, wie sich dieselben vest uheren, lass das sie bis in die fünfzehentausent seint starck worden, der Naliwaika mit dem Loboda sich vereinigt undt verglichen auf gleiche beute, undt in ihre gesellschaft den Bischof von Kiov bekommen haben, undt täglich mhere anhang suchen, auch vorgeben das sie alle arme undt bedrückte leute, so zu ihnen zuflucht haben werden, wieder das Polen gewalt undt tyrannyc schützen wollen. In summa sich so weit vermercken lassen, als wen sie ein neue Rennpublicam zu stiftet gesonnen weren, zu welchem auch den auch, wie man sagt, der Naliwaika titulum Principis an sich soll genommen haben, undt sein anschlag itzo, wie man sagt, auf Lublin, undt wie etzliche sagen, auf Grodno gerichtet sein. Undt geht die rede für gar gewihs, das sie des Kaisers thanc führen. Was aber dieses geschrey für einen ausgang undt effect gewinnen werde, wirdt die zeit geben. Schicke E. H. hiebel neben antrem auch eine abschrift eines consili, welches der Kiowische Bischof den Kosacken geben hat, wie ihm deuchte, das sie ihr reglement anfangen undt bestellen solten.

23.

Woisku zaporowskemu pokazanie iassne iak stroni wichowania, tak thosz stroni wiecznego opatrzenia na Zadnieprzu. 1596.

Izbi thowarzistwo wolska Zaporowskiego bel kazdi pewni swe⁹ wichowania na Zadnieprzu, iako thesz y opatrzenia. Thedi kto hendzie Xiem Zadnieprkim miał wieczne mi czassi za opatrzenie z swem polkiem Pereiaslaw ze wsistkimi futoramj, ze kto zaś będzie Hetmanem, miał za opatrzenie swe swym polkiem wiecznymi czassi Lubao, ze wsistkimi futoramj. Drugi polkownik, Pieczothin, z swoim polkiem, ze wsistkimi futoramj. Trzeci polkownik z swoim polkiem Stawie, ze wsistkimi futoramj. Czwarty polkownik z swoim polkiem Borispole ze wsistkimi futoramj. Piąty Polkownik z swoim polkiem Osthrz ze wsistkimi futoramj. Ssostni Polkownik z swoim polkiem Liutecz ze wsistkimi futoramj. Siódmi Polkownik Homci z swoim polkiem ze wsistkimi futoramj. Osiemnasty Polkownik Cziczersk z swoim polkiem ze wsistkimi futoramj. Dziewiąty Polkownik z swoim polkiem Propoisk ze wsistkimi futoramj. Dziesiąty Polkownik z swoim polkiem Kriczow ze wsistkimi futoramj. Jedenasty Polkownik z swem polkiem Msczislaw ze wsistkimi futoramj. Dwanaasty Polkownik Radowil ze wsistkimi futoramj.

Obiczai do obieczęcia Pereislawia.

Za rozkazaniem P. Woiewodi Kiowskiego Pereiaslawianom abi the pięć seth Kozakow w domach swich mianich podstempnim sposobem pozabiano y na lup obrocono: I który y lup, który odniesił Pereiaslawianie na oszczass z kozakow, abi dochodzili Kozaci przed Commissarzni Je⁹ Kro Mczi na Pereiaslawianach, iako przed Je⁹ M. P. Pretwiczem, P. Kozakowskim, P. Orisczowskim. Na których to Pereiaslawianach Jech M. P,

¹⁶⁾ Каштелян Януш Острожський.

¹⁷⁾ Борис Годунов, останній в роді московських князів лінії Данила Федор Іванович був жонатий з його сестрою Іринкою.

Commissarze o niesiuszni mord y lyp skazali więci niz na sto tissięci złotich Cze⁹ maczne note s podpissem rąk Commissarskich w skzinie swojej wojskowej. Ktore tho pieniądze, iako sami Pereiaslawianie światsa, sumne beli niemala pieniądzi Kozakom slozeli, chcąc Kozakow za then wstępkek swoy przeiedać. Ktore pieniądze P. Woiewoda Kowskij od Pereiaslawian wziawszi, sobie prziwłaszel, a Kozaky przy decrecie Commissarskim zostawiel. W ktorej sumnie przikazanej przez decret Commissarow wiborniebi mogli vyechac Kozaci w Pereislaw.

Drugi zassie sposob jest do obiecia wsistkiego Zadnieprza. Iz na pisanie J. M. P. Hetmana Coronnego¹⁰) wojsko Zaporywskie chcąc dogodzić rozkazaniu Je M do tego, aby mogli beli jaką przysługę uczinic Je⁰ Kro: M. P. swemu y wsistki R. P. na co kosztu swego niemala malożeli niebezpieczeństwa y trudu niemniejszego podejmował, trudząc sie do Wołoch z niemalem wojskiem swem, którego moglo byc około m. 20. A iz kazdi sluga jest godzien zapłati swojej: przeto zapłati dochodząc na Je⁰ Kro: M. P. swoim y R. P. godna y słusna rzec jest przykładem żołnierzy Zamborskich obiąć na wsisko wojsko, wsisko Zadnieprze. Co gdi Je⁰ Kro: M. y wsistka R. P. przyczini sie do wiachania Kozačkiego w Preislaw, do tego y we wsisko Zadnieprze, thedi aby nieplacil wam thei sumni Pereiaslawski przez Commissarze Je⁰ Kro: M. na Pereiaslawianach skazaniach. Jako thoss zebi y thego wassego trudu do Wołoch sumną niemala wam nienagradzał, nicz pewniejszego nierożumiem, jedno ze będzie wam chciał w tych summach puszcić y ostatek Zadnieprza, przestając od was raczej na trzech albo na czterech tissięci pewnego wojska. wiecznemi czassi za wsistkie Zadnieprza, na wszelaką potrzebe, bądź Je⁰ Kro: M. samnegi, bądź thes y R. P. królestwa Polskiego. Iakos gdi sie obacziccie w poziłkach Zadnieprzkich, mozecie wiborne y więci Je⁰ Kro: M. woiska postąmić, chcąc sobie większą laskę Je⁰ Kro: M. y wsistki R. P. pożyskać. A czo sie thicze stroi możnych majątności Slacheczkich, które są na Zadnieprzu, thedi chcąc sie Je⁰ K. M. contentować kilę tissięci pewnego wojska od was z Zadnieprza, moze iem kedi indziej opatrzenie dać, albo powinni będą rovna powinnosc z wojskiem Zaporiowskim ciągnąc pod rozka(z)aniem¹¹) X¹² wassego. Thes y inni obiwatele wsistkiego Zadnieprza uczinic będą powinni. Ktore podanie moje w. m. raczie za wdzięcne odemnie przyać, iako od the⁰ który wam z dusze na Zadnieprzu ziczi postanowienie, statecznego do thego dobrego mienia y sławy niesmiertelnej u świata wssistkiego.

A izbiscie w. m. beli pewniej laski mej przeciwko sobie, thedi na znak thego naprzod odkaznie w. m. sto tissięci kop Litewskich conditionaliter, w których jestem ukrzivdonj od Urzędu Zamku Kowskiego. A potim za powodem P. Woiewodi Kowskiego ucziniel z nissem pospolu uczesnikami skarbu jego. Do tego gwałtem mi widarli z ręku, thegoż dnia y poddanego mego, przez które⁰ bil w zachowaniu w grodzic Rachunkowim skarb od czassu niemal⁰. Cze⁰ jest dobrem światkiem wsistek Urząd Miasta Kowskiego, przed ktoremim opowiadał urzędownie gwałt mnie uczinionej. Ktore sumni, gdi w. m. bedziecie raczeli mi na P. Wojewodzie Kowskim y Urzędzie tego pomoc dochodzić, thedi na garłe sie swem episuie, czego snadnie za pomocą Bożą z wielu mian dostampiczie, bi thes naweth y majątnosciami swem miej thego skarbu gwałtownie prziplaczać. S ktori miari skarb swoy wojskowj, moglibiscie niepomał, ilie dwiema kroć sto tissięci złotich spenossić y niedostatków swich powetować, a mnie z Capitulą Biskupstwa Kowskiego⁰ pięciadziesiąt tissięci złotich na zbudowanie Kościolow y opatrzenie ich poratować. Poniewas then ten skarb bel Biskupa Kowskiego przodka moiego. A za chlopa mego ktori mi jest gwalthem wzięti pięcieszeth grziwien ja na zbudowanie spitaliu y opatrzenie iego na P. Woiewodzie Kowskim odciazu.

Drugi dług w. m. odkazuje za wojskową potrzebe u P. Iundzila dworzanina naszego trz iissiące kop litewskich które bil wzaj z poddanich Kossuskowskich y poziłkow wsistkich przez trz iath. A tho na wistawieniu na potrzebe R. P. iako thoss y Biskupstwa mego sta koni. Czerni iz dosińc wedle obwiesku nieucziniel za częsthem upominaniem moim wolno w. m. będzie u niego tich trzech tissięci kop dochodzić według zdania y upodobania wassego.

Trzecie upominie na potrzebe wojskową dam w. m. kilkanascie zbiegów u Mieszan Kowskich, ktori zbiegli do miech z majątnosciami swemi z gruntu Biskupstwa Kowskiego, których zbiegów, gdibim sam prawnie dochodziel, musielibim albo zbiegi wracać z majątnosciami iech, albo gdziebi niechczielis musielibim za kazdego zbiega wedla statutu po pięciiseth grziwien zapłaczić. W czim sie y wam mussą z kazdi miari isczić.

Do teo odkazuje puskarzom wojska w. m. wsistkiego u Ssatkowskiego Arendarza mego za osm iath Arendj niezapłaczonej od klatki Kartowniczi, po tzi taleri rachniac, przez osm lat talerow 24.

Naweth s chudobi a z wigarowanej wiśni swej daie do w. m. na potrzebe

¹⁰ Канцлер Ян Замойский.

¹¹ Тут кінчався рядок і склад пропущено при розділенні слова.

woiskową Kar(cz.)me Biskupią w Kowie na rok leden: w której gdi w. m. Kaczmarza swego przez rok będąc chowali przeważnego a ktemu zmiłnego, uczini to w. m. przynajmniej 1000 złotich.

Z innych wiele pozytkow pokazalo bi sie to w. m. przez mnie, gdibiscie mie chcziel sluchac a żemna w jedni stateczal lidze stanać. Bo iako P. Bog dal bel ludu Israelskie(mu)¹⁰ Moizesa misternim sposobem za X^a y Wodza abi bel z niewoli iech Egipski za morze na bith lepssi zaprowadziel: Tak male thess Pan Bog misternim sposobem dla wasz luda Kozackiego na the kraine przeizral, abim was bel wodzem za Dniepr, dla lepssi swobodi wasi y dobrego mienia waszego. A iako Joseph Patriarcha Egipski druzba moy prawie wsistek świat obronię bel przemisłem swim przez siedm lat od głodu wielkiego, tak wi thess gdi sie przemisłem moim fundować będącze statcznic na Zadneprzu, thedi y s potomstwem przez siedm seth lat nietliko z X^m świat zacznim slinęc będącze, ale y od głodu nigdy umierać niebedziecie, a po siedm seth lat is pewnego sie sądu Bożego przysle⁰ spodziewacie.

Consilium Josephi Weresczinskij
Epi(scopi) Klovien(sis) Kozacis porrectum.

24.

Даниель Торнай з Варшави 20. березня 1596.

In gemein wirdt hier gesagt, das die Cosacken geschlagen undt selbst der Naliwaiko solte gefangen worden sein. Aber ich kann nichts gewisses hierin erfahren.

25.

Даниель Гіренберг, Бартель Шахман та Георг Бергман з Варшави 8. квітня 1596.

Diese tage ist allie ihm gehen gesaget worden das der her Polni heubtman Solykewsky mit den Nisokosaken soll getroffen haben und das auf unserm seiten vile erleget und der Her Solykewsky selber geferlich soll geschossen sein werden.

26.

Даниель Гіренберг, Ганс Торбергер, Бартель Шахман та Георг Бергман з Варшави 11. квітня 1596.

Letzlichen haben wir auch noch die eine (nichtke слово) das die vorige zeitung von der niederlage der unsserigen wider (нечите слово) ihn zweuel gezogen, und wil eine contraire zeitung kommen wie endlich die Niskosaken geschlagen und denen bis ihm die 1200 erlegt worden sein.

27.

Ті-ж самі, Варшава 20. квітня 1596.

Von den Kosacken ist gestriges tages zeitung hierher kommen, das sie alle aufs heupt erlegt sein, undt der Naliwaika allein davon kommen.

28.

Ті-ж самі, Варшава 23. квітня 1596.

Von den Kosacken hat sich die zeitung gar verendert, undt zwar also, das es die Polen auch zimlich sollen getroffen haben, was daran ist, wirdt die zeit geben.

29.

Ті-ж самі, Варшава 29. квітня 1596.

Übersenden allein E. E. W. etliche specialitetten von dem treffen, so zwischen den Polen undt Kosacken hungst geschehen ist, davon wir am nehern auch gedacht haben¹¹).

¹⁰) Тут міняється рядок і склад пропущено при розділенні слова.

¹¹) Ці документи на жаль не доховалися; може датися їх лідшукати в якісь іншій репозитурі.

30.

Йоган Кернербарт з Варшави, 26. червня 1596.

Von newen zeitungen ist vor gewiss, wie ich berichtet bin, bisher geschrieben werden, das der Naliwaika gefangen sey, wie er kurtz zuvor den Loboda mit seiner eigenen handt umgebracht hette.

31.

Той-же, Варшава 1. липня 1596.

Vom Naliwaika continuiret sich die zeitung, das er gewiss gefangen undt auch schon zu Samoſcz beym H. Grosscantzler in verwhareng sey, Wobey auch gemelt wirt, das man einen merklichen schatz von baarem golde odt (sic!) silber mit ihm bekommen habe, undt das solches an Ihre May. selbst geschrieben sey. So ist auch am nechst verschienen freytage, welcher wer der 28. Juny der Niesskowskij²³), so albie noch vom reichstage her gefangen gehalten worden, darumb das er sich zu den Kosacken geschlagen hätte, mit dem schwerte für des H. Marschalcks²⁴) thüre gerichtet.

32.

Той-же, Варшава 10. липня 1596.

Von newem zeitung ist dieses albie, das die gewisse zeitung von des Naliwaika gefengnisse itzo wiederumb in zweyfel gezogen wirdt von denen die sagen, das er aus der gefengnisse entkommen sey.

33.

Йоган Кернербарт та Георг Бергман з Варшави 20. липня 1596.

Von frembden newen zeitungen ist sonst albie nichts vorhanden, als das teglich confirmiret wirdt, das man den Naliwaika gefenglich herbringen werde.

34.

Ті-ж самі, Варшава 20. липня 1596.²⁵)

So ist man des Naliwaika anch, welcher gefenglich soll anhero gebracht werden, täglich albie erwartendt.

35.

Ті-ж самі, Варшава 1. серпня 1596.

Es wirdt daneben auch von der Lemburg anhero geschrieben von dato 20. July, das der Naliwayka auf dieselbe zeit alda zur stelle gewesen sey. Wie auch an Ihre May. jüngst ein schreiben kommen, das er in wenig tagen albie soll gestellet werden. Das also von seiner verhaftung nu mhere nicht zu zweyfeln ist.

36.

Йоган Кернербарт з Варшави, 8. серпня 1596.

...undt ist man auch des Naliwaika noch eben wie vor etlichen wochen, tag teglich gewertig.

37.

Той-же, Варшава 12. серпня 1596.

Ob nun wol nach der Zeit ferner nichts in der Stadt sachen fürgelaufen so zu berichten von nöthen, auch nicht den judicijs aller seits gar stille ist, hab ich dennoch bey fürgstaltenen gelegenheit E. H. zuverständigen nit unterlassen sollen, das man heute recht

²³) Інші джерела (Script. rer. Pol. VIII, 44–45) називають цього певдалого посередника між Наливайком і королем Мешковським.

²⁴) Звігодавець мабуть має на увазі великого коронного маршалка; ним був Микола Зебржидовський, що саме перебрав ліску після Прокона Сенявського. Однака не виключене, що це міг бути і маршалок трибуналу коронного Петро Стржембоп.

²⁵) Sic! Два звіти в датою того самого дня.

im mittage den Naliwaika alhie eingebbracht. Wardt aber zuvor auf Jasowa²⁴⁾ zu Ihrer May. gefüret, entweder das Ihre May Ihn zu sehn begeret, oder das er derselben also presentiret würde; von dannen gleich nach der Stadt. Vor ihme thüren 7. oder 8. kutschchen, zu b. auch 4 rossen derer Edelleute so Ihrer May Ihn überlifert, denen volgten 18. pawren wegen auf deren ieten ein gegossen feitstücke lag, so von den Kosacken eröbert worden. Darauf volgten gleich die gefangenen Kosacken erstlich Naliwaika selbst auf einem schlechten Kutschchen mit zween rossen, hernach die andern, zweer udt zween auf einer kalessen ihrer 12. personen. Umb die gefangenen heer giengen von beiden seiten Ihrer May. heiducken in gewöhnlicher ordnunge. Sie zogen aber in der solemnität durch die stadt anf schloss, fur der alten Königinnen logement vorbey, welche den Naliwaika zu sehn begeret, derowegen sich auch offenbar in ein fenster gestellt hatte. Der Naliwaika aber, wie er gleich vor den ort kam, da die alte königinne standt, undt der kutschchen darauf erfast ein wenig stille liete, riechtet er sich auf die füsse, undt wendet sich mit blossern haubte gegen der königinne, undt blieb also ein wenig bestehen, hernach setzete er sich wieder nieder, undt wardt also fortan durch das schloss wieder in die Stadt vors rhathauß gefüret, daselbst mit seiner gesellschaft unter das rhathauß in der kerker verwahret. Er ist von person ein feiner kerl, starck undt gerade von leib, dem ansehen nach eines züchtigen undt aufrichtigen gesichts, gibt keinen geberden einiger kleinmütigkeit oder erschrockenheit von sich, also das er von vielen ist beklagt worden, das er seine tugent undt manheit nicht zu befürderung des vaterlands viel mbere, den zu dessen vertrub angewendet hat. Itzo vermeinet man das er in dem gefengnuss bis auf den reichstag wird gehalten werden.

88.

При звіті Йогана Керкебарта з Варшави 25. вересня 1596 на окремих додучених листках паперу: «Neue Zeitung von Hofe aus Warschau».

Den 23. Tag, umb 9 uhr ist die execution des Herrn Marschalks decrets, so am vergangenem Sonabend gesprochen, gegen den Kossobuczki und Pawłowski des Naliwaiko gesellen, durch den Patkowski einen Procurator²⁵⁾, bey dem Prozinski²⁶⁾, der ihrer alter Przistav ist, Łaczinski²⁷⁾ und Sczerbicz²⁸⁾ vom L. Marschalk der zu deputirten Richtern auf dem Rathaus geurgieret, die welche auch, obwohl die heyden eingewandt, das sie unschuldig wehren und begehret einen zustellen, der sie überweisen möcht, das sie der Edelleut hof und güter geplindt oder sonst einen das allergeringste weggenommen hetten, sie wehren auch nicht eins in Litaun gewesen, über das andre, so dort boulich und Rädlflüren gewesen, frey gelassen sein, auf dies des Instigatoris letzte allegation, das sie in recutti criminis cu(m) hostib(us) paffia herkommen, ex singulari clementia Regis, mit der scherfe des Schwerts das leben abgesprochen oder ja vielmehr das Kön: decret publicaret worden. Sintd drauf vor die Statt zu kleiner Pförtl mit Kön: und Herrn Cron Marschalks hungarscher guardi an die Weychsel abgefueret, und nach dem sie bayde mit Pater Bernhardo zimlich getrost auf den knien gebetet hetten, einer dem andern umb den Halss gelassen, und also gute nacht von einander genohmen. Als aber schon der Scharfrichter in streich war, den Kossobuczki zu richten, und er sich gewendet, hat des Halses gefaillet und eine in die barken hienein gehawen, dawon er zwar gefallen, jedoch von sich selbst den kopf wieder aufgerichtet, undt die handt drauf gelegt. Auf beuedes Sosnowski, welcher ein Eltister ist über des Marschalks Schargantzen, hat der Scharfrichter wieder zu hawen wollen. Must aber dauen abssehen und ist stracks zum halbiren getragen underwegen gestorben. An dem Pawłowski, der etwas getröstter wahr, hat der Scharfrichter besser sein kunst bewiesen. Gott wolle des Paiden ein fröhliche auferstehung verliehen...

89.

При звіті Йогана Керкебарта з Варшави 26. вересня 1596, на окремім листку паперу.

Die vergangene nacht seindt von des Naliwaiko gesellschaft in beyseln des Drozinski und Łančziski, der Skarpetka, Ostrowski, Iwasko und Mokrski peinlich examiniret werden. Sollen auch auf alle Interrogatorien alles bekant haben. Aber vom gelt nichts

²⁴⁾ Ujazdów.

²⁵⁾ Niesiecki VII, 259 i IX, 126 rakhvے цей рід до гербу Ткацка з Поділля. „Jan Patkowski doswiadczonego w Polsce i w Węgrach mostwa, umarł 1617 r. Przeław roborca w ziemi Drohickiej 1611.

²⁶⁾ Королівський дворянин Вацлав Дрожинський.

²⁷⁾ Ян Лончинський, писар гродзький краківський і земський перемишльський.

²⁸⁾ Павло Щербич, синдик і писар львівський, секретар при королівським дворі.

zustehen wollen, worauf dan in ein besonders gefänknuss gelegt. Heut sindt ihnen die eysen von füssen herunter geschlagen, auch beuolen, das sie sich mit Gott versonen, wie auch schon Pfaffen bey sich gehabt.

40.

При звіті того-ж з Варшави 2. жовтня 1596, на окремім листку паперу:
•Auss Warschau den 1. Octobris 1596•.

Den 28 umb 6 uhr frue sindt vier Kosacken bey dem selben Thurm, da sie nach der Pein gesessen, gericht worden, der Ostrowski, Scarpethka und Corssolowski (dem Ich vor diesem Mokrski geschrieben) haben öffentlich ausgesagt, das der Iwanasko, der zuletzt abgehawen, und viel getrösster soll zum Tot gangen, unschuldig sey. Aber es hat nicht verschlagén wollen.

41.

При звіті того-ж з Варшави 14. жовтня 1596 на окремім листку паперу:
•Aus Warschau den 12 octobriss•.

Den 5 Octbr. Diese vohrige nacht ist der Naliwalko mit seiner gesellschaft ein jeder insonderheit für dem H. Marschalk gewesen, der hme und anderen furnembsten soll mit der Tortur gedrawet haben, da sie in der gute nicht würden beckhennen, warumb er sie getraget.

Den 8 Octbr. Diese uergangene nacht ist der Saula und Szostak von den andren abgesondert, und in dem Thurm, da man pülegt zu peinigen, gefueret, auch sindt inen die haar von ganzen Leib mit ein schermesser abgeschrieten, In dem vornemei wirdt das sie bezaubert sein, damit sie nichts beckhommen solten.

Den 9 Octbr. Diese vergangene nacht seitn obgenannten zween Kozaken peinlich examiniret, was bey imen verschlagen noch nicht bewusst. Ich besorge zwar, das sic etwas sonderlichs beckhandt werden haben, demnach der H. Cron Marschalk, welcher biss hero, wegen des Febers bey Ir Mt gemist, in so regen wetter zu schloss bey Ir Mt allein gewesen.

Den 11 Octbr. Seindt der Saula und Ssostak für des Herrn Cron Marschalks besamt, so zu negst des Cardinals Bathor¹⁰) gewonlicher berberg gelegen, nach Mittag mit dem Schwerdt gerichtet worden, welcher köpfe an die strassen auf Pfäl gestreckt worden.

42.

При звіті того-ж з Варшави 27. жовтня на окремих листках паперу:
•Aus Warschau den 26 Octobriss 1596•.

sub dato 15 Octbr. Diese vergangene nacht hat man dem Naliwalko schlafen lassen, da er von 10 an, aus beuelich Ir Mt von den hungern mit wachen also gepeinigt worden, das er schier von sinnen khommen were, darauf dan angestellt, damit man etwas von imen in rasenden mit erfahren möcht. Am vergangenem Sonabent und Sontag hat hme der h. Marschalk für sich gehabt und mit imen expostuliret. Gestern ist der Bobolia bey imen eine gute weil auch bey der nacht gewesen, und nachdem er imen examiniret, ein stundt zu schlafen vergunnet, aber aus gunst der hungern hat lenger dan 2 stundt geschlafen, daß ihr viel so ein Mitleyden gehabt, das sie auch zur wacht andere erkauft haben, damit sie imen khein überlast zu füegen möchten. Diese zuwiedern denen so wollen sagen, das er von khelnem gelt wissen will, berichten mich, das er gestehen soll, das er in einem ochsenhaut etwas geltes in die erden vergraben, aber es könnte kheiner denselbigen ort finden, alss er allein, und allherkunte er auch dieselbe stell nicht beschreyben, ob sie imen gleich die höchste marter anlegen solten. Daseibe soll er auch aussdrücklich sagen, das er denselbigen, Welch imen solches gelt helfen begraben, mit aygner handt umbgebracht, damit es verschwigen bleiben möcht.

sub dato 18. Heut frue bahan ihr zween Kosacken, der Duca, sowor gestern, und Oliwka, so gestern, nachdem sie wol erstlich ein jeder Insonderheit mit dem Tott geengstiget, freygelassen. Ir Mt da sie aus der Mess gangen, ein füss faall gethan, und fur die begnadung gedancket, der erste soll wol kheine schuld haben. Aber ander hat dessen zu geniessen das er in den wisten Veldern ein berumbter wegfurter ist. Was mit dem Naliwalko werden wirdt, die andere wochen wirdt nu ausweisen.

sub dato 19. In gemeinen reden habe gehort, das etliche herrn vor dem Naliwalko sollen intercediret haben und insonderheit ihr vierer wollen vor imen burg werden, das er getrey wirdt. So wie aber ich nicht erfahren khan, wer dieselben sein, also zweifel ich

¹⁰) Кардинал Андрій Баторій, єпископ Ермелянду.

sehr dran, das er loss khommen solt, den das herrn Cron Marschalks herrn Unter Canzlers²¹), Sczirbiczes und Lanczinsskiss den nachmittag gehaltenen Ratschlag ich khan nicht anderst auslegen, den das ime gelten wirdt, wiewol ime der h. Marschalk selbst, wie auch der Bobolia in nahmen Ir Mt ein guten Trost gaben.

43.

При звіті того-ж з Варшави 27. листопада 1596 на окремих листках паперу: «Aus Warschau den 28 Nouembriss 1596».

Dan der Taterscher Legation zwey Puncte: Nemlich das Er²²) den jährlichen Präsent, und abschaffung der Kosacken von Zaporow begehrte.

44.

При звіті того-ж з Варшави 22. грудня 1596, на окремих листках паперу: «Auss Warschau 1596».

Den 13 Decembirs umb 9 Uhr des morgens ist der Mikutka einer von des Naliwaiko gesellschaft fur des Herrn Lith. Marschalks²³) Losament Szalapskis Hause (der wol getrost zum Todt gangen, und wie er auf den Platz khommen zum allerersten gebeten, das Ime der Hencker nit solte anrueren Dan, nach dem er sich selbst, auf dem stroc, das ime unterpreitet war, biss an die Leimet kleider aussgezogen het, von allen gute nacht genommen) nur in einem grünen Rockh, dessen einem Ermel er auch fahren lassen, abgehauen. Er kunte sich nicht in der erste in den Possen schickhen fieleicht in der meinung, das er dem Kopf also solte sinckhen lassen, wie zum Sabel, hat es aber also gelernt, das man ime im Sarch wegtragen musst. Sein kopf ist aufm Pfall gesteckt.

Als nun dieser gelegen, ist sein gesell der Iwasko zugetreten in meinung das er auch an den reyen solt, zumassen er auch gestern bestellet war. Wie er aber den oberrock ablegen wollen ist ime durch dem Drozinski in nahmen Ir Mt die Begnadung seines Lebens angesagt, damit er sich an dem spiegeln und den andern das was er gesehen, verkündigen sollt. Vor welche Botschaft er dem Drozinski mit einem Fussfall gedancket.

45.

**Константин Гіз, Іоанн Бергман та Даніель Гайн з Варшави
11. лютого 1597.**

Wir vernehmen auch das man den Naliwaika, welcher bis dato alhie in Verhaftung gehalten, diese tage peinlich fürgehabt, undt mit ihm zum schweren fortfahren wollen. Ist aber gleichwol das urtheil unwissendt aus was ursachen, wiederumb eingestellt, undt bis dato also verblieben.

46.

Даніель Торнай з Варшави 8. червня 1597.

sub dato 1. Juny. Von den drey Kosaken, so von Ihrer Mt begnadet, Ihrer zweien, der Duca und Mikutka, sollen ietzo neylich ihren herren ermordet haben, und mit dem raub unter Ihre vorige gesellschaft entflohen sein.

²¹) Ян Тарновський, підканцлер.

²²) Іасі II-Грій.

²³) Криштоф Микола Дорогостайський.

Література.

(В дужках цитатне скорочення).

Аделунг Ф., Критико-литературное обозрение путешественников по России. Перевод А. С. Клеванов. Членія Московского Общества Истории и Древностей Российской 1863, II (Аделунг).

Акты изданные Виленскою Археографическою Комиссиею т. XIX вид. В. Площадицкій. Вільна 1892 (Площадицкий, Акты).

Акты относящиеся к истории Западной России собранные в изданные Археографической Комиссиею, т. IV. Петербург 1851 (АЗР).

Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археографической Комиссиею, т. I (1361—1598). Петербург 1863 (Акты ЮЗР).

Антонович В., К истории восстания Наливайка. Киевская Старина т. 55, 1896 (Антонович, КС).

Дневник новгородского подсудка Федора Елашевского вид. В. Антонович. Киевская Старина т. 14, 1886 (Елашевский).

Антонович В., Коротка історія козаччини, 2 вид. Коломия 1912 (Антонович).

Археографический Сборник документов относящихся к истории северо-западной Руси изданный при управлении виленского учебного округа, т. I, II, V, i VII. Вільна 1867—1871 (Арх. Сб.).

Архив Юго-Западной России изданный Комиссией для Разбора Древних Актов ч. I, III¹ i VI¹. Кіїв 1859, 1863 i 1876. (ЮЗР).

Archiwum Jana Zamoyskiego т. III. Варшава 1914.

Archiwum Domu Sapiehów, wyd. A. Fochaska t. I. Львів 1892 (Archiwum Sapiehów).

Archiwum Domu Radziwiłłów. Scriptores rerum Polonicarum t. VIII. Krakів 1885 (Script. rer. Pol. VIII).

Балінський М.-Ліпіński T., Starołytna Polska pod względem historycznym, statystycznym i geograficznym opisana, t. III. Варшава 1846 (Балінський-Ліпіński).

Барвінський Е., Причины до історії зносин царя Рудольфа II і папи Клемен-тія VII з козаками р. 1593 i 1594. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка X, Львів 1896 (Барвінський).

Kronika шляхета krakowskiego z lat 1575—1595, wyd. Henryk Bagus. Krakів 1930 (Bagus).

Leon Białkowski, Na rubieży podolsko-ukrainnej (w. XV—XVII). Kwartalnik Historyczny 39, Львів 1925 (Białykowski).

Dalszy ciąg chroniki Marcina Bielskiego, wyd. K. J. Tirowski. Сяньк 1856 (Bielski).

Bohomolec F., Życie Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, krakowskiego, bieńskiego, malborskiego, dorpackiego, kłuszyńskiego, grodeckiego, jaworowskiego etc. etc. starosty, wyd. K. J. Tirowski. Krakів 1860 (Bohomolec).

Г. Левассер де Боплан, Описание України. Петербург 1852 (Боплан).

Broel-Plater Wl. St., Zbiór pamiątek do dziejów Polski t. II, Варшава 1858 (Broel-Plater).

Бузук П., З лінгвістично-історичних матеріалів. Праці Одеської Центральної Наукової Бібліотеки, т. I, Одеса 1927 (Бузук).

Кs. Jan Wielewickego S. J., Dziennik spraw domu zakonnego oo. Jezuitów i św. Barbary od r. 1579 do r. 1599 (włącznie). Scriptores rerum Polonicarum, VII. Krakів 1881 (Script. rer. Pol. VII).

Wierzbowski T., Materjaly do dziejów piśmiennictwa polskiego, t. I, Варшава 1900 (Wierzbowski).

Winkler E., Projekt biskupa Wereszczyskiego regularnej armii polskiej na kreisach. Przegląd powszechny t. 153—154. Krakів 1922 (Winkler).

Volumina legum, II. Петербург 1859.

Reinholdi Heidensteinii secretarii regii rerum Poloniarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII. Франкфурт н. М. 1672 (Heidenstein).

Германів О., Україна та Дон. Записки Київського Інституту Народної Освіти т. III, Кіїв 1928.

Hirn L., Die Renuntiation des Deutschmeisters Maximilian auf Polen und die damit zusammenhangenden Ereignisse. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung IV Ergänzungsband. Інсбрук 1893 (Hirn, Ergänzungsb. IV).

Грушевський М., Історія України-Русі т. VII, Кіїв—Львів 1909 (Грушевський).

Грушевський М., Матеріали до історії козацьких рухів 1595—1596 рр. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка XXXI—XXXII, Львів 1899 (Грушевський, ЗНТШ).

Huber Alfonz, Geschichte Oesterreichs, Bd. IV. Gotha 1892 (Huber).

Нурмизакі Е. de, Documente privitare de la istoria Romanilor, t. III¹, III², IV¹, XI i XII (два останні видав Н. Йорга). Букарешт 1880—1903 (Hurmuzaki).

- Gacki L., Benedyktynski klasztor w Sieciechowie według pism i podań miejscowych. Radom 1872 (Gacki).
- Голубець С., Петро Могила та його сподвижники т. I. Київ 1882 (Голубець).
- Goos R., Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526—1690). Відень 1911 (Goos).
- Górka Olgierd, Stan badań i zadania historiografii stosunków polsko-rumuńskich. Pamiętnik IV. powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925. I. Referaty. Lwów 1925.
- Grabowski Tadeusz, Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI. 1536—1612. Kraków 1913 (Grabowski).
- Grabowski Tadeusz, Historia literatury polskiej od początków do dni dzisiejszych 1000—1930 t. I.
- Grabowski Michał-Przedziecki A., Źródła do dziejów polskich t. II, Wilna 1844 (Grabowski-Przedziecki).
- Григорович Йоанн протоієрей, Переписка пап с російськими государями в XVI столітті. Петербург 1834 (Григорович).
- Dyaryusze i akta sejmowe z roku 1591—1592 wyd. E. Barwiński.
- Scriptores rerum Polonicarum XXI, Kraków 1911 (Script. rer. Pol. XXI).
- Dyaryusze sejmowe z 1597, wyd. E. Barwiński. Scriptores rerum. Polonicarum XX, Kraków 1907 (Script. rer. Pol. XX).
- Доманицький В., Причинок до історії повстання Наливайка. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка XL, Львів 1901 (Доманицький, ЗНТШ).
- Доманицький В., Коваччина на переломі XVI—XVII ст. (1591—1603). Записки Наукового Товариства ім. Шевченка LX—LXIV і особною книжкою, Львів 1905 (Доманицький).
- Dubiecki M., Kudak twierdza kresowa i jej okolice. Warszawa 1900 (Dubiecki).
- Эваринцкий Д. И., История запорожских козаков т. I—II, Петербург 1892—1895.
- Ефименко Александра, Очерки истории правобережной Украины до I. Ролле. Кievskaya Starina т. 45, 46 i 47, 1894 та „Южная Русь“ I, Петербург 1905.
- Жерела до історії України-Русі т. VIII вид. I. Кропякевич, Львів 1908 (Жерела).
- Pisma Stanisława Zająckiego, wyd. A. Bielawski. Lwów 1861 (Pisma).
- Listy Stanisława Zająckiego, wyd. J. T. Lubomirski. Kraków 1868 (Listy).
- Жукович П., Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией до 1609 года. Петербург 1901 (Жукович).
- De transitu Tartarorum per Pocutiam, anni 1594 epistola od Illium et Rdiastum domino Cynthium, S. R. E. Tit. S. Georgii Cardinalem Aldobrandinum: ab ill. Dno Jo. n. de Zamocio, R. P. Supremo Cancellario, et Exercituum Generali missa. Kraków 1594.
- Vraye relation de la defaite des Tartares et Turcs faite par le seigneur Jan Zamoyski. Paris 1859.
- Zwiercadel Rzeczypospolitej Polskiej na początku roku 1598 wystawione, wyd. K. I. Turowski. Kraków 1859.
- Źródła dziejowe, t. IX — Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego, wyd. A. Pawiński; t. XX, XXI, XXII Ukraina (Kijów-Bracław), wyd. A. Jabłonowski. Kraków 1881, 1894, 1897 (Zr. dr.).
- Jospescu C., Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento. Ephemeris Damorum II. Annuario della Scuola Romana di Roma. Рим 1924 (Jospescu).
- Jorga N., Acte si fragmente cu privire la istoria Romanilor, t. I—II. Bucureşti 1895—1896 (Acte si fragmente).
- Jorga N., Studii istorice asupra Chiliei si Cetății-Albe. Bucureşti 1900 (Studii istorice).
- Jorga N., Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildung, 2 Bde. Iora 1905.
- Jorga N., Geschichte des Osmanischen Reiches, Bd. III. Iota 1910 (Jorga).
- Каманин И. М., К вопросу о ковачестве до Богдана Хмельницкого. Чтения Киевского Исторического Общества Нестора-Летописца т. VIII, Київ 1894 (Каманин).
- Каптерев Н., Характер отношений России к православному востоку в XVI и XVII столетиях, Москва 1885 (також „Чтения в Обществе Любителей Духовного Просвещения 1880—1884“) (Каптерев).
- Koparski Kazimierz, Charakterystyka stanowiska międzynarodowego Polski na przełomie XVI i XVII wieku. Przegląd Historyczny XX, Warszawa 1916.
- Корбут Г., Literatura polska od początków do wojny światowej t. I (od wieku X do końca XVII) 2 wyd. Warszawa 1929 (Корбут).
- Korzon T., Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. II. Kraków 1912 (Korzon).
- Костомаров Н. И., Южная Русь в конце XVI века. Собрание сочинений, книга 1, т. III. Петербург 1903 (Костомаров).
- Хенорол А. Д., Histoire des Roumains I (до 1633). Париж 1896 (Хенорол).
- Куліш П., История воссоединения Руси, т. II. Москва 1875 (Куліш).

- Кулиш П., Матеріали для істории висоєднення Руси, т. I. Москва 1877 (Кулиш, Матеріали).
- Кулиш П. (без імені автора), Почини ліхоліття ліцького і перші козацькі бучи. „Руська Письменність” Твори П. Кулиша т. VI, Львів 1910.
- Kutrzeba St. wyd., Akta sejmikowe województwa krakowskiego t. I (1572—1620), Kraków 1932 (Kutrzeba).
- Лапо-Данилевский А. Д. Из старинных сношений России с європейскою Европой. Журнал Министерства Народного Просвещения 1884, кн. V.
- Lewicki Kazimierz, Księże Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 г. Львів 1933.
- Lepšzy K., Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III. Prace krakowskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego V, Kraków 1929 (Lepšzy).
- Lepšzy K., Chłopicki, Polski Słownik Biograficzny III, Kraków 1937 (Lepšzy P. S. B.).
- Letošník V., Poselství Václava Berky z Dubé na Rychmburce k polskému dvoru 1593. Příspěvek k polským dějinám. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi k šedesátým narozeninám. Praha 1928 (Letošník).
- Loebl A. H., Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593—1606. I. Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft hrs. von A. Bachmann, Heft. VI. Praha 1899.
- Łubieński St., Pisma pośmiertne. Droga do Szwecji Zygmunta III Króla polskiego i szwedzkiego wyd. A. Jocher. Petersburg—Mogilev 1855 (Łubieński).
- Lünig J. Chr., Literae procerum Europae ab Imperatoribus, electoribus, principibus statibusque sacri imperii romano germanici, ad reges, principes, respubl. liberas et vice versa (1662—1712). Lübeck 1712 (Lünig).
- Eduard Edler von Mayer, Des Olmützer Bischofes Stanislaus Pawłowski Gesandschaftsreisen nach Polen, aus Anlass der Königswahl nach dem Ableben Stephan I (1587—1598). Кромеріж 1861 (Edler v. Mayer).
- Макушев В. В., Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по немецким Итальянским памятникам). Славянский Сборник т. III. Петербург 1876 (Макушев).
- Mathaus-Voltolini L. F., Die Beteiligung des Papstes Clemens VIII an der Bekämpfung der Türken in den Jahren 1592—1595. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte, XV. Рим 1901 (Mathaus-Voltolini).
- Матеріали для істории взаїмних зв'язків Росії, Молдавії и Польщі, вид. А. Уляніцкій. Москва 1887.
- Matoušek J., Turecká válka v evropské politice v letech 1592—1594. Praha 1935 (Matoušek).
- Maciejewski W. A., Piśmennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. T. III, Warszawa 1852 (Maciejewski).
- Machůrek J., Dozvuky polského bezkráloví z roku 1587. Příspěvek k osvětlení snah rodu Habsburského o ziskání koruny polské v letech 1588—1594. Praha 1929 (Dozvuky bezkráloví).
- Machůrek J., Zápas Polska a Habsburků o přístup k Černému moři na sklonku 16. stol. Praha 1931 (Machůrek).
- Machůrek J., Diplomatické poslání Jana Duckera v Polsku r. 1591. Věstník Královské České Společnosti Nauk 1929. Třída Filosoficko-Historicko-Jazykosprávná. Praha 1930 (Machůrek. Věstník KČSN).
- Мемуари относящиеся к истории Южной Руси, вып. I (XVI, ст.) ред. В. Антонович. Київ 1890 (Мемуари).
- Mecherzyński K., Historia wymowy w Polsce, t. I—II. Kraków 1856—1858 (Mecherzyński).
- Модзалевський В., Наливайко „Русский Биографический Словарь” (Нааке-Некенський — Николай Николаевич Старший) т. XI, Петербург 1914 (Модзалевський РБС).
- Nehring W., Listy Jana Zamoyskiego do Radziwiłłów od roku 1574—1602. Kwartalnik Historyczny 4, 1890 (Nehring).
- Николайчик Ф., Первыи козацкыи движенія в Речи Посполитой. Киевская Старина т. 9 і 10, 1884 (Николайчик).
- Niemcewicz J. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce, t. II. Warszawa 1822 (Niemcewicz).
- Niemcewicz J. U., Dzieje panowania Zygmunta III. 3 tt. Breslau 1836.
- Niesiecki Kaspar S. J., Herbarz Polski, wyd. J. N. Bobrowicz, 16 tt. Lübeck 1839—1846 (Niesiecki).
- Новицкий И., Князья Ружинские. Киевская Старина т. 2, 1884 (Новицкий).
- Olczyński B., Biskup Józef Wereszczyński. Biuletyn Polsko-Ukraiński t. IV, 1935 (№ 51—52).
- Świętosław z Borzejewic Orzełski, Bezkrólewie księgi ósmioro czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Wyd. W. Spasowicz, tom wstępny. Petersburg 1858 (Orzełski I).

- Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. I—II. Петербург 1851—1852 (Памятники).
- Paprocki B., Herby rycerstwa polskiego, wyd. K. J. Turowski. Kraków 1858 (Paprocki).
- Bernardinus comes de Pace, Rudolphi II epistolae indeitae ex codice Caesareo. Віден 1771 (de Pace).
- Pierling Paul S. J., La Russie et le Saint-Siège, Études diplomatiques, vol. II. Париж 1897 (Pierling II).
- Pierling Paul S. J., Papes et Tsars (1547—1597). D'après des documents nouveaux. Париж 1890 (Papes et Tsars).
- Pierling o., Novi izvori o L. Komuloviću. Starine na svjet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, XVI. Загреб 1884 (Pierling XVI).
- Pierling o.-Rački Fr., L. Komulovića izvještaj i listovi o poslanstvu njegova u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku. Starine na svjet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, XIV. Загреб 1882 (Pierling-Rački).
- Площанский В. М., Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV—XVIII вв. Вильна 1899 (Площанский).
- Prochaska A., Hetman Stanisław Żółkiewski. Warszawa 1927 (Prochaska).
- Pułaski K., Trzy poselstwa Ławryna Piaseczyńskiego do Kazl-Greja, hana Tatarów perekopskich. Przewodnik Naukowy i Literacki XXXIX, 1911 (Pułaski PN i L).
- Pamiętnik Jakuba Piszonki. Zbiór materiałów do historii Polskiej I. Biblioteka Ossolińskich. Lwów 1874 (Piszonka).
- Relacje nunciuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690 (wyd. E. Rykaczewski) t. II, Berlín—Poznań 1864 (Relacje nunciuszów).
- Reusnerus N., Epistolarum turcicarum libri V. Frankfurt 1598.
- Rolle J. (Dr. Antoni J...), Trzy opowiadania historyczne. Lwów 1880 (Rolle).
- Rulikowski E., "Chwastów" i "Czarnohorodka" w "Słowniku Geograficznym" I, Kraków 1886 (Słown. Geogr.).
- Rulikowski E., Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dunaju i ich historyczne znaczenie. "Atheneum" Warszawa 1878, IV.
- Sas Józef S. J., Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach Zygmunta III. Przegląd powszechny 55, 1897 (Sas, Przegl. powsz. 55).
- Sas Józef S. J., Wyprawa Zamoyskiego na Moldawię. Przegląd powszechny 56, 1897 (Sas, Przegl. powsz. 56).
- Sas Józef S. J., Utkady o ligę przeciw Turkom za Zygmunta III. Przegląd powszechny 63 a 64, 1899 (Sas, Przegl. powsz. 63, 64).
- Сборник летописей относящихся к истории южной и западной Руси изданный Комиссию для Разбора Древних Актов. Київ 1888 (Сб. летописей ЮР).
- Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Издан Временною Комиссию для Разбора Древних Актов. Київ 1874 (Сб. мат. Києва).
- Siarczynski Fr., Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i swędkiego, t. I—II, Lwów 1828 (Sierczyński).
- Смирнов В. Д., Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. Петербург 1887 (Смирнов).
- Соловьев С., История России с древнейших времен т. VII (3 вид.) Москва 1870 i т. X (2 вид.) Москва 1869 (Соловьев).
- Стороженко А., Иосиф Верещинский бискуп киевский. Сборник статей и материалов по истории юго-западной России издаваемый Комиссией для Разбора Древних Актов, вып. I. Київ 1911 (Сб. ст.).
- Стороженко А., Из переписки Запорожья XVI в. с польскими вельможами, о существовании в Киеве латинских храмов. Чтения Киевского Общества Нестора-Летописца XIX, Київ 1906 (Стороженко, Чтения).
- Стороженко А., Киев триста лет назад. Киевская Старина 44, 1894 (Стороженко КС 44).
- Стороженко А., Старинный проект заселения Украины. Киевская Старина 48, 1895 (Стороженко КС 48).
- Стороженко А., Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. Київ 1904 (Стороженко).
- Stroński Zdzisław, Swawola ukraińska u schylku XVI w. Kwartalnik Historyczny XXXVIII, 1924 (Stroński).
- Tarnowski St. Józef Wereszczyński, Przegląd polski 1872, X. (Przegląd Polski).
- Tarnowski St., Pisarze polityczni XVI wieku, t. II. Kraków 1886 (Tarnowski).
- Theimer A., Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finitimarum historiam illustrantia, t. III. Рим 1863 (Theimer).
- Teutschlaender W. St., Michael der Tapfere. Ein Zeit- und Charakterbild aus der Geschichte Rumäniens. Віден 1879 (Teutschlaender).

- Tuszkowski K., Stosunki ks. Konstantego Wasyla Ostrogskiego z Mychalem, Honsoparem Mulańskim. Księga Pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera, t. II. Lwów 1925; francuski przekład tej pracy zrobili R. Panaitescu w „Revue historique de sud-est européen” №10—12, 1926 (Tuszkowski).
- Tomkiewicz Wł., Woyty w Koronie (1569—1795). Rocznik Wołyński II. Piaseczno 1981 (Tomkiewicz).
- Тургенев А. И. изд., Historica Russiae Monumenta. Акты исторические относящиеся к России извлеченные из иностранных архивов и библиотек, т. II, Петербург 1842 (Тургенев).
- Pisma polityczne Józefa Wereszczyskiego, wyd. K. J. Turowski „Biblioteka piśmów polskich”. Kraków 1858 (Pisma polityczne).
- Józefa Wereszczyskiego pisma treści moralnej, wyd. K. J. Turowski. Kraków 1860 (Pisma treści moralnej).
- Überberger H., Oesterreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts, Bd. I. (1488—1605). Wiedeń-Lajnitz 1906.
- Федоренко П. К., Воронцовская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии т. XII. Полтава 1915 (Федоренко).
- Fermendžić Fra E., Prilozi k poznavanju diplomatskoga poslanstva Aleksandra Komulovića medju Slovene od godine 1593 do 1597. Starine na svet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, kn. XXXVI. Zagreb 1918 (Fermendžić).
- Fessler J. A. - Klein Ernst, Geschichte von Ungarn, Bd. IV. Lajnitz 1877 (Fessler-Klein).
- Chodnicki Kazimierz, Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska. Zarzys historyczny (1870—1632). Warszawa 1934 (Chodnicki).
- Szajnoch K., Jak Ruś polszczała. Szkice historyczne IV. Lwów 1869.
- Charrière E. M., Négociations de la France dans le Levant, t. III—IV. Parisko 1855—1860.
- Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken 1585—1590. Zweite Abteilung: die Nuntiatur am Kaiserhofe; zweite Hälfte. Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft hrsg. v. Görres-Gesellschaft. Red. Joseph Schweiger. Paderborn 1912.
- Шмурло Е., Россия и Италия. Сборник исторических материалов и исследований касающихся сношений России с Италией, т. I—III. Петербург 1907—1915.
- Tagebuch des Erich Lassota von Steblau hrs. von Reinhold Schottin. Галле 1866 (Lassota).
- З дотичної до предмету літератури не можна було дістати слідуючих книжок: Bielowski A., Łoboda i Małejko. „Glos” Lwów 1864 та „Tygodnik Ilustrowany” 1861, IV.
- Kazania Józefa Wereszczyskiego, wyd. Nowosielski. Petersburg-Mogilew 1854.
- Winkler E., Józef Wereszczyski biskup kijowski. Przegląd powszechny t. 147—148, 1920.
- Заклинський К., Зношенні цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь в р. 1594 і 1595. Справовдання гімнанії академичної у Львові за рік шкільний 1881—1882. Львів 1882.
- „Pamiętnik religijno-moralny” za r. 1852. В цьому річинку має находитися життєпис Верещинського.
- Rawita-Gawroński Fr., Biskupstwo gumiako-katolickie w Kijowie. Studja i szkice historyczne III. Warszawa-Kijów 1915.

Андрій Яковлів.

Конспиративне листування в Україні в 2-ій пол. XVII в.

В т. IX „Актовъ, относящихся къ Южной и Западной Россіи”, під ч. 41 вміщено витяги з листування різних осіб в Україні під загальним титулом: „Выписано изъ вѣстовыхъ писемъ 177/1669 года”. Витяг під ч. 10 містить в собі витяг з листа Лукаша Бусдіва, писаря гетьмана П. Дорошенка, до Лівобережного гетьмана Д. Многогрішного з дня 14 V. 1669 р. такого змісту:

.... Такъ разумѣю, что не тайна тебѣ то есть, что Москва иль Кіева уступити, а поляки свое житіе тамъ имѣти хотить, и то какъ кажется тебѣ, буде съ прибылью или съ тягостю нашей Українѣ, изволъ милость твоя, кратко, уловато написавъ, ко мнѣ вѣдомо учинить. Потребно бы, внутреннє отложивъ досады, съ себѣ или съ твої стороны предварити, понеже не безъ того, чтобы такова не было въ тягость въ странѣ и монастыремъ (?) стор. 169.

Як наведений витяг, так і інші подібні, що видруковано під ч. 41, судячи на підставі загального титулу („Выписки изъ вѣстовыхъ писемъ”), було зроблено в московському приказі з донесень московських розігнічих агентів в Україні. „Вѣстовые письма”, можливо, містили в собі повні копії оригінальних листів, або переклади на московську мову, але в приказах увесь цей матеріал було опрацьовано з певною метою, так що до нас, на жаль, дійшли лише уривки дуже цікавого і вмістом, і формою листування українських діячів XVII в., та й то не на мові оригіналів, в дуже невдалому перекладі. Однак і в такому вигляді ці витяги, разом з іншими документами тієї доби, дають досить матеріалу для певних висновків що до форми й способів листування.

З наведеного вище уривка з листа писаря Лукаша видно, що лист було написано з метою використати надалі спеціальну форму листування, що й писар Лукаш називає „кратким уловатим” письмом, очевидно для того, щоб приховати від чужих осіб зміст листів. Отже, це було заплановане, „улововате”, а тим самим конспиративне листування.

Не маємо відповіді гетьмана Многогрішного на листа писаря Лукаша, але в витягів з листів інших осіб можна пересвідчитись, що конспиративний спосіб листування, вжитий писарем Лукашем, практикувався й іншими особами з оточення обох гетьманів, П. Дорошенка й Д. Многогрішного.

В справі суду над гетьманом Многогрішним у Москві (Акти ЮЗР. т. IX, ч. 146) мається кілька листів, що були прислані до Москви обозним П. Забілою при грамоті з 2. IV. 1672 р. Посилаючи ці листи до царя, Забіла в грамоті зазначав: „и каковъ слогъ въ себѣ имѣютъ, для лучшаго довода ц-му в-ву посылаемъ” (ст. 722). Це були переважно листи гетьманового брата, Василя Многогрішного, до наказного полковника чернігівського Леонтія Полуботка з р. 1671. Більшість цих листів також була написана конспиративним способом.

1. Лист з 10. IX. 1671 р. „Ми вело милостивий господине полковник наказаній Черніговської! Какъ зъ Березной дана Вашей Милости наука, такъ все изволъ чинить; желаю только г-на Борковского, какъ скорѣе можно быть, посытай, давъ ему въ его сотню всѣхъ пѣхотныхъ людей..“ (далі йде мова про арешт ляхів).

2. Лист з 12. IX. 1671 р. „Ми вело милостивий господин полковник наказаній! Понеже противъ моего совѣта исправляешься, челомъ бью. Равнѣю, что и впредь въ томъ не будешь отставати. А о подъячемъ тикоу ты имѣй науку отъ меня: до указу ЕМ г-на гетмана, некоторыми обычая непремѣнно держи его въ тюрмѣ, понеже писать о томъ и его милость...“

3. Лист з 20. IX. 1671 р. „(Початок як в попередньому листі) За присыланіе листа отъ г-на полковника Переяславского, въ которомъ хотя и малая вѣсти, твоей милости челомъ бью; и взявъ время такового достойнаго чина твоей милости желаю, яко и съ г-номъ воеводою достойніх поступковъ, что до прїїзду нашого такового ихъ дѣло отложа, яко и самъ, твоя м-лость, за таковыя ихъ дѣла алые свидѣтелемъ, не батогомъ ихъ, надобно наказати; токмо твоей м-сти прилежно желаю, дабы до моего приїзда, яко поддячей, тако и сіи москали, за доброю и крѣпкою имѣти сторожею. Вѣдомости, какія имѣли бы намъ появитись, скоро объявлю“.

На допиті під „муками“ у Москві Василь Многогрішний пояснив, що піддячий, про якого вгадується в листах, бувним арештований за те, що напився і бив козаків (ч. 147, ст. 783). Ale в листі своему до Полуботка з 13. IX. 1671 Многогрішний дав інше пояснення: це був той піддячий, що ще при Брюховецькому вихвалявся: „Еще и вашихъ кафтановъ, какъ и Сомковыхъ, не закаемся носить“ (натяк на те, що й вони будуть покарані на горло, як і Сомко. Стор. 729).

4. Переклад листа Чигиринського полковника, Єремії Петракінського до Полтавського полковника в 24. III. 1672 такого змісту:

„Милостивий пане полковнику Полтавской, ми вело милостивий пане а брате. Давно есьми приговорили слово съ тобою одинъ одному вѣдомо чинити, чтобы отъ насъ тамъ, а отъ вастъ адѣ ко увѣдомленію было согласному... Нынѣ тогда симъ отзывомъ доброго здоровья и усердно поздравляя, вѣдомо чиню, что у насъ Ханенко любо забвенiemъ своимъ съ недруги В. З. совокупился, но по милости всевышнаго Бога надежду имѣмъ, что не утѣшится съ превратности своей. Твоей м-сти також... вело прошу, изволъ намъ вѣдомо учинити, что тамъ въ вашей сторонѣ творится а найпаче о гетьманѣ Демьянѣ Игнатовичѣ и о всякомъ поведеніи: ибо у насъ о нѣкоторой отмѣнѣ тамошней отчасти носятся слухи (очевидно про державний переворот та увянення гетьмана), чего не имѣмъ за подлинную рѣч, но съ нарочитого счастья тѣшитися купно должны есми: понеже когда одной сторонѣ чтобы имѣло быти неутѣшного, то и другая сторона не можетъ имѣти добра гадѣнія...“ (стор. 738).

Цікаво вказати, що і в цьому листі, досить „вузловато“ написаному, кореспонденти заразі „приговорили слово один одному вѣдомо чинити“, тоб то умовились „къ увѣдомленію согласному“, як і яким способомъ „приховано“, конспіративно вести переписку.

5. Найбільш досконалій зразок „вузловатого“ письма являє наступний лист митрополіта Йосипа Тукальського до полковника Чернігівського, Василя Многогрішного. Цього листа не могли розшифрувати і московські прикази. Тому на допиті у Москві він був зачитаний у двох редакціях — скороченій і повній. Скорочена редакція була зачитана при допиті гетьмана Д. Многогрішного в такому вигляді:

„Гетьману, е. ц. в-ва нынѣшнему родному. Извъ того ж мѣста отзывающемсяу твоей милости, что во всемъ отеческо служити е. м-сти го-

товъ быль, такимъ же словомъ и отвѣта тебѣ давати, нашедъ мѣста въ серцы твоем, что первымъ и пынѣшимъ даромъ обослати мене умолили, благодаренъ пребываю и за присланного коня челомъ бью; а во всякомъ случаѣ подобающемъ долженъ въ сія времена старать. Знаю, что все доброе мнѣ по милости дѣется, не токмо за пастиря имѣшь, чтобы и въ соборѣ митрополитовъ кіевскихъ жиль, желати изволяешь, и аще Господь Богъ поможетъ и е. м-сть брата твоего гетмана изволитъ". (Стор. 781).

Коли бояри запитали Д. Многогрішного, що в цьому листі написано, то гетьман відповів, що то Василь бив чолом, щоб митрополіт розарішив гріх вбивства жінки і дав дозвіл вдруге одружитись. Розрішення було дано під умовою, щоб Василь дав до церкви милостиню. Отож він і дав по коню митр. Тукальському та архієп. Барановичу. А про що саме переписувались Василь з митроп. Тукальським, того він не відає.

Друга, повна редакція була зачитана на допиті Василя Многогрішного такого змісту:

„Не довелось мнѣ противъ сыновнимъ и воалюбленимъ отавуванiemъ милости твоей инако отавывать, только какъ прежде сего вельможному, родному твоей милости изъ того же мѣста отавивающемуся, что во всемъ отеческо служити е. м-сти готовъ быль есмь, такимъ же словомъ и отвѣта тсбъ на листы твоей м-сти давати, которые нашедъ мѣста въ сердици твоїй м-сти и отъ избытка его первымъ и нынѣшимъ даромъ обослати недостойность мене умолили, благодарен пребывающе вѣло твоїй м-сти и за присланного коня челомъ бью, а во всякомъ подобающемъ случаѣ всегда повольностю мою радѣть буду въ сія времена старать. Въ сіє времѧ знаю, что все доброе по милости твоїй мнѣ дѣется, когда неизносного мене, оглашеннаго митрополита не только за пастиря имѣшь, но да быхъ и въ соборѣ митрополитовъ кіевскихъ жиль желати изволяешь. Что же иного показується, токмо что ты съ того града истинный сынъ, а оный тебѣ праведную матерю, который восприемникъ мнѣ знающему? Святымъ кіевскимъ мѣстамъ поклонитися радѣть буду, аще ми милость можетъ брата твоего, гетмана, се изволить". (Стор. 788).

Василь Многогрішний дав таке пояснення: коли він довідався від свого брата, гетьмана, що цар, ніби то дозволив мати вносили в П. Дорошенком, тоді він написав Тукальському, запевняючи його, що одержить Київську митрополію, і послав в подарунок коня. В подяку за це Тукальський прислав цього листа (тамже).

Пояснення обох Многогрішних агідні тільки в одному, що Василь послав в подарунок Тукальському коня, але зовсім не пояснюють інших загадкових, „вуалюватих” фраз в обох редакціях. Не маючи орігіналу листа, годі тепер дати будь яку його розшифровку.

6. Під час допиту зачитано було ще лист, що переслав гетьманові П. Дорошенко в військовим товаришом Ісаєм Андріївнком, та інструкцію, написану „закрытыми словами”. Тексту листа не надруковано. Що ж до інструкції, то зміст Й подано в точці 38 обвинувачуючого акту, складеного обоюним, П. Забілою і генеральними суддями, в такому вигляді:

„Объявить, что выразумѣль изъ словесъ присланного ко мнѣ Исаи Андреева истинное пріятіе къ братской любви е. м. гетмана, и съ тѣхъ причинъ не была наша дружба ни въ чемъ нарушена: такъ ону, хотя и во всѣ предыдущая времена между собою обоихъ странъ нашего краю сохраненіе, для утвержденія того посылаю своего постоянного и вѣры достойного товариша, Семена Тихого, вопрошати: если похочеть е. м. въ таковомъ пріятствѣ пребывать, чтобы быль всякому нашему пріятелю пріятелемъ, а кто похощеть противу насть воевать, то съ нами яко на общего непріятеля посылку давать, и во всемъ часто ссылаясь и тайны

не скрываю, приятелемъ быть. А я объявляю, что взаимно пріятелемъ его приятелямъ, а непріятелемъ его непріятелямъ будемъ и во всякой потребѣ посылокъ давать похожемъ; имъемъ убо таковыхъ себѣ пріятныхъ монарховъ, что много походитъ войска, всегда готовы намъ имъеть обрѣтатись на всякую потребу" (ст. 758—759). Навіть в цьому більш менш рояльсенному тексті нікого не названо і вжито загальних виразів, що їх московські бояри влучно характеризували, як „закрытые слова“.

7. Маємо відомості, що того часу в додаток до конспиративного листування, якого зразки було наведено вище, вживали й ріжких умовлених конспиративних виразів і гасел. На суді над Д. Многогрішим допитували під „мукою“ батуринського отамана Ярему Андрієнка і він дав таке зізнання: „Послав його гетьман Д. Многогрішний до гетьмана П. Дорошенка і в присутності полковника Думитраша-Райча наказав сказати П. Дорошенкові такі слова: „Два купця за один кожух торгуються“. Скажи, наказував гетьман, Дорошенкові так, як я тобі кажу, а вже він зрозумів що воно й до чого“. Коли Андрієнко переказав ці слова П. Дорошенкові, той відповів: „Я розумію, що значить слова: „два за один кожух торгуються“. Судді запитали Д. Многогрішного, що значать ці слова, він одповів, що не пам'ятає. Але після того, як ваяли його на „муку“, ростягли на „диби“ та вдарили 19 разів „кнутом“, Многогрішний зізнав, що слова: „два за один кожух торгуються“ значать: „поляки хочуть забрати Київ, а цар не даб“.

Брак більшої кількості опублікованих документів, особливо орігінальних листів, не дав можливості вповні освітлити цю цікаву сторінку історії України. Документи, що ми подали тут, доводять нам, що за гетьманування Д. Многогрішного як він сам, так і правобережний гетьман П. Дорошенко, старшина і полковники, навіть митрополіт Тукальський при листуванні вживали конспиративного способу: писали „закритими словами“, „коротко“, „вуволовато“, заразні умовленні реченнями та ще й заплутували так, щоб вміст міг зрозуміти лише адресат. Крім того вживали різних умовлених гасел і фраз. Чи вживали тоді шифрів в модерному значенні, трудно сказати, не маючи під рукою орігінальних листів або точних копій. Про вживання правдивого шифру, що звався тоді „циферний ключ“, маються відомості лише з часів гетьманування І. Мазепи.

Вживання конспиративного способу листування було викликано між іншим також потребою заховати тайну листування від московських агентів розвідки, яких чим далі, то все більше плодилось в Україні. А з часу заведення в Україні регулярної пошти (на підставі статті 10 Глухівського договору з Москвою) центральним пунктом поштовим в Україні став Ніжин, куди й присилалась уся кореспонденція з України. Тут П. перебірав воєвода Ржевський і висилав до Москви, і розуміється перечитував (Акты ЮЗР, IV, ч. 5, ст. 28). Крім того, як видно з так званих „вѣстовыхъ писемъ“, всякі листи, що посылались, були копійовані або з них робились витяги і посылались до Москви. При таких умовах природно було, що в Україні у важливих справах, що вимагали тайни, вживали конспиративного способу листування.

Дмитро Дорошенко.

Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665—1666).^{*)}

I.

Проголошення Дорошенка гетьманом Правобережної України. Боротьба з Дрогденком. Опанування Брацлавщини. Зносини з Польщею. Звільнення Йосифа Тукальського і Юрія Хмельницького з польського полону. Справа польських залог по фортецях на Україні. Старшинська рада в Чигирині підтверджує Дорошенка на гетьманстві. Генеральна рада в Лисянці.

Коротке гетьманування Степана Опари скінчилось для нього дуже трагічно: татари, які його підтримували, самі ж його і скинули, порозумівшись з начальнюком польської залоги в Білій Церкві, генерал-майором Стакурським. Вони виманили Опару 18 серпня 1665 під Богуславом з його табору до себе, заарештували, а козакам запропонували в гетьмани Петра Дорошенка, що був при Опарі за генерального обозного. Козаки волею неволею мусіли прийняти Дорошенка, присягли з його наказу королеві й ханові та й розбрехлися хто-куди. Так доносив наказний Брюховецького, Переяславський полковник Данило Брмоленко в листі з 28.VIII. 1665. до московського воєводи у Київі князя Львова, на підставі відомостей, добутих від „яаків“.¹⁾

Пізніці реляції майже нічого не додають до цих відомостей. Самовідець оповідає загально те саме: „Видячи татаре нестатокъ Опаринъ, а Дорошенко, который перше биль осауломъ при Тетерѣ, туть же будучи и при Опарѣ, старался о гетманство и солтана приедналь; которого руку солтана з Ордою держучи, призвавши Опару до себе в старшиною казацъ Опару взяти, а Дорошенка даль гетманомъ козакамъ“.²⁾ Трохи далі Самовідець додав, що Дорошенка „барзо Орда слухала, поневажъ и гетманомъ настановила“.³⁾ Те саме, тільки коротше, оповідає і Грабянка;⁴⁾ про татарське настановлення Дорошенка говорять коротко, повторюючи один за другим: „Чернігівський Літопис“,⁵⁾ Лизогубівський, „Краткое лѣтоизобразительное лѣтописаніе“,⁶⁾ „Краткая Лѣтопись Малая Россія“⁷⁾ і

^{*)} Цей нарис є розділом з моєї більшої праці про Петра Дорошенка. Не маючи змоги видрукувати І поки що в цілості, оголошу другом цю частину, яка подає деякі нові, досі ще не опубліковані відомості про початок гетьманування Дорошенка.

Автор.

¹⁾ Акти Ю. и З. Россії V, 308.

²⁾ Лѣтопись Самовідеца 1878, ст. 89.

³⁾ Лѣтопись Самовідеца, 92.

⁴⁾ Лѣтопись Грабянки 1854, 189.

⁵⁾ Н. Білозерський, Южно-русскія лѣтописи, Київ 1856, ст. 31 і „Кіев. Старина“ 1890, V, 84.

⁶⁾ Н. Білозерський, 76.

⁷⁾ В. Рубань, Краткая Лѣтопись Малая Россія, СПБ 1777, ст. 90.

Рігельман.⁹) В *Theatrum Europaicum*¹⁰ подано так само коротко: „Ката-
мат Murza an des abgeschaften Tetera Stelle über die Cosacken Doroszen-
ko zum Feldherrn gesetzt.¹¹)

Як писав Ракушка 28. IX. 1665. до Бруховецького, Дорошенко, задо-
вольнивши мура подарунками, випрохав у них Опари в його дорадниками
та й одіслав їх усіх до короля, „щоб готовили Дорошенкові місце в ляць-
кій тюрмі”, додає він алісно.¹²) Беручи на увагу реляції Стакурського та
инші звістки про арешт Опари,¹³) можна з певністю твердити, що голов-
справцем загибелі Опари був як раз Стакурський; очевидччи, було напе-
ред умовлено і з самим Дорошенком, що він має дістати булаву. Що тор-
кався оповідань і реляцій як Ракушки (він же і Самовідець) так і
Ермоленка, то не треба забувати, що обов'є ставились до Дорошенка воро-
же, та й відомості, добуті від „язиків” за допомогою, як то було в зви-
чаю, тортур, не завжди були точні.

Та проте ніяк не можна заперечити, що татарська поміч відіграла
при настановленні Дорошенка гетьманом коли не рішаючу, то в усікім разі
дуже важну роль. Вона дала йому необхідну на перших порах поміч і опо-
ру супроти ріжних непевних елементів серед ванаархізованої козаччини. Це
„обраний від татар” потім не раз ставився Дорошенкові як докір з боку
його неприхильників: докоряли за це йому коваки на раді в Лисянці в
лютому 1666 року;¹⁴) докоряв йому „татарським обранням” в 1668 сам
татарський становленник Суховій;¹⁵) докоряла йому за це саме в 1671 році
Ханенкова старшина.¹⁶) Докоряв у 1673 році й гетьман Самойлович, ка-
жучи, що, мовляв, Дорошенко погубив Степана Опари, вибраного військом
замість Тетері, і „сам зробився гетьманом насильством, за допомогою Орди,
а не вільними голосами”.¹⁷) Сам Дорошенко заперечував своє „татарське
обраний” і в своїй „Інформації”, даній Петрановському, висланому 18 січня
1666 року в Чигирин до короля, писав: „мене не мурали на цей щоден-
ний тягар (себ-то на гетьманський уряд) обірали, але згодними голосами
полковники, сотники, осавули й чернь”.¹⁸)

Ці слова — про вибір усім військом — стоять у згоді з тим, що
оповідав Величко про початок гетьманування Дорошенка, а саме: „полков-
ники тогобочні и іншя старшина, увидѣвши же Гетмана ихъ Тетери по-
вороту къ нимъ нѣть, и не анаючи, где подѣлся, отехавши въ Полщу, и
же Гетманъ козацкій Бруховецкій на Москву отехалъ, а зъ Москвы по-
вернувшись, жеби не привезъ имъ якого несмачного гостинця; зехалися
въ Чигринъ о Покрову Присвятої Дѣви Богородици, и учинивши тамъ
раду, нарекли на оной Гетманомъ Петра Дорошенка, полковника тогда
черкаскаго, и вручили ему въ досмотръ, до далшого разсмотрѣнія, пра-
вленіе и всѣ Гетманскіи тогобочніи войсковіи и гражданскіи дѣла; а со-
вершенное на гетманствѣ томъ его Дорошенка потверждение отложили до
валного у Чигиринъ засуду пришлого Рождественского и Богоявленского”.¹⁹)

Є певні підстави думати, що ще перед цим зіздом, як що він відбувся

⁹) А. Ригельманъ, *Лѣтопись повѣств. о Малой Россіи*, М. 1847, II, 78—79.

¹⁰) *Theatrum Europaicum*, X, 209.

¹¹) Акти Ю. и З. Росії, VI, 85.

¹²) Дав. нашу статтю: „Степан Опара” в „Працях Україн. Істор.-Філол. Т-ва в
Празі” т. II, Прага 1939, ст. 36—40.

¹³) Праці Комісії україн. права, Київ 1929, т. VI, ст. 388 і т. VII, 291—292.

¹⁴) Акти Ю. и З. Р. т. VII, 103.

¹⁵) Archiwum Zamojskich, kod. 1807, л. 129.

¹⁶) Соловьевъ С., Исторія Россіи, т. XII, ст. 461.

¹⁷) Архів Красінських, код. 4025, л. 60.

¹⁸) Величко, *Лѣтопись II*, 89—90. Версію Величка праймає Й. Т. Корzon, Dola i
niedola Sobieskiego II, 327.

дійсно так, як оповідає Величко, пишучи про них яких пів-сотні літ піаніще, — було оформлено вибір Дорошенка, та що він був виананий на гетьманськім уряді в очах своїх і чужих. Так, у згаданій вже реляції білоцерківського коменданта Стакурського з дня 15. IX. 1665, собою за два тижні до Покрова, коли за Величком відбулася старшинська рада в Чигирині, читаемо: „по тім як скинуто і взято Опару, наступив на гетьманство пан Дорошенко, людина велими доброзичлива і вірна, котрого військо прийняло дуже охоче і слухає. Цей пан, теперішній гетьман, дуже добре веде свої справи і часто зноситься зі мною листами, нічого не чинячи без моєї ради”.¹⁸⁾ Істнує ще один доказ, що Дорошенка уважано гетьманом ще перед радою 1 жовтня 1665 року, а саме — виданий ним 11. IX. 1665 у Чигирині універсал шляхтичеві Гаврилу Ясліковському з підтвердженням права на володіння селом Кучеровкою аж на другому кінці України, за Глуховом, на самій граници в Московщину;¹⁹⁾ хоч це було властиво лише підтвердженням того, що Ясліковський мав грамоти на Кучеровку від короля Володислава IV і від гетьмана Б. Хмельницького, які загинули під час спалення Черкас Бруховецьким, але це показує, що вже 11. IX. 1665 Дорошенко урядував у Чигирині як гетьман.

Але на той час бути вибраним чи виананим за гетьмана означало ще дуже мало: треба було фактично опанувати територію правобережної України, ситуація якої була дуже скомплікована. В руках у Дорошенка були лише Чигирин, Лисянка, Умань і менші міста до Корсуня на півночі. В самім Чигирині стояла польська залога, так само як в Білій Церкві, Корсуні, Паволочі. В Каневі трималася валога Бруховецького. Брацлавщина була в руках полковників Дроаденка і Думітрашика, які держалися московської орієнтації і зносились з наказним Бруховецького Єрмоленком, що сидів у Переяславі. На півночі, в Мотовиловці й на київському Полісці, власів Децик, що також тримався московської орієнтації. Того „многолюдства“, яке було при Оpari,²⁰⁾ при Дорошенку на первих порах не було: багато козаків розійшлося по домах. Цілі відділи переходили на бік його ворогів, як наприклад ті 200 козаків, що з своїми сотниками й прапорами прийшли до Єрмоленка 29. VIII. 1665.²¹⁾ Приблизно тоді ж полковник Овруцький Децик доносив київському воєводі князю Львову, що „війська козацького при Дорошенку немає й тисячі, всі від цього тікають, дождаючи й собі тоді привільності від Орди, що була при Оpari; всі кажуть: Дорошенко ходить в Ордою, а в городів козаки до Дорошенка не йдуть і повамикалися.“²²⁾ Опорою Дорошенка була Орда та ще, як побачимо, польська поміч, головно з Білою Церквою.

Не вважаючи на свої досить малі сили, Дорошенко виступив перш за все проти Дрозда, який і сам мав аспірації до гетьманства. Василь Дрозд або Дроаденко у перше появляється в 1654 р., як отаман села Ольшанського Ніжинського полку.²³⁾ В 1656 році він був сотником в полку Івана Нечая на Білорусі. Пізніше перебрався на Подніпров'я і тут зібрав ватагу, а якою воював на всі сторони.²⁴⁾ Був це, як слушно каже Н. Петровський, „тип військового авантурника-кондотієра“.²⁵⁾ Військо цього кондотієра виросло до 20.000, навіть до 40.000 людей. В тім числі згадують

¹⁸⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 30.

¹⁹⁾ Ф. Уманець, Гетманъ Мазева, СПБ, 1897, ст. 425—427.

²⁰⁾ Акти V, 306.

²¹⁾ Акти VI, 26.

²²⁾ Акти V, 306.

²³⁾ Акти X, 824.

²⁴⁾ Ів. Крицкевич, Серби в укр. війську, „Записки“, т. 119, Львів 1920, ст. 88—89.

²⁵⁾ Петровський, Змова Децика, ст. 36.

4000 сербів і 10.000 волохів. З тим військом Дроад побив Тетерю й засів у Брацлаві, як «полковник Брацлавський». Під ним служило ще троє таких же авантурників як він, що йменували себе полковниками: сербин Думітрашко Райча, грек Кость Мигалевський і ще якийсь Евтихій; в імені їх всіх Дроад писав 21.VIII. 1665. з Брацлава до київського воєводи Львова, що хоч вони й не присягали цареві, але готові за його вмерти.²⁶⁾ Цей Дроад напав розбійницьким способом на Домну Розанду, вдову по Тимошеві Хмельницькому, в Рацкові, пограбував її скарби, а її саму ка-зав бити.²⁷⁾ Домна Розанда жила іще в 1666 році й не була замордованана Дроадом, як пише Й. Ролле,²⁸⁾ принаймні в своєму листі до Стакурського в дня 10.VI. 1666. Дорошенко подає, що „пані Домна пише, що з Порти йде новий господар, а теперішній Дука зовсім вутуговану поїхав до Стамбула.²⁹⁾ Господар Григорій Дука дійсно був скинутий в маю 1666 року.

Вже 26.VIII. 1665. Єрмоленко доносив князю Львову, що Дорошенко азгау після проголошення його гетьманом вирушив зі Лисянки на Буків, а з Букова на Брацлавщину проти Дроада.³⁰⁾ В слідуючім своїм листі він уже дав картину боєвих дій. Перебіжчики в Дорошенкового війська доносили йому, що Дорошенко став табором під Івангородом, звідки вислав підізд до містечка Кублича над Бугом. Дроад вийшов сам з Кублича в усім своєму військом, якого раховано аж на 40.000, і розбив цей підізд, уявши більш сотні татар у полон.³¹⁾ Але мусів уступити перед самим Дорошенком до Брацлава, де той і обложив його. При Дорошенку було, як показували полонені язики, коло 40.000 Орди і козаків, кінних та піхоти, 20.000. Стакурський прислав йому 500 драгунів з Білої Церкви. Облога затяглася по одним відомостям на 20 днів,³²⁾ по другим на 6 тижнів.³³⁾ Провадилася вона згідно з усіма правилами військового мистецтва; роблено штурми, обложенці відповідали вилазками; німці з Білої Церкви одвели воду, щоб швидче змусити обложенців до капітуляції.³⁴⁾ А тим часом татари розпустили свої загони аж до Полісся й забирали людей у неволю.³⁵⁾ Нарешті Дроад не витримав голоду і здався на прикінці жовтня, але не Дорошенкові, тільки Орді.³⁶⁾ Він дістався в полон мурі Камамбету разом з жінкою й дітьми. Дорошенко, здобувши Брацлав, пішов до Рацкова, де були закопані скарби Домни Розанди, пограбовані Дроадом. Він забрав собі ті скарби і дав з них 30.000 золотих Камамбету, а той відав йому Дроада в жінкою. Дорошенко одіслав їх до Чигирина.³⁷⁾ Злопачатку він не робив Дроадові нічого злого і на домагання з польського боку про його видачу відписував, що не може того зробити, бо ваяв Дроада „на своє сумління“, а крім того тому, що на його бік перейшли деякі Дроадові полки і тепер, коли вони почують про арешт Дроада, то зараз же збунтуються. Через те він і не може видати того „брацлавського пташка“.³⁸⁾ Однаке за деякий час Дорошенко таки казав Дроада розстріляти

²⁶⁾ Акты V, 307.

²⁷⁾ Акты V, 264.

²⁸⁾ Dr. Antoni J., Kobiety na dworze Czerniakowskim, „Biblioteka Warszawska“ 1893, kn. IX, ст. 441, також Sylwetki histor., seria VIII, 311—314.

²⁹⁾ Biblioteka Narodowa J. Piłsudskiego, kod. 135, л. 98.

³⁰⁾ Акты V, 308.

³¹⁾ Акты VI, 27.

³²⁾ Акты VI, 37.

³³⁾ Акты VI, 44.

³⁴⁾ Акты VI, 45.

³⁵⁾ Акты VI, 29, 34.

³⁶⁾ Акты VI, 61; Петровський, Нариси з Історії України, Ніжин 1930, ст. 280.

³⁷⁾ Акты VI, 62—63.

³⁸⁾ Архів Красін., код. 4025, лл. 56 і 60.

за те, як оповідає Величко, що він зробив спробу втісти до Бруховецького, викравши у Дорошенка гетьманську булаву — за допомогою підкупленого сердюка.⁴¹⁾ Син Дроаденка Василь жив у 1707—1708 роках в Ясах, а перед тим служив у короля Станіслава Лещинського. Він брав участь в організації доноса царю Петру I на Мазепу.⁴²⁾

Міста Ладижин, Кальник, Немирів вдалися Дорошенку.⁴³⁾ В Ладижині міщане вдали йому місто, а начальника аалоги Царя, разом з старшиною, видали татарам, ті ж відіслали Царя разом з Опорою до Польщі, де король наказав вбити його на палю за те, що він дівчі тікав.⁴⁴⁾ Полковник Мельник здав Кальник добровільно. На бік Дорошенка перейшов з своєю ріжноплеменною ватагою Костянтин Мигалевський, що йменував себе полковником Подільським. Він оповідав пізніше у Могилеві, ніби то він був виданий Дорошенкові могилівськими міщанами, пробув у Дорошенка в полоні два тижні, потім утік, зібрав військо і бився з Дорошенком на Росаві.⁴⁵⁾ В дійсності було, вдається, зовсім не так. „Полк“ Мигалевського складався з самих розбішак, і на його „піхоту“ дуже скаржився Дорошенко в листі до Стакурського 10. VI. 1666. на передодні зради Мигалевського.⁴⁶⁾ Тільки Думітрашкові Райчі пощастило вирнатись від Дорошенка й прибути з своєю ватагою в 500 душ усякого гультайства до Канева. Звідти він перейшов до Переяслава й став на царську службу.⁴⁷⁾

Овруцький полковник Децик, який теж мріяв про якусь провідну роль, по тому як не вдалася якась його амова проти Бруховецького, покинув самовільно в кінці жовтня Мотовиловку і рушив 29. X. 1665. з своїм полком до Києва.⁴⁸⁾ Це дуже стурбовало московський уряд і представників Бруховецького (який саме тоді перебував у Москві), бо зараз же по його відході заняли Мотовиловку поляки в Білої Церкви. Децик був заарештований, одісланий до Москви, авідки помандрував на Сибір.

На початку падолиста 1665 р. вся правобережна Україна була вже очищена від прихильників Москви — за винятком лише одного Канева. Разом із тим були усунені й ріжні претенденти до булави: Опара, Дроад, Децик. Тепер Дорошенко міг повернутись до Чигирина й заняться організацією війська та управи обширним краєм. Треба було засувати й оформити свої відносини до центральної польської влади, себто до короля. Ми бачимо, що ще в часі кампанії Дорошенко пише 23. X. 1665. „з табору“ листа до Полтавського полковника, до сотників і до цілого полку, де запевняє їх, що він дбає тільки за спокій „запланованої отчизни“ та за вольності військові й умовляє їх піддатися за прикладом Дроада і Децика під руку польського короля, не покладаючись на ненадійну й облудну поміч Москви, загрожуючи, що в противному разі оберне проти них татар-

⁴¹⁾ Акты VII, 185; Величко II, 185—136. 20. II. 1666. Дроад ще був живий і навіть брав участь в раді, див. Праці ком. укр. права, VIII, ст. 28.

⁴²⁾ Костомаровъ VI, 573.

⁴³⁾ Акты VI, 38.

⁴⁴⁾ Kochowski, Climacter III, Liber IV, ст. 195—196.

⁴⁵⁾ Акты VI, 167.

⁴⁶⁾ Biblioteka Narodowa Piłsudskiego, kod. 135, л. 98.

⁴⁷⁾ Акты VI, 166—167.

⁴⁸⁾ Децик був один з ватажків - авантурників того ж типу, що й Дроад або Думітрашко. Його Овруцький полк, як слухно каже Петровський, слід розуміти як одиницю військову, а не міськovo-територіальну. Його „амова“ виявилася в надісланні на початок серпня 1665 р. листа до Дроада, в якому він підбурював Дроада проти Бруховецького й подав думку скликати раду на Росаві для вибору нового гетьмана; цей лист знайшов у Москві. Архів М-ва Закорд. Справ проф. Н. Петровський і опублікував у своїй розвідці „Змова Децика. До історії класової боротьби на Україні в XVII столітті“, Ніжин 1932.

ські й польські сили.⁴⁷⁾ Це був лише початок акції, яка мала прихилити під рефігмент Дорошенка й Україну лівобережну.

Тимчасом розпочинаються вносини з королем. 20. XI. 1665. Дорошенко висилає два листи з Умані. Невідомо, чи це перше його авертання до короля; можливо, що це було вже вдруге, бо в „Інформації”, даній послам 26. XI. 1665., говориться про „перших, других і теперішніх послів”. В першім з уманських листів висловлюється просьба, щоб король наказав своїй канцелярії видати приватні або одкриті листи до Запорожського Кошу, щоб заохотити запорожців до підданства. Так само і на лівий берег Дніпра в ріжні полки були б потрібні „бланкети”, які можна б розсилати вже в Чигирин. Також просить видати привілей на вибрання „української індукти”, з огляду на великі видатки, особливо на піхоту, та щоб „превидії”, себ-то залоги в Чигирині та Білій Церкві не накладали руку на цю індукту⁴⁸⁾.

В другому листі Дорошенко, згадавши про привернення до підданства королеві Подістрянини й Побужка, старанням своїм і всього Війська, просить про уконтентування Війська Запорожського в усіх його потребах, для чого найкраще було б прислати яких поважніших кімісарів, щоб вони вислухали побажання Війська. А поки що просить про увільнення від обов'язку постачання залоги, що дуже тяжко робить в так спустошенному краю, тим більше, що тут „на горизонті українському” явні суть васлути Війська перед королем — ота маса забитих, поранених, що проливали кров за достоїнство короля й за цілість Річи-Посполитої. Крім того просить про увільнення митрополита Йосифа Тукальського, Юрія Хмельницького й Григорія Гуляницького.⁴⁹⁾

Про їх увільнення клопотався ще Тетеря, нагадуючи про це мало не в кожному листі до короля з 1665 року,⁵⁰⁾ а також київська шляхта — в своїй інструкції депутатам на сейм 1665 року.⁵¹⁾ В. Айнгорн на основі документу в Московського Архіву Юстиції (Столбци Малорос. Приказа № 5872) каже, що Дорошенко добивався увільнення м. Тукальського так само як і Юрія Хмельницького⁵²⁾ також за посередництвом кримського хана.

Днів за шість після згаданого вище листа — новий лист, вже в Чигирин, в датою 26. XI. 1665, висланий через послів, які дістали „Інформацію” від гетьмана, теж в датою 26. XI. В листі згадувє Дорошенко королеві про всі свої послуги ще в часів перед гетьманством, поки ще він „за вгодою, волею й радою” всього Війська Запорожського не став його воїдем і „щоденним невільником”. Далі слідує просьба про звільнення від обов'язку давати провіант для залоги; як би хоч одна чигиринська залога була виведена, це зробило б дуже гарне враження і на Задніпров'я. Пригадуючи, що за його антецесорів завжди вибирались на військо індукта і коморне, Дорошенко просить про видачу йому відповідного привілею, бо тепер і те і друге побирає комендант Білої Церкви; так само прибутики в чигиринського староства, які завжди йшли на гетьманську булаву, тепер вибирає комендант чигиринський.⁵³⁾

В „Інформації” повторюються ті самі просьби. Дорошенко просить,

⁴⁷⁾ Акты VI, 50—51.

⁴⁸⁾ Арх. Красн. 4025, л. 45.

⁴⁹⁾ Арх. Красн. 4025, л. 46.

⁵⁰⁾ Архів Красинських, код. 4025, лл. 4, 12, 18.

⁵¹⁾ Аризъ Юго-Западной Россіи ч. II, т. 2, ст. 180.

⁵²⁾ В. Эйнгорн, Сношемія малорос. духовенства съ московскимъ правительствомъ, М. 1899, ст. 320—321.

⁵³⁾ Архів Красинських, код. 4025, л. 47.

щоб його піхота, розложена на зимових кватирах на Забужжу й Подністров'ю, не заанавала перешкод від військ коронних; щоб жовніри залог не кривдили населення, що робить дуже погане враження на населення Наддніпрянщини; щоб вивести чигиринську залогу, і без якої вдалося оборонити місто від Бруховецького; знову просьба за індукту й доходи з староства чигиринського; знову ж друга просьба за митрополита Тукальського, Ю. Хмельницького й Гуляницького; також просьба поклопотатись про звільнення з московської неволі рідних братів гетьмана (очевидно Андрія і Григорія). Пригадується про потребу листів до запорожців і при- силки хоча б десятка бланкетів для Задніпров'я.⁵⁴⁾

В кінці 1665 р. прийшли до Чигирина листи від короля (на жаль, вони, скільки знаємо, не збереглися навіть в копії). Дорошенко посылав на новий рік відповідь (1 січня 1666) разом з окремою „Інструкцією“ послам, яка б січня вже була віддана у Варшаві, так само як і лист. В тім листі він дякує королеві за ласку, пригадує, як то його батьки по трудах заживали спокою, а він нещасливий, „не маючи, де голови приклонити, мусить рад-не-рад залишатись до часу невільником тої функції, носячи титул гетьмана запорожського, і то лиш за-для того, щоб військо не залишилось без голови і не пішло в ростіч; одже залишаючись на цім клоупотливім уряді, мусить що-дня проливати шіт на услугах короля“; далі пригадує свої давні услуги, ще перед літами на Задніпров'ю, на Забужжу, на Подністров'ю, в нагороду за які має самий лише клоуп і ущербок своєму здоровлю й маєтку; просить про звільнення від обов'язку провіянувати польські залоги, що дуже тяжко робити в зруйнованій Україні, тримаючи в той же час ковацьке військо на поготові понад Дніпром; грозить, що коли король не звільнить його від цього тяжкого обов'язку, то він муситиме скласти в себе на раді гетьманський уряд. Військова скарбниця зовсім вичерпана аж до „останнього обола“, так що нема чим прожити. Повідомляє, що не може ніяк прислати „брацлавського пташка“ (очевидно — Дроада), щоб не викликати розрухів серед колишніх його полків; нарешті просить поклопотатись перед московським урядом про визволення його братів (Андрія і Григорія) з московської неволі.⁵⁵⁾ До речі: про звільнення Григорія Дорошенка клоупався ще Юрій Хмельницький, як видно з його інструкції своїм послам до короля в 13. III. 1662. Піаніще про це саме стався і Тетеря, доручаючи в своїй інструкції Гуляницькому 27. I. 1663. поклопотатись про це перед королем.⁵⁶⁾

Аналогічні побажання виложені Дорошенком і в його інструкції, за його підписом і печаткою. В ній він просить короля про підтвердження вольностей Війська Запорожського, про висилку комісарів для „уконтентування“ Війська, про звільнення України на один рік від жовнірських стацій і провіянування фортець. В окремому пункті виложено просьбу про звільнення митрополита Йосифа Тукальського, о. Хмельницького і Гуляницького в мальборгські фортеці. Так само і про інтервенцію перед московським царем в справі увільнення братів гетьмана. Особливо ж просить про скоріший відпуск посланого недавно осавула Пилия.⁵⁷⁾ В приписі до інструкції Дорошенко просить вислати приватні або відкриті королівські листи на Запорожка і на лівий берег Дніпра та про привileй на українську індукту, а огляду на великі видатки, особливо на ранених та

⁵⁴⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 48.

⁵⁵⁾ Архів Чарторийських, код. 402, л. 417.

⁵⁶⁾ Архів Чарторийських, код. 402, л. 469—476.

⁵⁷⁾ Дем'ян Пилий привіз Опіру до королівського обозу.

хворих. Підкреслює, що за останніх воєнних подій набралася неалічена сила поранених, до яких потрібно особливої королівської ласки.³³⁾

На цю інструкцію мавмо проект відповіді, виготовлений королівською канцелярією 5. II. 1665, і правдоподібно дорученої Дорошенковим послам. Король, читавши в ній, як і завжди, з вдячністю приймає заяви вірного підданства Війська Запорожського і „u godzonego Hetmana tegaznieszego“ (цікаво, що в цілій відповіді Дорошенко ніде не наваний по імені), обіцяє заховувати в силі військові вольності й розширяти їх, аби лише Бог дав, щоб „ті провінції цілком звільнити з ворожої посесії“, коло чого король має пильне старання; обіцяє прислати комісарів, але вже по сесії сейму, до якої й ця справа належить. Нехай жс і Військо Запорожське пришло своїх послів на той сейм.

Король дуже хотів би, щоб не тільки на один рік, але й на уесь час Україна була вільна від жовнірських стацій, але ж ворог має провінції в своїй владі й держить по містах залоги, одже треба, щоб королівські війська, коли не всі, то хоч частина їх, застались там для одсічи ворогам. Але ж ті залоги не можуть жити самим повітрям, а щоб привозити провіант з оцих тут країв, то це річ зовсім неподобна. Одже нема ніякого обтяження, коли годувати ці залоги, бо де люди працюють, там повинні й хліб істи, застуючись на такій службі. Та й сама провінція не така вже вбога, щоб не могла прогодувати тих людей. Король певен, що теперішній гетьман приложить того старання.

Отця Тукальського, єпископа білоруського, й отця Хмельницького, які перебували до цього часу і не у вязниці, і не в кайданах,³⁴⁾ король наказав відпустити на свободу. Те саме зробить незабаром і з паном Гулянищким, котрого давні заслуги завиди востаною у короля в решпекті. Не він жадним вязнем і живе на вільному помешканні, а в близькому часі буде для заспокоєння того краю зовсім відлущений а королівського наказу.

Король охоче приймає просябу тесперішнього пана гетьмана в справі звільнення його братів з неволі й обіцяє це зробити, як тільки почнуться пертрактації з московським царем, а це має наступити вже в перших днях місяця лютого. Цю справу буде доручено комісарам. Інтереси поранених і покалічених в останній війні козаків король ласково бере до уваги, але тому що в інструкції од Війська цей пункт висловлений неясно — в чим би мала виявитися королівська опіка, то королівська канцелярія просить докладніших відомостей в цій справі.³⁵⁾

18. січня 1666 р., себ-то всього яких два тижні по висланні згаданої інструкції, висилається до короля нова „інформація“. Везе Й надворний ротмістр Ярема Петрановський.³⁶⁾ В ній повторюється, що Дорошенко ваяв на себе „тягар гетьманства“ без агоди і доаволу короля та й носив цей титул лиш через те, що бачив „imminentem cladem i wielką ruinę sa-łej Ukrainy“ і боявся, щоб військо, валишивши після Опари без голови,

³³⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 57.

³⁴⁾ Митрополит Йосиф Тукальський і архімандрит Юрій Гедеон Хмельницький ще 29. XI. 1665 склали, „стоячи на вколюшках і поклавши два пальці на хрест“, присягу в тім, що вони будуть вірні Польщі й не матимуть зносин з ІІ ворогами, особливо з бунтівниками, ребеліопитами, москлями, козаками, й будуть слухати гетьмана Тетрю, живучи там, де він Ім вкаже. Підписалися: grzesznik Joseph Nielubowicz-Tukalski і grzesznik Gedeon Chmielnicki. Оригінал в Arch. głów., działy XXVII, karton 42, Nr. 112. Коня в Архіві Чарторийських у Кракові, код. 612, Nr. 18, лл. 481—482.

³⁵⁾ Арх. Чарторийських 402, Nr. 41, лл. 611—614.

³⁶⁾ Ярема Петрановський, заможний шляхтич з Барської околиці, вислужений в короній війську (за що дістав ряд маєтностей на Київщині, Брацлавщині й навіть на Лівобережжу) вступив на службу до Дорошенка і став одним з найкращих його полковників та дипломатів. Див. про нього у Липківського в „Z dziejów Ukrainy“, Kraków 1912, ст. 266 і 278.

не роасипалось, та щоб не повстали великі бунти по містах та містечках. Запевнюють, що на гетьманство вибрали його не мураї, а ціле Військо Запорожське, яке буде й суплікувати на сейм до короля. З ханом не ведеться жадної конспірації на шкоду Річи-Посполитої, але за для добра батьківщини ведуться листовні зносини в справі збереження вважного миру; ханові посилається поміч, так як і він з свого боку таку поміч „для спільної роботи“ уділяв королеві. Словіщається, що поза Бугом і понад Дніпром розміщено серденятські полки, щоб вони були пересторогою від степу й Запорожжя та щоб знову не вибухла якась ребелія, що „*Integ barbaros n'ie nowina*“. Знову пояснюється, що не може прислати „*apiscillum Bractaviensem*“, бо вяв його на своє сумління, тим більше, що Дрозд (бо це про його мова) присягнув на вірне піданство королеві. От може згодом буде прислано його на сейм, коли туди поїдуть послі від Війська.

З залогами українськими (в Білій Церкві, Корсуні й Чигирині) сяк-так дає собі раду, хоч трудно добувати провіант на аубонілій, винищений Україні. Знову просьба за братів, що сидять у московській неволі. Повідомляє, що від бувшого коронного маршала Любомирського не мав жадних листів і взагалі не мав жадних устних конференцій з ним.⁶²⁾ Посилає листи хана, до його і до всього Війська Запорожського писані, а також від ново учненого в московській столиці боярина Бруховецького, якими він баламутить простий люд і нахиляє до себе.⁶³⁾

Щоб пояснити, чому справа українських фортець і польських в них залог стояла майже в осередку листування між Дорошенком і правителством Річи Посполитої, треба сказати про них кілька слів, спираючись на відомості, які подавалися про ті фортеці як в польського, так і в московського (за посередництвом українців) боку. Фортеці були побудовані в 1664 році заходами Стефана Чарнецького.⁶⁴⁾ Коли в 1665 році весною коронне польське військо вийшло з України, в цих фортецях полищено залоги; комендантом головної в них, в Білій Церкві, був генерал-майор Ян Стакурський.⁶⁵⁾ Автор *Relacji podróży po Ukrainie*, представлена 29. IV. 1665, королю у Варшаві, каже, що ця фортеця була добре забезпечена величними запасами: проянітом, порохом, селітою, гарматами, криницями а водою, й живностю на пів-року.⁶⁶⁾ Сам Стакурський писав 15. IX. 1665, до канцлера Пражмовського, що його „ефективи“ разом з офіцерами складають 2000 людей — мається на увазі коронне військо.⁶⁷⁾ Серед офіцерів було чимало німців; в них Стакурський найчастіше згадує в своїх реляціях *Treig'a*, *Firsch'a*, *Löbell'я*, з яких останній в 1667 році сам став комендантом Білої Церкви. Okрім залоги з жовнірів, комендант мав у своїм розпорядженні охотничьий полк Сердені, т. ав. серденят, козаків Білоцерківського полку, на чолі яких стояв полковник Самійло Фридрикевич, лояльність котрого Стакурський часто підкреслював і клопотався про наділення його маєтностями,⁶⁸⁾ і нарешті — Орда. Число II бувало ріжне:

⁶²⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 60.

⁶³⁾ Саме в той час точилася боротьба між королем і Любомирським, який ставався притягнути на свій бік і козаків. Він мав багато прихильників, м. вн. Грушу, що седів у Полонному. Див. Krupowicz, *Zbiór dyplomatów*, 1858, ст. 132—133.

⁶⁴⁾ *Pamiętniki Eosia*, Kraków 1858, ст. 79.

⁶⁵⁾ Стакурський був р. 1660 комендантом Грудайлівським, 1661 став полковником півшого полку, в 1665—67 був комендантом Б. Церкви, помер р. 1669. Див. Ed. Rulikowski, *Jan Stachorski, „Dziennik Warszawski“* 1855, NN 257, 258, 260 і 262,

⁶⁶⁾ M. Krupowicz, *Zbiór dyplomatów rzadowych i aktów prywatnych*, Wilno 1858, ст. 132—139.

⁶⁷⁾ Арх. Красінських, код. 4025, л. 30.

⁶⁸⁾ Арх. Красінських, код. 4025, л. 18.

з листа Стакурського до канцлера Пражмовського з 15. VIII. 1665., що ІІ було 3000,⁶⁹⁾ пізніше (під кінець 1665 р.) тільки 2400.⁷⁰⁾

Половині й явики, яких розпитували московські воєводи на місці Й у Москві, давали щодо числа залоги такі відомості: за відомостями обох полонених драгунів з Білої Церкви, присланих Єрмоленком до Москви,⁷¹⁾ у фортеці було 30 гармат королівських, що з ними король ходив у поход на Україну, 20 білоцерківських, 6 „верхових“; З погреба пороху й багато всякої амуніції й припасу. Знов же явики, захоплені в Мотовиловці, показували, що в Білій Церкві кінноти і піхоти було 3000 людей, та ще татар 2400.⁷²⁾ Пізніше в листі з дня 28. II. 1666. Стакурський подавав, що в Білій Церкві разом з Корсунем 2000 людей.⁷³⁾ Та хоч явики показували, що у фортеці багато запасів, але всі реляції Стакурського до короля, до канцлера та до інших високих достойників переповнені скаргами й жалюми на брак проявлену й грошей.

Комендант Білої Церкви був головним начальником усіх інших залог: Чигиринської, Корсунської й Павлоцької. Фортеця в Чигирині з її верхнім та нижнім замками була обсаджена польською залогою в 1664 році. Комендантом Й був від початку Михайло Жебровський, дуже енергійна людина, що брав піаніще участь в кампанії 1670—73 років і в р. 1676 поляг в бою під Журавним, маючи вже ранг генерал-майора.⁷⁴⁾ Залога Чигиринської залоги було дуже трудне. Дорошенко дуже скупо Й провіянтував, попросту „виживаючи“ в Чигирині, так що люди десятками покидали службу і роабігалися. В своїх листах, перехоплених коааками Бруховецького, Жебровський скаржився Стакурському (15. VII. 1666.), що за три тижні він загубив чотири роти. Так само і в другому листі він нарікає, що люди тікають „по цілій роті“. ⁷⁵⁾ В своїм листі до Пражмовського з дня з дня 21. V. 1666. Жебровський пише, що „замкнув своїх жовнірів як у монастирі і ні на крок не пускає в замку. Козакам досадно, що королівські люди сидять в Україні. Доводиться щодня турбувати пана Гетьмана про хліб, якого — Бог тому свідок — може стане на півмісяця.“ ⁷⁶⁾ Голодні жовніри підкинули були на гетьманське подвір'я листа, де скаржились на коменданта, ніби він морить їх голодом, а сам послає гроші, золото і срібло бочками до Львова.

Сзвітки, що в 1667 році, коли Дорошенко вже розірвав з Польщею, чигиринська залога ще боронилася, і Дорошенко добував Й з козаками і поспільством.⁷⁷⁾ Вона трималася ще літом 1667 року,⁷⁸⁾ і Дорошенко, мабуть, щоб не руйнувати замку, не хотів брати Й штурмом, а держав лише у тісній блокаді⁷⁹⁾ і під осінь випустив за порозумінням 250 людей разом з комендантом, які пішли до Києва, а звідти до Польщі. 150 драгунів залишилося у Дорошенка на службі.⁸⁰⁾ В чигиринськім замку переховувалися козацькі трофеї від Жовтих Вод, Корсуня, Пилиавців та інших місць, — гармати з усією муніцією, прапори і т. ін., „на якіре ргуромті-

⁶⁹⁾ Арх. Красінських, код. 4025, л. 22.

⁷⁰⁾ Акти VI, 49.

⁷¹⁾ Акти VI, 37.

⁷²⁾ Акти VI, 49.

⁷³⁾ Архів Красін., код. 4025, л. 69, також Акти VI, 83.

⁷⁴⁾ „Dziennik Warszawski“ 1855, Nr. 360, ст. 3.

⁷⁵⁾ Акти VI, 116—117.

⁷⁶⁾ Арх. Красін., 4025, л. 77.

⁷⁷⁾ Акти VI, 118.

⁷⁸⁾ Акти VI, 177.

⁷⁹⁾ Акти VI, 183, 186.

⁸⁰⁾ Археографіческий Сборникъ VII, Вильна 1870, ст. 187.

naując, pisał r. 1666 Stachurski, chłopstwo od żalu wzduchają, za których odwiezieniem mogliby zapomnieć Chmielnickiego".⁸¹⁾

Фортецю в Корсуні відбудовано було в 1664 році Яном Сапігою. Власником міста Корсуня був Самійло Лещинський, обозний коронний і староста Луцький. Але, сільки знаємо, за тих часів, про які у нас мова, він жадної ролі в справах, звязаних з долею фортоці, не відгравав. Фортеця була досить добре укріплена, принаймні під час нападу Грицька Гамалії на Корсунь 4. IV. 1665., коли він опанував лише саме місто, польська залога одседіла в замку й лишилася в Корсуні на далі.⁸²⁾ Але ця залога була невелика; як показував у Москві на допиті полонений майор німець, було в ній всього 250 людей піхоти.⁸³⁾ Корсунська залога стояла в тісному звязку з Білою Церквою, і весною 1664 року, коли вже не сила було триматися далі, корсунський комендант з своїми людьми одійшов до Білої Церкви. Корсунь увесь час, не менше від Чигирину, нарікав на брак живности і провіянту, і добути його, на думку автора реляції з весни 1665 р. „не було з чого”.⁸⁴⁾ Стакурський мусив підгодовувати Корсунську залогу. Коли в лютому 1666 року полковник Dobschutz привіз до Білої Церкви з коронного скарбу 9650 злотих на провіянт, то з них 2000 дано на Чигирин, 4000 на Корсунь, а решту на Білу Церкву в Паволоччю. Той же полковник привіз і 21.500 злотих хлібових. „Але Корсунь ледве чи аможе мати за ці гроши провіянто на 3 місяці, жадної іншої допомоги нема ні звідки, як тільки в Білої Церкви”.⁸⁵⁾

В Паволочі також стояла невеличка залога, яка однаке не відгравала значної ролі в тогочасних обставинах. Найбільше докучала Дорошенкові фортеця Білоцерківська. Як влучно зауважив автор сучасного допису до „Theatrum Europaicum”, була вона йому „ein Dorn in Augen”.⁸⁶⁾

Величко переказує, що на Водохрещах 1666 року відбувся в Чигирині „вальний зізд” полковників і старшини, який підтвердив Дорошенка на гетьманстві. Ось його оповідання: „Зостаючи Петро Дорошенко в Чигирині найменованим в прошлом 1665 году Гетманом, яко бил в річах вшеляких цекавим, так єдно чрез дари, другев чрез обітниці, кому належало, пришлчх ласк і респектов своїх, снадно потрафил в тое, же і совершенний гонор Гетманский не одійшол од него; ібо єгда о Крещенії Господнєм зіхалися в Чигирині полковники тогобочні в іншою старшиною і товариством виборнішими, тогда учинивши раду о гетьманстві, без долгого ровмишленія его ж, Дорошенка, полковника тогда черкасского, єдиногласним гетьманом вровоагласили і утвердили, і клейноти войскові заразemu вручили, і присягою взавмною Гетман Войску, а Войско Гетману на вірность і щирость закріпили: но не специфікували того, при котором монарху, чи російском, чи полском заставати будуть. Дорошенко теди цілим заставши Гетманом і добре старшину і войско напітками утрактовавши, розпустил по домах”.⁸⁷⁾

Ні з яких інших джерел про цю раду в січні 1666 року нічого не знаємо. За те відомо, що в лютому того року дійсно відбулася в Лисянці генеральна рада, на якій обмірковувався напрям зовнішньої політики, го-

⁸¹⁾ Архів Чарторийських, код. 402, ст. 635 – 637.

⁸²⁾ Акти VI, 183.

⁸³⁾ Акты VI, 76.

⁸⁴⁾ M. Kuprowicz, op. cit., ст. 134.

⁸⁵⁾ Архів Красінських 4025, л. 69.

⁸⁶⁾ „Theatrum Europaicum”, т. X, ст. 826.

⁸⁷⁾ Л'єточні Величка II, 94 – 95.

ловно відносини до Польщі. Склікання цеї ради заповідав уже Стакурський в листі в дня 28. II. 1666. до Пражмовського: підтверджуючи, що „теперішній пан гетьман досі залишається вичливим”, Стакурський каже, що він скликає в Лисянці генеральну раду і авідти виїхати своїх послів на сейм.¹⁹⁾

Про цю раду відомо головно від слів „яника”, запорожця Тимоша Буренка, який розповів про неї у Москві 12 березня 1666 р. З його слів переказує про цю раду Соловйов, але не зовсім точно і докладно.²⁰⁾ Повний текст зізнань Буренка надрукував недавно Л. Окиншевич.²¹⁾ Одже за Буренком справа була так: „20 лютого під Лисянкою в полі яких пів верстни була у врадника Дорошенка з старшиною рада. А на раді були полковники Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський, Брацлавський, Подільський і Дрозд, сотники і старшина та міщане. Всього було на раді людей 300. І ухвалено було вислати до польського короля лисянського сотника Верещагу з десятю товаришами, щоб король своє військо, ляхів та німців і Серденьового полку козаків, які в малоросійському краю на тій стороні Дніпра, кавав усіх вивести до Польщі, бо вони беруть в них велику стацію і чинять великі налоги, а від ратних людей великого государя і від козаків сього боку Дніпра, які чинять Ім досади, — не обороняють. А ім давати хліба і стації нема з чого, бо вже три роки хліба не сіяли. Та щоб їх в усьому по стародавнім правам задоволити. А вони, мовляв, завжди будуть королівських наказів слухатись. Та ще, щоб із мешканцями міст цього боку Дніпра жити в згоді, бо вже надокучило між собою воювати. Коли ж король ляхів та німців і серденят козаків а малоросійських міст не виведе, то вони всі з жінками й дітьми, покинувши свої міста і хати, помандрують світ за очі.

А Серденьового полку старшина, яка була на раді, кавала: для чого то вони не хотять держати в Україні королівського війська і хотять збутити їх в Україні до Польщі й годувати їх не хотять? Кричали на Дорошенка з великим шумом і називали його татарським гетьманом, тому що він, мовляв, поставлений в гетьмани від татар, а не військом обраний, і стації давати не хоче. Кавали, що всі скоро пойдуть до короля.

І Дорошенко Ім кавав: хоча б вони й зараз до Польщі помандрували, то нічим Йому це не загрожує, і він цього не боїться. А що ви мене, казав, наїваете не гетьманом, так чого ж ви у мене стації просите? Королівського війська та їх нам не прогодувати і тільки самих себе погубити. Та й поклав булаву перед ними і не хотів воставатись гетьманом. А далі пішов до міста. А Серденьового полку старшина зараз же розіхалася з ради хто куди. Полковники і старшина догнали Дорошенка й привели назад у раду, вчинили його по старому гетьманом і булаву Йому дали“.

До Бруховецького постанови лисянської ради ради дійшли в такій верайлі, як він писав у Москву 9. III. 1666: уягтий яник показував, що „20. лютого під Лисянкою Дорошенко з старшиною учинив договір, щоб ляхів, які були по містах, вислати всіх до Польщі, а самим з усіма задніпрянськими містами приклонитись до Кримського хана і по весні разом з Ордою йти на цей бік Дніпра війною. Як що ж ляхи з України до Польщі не підуть, то неодмінно їх по містах бити“.²²⁾

Більш-менш те саме оповідав і мешканець Печерського монастиря Грицько Герасимів, що юдин 22. II. 1666. до Білої Церкви викупити сестру

¹⁹⁾ Архів Красін., код. 4025, л. 69.

²⁰⁾ Солов'євъ, Исторія Россіи XI, 171.

²¹⁾ Праці Комісії укр. права VIII, 291—292.

²²⁾ Акти VI, 88.

в полону і чув там, що Дорошенко радить раду в Лисянці з запорожцями й вадніпрянцями, щоб у них ніде по містах польських людей не було, а які є, то щоб їх вислати геть. І до коменданта Білої Церкви писав Дорошенко, щоб він з Білої Церкви з польськими людьми виступив і йшов собі до Польщі.¹²⁾

II.

Козацькі інструкції на каршавський сейм 1666 року. Новий хан Аділ-Грай в Криму. Початки зносин Дорошенка з Туреччиною. Спроба Дорошенка опанувати лівий берег Дніпра. Повстання у Богушовій Слободі й облога москалів у Переяславі. Зрада Костя Мигалевського й пасивність польського правительства паралізують успішний розвиток акції Дорошенка на Лівобережжю. Польське військо вітається в Україну. Дорошенко примушений удавати з себе „зичливого“ до Польщі.

Як що на раді під Лисянкою й лунали голоси, які домагались радикальної постанови — „вигнати всіх ляхів з України до Польщі“, то умови, які були поставлені радою королю й Річі Посполитій, авукали далеко скромніше і зводилися на домагання реституції становища козацької України, створеного... Зборовською умовою 1649 року! Так змінилося положення України за неповних десять років з часу смерті Богдана Хмельницького. Умови ці були виложені в інструкції козацьким послом на сейм 1666 року.¹³⁾ В самім заголовку інструкції було дуже підкреслено, що вона аложена в імені Війська Запорожського, як старшини, так і черні, а гетьман в тім заголовку навіть не вгадувався, хоч потім в кінці документу його власноручний підпис положено на першому місці. Ось той заголовок: „Instructia wyrazna od nas, wszystkiet starszyny, oboznego, sędziów generalnych, Pisařa u Asaułów, Połkowników, setników, Atamani, Towarzystwa u czerni wojska Je-go Kr. Msc wiernie przychylnego Zaporozkiego, teraz z iednostayney Rady naszej Łysianskiej na Sejm Nitiejszy do naiasnejszego Maiestatu Je-go Kr. Msc Pana Naszego wielce Miłwego u wszystkiet Rptey Posłom naszym powierzona“.

В цій обширній і докладній інструкції насамперед говориться аж на трьох сторінках про потреби й інтереси православної греко-руської церкви. Головною перешкодою й заразою в II житті є унія, представники котрої не перестають переслідувати православних. Отож Військо Запорожське просить анести ту унію спеціальною сеймовою ухвалою, а всі захоплені уніятами церкви й монастирі повернути православним. А коли б скасувати унію було неможливо, то нехай буде ухвалено, щоб не тільки в Україні, але і в цілій Короні, у Великім Князівстві Литовськім і скрів — щоб уніяти до православної церкви не втрукались, попів і поспільство не утісняли, превелебних єпископів не переслідували. Далі висловлюється просьба за о. митрополита Тукальського, щоб його було випущено на волю; щоб було забезпечено на будущі часи вільний вибір митрополита представниками усіх станів православного суспільства в польській державі; щоб було повернуто забрану церкву в Люблині, і щоб монастир Мильецький не обтяжувано жовнірськими стаціями; нарешті, щоб відно в постановами ще Зборовської умови митрополит і православні єпископи могли засідати в сенаті Річі Посполитої.

Окремо обговорені в інструкції справи просвіти: хоч київські школи

¹²⁾ Акты VI, 82.

¹³⁾ Ця інструкція зберігається в оригіналі в Архіві Чарторийських у Krakovі, в кодексі ч. 402, № 47, лл. 615—633.

перебувають під московським ярмом, але, Бог дастъ, вони повернуться під королівську зверхність, то щоб київські школи, себ-то братська колегія, могли вільно одправляти і розмежити латинські науки. А як що колись побожні люди створять функцію бурс та семінарій для студентів, то щоб кожен, хто скоче фундовати, мав на це повну свободу.

Після цього говориться вже про справи самого Війська Запорожського. Одже мають бути запевнені всі його права, вольності і привелей, як було установлено Зборовською умовою. Що стосується Компута Війська, то поки що про це не подається окремої просьби, бо зараз Військо розірване, і більша його частина перебуває під московською протекцією. Козаки мають бути вільні від усчого утиску з боку дідичних власників, старост, державців, іх намісників, підстарост і урядовців, як що вони живуть в панських або королівських маєтках, і не підлягати їх юрисдикції, а судитися по своїм козацьким правам. Особливо це стосується козаків, які мешкають в добрах князів Вишневецьких, Збаразьких, Замойських, Конецьпольських та інших.

Тому що за бурхливих часів минулого року, в часі наїду й порядкування Дейнеків на цім боці Дніпра повстали й ріжні непорозуміння, то щоб король усе те пропав.

„З огляду на те, що головою, доброю управою, пильним старанням і щоденною працею пана Петра Дорошенка, вибраного тепер однодушно і вільними голосами на гетьмана, ми всі, обивателі українські цього боку Дніпра прийшли по часах неизгоди до своєї згоди та єдності, і за його ж старанням і невисилученою працею прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві й до щирого виявлення його перед усім світом”, то тепер просить короля затвердити Дорошенка на гетьманстві, щоб він противно давнім правам і привілеям не був *delectus*, бо його вже всі добровільно й однодушно *duabus vicis* на повного гетьмана обрали. „А іншого нікого собі не бажаємо й не жичимо”.

Далі йде просьба вислати листи з запевненням королівської ласки на Запорожжя, бо через це можна буде лехче прихилити до себе й лівий берег Дніпра. С відомості, що коли б Запорожці дістали такі листи, то прихилились би до короля й вирізали москалів, які стоять залогою в Січі. Бо нічим іншим, як тільки своїми облудними грамотами і царь і Бруховецький приваблюють до себе Задніпрянців. Одночасно подається просьба й за серденятські й запорожські полки, які так прислужилися під час недавньої ребелії й й приборкання понад Бугом та понад Дністром.

Гетьману має бути надане, як це було здавна за антецесорів нинішнього гетьмана, старство Чигиринське на булаву. А Лисянка має бути дана на Військову армату, як це було вже й за Тетері.

Фортеці українські Військо досі як могло провіяниувало, але бачить Бог, яка руйна, яке спустошення й зубожіння краю, — так нехай би король і сейм дали пільгу хоч на один рік, а то страшна біда, і люди розбігаються, хто куди.

Нехай буде повернуто Війську з Білої Церкви всі гармати і військові клейноти, а монастир Трактемирівський, як здавна бувало, нехай йде на шпиталь для поранених і хворих козаків.

Нехай король не бере за але, що Військо, памятаючи услуги і братство кримського хана, посидало йому на поміч два полки і виконало умовлену послугу: діялося це за згодою й радою пана Коронного Хорунжого та інших панів, що були під Брацлавом. З ханом нема у Війська жадних концепцій та й не буде. З ханом ведеться листування й на далі має бути, але виключно про біжучі справи і для добра Річи Посполитої.

Тому що полки серденятські й запорожські надокучили людям сво-

їми стаціями, то нехай буде вказано, куди їх обернути, бо вже час воєнний, себ-то — весна настав. Окремий пункт містить прошу до короля про інтервенцію перед Москвою за козацьких вязнів, особливо за двох братів пана Гетьмана. Вдови козацькі нехай будуть вільні од становищ і стацій жовнірських та нехай належать до військової юрисдикції, а не загальної. Окрема прошукба — про Уманський полк. Індукта в Київському й Брацлавському воєводствах має іти на військовий скарб, бо Військо має великих видатків, яких нема чим покрити.

Окремо подається скарга на пана Тетерю, що забрав в собою військові привилії, конфірмації й декларації королівської ласки, всі клейноти: армати і скарби; нехай би король наказав усе це повернути Війську.

Доходять до Війська скарги, що у Брацлавському воєводстві, а саме: у Немировщині, Вінницькому повіті, в Шарогродському й Могилівському ключі діються козакам великих кривди в худобі, майні й навіть на здоровлі й житті; то нехай король видасть строгий наказ, щоб надалі такого не було. Так само щоб і «президії» (валоги) фортець на Україні не докучали козакам в їх ґрунтах, пасіках і дворах, особливо на Чигиринщині.

Нехай король і стани Річи Посполитої зволять уконтентувати Військо не нобілізаціями, не маєтностями, ані жадними іншими приватами, як то бувало за прежніх сеймів, коли деякі козацькі посли дбали лиш самі за себе, про що Військо і не знало, та й не за тим їх посыпало, — нехай Військо буде уконтентоване через потвердження його вольностей і через задоволення потреб православної церкви й духовенства.

Нарешті така прошукба: під час вбурення міста Корсуня дейнеками,⁴⁴⁾ багато вірних, поважних і славних козаків полягло не так від дейнецької шаблі, як от полковник Дубина, скільки постраждало життя ганебною смертю од самого коменданта валоги — без усякої вини; інші попрощалися в світом після несанкціонованого вязнення. Так нехай король і стани Річи Посполитої захищать на будуче від такої кривди і Військо і всіх обивателів українських.

Під іструкцією, як уже сказано, власноручний підпис гетьмана Дорошенка і цілого ряду старшин. Ці підписи дуже цікаві, бо подають нам склад Дорошенкової старшини і тих полків, що були на початку 1666 року на його боці. Ось ці підписи: Іван Демиденко, обов'язний генеральний; Михайло Суличич і Семен Богаченко — судді генеральні; Іван Чекалоський писарь; Павло Апостол і Демян Пилий — осавули генеральні; полковники: Чигиринський — Прокіп Бережецький, Черкаський — Богдан Калістрат; Корсунський — Ігнат Улановський; Білозерський — Хар'ко Таразенко; Павлоцький — Ярош Гриценко; Уманський — Григорій Білогруд; Тарговицький — Стефан Щербина; Кальницький — Василь Лобойко; Брацлавський — Михайло Зеленський; Подільський — Евстафій Гоголь; три полковники серденятські: Федір Мовчан, Матвій Каневець і Василь Волошин; три полковники запорожські: Семен Корсунець, Філіпп Іванович і Іван Чорнобил; нарешті — Сава, сотник полку Кременчуцького, правдоподібно як представник Лівобережжа, що тягло до Чигирина.⁴⁵⁾

⁴⁴⁾ Мається на увазі напад в ніч з 3 на 4 квітня 1665 року на Корсунь лубенського полковника Грицька Гамалії, який забрав у полон Тетерину старшину, одіславши потім до Москви, саме місто спалив, а населення перегнав на лівий берег Дніпра. Польська валога одсидалася в замку. Див. про це Акти т. V, ст. 266—267, 269, 271—272.

⁴⁵⁾ Кременчуцька сотня належала від 1649 р. до Чигиринського полку, разом з чотирма іншими сотнями на лівому березі, в рр. 1661—1663 існувала наявіть окремий Кременчуцький полк. В самому Кременчуці держалася валога Бруховецького. Див. Микола Ткаченко, Нарис історії Кременчукчини до поч. XVIII в. „Записки Української Академії Наук“, т. 24, Київ 1929, ст. 70—73.

Інструкцію повезли як посли: Мих. Зеленський, Ів. Чекаловський, Пр. Бережецький і Гнат Улановський,⁹⁶) які прибули до Варшави 28. IV. 1660.⁹⁷) Весняна сесія сейму в 1666 році почалася 17. III. і вся була виповнена боротьбою короля з партією Любомирського. Нарешті 4. V. була вона вірвана, як вдогадується польський історик Корон — в наслідок інтриги королівської партії.⁹⁸) Король прийняв козацьких послів уже по вірванні сесії, в спеціальній аудієнції 29. IV.—9. V.⁹⁹) Кореспондент німецького альманаху „Teatrum Europaenit“, який подав про неї відомості, так формулює ті домагання, що їх поставили королю козацькі послі: 1) скасування церковної унії, 2) виведення польських залог з України, 3) пятилітній пільгі для України від польської адміністрації війська, 4) 40.000 реєстр козацького війська, як було установлено Зборовським трактатом 1649 р.¹⁰⁰)

На такі домагання, якоже Корон, король міг дати тільки ухиличиву відповідь, а огляду на трудне становище польської держави, яка стояла на порозі нового вибуху громадянської війни — між королем та Любомирським.¹⁰¹) В час побуту козацького посольства у Варшаві колишній гетьман Тетеря приймав його російсьшим обідом.¹⁰²) Можливо, що він старався облекити його місію своїми знайомствами та звязками у польській столиці.

Вже по виїзді посольства з Чигирина Дорошенко висилає 20. III. 1666, листа до короля з просьбою не допустити, щоб православна єпископська катедра в Переяславі, яка увільнилася по виборі єпископа Антона Винницького на митрополита, дісталася єпископу-уніяту, щоб „тьма, навіяна отцем Терлецьким, не притъмарила світла православ'я“.¹⁰³) В листі в 25. V., певно ще не анаючи наслідків побуту свого посольства у Варшаві, він сповіщає короля, що висланий королем до кримського хана підчаший мельницький Фр. Кобилецький не зміг через небезпечний проїзд дістатися до Криму й повернувся назад. Тимчасом в Криму прийшла звістка про розрухи між татарами: хан Махмед Гірай мав нараду з солтанами, чи не почати б війну проти турецької Порти; один з солтанів виступив проти такого наміру, кажучи, що не випадає, щоб через ханство кров бісурменська проливалася. Через ці заворушення хан Махмед Гірай мусив валишти трон, і на його місце прислано з Царьгороду Аділ-Гірая,¹⁰⁴) котрий, вступивши на трон, прислав до Чигирина послів із запевненням своєї приязні й обіцянками не пустошити українських областей. У відповідь на це посольство було вислано до Криму Семена Білоцерківця, отамана чигиринського, й пана Дубягу. Хоч це сталося без королівської агоди, але за порадою пана підчашого мельницького (Кобилецького) і чигиринського коменданта. Коли б цього не було зроблено, турецькі й татарські сили

⁹⁶) Архів Чарторийських, код. 402, л. 615.

⁹⁷) „Kiev. Ст.“ 1897, VI, 88. В звіті видатків кор. скарбу вказано, що звочатку прибули послами Ярош Грицентенко (Гриценко), Ів. Василевський, 20 полкових послів і кілька серденят, а 28. IV. 1666, прибув, яко посол від гетьмана Прокія Семенович, себ-то Бережецький. Див. „Kiev. Ст.“, *ibidem*.

⁹⁸) T. Kozzon, *Dela i niedola J. Sobieskiego* I, 396.

⁹⁹) *Theatrum Europaenit* X, 225.

¹⁰⁰) *Theatrum Europ.* X, 220.

¹⁰¹) Kozzon I, 416.

¹⁰²) *Theatrum Europaenit* X, 225.

¹⁰³) Архів Красінських, 4025, л. 71.

¹⁰⁴) Махмед-Гірай седів на ханському престолі в рр. 1641—1644 і 1645—65 і був скинутий всесильним визиром Ахмедом Кортію. На його місце посаджено маловдачного й миролюбивого Аділ-Гірая (1666—1671), що був потім скинутий заходами Дорошенка. До Бахчисараю прибув Аділ-Гірай в кінці березня 1666 р. В політиці він був полонофілом. Див. Dorošenko-Ryrka, P. Dorošenko a jeho turecká politika, Praha 1933, ст. 8.

розсіялись би по всій Україні; поки порозумілись би з Варшавою, бісурмани „доскубли б і дошарпали Україну”. Далі повідомлював Дорошенко, що запорожці приходять в ним до згоди і явно виступають проти Москви: що було москалів на Січі, усіх вигнали, і Косагов, вийшовши в Січі, стоять у Переяславі, дожидаючи наказів від Бруховецького. Дорошенко писав, що в його заявляються підозріння що-до Костянтина (Мигалевського), і тому він наказав пильно за ним стежити полковникам Уманському і Брацлавському. Татар, що прийшли недавно з Криму з послами, виправлено з Чигиринським полком на розідки.¹⁰⁵⁾

Разом з Аділ-Гіраєм повернувся до влади, яко калга (наступник трону) і солтан Крим-Гірай, який також прислав від себе з Перекопу листа до Дорошенка з озайомленням приязні. Він покликався на давню татарсько-козацьку приязнь за давніх ханів Іслам-Гірая та Махмед-Гірая і за небажчика Хмельницького й висловлював бажання жити і надалі „як брат з братом” і проти спільногого ворога боротись. Післанець Крим-Гірая і козак, який з ним повертається, мали про все розказати устно; Крим-Гірай обіцяв відправити з Бахчисараю й Дорошенкового товмача.¹⁰⁶⁾

Традиція про приязнь нового хана до Дорошенка при його вступі на кримський трон дохувалася до часів Величка, який оповідає, що Дорошенко, ставши р. 1666, утвердивши на цілом гетьманстві в Чигирині, усмоктів за благо звінтити ку собі приязнь (аїле востаючи в неутралітеті) хана тогдашнього кримського, яко і не омилилася в своїй надії, поневаж хан, принявши лист од Дорошенка посланий і вирозумівши желанів Дорошенково, без жадної вимовки зараз склонился до приязni к Дорошенку і ку всьому Войску Запорожскому, обіцяючи так щире помагати Дорошенкові в його нуждах воєнних, як допомагав преший хан Богдану Хмельницькому; і одправивши тих посланців Дорошенкових вскорі назад, ласкаве як словесно Ім прирік слово Дорошенкові на приязнь і зичливість, так і листом своїм тое ж слово потвердил непремінно.¹⁰⁷⁾

Таким робом у Дорошенка встановилися добре відносини з новим кримським ханом. Але треба зазначити, що і з Махмед-Гіраєм були в його не лише приязni відносини, але й фактичний воєнний союз, про що свідчить лист Махмед-Гірая до Дорошенка в 1666 році (правдоподібно на початку року, бо дня й місяця не позначенено). Хан дякує Дорошенкові за прислання „полковників з частиною війська”, жаке, що завжди памятатиме про таку велику услугу, і зного боку обіцяє всяку поміч, запевняв, що з татарського боку не буде чинитись козакам жадна кривда; в другого боку просить, щоб і козаки не робили наїздів на білгородську ногайську орду, яку виведено до Криму. Недавно якраз стався такий випадок, що „Дніпровська сваволя” захопила кілька отар ногайської худоби. Про це все оповість докладніше Уманський полковник, який перебував при ханові.¹⁰⁸⁾ З цього листа виходить, що Дорошенко дав Махмед-Гіраю збройну поміч мабуть для втихомирення якоїсь внутрішньої татарської колотнечі, якою позналися останні місяці панування Махмед-Гірая, На жаль, близких подробиць цієї козацької інтервенції до кримських справ не знамо.

Про зміну на ханському троні довідався король однаке раніше, ніж дістав листа від Дорошенка: його сповістив про це турецький уряд через свого чауша, який був прийнятий королем в авдіенції 19. V. 1666.¹⁰⁹⁾ Цей чауш прохав в імені султана, щоб козаки, які знаходяться в підданстві у

¹⁰⁵⁾ Archiwum Krasinskich, kod. 4025, l. 78.

¹⁰⁶⁾ Archiwum główne, Dział XXVII, Karton 42, Nr. 113.

¹⁰⁷⁾ Літопись Величка II, 97.

¹⁰⁸⁾ Archiwum główne, Dział XXVII, kart. 42, Nr. 114 (оригінал).

¹⁰⁹⁾ Theatrum Europaeum X, 225.

короля, не помагали старому ханові Махмед-Гіраєві, а що новий хан Аділ-Гірай буде в усьому помагати Польщі проти її неприятелів, особливо ж проти Москви.¹¹⁰⁾

Російський історик Соловйов каже (не наводячи, на жаль, джерела), що Дорошенко зараз же після ради в Лисянці «дав внати в Крим і в Царзгород, що Україна послушна волі султана й хана», так що до нового хана Аділ-Гірая прийшов з Царзгорода наказ іти воювати польського короля.¹¹¹⁾ Нам здається, що ця звістка або стосується пізнішого часу, або взагалі не відповідає дійсності. Хоча Дорошенко й підтримував дуже прямі стосунки як з старим ханом Махмед-Гіраєм, так і з його наступником Аділ-Гіраєм, і безперечно мав зносини і з турецькою Портокою вже в 1666 році, але того часу він ще не мислив про війну з Польщею; він був занятий думкою опанувати лівобережну Україну за допомогою Польщі й Криму, і в цей бік були звернені всі його зусилля. Задля цього було потрібно не тільки підтримувати прямі стосунки з Польщею, але ще й користуватися її допомогою, хоча б в боку польських залог, що стояли по фортецях на Україні. Що ж якісь стосунки в Туреччині були вже наявні, про це свідчить лист великого візира до Дорошенка в місяці апраля 1666 р. Ось що читавмо в цьому листі: «по поадоровленні агідно з приянню й любовію, які випливають з Вашого щирого підданства, ознаїмуємо, що падишах з метою військового походу вирушив з величезним військом до Адріянополя. Перед тим він довідався, що хан Криму Ахмед-Гірай не послухав деяких цісарських наказів. Він був скинутий, а на його місце посаджений Аділ-Гірай-хан з дітей Чобан-Гірай-ханових. Тому що за посередництвом кримських ханів ви вдалися до Порти і з усім жовто-водським військом¹¹²⁾ вірно служили, падишах нагадує теперішньому хану Аділ-Гіраю, щоб підтримував з вами прияння та добре сусідство, як і по передній хан Махмед-Гірай хан, а то тим способом, що буде з вами держати прияння і добре сусідство, коли ви, агідно з послушністю вашою супроти Високої Порти підете з названим ханом разом. З того метою написано від нас цього велико-вівірського щирого листа і вислано в послом. Коли він дійде, то додержуючись вірно послушенства й щирості до Високої Порти, держіть прияння і добре сусідство з названим ханом та свою вірність і послушність доводьте й виявляйте ділом».¹¹³⁾

З приводу цього листа треба заанотувати, що ніяких відомих нам відгуків зносин Дорошенка з Портокою, окрім чуток, які доходили до московської сторони, ми не маємо. В дуже оживленій кореспонденції з польської сторони ми жадних натяків на якесь підданство Дорошенка Туреччині в цім часі — весною 1666 року також не маємо; залишається припустити, що або цей лист великого візира був написаний, але в якихсь причин адресатові не одправлений, або ж ці зносини з турками зумів Дорошенко заховати у великій таємниці, так що вони укрілися від уваги навіть такого спостережливого обсерватора, яким був комендант польської залоги

¹¹⁰⁾ A. Darowski. Szkice historyczne I, 432.

¹¹¹⁾ Соловьевъ XI, 177.

¹¹²⁾ Як пояснив ще Sękowski, навав „Sary-Kamub“ уживали турки для означения запорозьких або іноземних козаків (С. Нестанеа II, 1). Смірнов, виводячи це слово від жовтого комишу, що росте на ниву Дніпра, теж каже, що так турки називали козаків (Кримське Ханство, 539). Так само пояснює цю назву Й. Наптег (Geschichte d. Osman. Reiches VI, 279).

¹¹³⁾ Чорнетку цього листа знайшов проф. Ришка в бібліотеці Гетінгенського університету, в кодексі Göltz. Tunc. 29 fol. 184-а і опублікував разом з іншими турецькими документами в нашій спільній праці: D. Dorošenko a J. Rypka, Hetman Petr Dorošenko a jeho turecká politika, „Casopis Národního Muzea“, Praha 1933 і окремо: Praha 1933, ст. 1—55. Наведений вище лист подано в ній на ст. 9—10.

в Чигирині Жебровський. Але припускаючи, що такий лист дійсно був Дорошенком одержаний, не слід приймати вирази „підданство“, „послушність“ буквально: це був лише традиційний в турецьких вносинах спосіб вислову, зовнішня форма, вживана в турецькій дипломатичній мові відносно країв або народів, які Порта уважала за належні до сфери її політичних впливів. До 1666 року, до місяців жовтня-падолиста, стосується її лист Сілістрійського паші до Дорошенка, який був перехоплений поляками й відданний до рук польського правительства десь коло 20. XI. 1666 року.¹¹⁴⁾

Отож, на нашу думку, Костомаров мав рацію, коли писав, що у Дорошенка думка шукати для України опори в мусульманському світі виникла лише тоді, як польський король не вадовольнив його просьби про військову поміч для боротьби за Лівобережжя, покликаючись на те, що з московським правителством розпочалися переговори про мир, і що військові дії вже припинено.¹¹⁵⁾ Переговори про мир почалися, як відомо, в Андрусові 30. IV. 1666, коли ж зясувалося, що постійного миру досягти неможливо, почалися 18. червня переговори що-до перемирря.¹¹⁶⁾ І справді, тільки аж 26. VII. 1666, Дорошенко сповіщав короля, що він одержав королівський універсал про закінчення переговорів про перемиррія між Польщею й Москвою.¹¹⁷⁾ Тому ми гадаємо, що рішучий зворот в політиці Дорошенка відносно Польщі настав не раніше другої половини літа 1666 року. Весна ж і початок літа пройшли в спробах заволодіти більшими до Дніпра територіями лівобережної України.

Ця боротьба за Лівобережжя носила в цілому характер партизанки. Дорошенко мав занадто мало війська і взагалі мало васобів, щоб провадити якесь ширшу акцію. Польща подати помочі не могла, занята усобицею між королем та Любомирським, та й не хотіла, ведучи сама переговори з Москвою про мир, а поміч татарська була мечем обосічним, бо татарські „союзники“ нищили одинаково своїх і чужих та скоріше відштовхували лівобережне населення від Дорошенка, ніж прихиляли до його.

Ми вже вгадували, що іще в часі боротьби на Брацлавщині з прихильниками Москви розіслав Дорошенко по полках лівого берега універсалі, намовляючи покинути Бруховецького й прихилитися на його бік, один з таких універсалів — до Полтавського полку — датований з табора 23. X. 1665, ми вже наводили.¹¹⁸⁾ Як каже Величко, „по яких універсалах єдині ізволили, а другій не ізволили к нему приклонитися“.¹¹⁹⁾

Фактично спроби примусити Лівобережжя визнати його владу почав робити Дорошенко лише в весні 1666 року, відпочатку в формі військової розвідки. 25. V. 1666, він сам пише до Стакурського, що вислав Чигиринський полк в татарами на підізд.¹²⁰⁾ В листі в 10. VI. він подає докладніше число татар на 300 людей і пише, що вислані ним козаки і татари „добре там погостювали“ і під Хоролом мали сутичку з полковником Артемом.¹²¹⁾ Пересилаючи цей лист до Пражмовського, Стакурський додає від себе, що Орда з німцями (себ то з вояками чигиринської валоги) „добре погостювала за Дніпром“. Що жовніри в Чигиринській валогі брали участь в операціях за Дніпром, про це маємо відомість з реляцій самого

¹¹⁴⁾ Archiwum główne, Dział XXVII, karton 42, Nr. 115 (турецький оригінал листу).

¹¹⁵⁾ Костомарова, Собр. соч. VI, 71.

¹¹⁶⁾ Соловьевъ XI, 173.

¹¹⁷⁾ Арх. Красінських, код. 4025, л. 83.

¹¹⁸⁾ Акты VI, 50—51.

¹¹⁹⁾ Величко, Літопись II, 95.

¹²⁰⁾ Арх. Красінських 4025, л. 78.

¹²¹⁾ Biblioteka Narodowa, код. 135, л. 98.

Бруховецького.¹²²⁾ Про успіх розвідки на лівому березі пише 23. VI. 1666. Стакурський і до коронного хорунжого Андрія Потоцького.¹²³⁾ В листі до Пражмовського він також піддав, що москалі в Київ в числі 6000 людей аробили 30. V. діверсію аж під саму Білу Церкву, але не мали ніякого успіху й повернулись назад „з соромом”. Коаб б пристів у свій час із своїм полком Стшалковський, якому було дано знати, то з москалів не вийшов би живий ніхто.¹²⁴⁾

Дорошенко вадував на літо 1666 р. значно ширшу акцію, і всі передні підіяди мали характер лише підготовчий. В листі з 5. VII. до Стакурського (перехопленому козаками Бруховецького) він сповіщав, що дав наказ полкам Калницькому, Подільському й Павлоцькому мобілізуватись і сходитись коло Черногородка.¹²⁵⁾ В той же час мали мобілізуватись полки Чигиринський, Корсунський, Уманський, Брацлавський та інші,¹²⁶⁾ З. VII. 1666. було вислано під'яд з 2000 людей на лівий берег.¹²⁷⁾ В акції мала взяти участь Орда, якої поки що було небагато, і Чигиринська валога. Дорошенко прохав і Стакурського і коронного хорунжого Андрія Потоцького, що стояв з польськими відділами на Поділлі, щоб вони поводились як найлагідніше в українським населенням та щоб не вибирали з його податків, бо тоді „козака не можна буде вигнати з двору — він боятиметься, щоб у його відсутності не сталася яка кривда у нього в дворі”.¹²⁸⁾ Видно, що великого одушевлення до нової акції гетьмана серед козацтва не було: в листа Дорошенка до полковника Білоцерківського довідуємося, що полковники лініво виконують його наказ про мобілізацію або й зовсім не хочуть слухатися; проте гетьман рішуче наказує збиратись у поход, сповіщає, що сам скоро вирушить, і надіється, що скоро прибуде й Орда.¹²⁹⁾ Стався Дорошенко прихилити до себе й запорожців, але запорожці, приймаючи його послів і подарунки, не виступили разом з ним, дарма що були незадоволені з Бруховецького. Вони навіть пошиклили акції Дорошенка, бо нападали на околиці Очакова й тим стримували Дорошенкових союзників татар.¹³⁰⁾ Ваагалі запорожці провадили подвійну політику, піддбюючись і Бруховецькому,¹³¹⁾ і Дорошенкові.

Обставини не спріяли успіху підприємства Чигиринського гетьмана: Бруховецький мав відомості про його приготування і зного боку вжив заходів для одпору, змобілізувавши і скучивши понад Дніпром полки Прилуцький, Чернігівський, Ніжинський, Миргородський, Гадяцький та інші.¹³²⁾ Поляки без особливого захоплення ставились до Дорошенкової акції за Дніпром (в Андрусові вже провадилися у них переговори з москаллями про мир); хан сам вимагав од Дорошенка присилки 2000 козаків собі на допомогу в приборканні домашньої ворохобні — і Дорошенко стався викрутитись від цієї посили, васлонюючись тим, що без королівського дозволу не може того учинити.¹³³⁾ Але найгірше, може, було те, що в тилу в його підготовлялася явна зрада з боку полковника Поділь-

¹²²⁾ Акти VI, 125.

¹²³⁾ Архів Чарторийських 402, № 53, л. 639.

¹²⁴⁾ Архів Красімірських, код. 4025, л. 80.

¹²⁵⁾ Акти VI, 112—113.

¹²⁶⁾ Акти VI, 113.

¹²⁷⁾ Акти VI, 112—114.

¹²⁸⁾ Акти VI, 112.

¹²⁹⁾ Акти VI, 112.

¹³⁰⁾ Акти VI, 118, 144, 151.

¹³¹⁾ Акти VI, 149, 151.

¹³²⁾ Акти VI, 113.

¹³³⁾ Акти VI, 114.

ського, Костянтина Мигалевського. Двозначне поводження Мигалевського вже тоді викликало у гетьмана сильне підохріння.¹²⁴⁾

Та проте акція розпочалася. Про неї довідується з реляцій московського стряпчого Ізана Свіязева, який дістав 20—21. VII. 1666. безпосередньо від Бруховецького такі відомості про хід операцій на лівому березі Дніпра. Десь коло 10. VI. відділ Дорошенкового війська, що складався з поляків, козаків і татар, переправився через Дніпро і бився під Кременчуком з москаллями та з козаками Гадяцького й Миргородського полків. Сам Дорошенко стояв у селі Вороновці на правому березі і стежив за розвитком подій. 14. VI. були сутички під Ірклієвом, під Буромкою, під Кропивною й під Жовином. Татари набрали там багато ясирі. 5. VII. відділ Дорошенкових козаків і поляків у 500 людей і з 1200 татарами пішов під Миргород, побував під Комишною, Хоролом і під Лубнями, забираючи людей у полон. 14. VII. з'явився знову під Ірклієвом. Ведено одночасно військову акцію й на правому березі, де трималися Бруховецького Канів в околицях: 12. VII. підійшов під Канів в Корсуня підізд, який складався з поляків і татар, і тоді ж приближно полковник Стшалковський робив з наказу Дорошенка розвідку під самим Київом.¹²⁵⁾

Усе це, видно, була лише підготовка до ширшої акції. Десь в половині червня прийшла до Дорошенка свіжа Орда, що по неї їздив до Криму козак Дубянченко. Татар прийшло ніби 40.000(!) Від тоД орди були 23. VI. у коменданта Білої Церкви післанці, разом із післанцями від Дорошенка: полковником Черкаським Жулавим і трьома полковими суддями, ніби по інструкції, а чого випливало б, наче Стакурський разом з Дорошенком керував цілою акцією. Комендант же вислав, казали, шість блоцерківських козаків в Лучкою Індучновим на чолі до Уманя й до Калника з наказом, щоб Уманський і Калницький полки поспішали до Дорошенка в Чигирин, знайди вони мали іти на лівий берег. 29. VI. прийшла до Білої Церкви тисяча татар і козаків і стала з наказу коменданта в околицях міста. Тоді ж комендант вислав наказ іти з своїм полком до Дорошенка і Мигалевському в Могилеві.¹²⁶⁾

Військові операції на Лівобережжю однаке не розвинулись в ширшу акцію, ї одиноким, здавалося, значнішим успіхом було повстання Переяславського полку проти Бруховецького й москалів. Козаки в Переяславі, як і взагалі на Лівобережжю, були невадоволені зного гетьмана, особливо за нові порядки, які він почав заводити по своїм повороті з Москвою.¹²⁷⁾ Недолюблювали його свого полковника, Данила Єрмоленка за те, що він був настановлений гетьманом, а не вибраний, і за те, що брав великі побори.¹²⁸⁾ Москалі в Переяславі були зненавиджені.¹²⁹⁾ Безперечно, робила свов діло й агітація Дорошенкових агентів. 18. VII. частина переяславських козаків, що стояла валогою в Богушовій Слободі над Дніпром, збунтувалася, вбила полковника Єрмоленка, дарма що він сам гостро критикував Бруховецького¹³⁰⁾ і, здається, потазно зносився з Дорошенком,¹³¹⁾ і пе-

¹²⁴⁾ Арх. Красін., 4025, л. 78; Акти VI, 114.

¹²⁵⁾ Акти VI, 125—126.

¹²⁶⁾ Акти VI, 126—127.

¹²⁷⁾ Акти VI, 101.

¹²⁸⁾ Акти VI, 99 і 102; Літопись Самонідца, 93.

¹²⁹⁾ Акти VI, 103.

¹³⁰⁾ Акти VI, 102.

¹³¹⁾ Акти VI, 115—116. В Чернігівському Літопису читаємо: „тогою року на св. пророка Ілью козаки направление отъ Дорошенка, убили Данка полковника переяславского и судью генерального, а потому и иныхъ немало и ввойшли и в Переяславъ и выпалиши кѣсто утекли за Днѣпръ до Дорошенка“. Правлженіе къ „Кіев. Старинѣ“ 1890 г. ст. 65.

рейшла на бік Дорошенка. 19. VII. козаки-повстанці підступили під Переяслав, спалили передмістя й обложили московського воєводу Григорія Вердеревського в „малому городку“. До них прийшло на поміч 4000 татар.¹⁴³⁾ Лівобережні полковники, які сповістили про цей бунт Бруховецького, писали, що бунт стався з наїви агентів Дорошенка.

Вердеревський спалив місто Переяслав і засів у замку. До козаків, що повстали, прилучилися всі містечки й села коло Переяслава.¹⁴⁴⁾ Київський воєвода Шереметєв вислав на поміч Вердеревському 2000 москалів під проводом князя Щербатова, до них прилучився „полк“ Мигалевського, а Бруховецький вирядив від себе полковників: Гадяцького Семена Остренка, Нижинського Матвія Гвітовку, Лубенського Богдана Щербана, Прилуцького Лазаря Горленка, Миргородського Семена Постоленка, Полтавського Грицька та інших.¹⁴⁵⁾ Зібралися значні сили. Вони відбили прихильників Дорошенка від Переяслава, при чому захопили в полон кілька провідників повстання, й примусили відступити до Баришевки, а потім до Золотоноши, де їх облягли москалі князя Щербатова й козаки Мигалевського під проводом осавула Артема.¹⁴⁶⁾ Обложенці дали знати Дорошенкові, і той визволив їх вже при кінці вересня.

Як каже Самовидець, старшина повстанців з Переяслава кинулась до Дорошенка за дошомогою, й він прислав своїх козаків і татар, які дали одсіч війську Бруховецького й амутили відступити назад до Переяслава. Це діялось на Покрову, себ-то 1 жовтня.¹⁴⁷⁾ Татар прийшло по одній вераї 10.000, по другій 15.000, а по четвертій 40.000!¹⁴⁸⁾ Вони розпустили свої вагони аж до Прилук і Ніжина, де забрали багато ясиру. Про ці військові операції оповідає сам Дорошенко в листі до Стакурського з обозу під Черкасами 25. VII. 1666. Він пише, що прибув до Тарасовки, щоб в порозумінні з полковниками в останнє остерегти Мигалевського, а далі аробити з ним кінець. Але в дорозі прийшла до його автітка в-за Дніпра, що Переяславський полк, амовившись з цілим рядом міст, таких як Піща-на, Золотоноша, Домонтов, Кропивна, Гельмязов та інші, переходят на бік короля. З тих міст явилися старшини, які запевняли, що ціле Задніпров'я готове прихилитись до короля. Тоді всі полковники, зібралися на раду в Черкасах, ухвалили вислати частину війська і серденят за Дніпро, заборонивши їм під страхом кари на горло чинити якісь вачіпки; вони мали стояти спокійно на певному місці і стежити за рухами задніпрянців. Дорошенко ж, за порадою полковників, мав стояти коло Дніпра і пильнувати, щоб хтось, борони Боже, не вчинив війни з москалями, а сам мав старатися улекшити привернення людності до підданства королю.¹⁴⁹⁾

Про літні операції на Лівобережжю сповіщав канцлер Пражмовського й комендант Білої Церкви листом з дня 4. VIII., пишучи, що по оголошенні армістичії задніпрянські полки, надокучивши московським пануванням, прислали до пана Гетьмана послів з заявою про своє підданство; вистинали кілька сот Москви в Переяславі, але москалі, випавши з замку, спалили місто. В Каневі, кажуть, поприсягали, і навіть Дворецький нарешті прихиляється до належного пана і досі мабуть уже здав Канів. Пан Гетьман, бачучи добру нагоду для привернення Задніпров'я, наказав своїм полкам збиратись до купи. Посли з того боку запевняють, що як тільки

¹⁴³⁾ Акты VI, 127—129.

¹⁴⁴⁾ Акты VI, 127—129.

¹⁴⁵⁾ Акты VI, 128—129.

¹⁴⁶⁾ Акты VI, 147—148.

¹⁴⁷⁾ Літопись Самовидца 91—92.

¹⁴⁸⁾ Акты VI, 155—157.

¹⁴⁹⁾ Архів Красінських 4025, л. 82.

пан Гетьман приведе своє військо, всі полки йому поадаються. Гетьман думав, що не порушить королівської волі, а що до нього не було спеціального королівського універсалу, то може мати слушну вимову, рекуперуючи Задніпрянщину.¹⁴⁹⁾

Однаке акція на Лівобережжу не справдила покладаних на неї Дорошенком надій. Найбільше перешкодили їй дві причини: зрада волоха Костя Мигалевського і пасивне відношення до справи в боку польського уряду, який 8. VI. 1666, заключив в Андрусові перемирря на час переговорів про мир.¹⁵⁰⁾ Мигалевський не тільки не послухав гетьманського наказу, але з цілою свою ватагою, в якій було 5000 волохів і надністрянців, передався на бік Москви. Він вирушив разом з Калницьким полком ніби до Дорошенка, зрадою заманив до себе полковника Калницького і взяв до арешту, а сам полк розворошив і, захопивши всіх коней, рушив до Канева. Став Дорошенкового післанця¹⁵¹⁾ і починив по дорозі страшні злодійства і гвалти в околиці Лисянки. Дорошенко кинувся його переймати, але, після попережений, не встиг захопити.¹⁵²⁾ На лівому березі зрадник спалив і зруйнував місто Бубнов, вирізавши його мешканців, які передалися були на бік гетьмана Дорошенка, і 700 козаків Дорошенкової залоги разом з двома полковниками Чорнобильцем і Голонкою.¹⁵³⁾ Безперечно афера Мигалевського мусила в значній мірі дезорганізувати запілля Дорошенка й утруднити мобілізацію і без того досить щуплих його сил. А на Лівобережжу „полк“ Мигалевського придбав собі сумну славу своїми розбоями і насильствами над місцевим людом.¹⁵⁴⁾

Але в неменшій мірі мусила стимати розмах військових операцій Дорошенка і зміна становища Польщі. Вже в часі нападу Дорошенкових козаків на Кременчук 10. VI. 1666. Зіньківський полковник Микита Безпалий чув від них, що польські й литовські комісари, які вели переговори про мир з Москвою, прислали до Дорошенка листа, щоб він не ходив війною на лівий берег Дніпра. І в цього приводу Дорошенко наче б то говорив: „мені гетьманство дано не від королівської величності і не від гетьманів, а дано мені гетьманство від кримського хана, і всю надію покладаю я на хана“.¹⁵⁵⁾ 26. VII. 1666. Дорошенко пише до короля в Чигирину, що до його дійшов королівський універсал про перемирря, і гірко скаржиться на те, що король не сповістив його про це окремим листом особисто, і уважав це за ознаку королівської до нього неласки або за недогляд королівської канцелярії; він просить, щоб було постійно інформовано „o powodzeniu Ukrainy“, себ-то про стан української справи при переговорах, бо ось уже, пише він, я чую, що „понурий турчин з готовим військом стойть на полях білогородських, одже ми боймось дуже, живучи на пограниччу, щоб він, пронюхавши про заключене з московським царем перемирря, не почав торги про нашу шкіру, чого не дай, Боже. Я тут досі мало не щодня пускаючи в своєм війську і Ордою широкі взгони, мягчий московську піху і сідаючи часто на шию задніпрянцям, спонукував до скорішого щасливого закінчення комісії. А тепер, слухаючись наказу моого найяснішого пана, як що тільки дадуть мені спокійно сидіти, вкла-

¹⁴⁹⁾ Archiv Чарторийських, код. 402, № 57. л. 647.

¹⁵⁰⁾ Полове Собр. законовъ Рос. Имп., т. I, вид. 1-е, № 387; A. Darowski, Szki-
ce histor. II, 432.

¹⁵¹⁾ Акты VI, 146.

¹⁵²⁾ Арх. Красів. 4025, л. 90—91.

¹⁵³⁾ Акты VI, 150.

¹⁵⁴⁾ Акты VI, 165—167. Сам Мигалевський виплив знову на поверхню політичного життя на службі у Самойловича в 1674 році, як полковник Корсунський.

¹⁵⁵⁾ Акты VI, 128.

даю шаблю в пихви, бажаючи також і собі статечного, святого миру по таких тяжких моїх на цім уряді трудах".¹⁵⁶⁾

З цього листа, поза його звичайною куртуазійною формою, чути гіркий жаль і обурення на короля за перемирря, яке перекреслювало роавій кампанії, яка, здавалось, обіцяла добрий успіх. Напевно Дорошенко не тайтися в своїм обуренням перед коваками, і звідти то пішли чутки, що він уже замісць Москви хоче обернути свою зброю, разом з татарами, проти Польщі. Ми вже згадували, що говорилося між Дорошенковими козаками вже в червні місяці, коли вони оперували під Кременчуком. Московський післанець Юна Леонтьєв чув в другого боку від самого Бруховецького 1. IX., що Дорошенко, мовляв, писав до короля, що ось тепер саме найкращий час для війни на Лівобережжу, і щоб король прислав йому на поміч військо. Але король відмовив, написавши, що у нього з царем настало перемиря.

І справді: перемиря Польщі з Москвою, яке мало перейти у мир на умовах зречення цілої половини України, навіть з Київом, було перекресленням планів Дорошенка про обеднання обох боків Дніпра під одною булавою. Воно загрожувало поставі Дорошена й на самій правобережній Україні, бо звільнivши від війни з Москвою і навіть рахуючи на певну підтримку в даним раї в ІІ боку, польське правительство могло стати твердою ногою на правому березі й приборкати самого Дорошенка. Тим більше, що в половині літа 1666 р. справа з бунтом Любомирського була вже аліквідована і 13. VIII. 1666. був виданий королівський універсал про марш коронного війська на Україну.¹⁵⁷⁾ Тоді то очевидно й доаріло у Дорошенка рішення унезалежнитись за допомогою татар від Польщі, щоб потім, анов же таки спираючись на союз з Кримом, а навіть з Туреччиною, іти до головної цілі: обеднання роашарпаної на дві частини України. Але таке рішення потрібно було укривати перед польськими військовими чинниками аж до останньої хвилини, і тим пояснюється, що Дорошенко весь час провадить кореспонденцію з королем, з А. Потоцьким, Стакурським, далі в Яном Собеським в як наймиролюбнішім тоні. Він пише до короля 16. VIII. з обозу під Орловцем, оповідає коротко про свою акцію на лівому березі, виставляючи, як едину ІІ мету, „скилити Задніпров'я до вірного підданства його королівському мавстатові“. Повідомляє, що коли Переяславський полк схилився до того підданства, то не можна було не прийти йому на поміч і довелося боронити його від наступаючих москалів і дейнеків. Через те довелося обсадити своїми залогами містечки: Домонітов, Золотоношу, Бубнов, Піщану й Ірклію. Тимчасом надійшла вістка про заключення з Москвою перемиря. Так що тепер робити? Чи оборонятись, чи вивести свою піхоту з тих містечок і покинути їх населення на приволяще? Одже він дожидає королівського наказу, щоб не знаючи не учинити чогось противного його волі. Доаволяє собі вже „в десятий раз“ просити про інформації, щоб через ті містечки „не дай, Боже“, не візмалося й перемиря. В дописці до листа стойть: „з універсалів Бруховецького виглядає так, що він захоче добувати ту мою піхоту по задніпрянських містечках; може почати щось і на цій стороні від Канева. Так коли б він на це занажився, то що тоді тобити? Як що власними силами не вдержуясь, і доведеться по Орду посылати, то прошу на те ласкавого наказу. Додам іще й те, що хан в своїх до мене листах просить прислати дві тисячі коваків на поміч, а в тім також здається на волю Вашої королівської величності“.¹⁵⁸⁾)

¹⁵⁶⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 83.

¹⁵⁷⁾ T. Kozłon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, I, 470.

¹⁵⁸⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 90.

Розрухи й усобиця в Криму, коли хан не тільки що відкликав своїх татар з України, а ще й прохав допомоги у самого Дорошенка, справді мусили гальмувати успіх Дорошенкової акції на лівому березі. Ці розрухи виникли на ґрунті сварки хана Аділ-Гірая з впливовими мурвами Шірінами й незадоволення татар з ханського наказу віддати полонених.¹⁵⁹⁾

Про дальший хід операцій за Дніпром подає Дорошенко відомості в листі до Стакурського з дня 25. VIII. 1666: „доходять до мене часті листи зза Дніпра від моого наказного і від полковників, про заваятість дейнечьких полків, що оточили обозами Піщану і взяли в облогу. Наші ще дають їм відсіч, але в своїх листах пильно просить про допомогу, повідомляють, що не здолають опертись так великим силам; до цих ворожих сил, як споніщають мене самі піхотні полковники, дожидають ще Костянтина (Мигалевського) з полком і москалів”. Одже щоб не довести, не дай Боже, Піщану та інші містечка до капітуляції, треба там вірним людям допомогти. Тому „посилаю універсали до всіх полковників, щоб виходили до війська, куди і я сам, вирядивши наперед Черкаський і Чигиринський полки, поспішаю, а що Москва не оглядаючись на перемирря, чинить нашим людям налогу, то тим більше належить нам тим людям допомогти. Тому прошу вашу милості, аволь з білоцерківської або з якої іншої фортеці вислати нашій піхоті, взятій в облогу, поміч. Добре було б, як би ї пан хорунжий коронний з своїми корогвами сюди прибув”. Далі Дорошенко писав, що прибуття Мигалевського додало дейнекам сміливості. Мигалевський наробив великої шкоди; через його зраду порушилася комунікація, і дейнеки захопили багато листів, у тім числі й накази полкам Білоцерківському й Павлоцькому; як би ті полки прибули у свій час, то маючи при собі полки Чигиринський, Черкаський і Корсунський, можна було б до цього часу вже щось зробити. Хоча замирення з московським царем остаточно ще не наступило, але вже не мало турбує татар, як це видно з слів агі Ашкара, що тільки що прибув з Перекопу.¹⁶⁰⁾

Листи Дорошенка робили на Стакурського враження непорушної вірності й жечливості чигиринського гетьмана до Річи Посполитої. В своїм листі з дня 9. VIII. до Андрія Потоцького він писав, що Дорошенко щиро старається запобігти тому, „aby ogieć z tamtey strony Dniepru na naszą się nie przenosić”, а в листах з 15. IX., і 14. X., ба навіть 21. X. агестув Дорошенка, як пірного королівського підданого.¹⁶¹⁾ Та й сам Дорошенко в листі до Потоцького з дня 26. VIII. з обозу під Орловцем писав у зовсім приятельському тоні, подавав новини про події за Дніпром, про зраду Мигалевського, посылаю йому універсал Бруховецького та інші листи, просив тримати з ним постійний звязок і т. д.¹⁶²⁾

Однаке боротьба Дорошенка за опанування лівобережної України не була піддержана Польщею, а його власних сил на це не вистачало. Польща не тільки не хотіла допустити скріплення Дорошенка, але, ведучи в Андрусові переговори з Москвою й погоджуючись уступити їй Лівобережжя, вона впровадила в кінці 1666 р. коронне військо на правий берег Дніпра, щоб тримати Дорошенка в шаху й не дати йому занадто амінитись. І це амусило Дорошенка різко амінити фронт та, спіраючись на поміч татар, зупинити польську агресію, яка грозила знищити всі його зусилля скріпити свою владу на Правобережжі та його спроби опанувати лівий берег, обеднавши тим способом розірвану на двоє козацьку Україну. Це все довело до збройного вудару Дорошенка з Польщею при самому кінці 1666 року.

¹⁵⁹⁾ А. Барсуковъ, Родъ Шереметьевыхъ, т. VI, СПБ, 1892, ст. 438—439.

¹⁶⁰⁾ Архів Красінських 4025, л. 89.

¹⁶¹⁾ Арх. Красінських 4025, лл. 89, 90, 104 і Арх. Чарторийських 402, л. 653.

¹⁶²⁾ Арх. Красінських 4025, л. 91.

Дмитро Чижевський

Український літературний барок.

НАРИСИ.

Частина друга.

5. До перекладів Сковороди.

Сковорода сам визначив де які з своїх віршів, як переклади. Пісня 24 „Саду”¹ в „П'єснь 24-ая, римскаго пророка Горатія, перстолкована малороссійским діалектом в 1756 годѣ. Она начинается так: *Otiūm divos
rogat in patenti и пр.* Содержит же благое наставленье к спокойной жизни”.² Це ода Горатія II, 16. Цю саму оду Сковорода переклав ще один раза, видруковано цього перекладу в „Разных стихотвореніях”³ під наавою: „Oda Horatiana (libri II, XVI) de animi tranquillitate” (39). Інших перекладів Сковороди в Горатія не знаємо.⁴ В „Разных стихотвореніях” уміщено ще „Пожваль астрономії” (36) в заміткою в дужках „Ex Ovid. Fast.” Цей уривок, дійсно, знаходиться в „Святах” Овідія книга I, вірші 297—308, Нарешті в „Разных стихотвореніях” знаходимо ще „Similitudines”, (45), яких джерело автор подає сам: „Ex Virg. 2. Aeneide”. Дійсно, усі 6 уривків в перекладами з 2-ої пісні Енеїди, а саме: 1.—вірші 222—4, 2.—304—8, 3.—355—9, 4.—377—380, 5.—416—9, 6.—471—5.

До цих віршованих перекладів з античних поетів С. С. Должевський та А. Музичка додали р. 1922 ще один переклад в поета новолатинського. Уміщена у виданні Багалія латинська довга ода „Ad Petrum Gerardum” в за вказівкою Дложевського⁵ лише відписом оди новолатинського популярного поета М. А. Мурета (Muretus). Мурет (1526—1585), походженням француза, написав, крім „Промов”, дуже улюблених, та інших творів, та-тож, дві книги віршів, що перевидавано беаліч разів (мені приступні м. ин. видання Ліпськ 1672, 1690, видано було вірші Мурета і в Кракові 1634 р.).⁶ Ще на початку XVIII віку відома енциклопедія барокової духовної культури, „Polihistor” Даніеля Моргофа⁷ вихваляє Мурета, як оратора та поета.⁸ Це не дивлячись на те, що Мурету, який почав як учень знаменитого Скалізера свою професорську діяльність в 17 чи навіть 16 років, закидали дуже багато і особистого (його й переслідували світський суд) і наукового (неаннаття, фальшування старих авторів). 49-ту оду першої книги і відпісав собі Сковорода. А. Музичка вказав,⁹ що вірш „О селянській милії, любій мій покою” (35) в перекладом перших 20 рядків оди Мурета. Цікавість цього факту підкрішується тим, що в цьому вірші знаходимо відомі рядки:

„О библиотеко, ты моя избранна,
О немногими книги чтомы”.

Ще в 1926 р. Багалій міг писати про „книгоабірню” Сковороди, „до якої він звертається в одному з своїх віршів” (Багалій цитує наведені рядки).¹⁰ В дійсності — „ці слова” просто переклад відповідного місця з Мурета:

O bibliotheca nota paucis! O libri,
Quos rara contrectat manus.^{10*}

Але цікаво звернути увагу на те, що Муничка не помітив, що Сковорода переклав також і д'льших 22 рядки оди, — це перший вірш в „Разных стихотвореніях“ (31): „О каморка только что одному вмъстна!..“ Про характер перекладу — кілька слів далі.

Та Сковорода переклав ще одну оду Мурета! Третій вірш „Разных стихотвореній“ (33): „In natalem Jesu“ в перекладом оди Мурета I, 9.¹¹ Навоку обидва тексти поруч:

Сковорода:

In natalem Jesu.

О ночь нова, дивна, чудна,
Яснѣйшая свѣта полуния,
Когда чрев мрак темний, черній,
Бліснул солнца свѣт не вечерній.
Веселитесь, яко с нами Бог.

Кой всѣ моря усмиряет,
Кой всѣх нас Богу примиряет,
Сей в нищетной днесъ хижинѣ
Нищетѣ нас учит всѣх нынѣ.
Веселитесь, яко с нами Бог.

Там под Виоліемским градом
Пастухи, пасуще стадо,
Всѣх первѣ вѣсть пріемлют,
Что к нам придѣ Христос на землю
Чрез ангелов, яко с нами Бог.

Видно, что та Богу люба,
Та простота безалобна груба,
Кая хранит правость ревно
Чрев простой свой нрав вѣрной,
древной.
Веселитесь, яко с нами Бог.

Сковорода не помітив, що до оди Мурета належить ще те саме закінчення, що в усіх його одах від I, 6—33 (крім 8-ої), що утворюють, як „Нумпі sacri“, певну цілість. Або ж він не хотів цього закінчення перекладати:

Simplex aetherii numinis Unitas,
Quae distincta eadem est Veraque Trinitas.
Aeternis vigeat semper honoribus,
Et terra simul et polo.

В друку у Багалія додано ще два рядки, ніби то Сковорода збирався продовжувати оду. Але ці два рядки є лише варіант до перших двох рядків строфи 3-ої:

Виоліемска воалѣ града
Там пастырскій сонм берег стада . . .¹²

Muretus:

In natali Domini.

O nox vel medio splendidior die,
Cujus per tenebras virginis integrae
Ex alio nitida Sol novus emicat,
Complens omnia lumine.

Aeterno imperio qui regit omnia,
Humanumque Deo conciliat genus,
Is nunc sub tuguri vilis operculo
Nascens, pauperiem docet.

Pastores ovium, dum gregibus suis
Intenit vigiles excubias agunt,
Primi hunc angelico carmine puncium
Laetis auribus hauriunt.

Grata est haud dubie simplicitas Deo,
Grata est vita, dolis, quae procul
omnibus
Rectum sponte sua perpetuo colit,
Et priscam retinet fidem.

Нарешті Сковорода переклав з латинського ще дві епіграми: про них ми вже говорили.¹⁸

Подивимось, як перекладав Сковорода.

Переклад в Горація (39) є спроба віддати думки оди (яка до речі ніби розвиває думки Епікура про ἕσυχία) в тій самій кількості строф та тим самим роаміром — „сапфіною строфою”, в ІІ силабічному одязу, що віддає сапфічну строфу лише кількістю складів.¹⁹ Сковорода в своєму пререкладі розриває довгі речення Горація на окремі коротші: перших три строфи є у Горація одним реченням, до того зворот до „адресата” одя, Гросфа, знаходитьсі не на початку, а в другій строфі. Сковорода поділяє речення синтаксично, відповідно до строф; хоч він і ставить після другої строфи кому, але так само могла б тут стояти й точка. Усунено і переноси в рядка до рядка: у Горація між рядками 1—2, 2—3, 3—4, 7—8 (перенесено навіть слово), 9—10, 10—11, 11—12. У Сковороди лише переноси між третім та четвертим рядками кожної строфи: останній рядок закороткий, щоб умістити в ньому ціле самостійне речення. Крім того перенос (сильний) в рядку 9 до 10-го, Наводимо ці три перших строфи:

Купец покоя сладка Бога просит,
Когда по морю его вихорь бросит,
Как луну облак и авъзы прясны
Скрил пріужасній.

Otium divos rogat in patenti
prensus Aegaeo, simul atra nubes
condidit lunam, neque certa fulgent
sidera nautis,

Просит покоя в войнѣ турчинъ бѣшенъ
И красным луком китаецъ обвѣшенъ,
Но ниже, друг мой, драгая порфира Orosphе, поп геммис неque purpura
Дасть намъ внутрь мира. [ve-

Не бо царска власть или злата полній поп enim gazaе neque consularis
Сундук усмирят души бѣдны волны. submovet lictor miseros tumultus
Ни приутишит живущіи вадохи mentis et curas laqueata circum
В красном порогѣ. tecta volantis.

Так само робить Сковорода і далі. У Горація є навіть перенос з строф до строфи (рядки 36—7). Сковорода його, розуміється, внишує. Без сумніву, основна причина знищення переносів та упрощення речень є та, що в латинському вірші довготи складів надавали віршу значну ритмичність. В українському силабічному вірші, де немає довгот, а наголоси розподілено припадково, синтаксична структура була ритмізуючим вірш фактором, та відмовитись від синтаксичної ритмізації визначало б, в значній мірі, знищити вагалі ритм віршу.

Друга характеристична риса перекладу Сковороди є усунення мітоло-тичного апарату, та взагалі конкретних вказівок на античність. Зник не лише адресат оди Горація, Гросф, але усі мітоло-гічні натяки та вказівки Горація. Зник Ахілес в його коротким житті (рядок 29), Сковорода замінює ймено загальним: „Знай, що преславни пошли в прах герои”; так само зник Тітон в його довгим житті (30) — замісць цього читаемо: „И, сто лѣт живши, лежат в смертном гноѣ”. Зник вітер Евр (24) — „Вѣтров скорѣ” читаемо у Сковороди. Зникли парки (38—9). Зникли і географічні натяки Горація: неспокійне Егейське море (2) Сковорода замінив на просте „море”, по якому купця „вихорь бросит”, сикулійку худобу (33) — на „Волов нарядних”, матерію двічі пофарбовану африканським пурпуром (35—6) — на „Сукна з моря”. Лише Заботу (Сига), якої імя Горацій пише з великої літери (22),

Сковорода залишає, як персоніфіковану „Печаль”, що „и на корабли вісходит. Й проніцает на дальни походы”. Сковорода залишив лише „муз”, досить відомих в укр. літературі.^{14a}

Це характеристичніше в третті риса, що наближує переклад Сковороди до травестії. Це „модернізація” історичних образів віршу Горація. Римський консулат (стофа 3) Сковорода заміняє на „царську владь”, хоч „консули” на Україні були добре відомі, хоч би з шкільних титулів 17—18. віку. Де Горацій говорить про воїновничих тракійців (5) та медів (6), даючи нам навіть основу для хронологічного визначення часу, коли він писав свою оду, Сковорода заміняє античні народи на анатомі його сучасності :

Просит покоя в войнѣ турчин бѣшен
И красным луком китаец обвѣшен . . .

У Сковороди ця модернізація ще не має в собі ніяких елементів травестії, що звязана в пародізацію старих чи чужих образів. Він навіть залишив старовинне анаряддя медів (замінивши лише сагайдак [pharetra] на лук), — і, мабуть, тому дає загадку про еквотичного „китаїця“. Але якісь лінії ведуть від перекладу Сковороди до травестії Котляревського та від „римського пророка Горація“ Сковороди до „Гараська“ Гулака-Артемовського. Так саме поводився Сковорода і в прозаїчними текстами античності.¹⁵

Але Сковорода не хоче травестіювати. Навпаки, він хоче не пародистично принизити, а скоріше „шідвисити“ поета, якого він перекладає : він християнізув свого Горація, та Епікура, якого ми в цій оді чуємо за Горацієм, — бо від нього походить не лише житьовий ідеал „спокію“ (*брехіа* або *сюдія*) фрагмент 426 Епікура) але і окремі образи та думки — житьовий неспокій, як буря (фрагмент 425, 429), і абота (*таракія* або *ліхтія*, пор. ще Лукреція II, 37—52), і довгі поїздки у шукані „спокою“ (Лукрецій, III, 1057 та далі) і власний дух людини („апітіс“), як основа неспокію (за Цицероном *De finibus*, I, 62) і доля („судьбина“), що дає людині духовні дари, незалежні від оцінок маси („світу“ у Сковороди — Епікур, фр. 187, 489). Сковорода, надаючи оді наяву, заміняє *otium* — слово, що не так добре віддає думку Епікура, але яке Горацій вибрав, мабуть, з огляду на його подвійне значення — спокій души та спокій вітру, — на „tranquillitas“ — слово, що добре і для християнської філософії (можливо, що Сковорода пішов просто за наявою оді в якимось з тодішніх видань Горація). В переклад він уводить просто християнську термінологію — „не дастъ виутрь мири“.¹⁶ Він замінює загальний оборот Горація „vivitur parvo bene“ (13) на сильніше та більш християнське „сладкая покоя нищета есть мати“. Теж просту житьову мудрість Горація: „nihil est ab omni parte beatum“ (27—8), Сковорода переводить хоча б почасти в етичну сферу :

Знай, что ничто же совсѣм есть блаженно,
Но с алим смѣшенно.

Найбільша зміна в останній строфті. Де Горацій говорить — вірно слідуючи за Епікуром, — про духовні дари і ігнорування маси, натовпу, там у Сковороди щось зовсім іншого :

— — — mihi parva tuta et
spiritum Graiae tenuem Camenae
Parca non mendax dedit et malignum
spernere volgus

Сковорода, що правда, валишає „муз чистих греческих”, але досить мягке, хоч би й призириливе „volgus” заміняє на аскетичне „и пренебретати/ Мір сей проклятій”.

Як же передав Сковорода в цілому думки Гораций? Треба сказати, що на загал, вовсім не вле. До „модернізації” та до християнізації Гораций Сковорода звідомо стремив. Може лише останні рядка 8-ої строфи Сковорода передав помилково. У Гораций:

et mihi forsitan tibi quod negarit
porrigit hora.

Переклад Сковороди зовсім неясний:

И может тое, твое что слывется,
Мнъ доведется.

Гораций, очевидно, має на увазі, що багатій Гросф не дістав від долі дечого, а окрема „покою”. Можливо, що час подарує Горацию те, в чому він відмовив Гросфу. У Сковороди сенс, ніби, той, що те, що зараз має Гросф, може пізніше від долі дістаниe Гораций; думка, що йде в розріз а тенденцією оди: бо багатств Гросфа Гораций (як він каже в останній строфі) не потрібув. Чи не зрозумів Сковорода цього місця, чи не знайшов доброго виразу, — сказати не можемо.

В кожнім разі, Сковорода зробив з Гораций „римського пророка”. Це було цілком в дусі Сковороди, в дусі українського барока, що стремив до якоїсь синтези християнства та античності.¹⁷ Але Сковорода не задовольнився перекладом. Він ще переписував одну „малоросійським діалектом”.¹⁸ Переспів валишає на боці взагалі усі конкретні образи Гораций: навіть і купець, і „турчин”, і „китаець” вникли. Знаряддя війни цілком модерніовані, — замісць „лука” чуємо про „бомбардування”. Християнізація пішла далі: Сковорода говорить про „Бога”, замісць „судьбини” аустріасмо теж „Бога”, а, головне, замісць „муз греческих” знаходимо вже „мудrosti частъ”, мудrosti, даної Богом. Близького відношення до оригіналу вже немає. Окремі строфи повторюють думки іноді одного рядка Гораций, іноді цілої строфи, ба навіть двох строф. Випишемо переспів Сковороди з вказівками на відповідну за амістом частину оди Гораций (строфа, рядки):

О, покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?
Ты нам обще всѣм любеаный,/ в разныи путь разбил ты нас. I, 1.

За тобою то вѣтрила/простирают в кораблях,
Чтоб могли тебе тѣ крила/по чужих сыскать странах, I, 1—2.

За тобою маршируют,/разоряют города,
Цѣлый вѣк бомбардируют,/но достанут ли когда? II, 1—2.

Кажется живут печали/по великих больш домах;
Больш спокоен домик малый,/естли в нужных сыт вещах. II, 3—IV, 4.

Ах, ничѣм мы недовольны:/се источник всѣх скорбей!
Разных ум затѣв полный —/вот источник мятежей! V.—VI.

Поудержмо дух несътый!/Полно мучить краткій вѣк!
Что ль нам дастъ край знаменитый?/Будеш тоже человѣк. VII.

Вить печаль веадѣ летает,/по землѣ и по водѣ,
Сей бѣс молній всѣх быстряе,/может нас сыскать веадѣ. VI.

Будьмо тъм, что Бог дал, рады,/разбиваймо скорбь шутя;
Полно нас червям снѣдати:/вить есть чаша всѣм людям.¹⁹

(VII).

Славны напримѣр герои,/но побиты на полях.
Долго кто живет в покой,/страждет в старых тот лѣтах.

VIII, 1—2.

Вас Бог одарил грунтами,/но вдруг может то пропасть,
А мой жребій с голяками,/но Бог мудрости дал часть.

IX—X.

Nihil est ab omni parte bonum. Есть чаша всѣм людям.

Сковорода взагалі пропустив ті два рядки, що він іх так невдало передав в першому перекладі. В деяких випадках він в переспіві, однаке, підходить близче до Горація. Коли він говорить про „мятежі”, то нам пригадується „tumulus” (рядок 10) Горація, „дух несътый” — досить по християнські та по Сковородинські, але і тут чуємо Горацієвський „alitus” (25). Але цей переспів взагалі не є переклад. Від нього веде дальший шлях до пісні Сковороди „Всякому городу ирав и права”, в якій в зовсім новій формі — ті самі „гораціянські” мотиви.²⁰ Але елементів „травестії” і тут, не дивлячись на модернізацію та на зниження мотивів, немає. Може варто нагадати, що романтично-іронічний переспів тієї самої оди Горація дав і Пушкін:²¹

У всякого своя охота,
Своя любимая забота :
Кто целит в уток из ружья,
Кто бредит рифмами, как я,
Кто бьет хлопушкой мух нахальных,
Кто правит в замыслах толпой,
Кто забавляется войной,
Кто в чувствах нежится печальных,
Кто занимается вином :
И благо смешано со злом.

Сковорода переклав „Похвалу астрономії” із „Фастів” Овідія. Переклад Сковороди такий:

Счастливы, кои тицились еще вѣк стариинній
Вавестъ ум выспр и примѣчать авѣздных бѣгов чины.
Можно вѣрить, что оны, вси земніи здоры
Оставя, ввойшли серцем в небесніи горы.
Не влекло сердец их угодie плоти,
Не воинскіе труда, ни штатски заботы,
Ни вѣтренная слава, ни правдніе честы,
Ниже безмѣрных богатств пріманчивы лести.
Придвинули пред очи нам, сдѣлали каѣбсты
И подвергли под свой ум теченія авѣздны.
Так то должно восходить на круги пригорны,
Не так, как исполины когдась богоборны.

Це переклад такої самої кількості рядків з I-ої книги „Фастів” Овідія (297—308):

Felices animae, quibus haec cognoscere primis
inque domus superas scandere cura fuit!
credibile est illos pariter vitiisque locisque
altius humanis exeruisse caput.

non Venus et vinum sublimia pectora fregit
 officiumve fori militiaeve labor,
 nec levis ambitio perfusaque gloria fuco
 magnarumque fames sollicitavit opum.
 admoveere oculis distantia sidera nostris
 aetheraque ingenio supposuere suo.
 sic petitur caelum, non ut ferat Ossan Olympus,
 summaque Peliacus sidera tangat apex.

Сковорода, розуміється, не може вжити того самого роаміру, що Овідій. Замісць пентаметра Сковорода вживав 13-складового силабічного віршу з (жіночою) римовою сусудніх рядків. В одному рядку (9) 14 складів. Можливо, що тут і помилка при переписці, чи при друку (можна випустити „нам“, або можливо, що Сковорода написав „ав'стнъ“). Сковорода розподілив заміст майже цілком точно слідуючи розподілу його в оригіналі. Лише на початку, де Овідій навязув думку до попереднього („haec“), Сковорода мусів подати пояснення, про що йде мова, та зробив це словами „ав'ваднъх б'гов чинъ“. І тут знайдемо ті самі принципи перекладу, що в перекладі в Горация. Що правда, Овідій сам дав тут прості речення та синтаксична будова у цього в цілому тотожні з віршовою. Навпаки у Сковороди маємо один перенос: „вси земнін адоры/оставя“. Але і в цьому перекладі в Овідія Сковорода випускає усі мітологічні прикраси: замісць „Venus et vinum“ він пише „угодіє плоти“, замісць географічних елементів, навіть гор з саги про титанів, він обмежується словами „исполины богоборнъ“. Модернізації немає, та немає й спроб надати віршу якийсь релігійний характер, що цілком чужий його замісту. Але знайдемо окремі образи, що близчі релігійній ліриці Сковороди, аніж образи поезії Овідія. „Взойшли серцем на небесні гори“ пише Сковорода в стилі своєї християнської лексики замісць Овідівого: „altius humanis exetuisse caput“. В цілому перекладі дуже добрий.

Та чи не найліпший переклад Сковороди його переклад великої оди Мурета. Переклад незакінчений. Але те, що перекладено, перекладено і точно і поетично. Бачимо навіть, як уважно ставився Сковорода до формальних елементів віршу. Роамір знову може віддати лише кількість складів оригіналу: майже бездоганно витримано роамір 12a/8a/12b/8b/... Лише два рази ухили. Один раз в рядку „Кую ты видѣл с млада гору“ (вірш 31, рядок 18) маємо 9 складів замісць 8-ми, але цей рядок належить до останніх рядків незакінченого віршу, отже може його ще не виправлено. Другий рядок з 13 замісць 12 складів в рядку (вірш 35, 9 рядок): „Гдѣ развѣ глас tolko ptichoe dает волѣ“ — в неарозумілій, напевніє треба виправити „ptichoe“ на „ptichij“ (або й „ptichoy“) але рядок залишається все ж неарозумілим та й не відповідає оригіналу: „Сui писе сапого gutture obstrepunt aves“. Надавичайно печально Сковорода залишає наприклад усі анафори оригіналу:

<i>O</i> селянскій милій, любій мій покою	<i>O</i> delicati blanda turis otia!
Всякій печали лишенный!	Curis et ambitu procul!
<i>O</i> источник шум журчащих водою,	<i>O</i> dulce murmur limpidorum fontium!
<i>O</i> лѣс темній прохладненій,	<i>O</i> grata nemotum opacitas!
<i>O</i> шумящі кудри волосов деревесних,	<i>O</i> sibilantes arborum ingentum comae
<i>O</i> на луках зелень красна,	<i>O</i> prata vere gemmea!
<i>O</i> самота мати ради дум небесных,	<i>O</i> solitudo amica cogitantibus!
<i>O</i> сумна тиХость ужасна...	(1—8) <i>O</i> horror, o silentium...

О бібліотеко ты моя набранна,
 О немногими книги чтомы (19—20) Quos rara contrectat manus!
 О каморка только что одному вмѣстна! O cella tantum lectuli unius сарах!
 О снѣ волній и приятній! O somne liber et levis!
 О стея к блаженству певна и извѣстна! O ad beatam tuta vitam semita,
 О путь всѣм мірским незнаній! Ignota vulgi sensibus!
 (31, 1—4).

Або інші повторення:

Вас одних ишу я, к вам дух мой палаєт, Ut vos requiro, ut mente vos tota expeto,
 Враз все пренебрег другое, Alia petosus omnia.
 Коль бѣжит до вас всяк, всяк вас Ut laetus ad vos tendit et gazis libens
 почитаєт
 Над богатство все мірське, Vos anteponit Persicis,
 Кто водою духа грязь омыл очесну 1. Quicunque puro pectus Olmeo lavit,
 И вкусил мудрости истой (31, 5—10). Frondemque mordet Delphicam ...
 (1. Багалій друкує «оческу», що треба виправити вже з огляду на риму).

Дальші повторення („всяк“, „все“), мабуть бути, замінюють інші повторення Мурета. Але в останніх цит. рядках знову нам вже знайома особливість перекладів Сковороди, — усунення усього мітологічного та конкретно - чужого українському читачеві прикрашення віршів. Усунено й „перські дорогоцінності“, і Дельфійські вінки та Ольмійські води, як символи звязку з Дельфами. Замісъ цих наукових прикрас прості слова „богатство все мірське“, „мудрость иста“, „вода духа“. Де що додане: до агадки про „синів в батьком“ (filii juvenibus et seni viro) додано „наспівним з орання“, — чудова українізація цілого образу; „вчений повар“ Мурета (Doctus coquus) зробився просто „кухарем нанятим“. Вірш, мабуть, прийшовся Сковороді по серцю. Але він не закінчив перекладу:
 Останні рядки: Кто тебе от книжек и от воли манит,
 Знай, что лес[т]ны суть тѣ души ...

навіть натякають на риму, що мала прийти далі — „уші“:

A litterato te otio avocantibus
 Occludito aures et fuge ...

Сковорода наблизив знову цілий вірш до свого світогляду: він говорить (після цит. рядків про „мудрість“) про „воду небесну“, та заміняє агадку про „Лицей“ „горами сіонськими“ (31, pp. 17—18). Але кінця, на жаль, немає.

Переклад другої оди Мурета (цит. вище) стоїть посередині між переписом та перекладом. Сковорода використовувє лише основні образи Мурета: „ніч“ в першій строфі, в II подивугідними епітетами — „яснѣйшая свѣта полуоднѧ“ і т. д. Але він залишає поки на боці — у Мурета з другого рядку ясні — натяки на Христа. Опускає він і в другій строфі загадку про „народження“, використовуючи лише образи бідної хижі. Лише в третій строфі Сковорода розкриває загадку амісту та, наближаючись до Мурета, говорить вже про „пастухів“ та повторює останню гимнічну строфу. До усіх строф додано як рефрен: „Веселитесь, яко с нами Бог“. Ані роамір (кількість складів в рядку), ані строфічну будову оди Сковорода на цей раз не віддає.

Найвірніші та, як переклади, найвдаліші уривки з „Енеїди“. Це переклади окремих порівнань, типових — до речі — для поетики античного епосу. Вони такі:

1 . . . Каковий ужасно испущает рики,
Когда не добит бѣжит от жреца бык дикій.

Це порівнання у Вергелія при оповіданні про Лаокоона, якого ухопили амії:

*clamores simul horrendos ad sidera tollit,
qualis mugitus, fugit quum sauciis aram
taurus . . . (II, 222—4).*

Треба трохи дивуватись, що Сковорода не переклав дільшого рядку, що продовжує це порівнання.

2. Так как огнь в пашнѣ впадет, при бурах жестоких,
Или быстрій дождевній поток с гор високих,
Нивы и красны сѣви ломит, постилая,
Истремглав тащит лѣсы, столпѣт, не зная,
Слиша шум сверхъ скал пастир.

Це порівнання пожежи Трої, на яку з даху свого будинку дивиться Еней:

*in segetem veluti cum flamma furentibus Austris
incidit, aut rapidus montano flumine torrens
sternit agros, sternit sata laeta boumque labores
praecipitesque trahit silvas; stupet inscius alto
accipiens sonitum saxi de vertice pastor (II, 304—08).*

3. . . . Постій ж в той минутъ
Как хищны волки, коих в темную ночь лютій
Глад слѣпо вигнал с язвин, дома ж племя само
Ждет, зѣвая несито; чрез огнь, чрез мечъ прямо
Бѣжим на явную смерть.

Це порівнання до оповідання про Енея, що залишає з товаришами Трою крізь натовпи ворогів:

*. . . . inde, lupi seu
raptore atra in nebula, quos improba ventris
exegit caecos rabies, catulique relictii
faucibus expectant siccis, per tela, per hostis
vadimus haud dubiam in mortem mediaeque tenemus (II, 355—9)*

4. Остолблъ и порвался вдруг назад с словами,
Так как кто меж терніем невзначай ногами
Наступит аміо¹, и вдруг заблѣднет отбѣгая,
А она злится, с яdom шю поднимая.

(1. читаю „аміо“ замість „амія“ з огляду на „она“ в наступнім рядку). Мова йде тут про Андрозея, що вночі нечеканно натрапив на ворогів:
*obstipuit retroque pedem cum voce repressit.
improvisum aspris veluti qui sentibus anguem
pressit humili nitens trepidusque repente refugit
attollentem iras et caerula colla tumentem (II, 377—80).*

5. Так когда забѣжатся вѣтры полномочно,
Бурним вихром в запада, юга и восточной
Стороны, трещат лѣсы, кипят воянсескны
Волни и с песком рвутся всыпъ мѣста беаддены.

Це порівнання торкається сутички між троянцями та греками навколо Кассандри.²²

*adversi rupto seu quondam turbine venti
confligunt, Zephyrusque Notusque et laetus Eois*

Eurus equis; stridunt silvae saevitque tridenti
sputus atque imo Nereus ciet aequora fundo (II, 416—9).

Нарешті:

6. Каков амій, когда на свѣт вышол полній яда,
Кой крился под землею в час вимнаго хлада,
Скинувши же линовище в день весны прекрасной,
Въется спиною в циркул, по коих блеск ясной,
А сникну грудь подняв виспѣ, взор яростномечнай
Кицает, сичит с устен язик треконечнай.

Це порівняння вжите Вергілієм при описанні боротьби Пірра.²³

qualis ubi in lucem coluber mala gramina pastus,
frigida sub terra tumidum quem bruma tegebat,
nunc positis novos exuvias nitidusque iuventa
lubrica convolvit sublato pectore terga
arduis ad solem et linguis micat ore trisulcis (II, 471—5).

Гекзаметр Сковорода заміняє 13 - тискладовим силабічним віршем. Навіть і в цих уривках, що мають наочно вказати, яких порівнянь викиває антична поезія, Сковорода усуває усю конкретно античну термінологію: в уривку 5. він не наводить латинських, дуже розповсюджених та і на Україні загально відомих імен вітрів: Нот, Зефір, Евр та не менш відомого Нерея, замісць мітологічних прикрас маємо знову просто „вѣтры... з запада, юга и восточной стороны”, та „волни”. „Інструментовку” Вергілія, цього майстра евфонії²³, Сковорода не наслідує: так рев бика, що Вергілій „інструментує” словами з „у”: ... *mugitus, fugit cum sauciis agam taurus...*, Сковорода власне не віддає. Зате бражку в Вергілія „сичання” амій, слово, розуміється, українське народнє; але Сковорода, може бути, стремив якось передати це „сичання”, коли писав „сичит с устен...”. Цікаві численні та смілі епіямбементи Сковороди в уривках в Вергілія. Як вже сказано, для античного гекзаметру квантитативні якості голосівок (довжина) були остатілки виразним конститутивним елементом, що такі переноси були можливі. Український тринадцятискладовий силабічний вірш мав лише риму та ценауру за конститутивні елементи; але здається в коротших уривках (пор. Величковського²⁴) переноси були легше можливі та не порушували єдності віршу, не розривали його на частини.

До перекладів Сковороди в латинської поезії треба віднести ще прозаїчний переклад „Оди Сидронія об уединенні” (Б. II, 302—6). Переклад прозаїчний, — може, лише підготовча ступінь до перекладу поетичного, якого Сковорода не виконав, або який не заховався. Не маємо потреби обговорювати цього прозаїчного перекладу тут. Але звернемо увагу на його джерело. Сковорода наводить ім'я автора оригіналу в латинській мові: „Iesuitae Sidronii Hosii”. Мабуть, тому ніхто не встановив дійсного джерела, що тут у Сковороди або в другу помилка. Автор зветься не Госіус або Гоаіус, а Гошіус (Hosschius). Гошіус, фланандець (1596—1653),²⁵ новолатинський поет користався великою популярністю в епоху бароко, його твори — зокрема його „Елеїї” (елейчні оди) відомі нам в численних виданнях, як і твори Мурета (мені відомі видання Антверпен 1656, 1667, 1690, Ліон 1698, Венеція 1695, 1705 та видання без року, Нюрнберг 1696, 1738, Париж 1723, Аугсбург 1755 та ін.). Сковорода переклав його оду до Джоржда („Георгія”) Чемберлена. Переклад відміняє де які строфи.²⁶ Але видуточовано оду помилково: Перша II частина обіймає строфи 1—17 прозаїчного перекладу Сковороди; продовження в „антистрофа”, — „основа” першої частини („строфи”) в „живет и средѣ молны уединеніе”, „основа”

антистрофи — „живет и средъ уединенія молва“. Антистрофа починається з строфи 23 перекладу йде до кінця перекладу (строфа 37), але самий кінець другої частини при друку попав до середини: це строфи 18—22. В такому порядку треба строфи цього перекладу Сковороди друкувати та читати: 1—17, 23—37, 18—22.

І переклад „оди“ Гошіуса має ті самі властивості, що і поетичні переклади Сковороди. Характер цих перекладів, — усування античних мітологічних прикрас, модернізація та певна „українізація“ не лише форми, а й змісту, спроба наблизити зміст до християнсько-містичного світогляду самого Сковороди — ставить перед нами надзвичайно цікаву проблему про відношення Сковороди до античності. В кожнім разі — це відношення подвійне, — Сковорода не пішов так далеко, як деякі поети західного — тай українського — барока, що безоглядно переймали зовнішню форму (поскольки це було можливе) та внутрішній зміст. Сковорода приймає лише „де-що“, а деяко відкидає цілком і досить рішуче.²⁷

Переклади в латині Сковороди знову висувають перед нами питання про джерела української поезії. З окрема важливі новолатинські джерела Сковороди: за оригіналами українських поетів в новолатинській ліриці ніхто не шукав. Може знайдемо у новолатинських поетів ренесансу та барока ще не один вірш, що дав натхнення українським поетам, — не лише будучи оригіналом того чи іншого перекладу, але і впливаючи на форму та зміст української поезії часів літературного барока. Поруч зі Сковородою, як перекладчик стоїть зараз і Величковський. Як що знайдуться й інші сліди новолатинських впливів, то, мабуть, треба буде вначно обмежити тему про виключний вплив польської поезії на поезію українського барока.²⁸

6. Рештки підручника поетики Сковороди.

Значну цікавість викликали страчені твори Сковороди. До них належать ті твори Сковороди, що їх цитував в своїй статті Хіждеу. Багалій переконливо показав, що існування цих творів сумнівне.¹ А власне, а поданого Багалієм матеріялу та його аргументації видно, що він лише з великої делікатності (в науці непотрібної) не висловився так рівко, як це вимагали обставини: „твори Сковороди“, що їх цитував Хіждеу, ніколи не існували, „цитати“ в них вигадав сам Хіждеу. Не дивлячись на переконливу аргументацію Багалія, де хто з авторів, що пише про Сковороду, цітує уривки з цих мітичних творів аж досі.² Інші твори, яких ми не знаємо, вгадували дослідники життя та творчості Сковороди, до яких ми можемо ставитися з довір'ям: до них належать в першу чергу І. І. Срезневський та Г. Данилевський.³ Але і в їх списках можливі помилки та непорозуміння.⁴ Найважливіше джерело для нас — це список творів, що склав сам Сковорода, та що прийняв до свого життєпису Сковороди Ковалінський.⁵ Хоч в цьому списку деяких нам відомих творів Сковороди немає, але в ньому є і деякі, що їх ми не знаємо. Це три оригінальних твори (мабуть, діялоги): „Неграмотний Марко“ (4), „Бесіда I: Сіон“ (11), „Бесіда II: Сіон“ (12) та по менший мірі чотири переклади.⁶ Та Ковалінський вгадув ще один твір Сковороди, це „Разсуждение о поэзии и руководство к искусству оной“, яке Сковорода склав за часів свого професорування в Переяславській семінарії,⁷ отже року 1753—4.⁸ Бон Бруевич в своєму виданні творів Сковороди умістив на окремій сторінці назву цього твору,⁹ додавши примітку: „Рукопись эта написана Г. С. Сковородой в 50-х годах XVIII. вѣка. До сего времени она нигдѣ не найдена. Предназначалась для прочтения какъ курсъ въ Переяславской семинаріи“. Багалій кидав в своїй

останній книї про Сковороду думку, що частина пісень «Саду» написана „напевне тоді, коли (Сковорода) викладав піттику у Переяславському та Харківському колегіумі”.¹⁰ Залишивши на боці неточність такого датування (бо в Переяславі Сковорода був 1753 р., в Харкові — за власним свідоцтвом ¹¹ — 1760, 1763—64), мусимо нагадати, що Сковорода в Харкові піттики не викладав. Але пісні «Саду» навряд чи підійшли б, як арааки для викладів піттики. Я гадаю, що ми маємо інші рештки викладів піттики Сковороди: його ріжні вірші, що заховались нам в рукопису в маєтку Коналінського.¹²

„Разные стихотворения” звуться цілий відділ віршів в виданні Багалія 1894 р. Тут маємо 16 слов'яноукраїнських віршів¹³ та 6 латинських.¹⁴ З латинських вірш на 12-тий день народження учня Сковороди Василя Томари написано напевне в Кавраях, селі Томарів, де Сковорода мешкав з перервою з 1754 р. до 1759 р. Гратуляційна епіграмма на день народження Білгородського єпископа має належати до Харківських років Сковороди. Серед останніх латинських віршів — оден, як ми вже бачили,¹⁵ в нідпісом оди Мурета. Останні три можуть належати Сковороді: Маленький вірш („Brutus affectus carnis”) є безумовно віршом Сковороди, бо в ньому читаемо варіанти вирааків, які міг подати лише автор; вірш про св. Причастя або про вічність довший та оброблений; останній „De umbratrica voluptate” може бути вразком новолатинського технічно викінченого віршу, маємо в ньому числені повторення (8 слів) та вжито тут відомої анафрами „umbra” : „umbra”. Ще досконаліцій з пункту погляду барокої латинської поетики в другий вірш (про вічність), — в ньому знаходимо не лише числені повторення (одне з головних місць серед них займає те саме слово umbra), але й інші словесні грашки — і повторення слів, що походять від того самого пня (latere та latitare), і повторення в тому самому рядку ріжніх граматичних форм того самого слова (capiō capiens, vides videtur, sanctum sanctia, potui et possunt), і обернення словесних конструкцій (Et fugiens remanes et remanendo fugis), і анафори (а „hos”, „si”, „et fueris”), і епіфори (umbra est, tua est), і алітерації (si sires, valui vitiosa, linguisque linquere, mentem meam), і співзвуччя іншого типу (lucē duce), цілий вірш закінчує рядок: „Da mihi velle mori! da mihi amare mori!” Чи належить цей вірш Сковороді? Не знаємо. Але цей вірш, так само, як і обидва інших могли бути арааками латинського технічно викінченого стилю, арааками, що дуже добре надавались для підручника.

Але ще більше ймовірності, що українські вірші Сковороди з „разных стихотворений” є арааки в його підручнику поетики. Чи мусів Сковорода написати — мабуть, в латинській мові — цілий підручник (руководство)? Це напевне. Він міг викладати в латинській мові, або в україно-слов'янській, подаючи лише означення та формуловки в наперед виробленій формі, і не маючи цілого рукопису. Але те, що він мусів мати закінченим при викладах, були арааки ріжніх фатуніків поезії. В „разных стихотворениях” і знаходимо таке зібрання ріжніх фатуніків. Для такого зіборання прикладів, що було звичайне в підручниках поетики,¹⁶ дуже надавались і переклади (за традицією наводили і латинські та й польські вірші).¹⁷

Справді, що знаходимо в „разных стихотворениях”? По перше „оди”: світсько-моралістична ода Мурета (вірші 31 та 35)¹⁸ в перекладі Сковороди, духовна ода на рідво Христове того самого Мурета (33), та ода Горация (39). Три вірші носять назаву „Fabula” — себ то віршоване оповідання. Одна з них (34) має темою сучасність, та дає до того араак техніки діялогу („Старичек нѣкій Філарет в пустынѣ...”), друга та третя мають античні теми: оповідання про Талеса, що дивлячися на зорі, впав

до ями (42), та оповідання про Тантала на гостинах у Зевса (44), який підвісив над його головою великий камінь:

Тантал сидячи все смотрит умилно,
Все впадыхает, хоть всем обильно,
Все лицо морщит, страх трет его члены.
Трясевище будто пораженни.
Что за причина? Сверху сквозь хоромы
Ниапущен висит камень преогромний
Над саменъкою его головою,
Не дает ему сидѣти в покой.
Боятся бѣдный, как себѣ порушит,
На власъ висит, вот вот в прах сокрушит.

Ці дві останні „Fabulae“ найскоріше нагадують байки, та їх сюжети вживано в новолатинській поезії: дуже подібну до першої байку вустрівамо в Gabrielis Faerni Cremonensis fabulae centum... (сама тема є вже серед байок Езопа — ч. 72,¹⁹ де, що правда, говориться просто про „астролога“, без імені, але Сковорода міг знати ім'я Талеса та відповідний анекдот про нього з Платона)²⁰ оповідання про Тантала знаходимо в збірці емблематичних віршів²¹ Emblemata Horatiana... Вена (Венуса),²² якого Сковорода міг знати і в інших його творів,²³ — і тут маленька ріжниця — у Венуса над головою Тантала висить меч, а не камінь.

Знаходимо в Збірці Сковороди і епіграми (43, 36а,²⁴ може ще 32). До одної з них Сковорода додає латинський текст, друга є чи не єдиним у Сковороди арааком епіграми традиційного типу з повтореннями. Третя збудована на анафорі:

Трудно покорити гнѣв и прочіи страсти,
Трудно не отдать себе в плотяные сласти,
Трудно от всѣх и туне снести укоризну,
Трудно оставить за Христа отчизну,
Трудно ваять от земли ум на горы небесны,
Трудно не потоптиться в міра сего безძѣ,
Кто может побѣдить всю сию злобу древну,
Се царь властитель, крѣпок чрез силу душевну.

Два вірші є панегіричні: нам вже знайомий переклад з Овідія — „Похвала астрономії“ (36) та знаменитий, завдяки агаді про Богдана Хмельницького, вірш „De libertate“ (37):

Что то за вольность? Добро в ней какое?
Ины говорят, будто золотое.
Ах, не златое: если сравнить злато,
Против вольности еще оно блато.

О когда бы [же] мнѣ в дурни не пошились,²⁵
Дабы вольности не мог как лишиться.
Будь славен во вѣк, о муже избрание,
Вольности отче, герою Богдане.

Отже панегірики з абстрактною та конкретною темою.

Далі маємо тут два „канти“, перший з них (38) Сковорода пізніше (?) ужив як частину одної з „пісень“ „Саду“ (1).²⁶ Другий (40) ще типовіший (друкувамо його з встановленням порушеного в вид. Багалія строфічної схеми):

Кто мнѣ дасть слезы, кто дасть мнѣ нынѣ дождевны? ²²
Кто дасть мнѣ моря? Кто дасть мнѣ рѣки плачевны?
Да грѣхъ рыдаю
И омываю
Во многоводных
В слезахъ несходныхъ,
Не почивши.

Иасушил очи адскій грѣхъ моихъ пламень;
Сердце ожесточенно, какъ аламант камень:
Нѣсть мнѣ ток слезній,
Дабы болѣвны,
Жгущи внутрь уду,
Можно оттуду
Изблевати.

Ты, источниковъ в горахъ раздергшій проходы
И повѣсивъ горѣ превыспренни воды,
Зракъ водъ наполни,
Да лютъ довольны,
Сердцу коснися,
Да ощущися,²³
Утѣхъ отче . . .

Нарешті маємо і аразокъ драматичної техніки. Це розмова міжъ „мудрістю“ та людиною: „Равговор о премудрости“ (41), въ якому маємо добрий прикладъ (якъ до речі і въ „Фабулѣ“ 1-ій) техніки діялогу. Розмова починається репліками по 4 рядки, продовжується репліками по одному рядку, а нарешті (рядокъ 23—30) репліки починаються іноді середъ рядківъ та іноді складаються зъ одного-трьохъ слівъ. Останні 8 рядківъ — закінчення розмови — говорить людина (въ видѣ Багалія на початку р. 25-го треба додати „Человѣкъ“, бо це говорить людина звертаючись до мудрості). Такі розмови зъ алегоричними постаттями вустрікаємо въ старій українській драмі на кожному кроці.²⁴

Можливо, що до цієї ж групи віршівъ належать і переклади „порівнань“ зъ „Енеїди“ Вергелія (45), въ якихъ подано араваки хоч би лише одного типу въ великої епіки, репрезентованої въ старій Україні наприкладъ спробою перекладу Тасса.²⁵

Гадаю, що така ріжноманітність віршівъ, середъ якихъ до того кілька перекладівъ та кілька невакінченихъ віршівъ (переклад зъ Мурета; на кінці другого канту Сковорода самъ ставить кілька крапокъ; може невакінчена іода про „вільність“), може найліпше походити відъ того, що „разныя стихотворенія“ є не що інше, якъ рештки „руководства“ Сковороди, себъ то вібрація прикладівъ зъ цього „руководства“.

Що вірші, про які говоримо въ цій главі, дійсно повстали раніше, а міжъ вірші „Саду“, на це вказаю виштокъ въ нихъ традиційнихъ силабічнихъ розмірівъ. Поруч зъ сапфіною строфою, маємо тутъ 13-ти та 11-складові рядки зъ римуваннямъ сусідніхъ рядківъ. Бездоганні 13-ти складові силабічні вірші маємо въ віршу 32-му, „фабули“ писано 11-ти складовими рядками, такъ само оду до вільності. Складні розміри лише въ „кантах“, де вони були традиційні. Строфічні схеми їхъ такі:²⁶

- (38) — 5А/5А/8б/8б/бв/бв/4Г/4Г/бд — 8а/8а.1/8б/8б/бв/5Г/4Г/бд.
(40) — 13а/13а/5б/5б/5в/5в/4г.

Подібні схеми зустрінемо досить часто в українській драмі: ось приклади в Конинського: 13а/13а/5Б/5Б/бв/бв/7г²² або в драмі аноніма: 11а/11а/5Б/5Б/7с.²³ або зі страченої трагедіїкомедії В. Лашевського: 13а/13а/5Б/5Б/5в/5в/4г.²⁴ Бували і канти з дуже довгими строфами, як у Конинського — 23 рядки — початок схеми: 11а/9а/6Б, 6Б/11в/9в/бг/бг/бд/бд/бв/...²⁵

Що правда, і ці вірші Сковороди, які ми, здається, маємо право вважати його „ранішими віршами“, мають певні оригінальні риси (рими), про які ми будемо говорити в наступній главі.

Здається, що в раніших віршах Сковороди перед нами якісь рештки його „руководства“ поетики. Бо тут ми маємо зібрація прикладів на головні гатунки віршованої поезії. Як що переглянемо вірші уважно, зможемо найти досить матеріалу і для характеристики тропів та фігур. Чи було у Сковороди написано дійсно „руководства“, а не лише вірші до нього, сказати важко. Ковалінський говорить, в кожнім разі і про „рассуждение о поэзии“, себ то про якийсь теоретичний трактат. Вірші мали б належати до „руководства к искусству“ поезії. Але можливо, що розглянувши більші віршовані твори Сковороди, побачимо, в чому міг полягати зміст його „рассуждения“. Що до обсягу його поетики, то як що ми можемо вважати „разные стихотворения“ решками підручника Сковороди, нам найперше кинеться відчуття, що серед прикладів цих немає (за винятком одної епіграми та латинських віршів) прикладів тих грашок, які так типової для поезії бароко. Але нарешті і це не доводить, що він не зупинявся а ні на фігурних, а ні на „ракових“ віршах, а ні на віршах з „луною“ (сагтеп есісім) і тд. Міг він вживати, як це часто робилось, і чужих прикладів. Рештки підручника Сковороди, на жаль, майже нічого певного не можуть сказати нам про те, що він приймав зі старої традиційної поетики. Що він хотів вести нового, це ми можемо хоч почасти встановити шляхом аналізу його віршів.

7. Сковорода, яко реформатор віршування.

Життєпис Сковороди, що написав Ковалінський, розповідає, як Сковорода стратив свою катедру в Переяславській семінарії: „Сковорода имѣть основательнѣе и обширнѣе знанія въ наукахъ, нежели какоыя тогда были въ училищахъ провинціальныхъ, написать разсужденіе о поэзии и руководство къ искусству оной такъ новымъ образомъ, что епископъ показалось страннымъ и несообразнымъ прежнему старинному обычаю. Епископъ приказалъ перемѣнить и преподавать по тогдашнему обыкновенному образу ученія. Сковорода, уѣренъ будучи въ знаніи своемъ и точности дѣла сего, не согласился перемѣнить и отставилъ написанныя имъ правила для поезії, которые были простѣе и вразумительнѣе для учащихся, да и совсѣмъ новое и точное понятіе давала обѣ оной. Епископъ требовалъ отъ него письменного отвѣта образомъ судебнымъ черезъ консисторію, для чего онъ не выполнилъ повѣленія. Сковорода отвѣтствовалъ, что онъ полагается на судъ всѣхъ анатоковъ въ томъ, что разсужденіе его о поезії и руководство написанное имъ, есть правильное и основанное на природѣ сего искусства. При томъ въ объясненіи прибавилъ латинскую пословицу: „Alia res scepitum, alia plecitum“, то есть иное дѣло пастырскій жеалъ, а иное пастушья свирѣль. — Епископъ преобрази незнаніе свое въ непослушаніе его, и сомнѣніе о учености своєй въ гордость и высокоуміе его, далъ своєручное повелѣніе на докладъ консисторії слѣдующее: Не живище посреди дому моєго творяй гордъюю. По

сему Сковорода выгнанъ бытъ изъ училища переяславскаго не съ честію. Сей бытъ первый опытъ твердости духа его".¹

Треба сказати, що в цьому оповіданні не все ясно. Сковорода, мовляв, викладав якусь загально-приняту, чи по меншій мірі розповсюдженну теорію віршування, епіскоп що теорію ніби з ініціативи відкидав. Дальше загострення конфлікту відогралося вже, як здається, на ґрунті іншому: особистої образи епіскопа за уразливий латинський дотеп Сковороди в офіційному папері. Ця справа нас не повинна дуже цікавити: віддалено Сковороду було за порушення субординації, а не за його теорію поезії. Конфлікт лише почався в теорії поезії. Розуміється „впертість“ Сковороди дуже характеристична для нього. Але подібні конфлікти на ґрунті порушення субординації розигрувалися (та ще через 45 років) і в Європі: як відомо Фіхте мусів відійти з більшого університету на ґрунті суперечок про його нібито „атеїзм“, — лише і Фіхте було віддалено — та ще при участі нікого іншого як Гете! — з катедри за порушення ним усіх форм ввічливості, не тільки урядових формальностей, а зовсім не за „атеїзм“. Щось подібного було і зі Сковородою: в його дотепі була певна образа епіскопа, якому підлягала семінарія; Сковорода міг попереду обмежитись спробою розяснити епіскопу, в чому власне суть нової теорії віршування, а лише потім можна б було почати боротьбу за право вільного наукового думання.

Вже старшим дослідникам впадало в очі, що епіскопом за усіма даними зовсім не була людина неосвічена, а навпаки культурна, бувший проф. філософії в Київській Академії, Іван Коалович, якому до речі Сковорода присвятив одну з пісень свого „Саду“ (26).² Багалій — без всяких підстав — навіть усомнівся в тому, чи епіскопом, що віддалив Сковороду, дійсно був „освічений навчатель Академії по філософії“, Коалович.³ Ще Снєгірьов зробив спробу пояснити справу тим, що Сковорода, мовляв, був прибічником теорії віршування Тредьяковського та Ломоносова, епіскоп вище „ямбів Ломоносова“ ставив „силабічні вірші Симеона Погоцького“ (та додаємо: усії української поезії в часи Сковороди).⁴ Ери, виходячи з твердження Снєгірьова, якого він не перевірив, дуже вихваляє Сковороду за його „науковий та естетичний смак“.⁵ Планці дослідники, здається, усі поділяють погляд Снєгірьова. Але ж справу дуже ускладнює одна обставина: як що Сковорода дійсно приняв теорію Тредьяковського та Ломоносова, то треба запитати, чому він не переводив її в своїй поетичній практиці. Бо як що переглянемо вірші Сковороди (а вірші „Саду“ та, жабуть, і значна частина віршів, що їх Сковорода порокидував у своїх працівничих творах, написані напевнене піаніще, анік відбувся конфлікт з епіскопом), ми не знайдемо в них ніякого слідування теоріям Тредьяковського та Ломоносова, та не помітимо навіть наближення до них! Або Сковорода лише в теорії дотримувався тонічного віршування, а на практиці йшов за старими аравками? Це щось дуже неподібне до усього, що ми про Сковороду знаємо. До речі, сліпувати практиці Тредьяковського та Ломоносова в році 1754 було вже можливо, але теорія Ломоносова залишилась в рукопису, теорія Тредьяковського в'явила в переробленому вигляді, про який тут тільки Й може йти мова, лише 1752 р.,⁶ навряд чи могла вже дійти до Переяслава та навряд Сковорода мав вже час розробити на її підставі цілий підручник („руководство, написанное имъ“каже Ковалінський). Вірші Сковороди навовні — типові вірші українського барока, себ то вірші силабічні; в них немає сурового чергування наголосів, що його вимагає „тонічне“ віршування. До того: Сковорода вже довгі роки після конфлікту цитувє уривки силабічних віршів українських поетів (Кониського, Прокоповича, Лашевського),⁷ та вихваляє їх;

немав ніякого сліду якогось незадоволення його київською поетичною школою. Говорячи про страту київської бібліотеки через пожежу, він висловлює своє появне співчуття поетичній діяльності киян.⁷ Не маємо ніякої підстави вважати ці суди Сковороди нещирими... З цих судів слідувало б, що Сковорода пізніше відмовився від теорій московських реформаторів віршу, які він ніби визнавав та навіть проповідували в Переяславі...

Мені здається, єдиний шлях до з'ясування питання, в чому саме полягали ті нововведення Сковороди, що так обурили Івана Козловича, в тому, щоб розглянути вірші Сковороди самі. В першу чергу ті його вірші, що він дуже ймовірно написав, як ми бачили, перед конфліктом та що дуже ймовірно, як ми доводили, входили в склад „руководства“ Сковороди, а потім і вірші „Саду“ та всю іншу поетичну спадщину його.

Поперше подивимось на те привітання, яке Сковорода написав з природи приїду єпископа до Переяслава. Цей вірш написано 8-ми та 9-ти складовими силабічними віршами. А ні „ямбів“, а ні інших тонічних розмірів ми в ньому не знайдемо. За те кидається в очі інша риса, що стоять в різкій протилежності до традиційних правил силабічного віршування: це рима віршу. Українські силабічні вірші припускали, як і польські, власне, лише жіночу риму. Для польської мови з її наголосом на передостанньому складі це було цілком природно, для української — це була норма, що не викликала ніякими об'єктивними обставинами. Але чоловічу риму припускали в українськім як і в польськім віршу лише як „варіант“ жіночої, — в польській в тих випадках, якщо рядок закінчувався односкладовим словом, в українській, очевидно, це було можливо і в інших випадках; хоч встановити дійсний наголос в старих віршах іноді досить важко, — в західно-українських віршах слова перенаголошувались іноді надзвичайно сміливо, щоб тільки дістати жіночу риму (пор. напр. вірші „Богогласника“). Ясніше стоять справа лише в окремих творах літератури XVIII століття. До них належать напр. твори Кониського. В його „Воскресенія мертвих“ (1746 р.) зустрівають в „Кантах“ чоловічі рими. Але поруч з ними на тому самому місці строфі можливі й жіночі закінчення; досить порівняти дві перших строфи першого „Канту“:⁸

Два рази слъгъ, кто впред на смерть не ввирает;
Два рази глупъ, кто востать по смерти не чает.⁹
Посмотри, мой другъ,
На солнечній кругъ:
 Ввечеру заходитъ,
 Поутру восходитъ, —
 Пойдешъ и ты в той же слъдъ.

Війди на степъ и поле, посмотри на нивы,
Испитай, что дѣется с твоими засѣви:
Гниют вимою,
Растут весною, —
 Так и ты истлѣешь,
 Послѣжде имѣешь
 Ожить по прежнему цѣль.

Строфічна схема цик строф: 13а/13а/5Б/5Б/6в/6в/7Г та 13а/13а/5Б/5Б/6в/6в/7Г. В 3 та 4 рядках в першій строфті чоловічі, в другій жіночі рими. Подібне в другому канті тієї самої драми, де в першій строфті маємо чоловічі рими (разсудить :: заложить), але в 2-ій та 3-ій строфах на цих самих місцях — вже жіночі (лишуся :: преселюся, лукава :: слава). Теж

саме зустрінемо і раніше (напр. у Клементія або в „Віршах позднічних і обличительних“) та й пізніше (напр. в „Богогласнику“). Чоловіча рима є лише „факультативним варіантом“ нормальної жіночої рими. Симеон Полоцький, віршуючи за українськими аразками в Москві, теж уникав чоловічих рим; вони зустріваються в нього в невеликій кількості, але напр. в „Псалтирі“ на них він, іноді не ставить знаку наголосу (так саме як і на дактилічних римах); ніби автор вимагав якось „невтралізації“ чоловічих закінчень при вимові віршів. Нагадаємо до цього, що, як наші підрахунки показали,¹⁰ найбільші майстри українського віршу часів бароко з овсім не використали чоловічих рим, а найбільше таких рим зустріємо в поетів-дилетантів, Клементія та Онуфрія, — останній до речі, як вдається, в вагатох випадках лише перекладчиком,¹¹ та перекладчиком досить невмілим.

Від цієї нормальної практики українського барокового віршування Сковорода радикально відхиляється в своєму привітанні „епіскопу Івану Коцловичу, входящему во град Переяслав на престол епископскій 1753 года“.¹² Усі тридцять закінчень цього віршу чоловічі! Строкічна схема його: 8А/9А/8Б/9Б/8В/9В. З 3 15-ти рим лише 3 збудовано на односкладових словах, себто відповідають нормальним чоловічим римам старо-української поезії, в 3-х випадках 2-х чи 3-х складове слово римується в односкладовим. В 9-ти випадках маємо чоловічі рими в кількискладових слів. Ніяке перенаголошення тут не врятувало б справи, бо дійсно римуються тут лише останні склади: пор. посігшай :: ув'ичай, приход :: народ, Переяслав :: довнав, смотри :: озари, небес :: словес, Христу :: нечистоту, страстей :: врачей, оригинал :: поступал. Можливо, що не випадково у Полоцького зустріваємо при чоловічих римах ще співзвучність також і передостанніх складів, напр.: небеса :: чудеса, его :: сего, небв :: к тебѣ, свой :: твой, еси :: небесі, сломиль :: єсть :: со-крушиль :: єсть, д'леса :: чудеса, даде :: яде, искусихъ тѣ :: обличихъ тѣ, истребиль :: бымъ :: возвожийль :: бымъ, тебѣ :: себе, сохранитъ тѣ :: защищить тѣ. Полоцький ніби вважав обов'язковою ознакою рими співзвучність двох складів, наголошував для нього лише підрядну роль (зустріваємо в нього, хоч і не часто, римування слова в чоловічим та в дактилічним закінченням), Кияне, очевидно, дуже старалися добитися „добрих“ віршів. Кількість вініків, себто чоловічих рим, у відомих мені збирках Київського друку в часом все зменшується. У „Віршахъ на жалосный погребъ... Петра Конашевича Сагайдачного...“ (1622 р.) маємо в 692 рядках 46 чоловічих рим (що правда лише в двох віршах кількість чоловічих рим більша: в віршу XIII їх б на 76 рядків, в віршу XIV—11 на 96 рядків, — як це вірші належать окремим авторам, що ними вони підписані, то це, очевидно, індивідуальна власність, а той невміння цих авторів), себ то 13% всіх рим. В „Умнології“ (1630 р.) на 264 рядки усього 7 чоловічих рим, себ то 5%. В „ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ“ (1632 р.) і одної чоловічої рими на 448 рядків, те саме в „ΕΥΦΩΝΙ“ (1633 р.), де і одної чоловічої рими на 188 рядків! „Іоіка іерополітика“ (1712 р.) на 268 рядків не має а ні одної чоловічої рими.¹³

Отже привітання Сковороди, що безумовно або було передано епіскопу в писаній формі або ж було прочитано при святочній зустрічі а потім такі дісталося до рук епіскопа в рукопису, могло у знавця українського віршування, яким мусів бути колишній професор Академії, викликати певне здивування свою незвичайністю та викликати питання, як ставиться професор пітики в Переяславській семінарії, що це привітання написав, до норм української тодішньої поетики. Гадаю, що такий був початок кон-

флікту Сковороди з тим самим єпископом, якого він так урочисто вітав в березні 1753 року.

В „пісні 26-їй“ зустріваємо лише один раз дуже типові для Сковороди „приближні“, „нечисті“, чи-як їх ліпше звати без пейоративного відтінку — „неповні“ рими, себто римування слів, яких закінчення не цілком тотожні. В нашому випадку це дух :: круг. Навряд чи ця одна рима могла притягнути до себе увагу архіерея, як би навіть він був надзвичайно суворим представником старої школи.

Я, як ми вже про це говорили, вважаю, що вірші, які видрукував Багалій під наяву „Розных стихотворенія“, адебільшого належать до „руководства“ теорії поетики Сковороди. Приклади бували звичайні в підручниках. Коли дійсно Сковорода подав на перегляд Коаловича свій підручник, то приклади в цьому підручнику мусіли вразити єпископа. Що правда, чоловічі рими мавмо серед віршів усього в 23-х випадках.¹⁴ Але в протилежність до звичайного припадкового вжитку чоловічих рим, мавмо тут цілий вірш в 40 рядків, в якому вжито лише чоловічих рим. Це „Разговор о премудрости: мудрость и человѣк“. Він не в найліпших віршів Сковороди,¹⁵ але він кидаеться в вічі своїми римами. Схема його дуже проста 12А/12А/12Б/12Б і тд. Римуються й односкладові слова: жить :: быть, прочно :: ночь, так :: врак, і односкладові слова з кілько складовими: назвать :: мать, вѣк :: человѣк, назвал :: дал, открои :: мой, живутъ :: тут, меня :: дня, бородой :: твой, глаз :: далась, другой :: твой, і нарешті кількоскладові слова між собою: сама :: дума, сторонах :: словах, весна :: одна, живиошь :: поиошь, глупца :: отца, роднѣ :: одинъ, она :: бевтолковщина (!), вріошь :: поиошь. Наводимо типові початкові рядки віршу:

Любезная сестра иль как тебе называть?
Доброты всякой ты и стройности ты мать,
Скажи мнѣ имя ты, скажи свое сама;
Вѣть всяка без тебе дурна у нас дума...

Інший вірш з ранніх з чоловічими римами Сковорода прийняв пізніше до свого „Саду“, чи, ліпше мовити, переробив для свого „Саду“. Цей вірш увійшов до 1-ої пісні „Саду“ („складеної“ як замічав Сковорода 1757 р., себто, мабуть, переробленої) як строфі 3—4. Тут — почасти — чоловічі рими лише факультативні.¹⁶ Схема строф: 5А.5А/8б/8б/бв.бв/4Г.4Г/6Д та 8а.8а.1/8б/8б/бв.бв/4Г.4Г/6Д. Тут ніби такий самий факультативний вжиток чоловічих рим, як ми бачили в прикладах в Гр. Кониського.

В кожнім разі 40 чоловічих рядків в одному вірші могли обурити вірного послідовника київської традиції. А в тексті „руководства“ мало бути ще обґрунтування цього „новаторства“!

Але не менш мало обурити єпископа ще й інше новаторство Сковороди в римі. Це вже агадані „неповні рими“. Окремі типи їх зустріваємо в старій українській поезії. З окрема напр. рими типу „— и“ :: „— ий“ або „— ы“ :: „— ый“. Але Сковорода в 359 рядках своїх віршів подав — в кожному окремому творі — найріжноманітніші типи таких рим.

Подамо їх огляд. Звернемо увагу на те, що в староукраїнській поезії відповідно до вимови „ы“ римувалося з „и“, але також „ѣ“ з „и“ та з „и“ (отже також „ѣ“ з „и“); дивним чином, досить рідко, але вживалася і рима „ѣ“ :: „е“. Ми будемо визначати кожну шелестівку літерою „Т“, кожну голосівку літерою „А“. Тоді дістанемо такі схеми римів Сковороди:

1. АТА :: АТАЙ (або ТА :: ТАЙ). Приклади: ревно :: древной, главо :: дыравой, съдовласый :: во своаси, преясны :: пріужасній, пол-

ній :: волни, убогой :: немного, пренебрегати :: проклятій, слезний :: болезні, солодкій :: глотки, сладкогласны :: прекрасный, рики :: дикий,¹⁷ минутъ :: лютій, полночно :: восточной. — Це в майже єдиний тип неповних рим, що їх вживали українські поети 17-го та початку 18-го віку.

2. Другий тип рими з палятилівованою та непаляталівованою шелестівкою: АТ :: АТЬ. В раніших віршах зустріваємо їх усього одн раз: живутъ :: тут. Можливо, що це помилка.

3. Ніби варіант цього типу рими в рима АТА :: АТЬА (або АТА :: АТ'А). Тут маємо: неволю :: молью, чудна :: полуодя, фігура :: буря, орання :: набранна, прибора :: моря, затула :: пулья. Де які з цих рим можуть бути в дійсності точні, а відріжняються лише графічно (напр. р :: ръ). Але і ця графічна ріжниця не припускалась в старшій поезії.

4. Дальший тип рими — римування давінких та глухих шелестівок (Д :: Т). Отже ріжні типи: АТ :: АД, АТА :: АДА або Й АТ :: АДъ. Ось приклади: далась :: глав, ради :: взяти, Пруса :: Француза, носа :: францоза, вадохи :: порогъ.

5. Дуже важливий тип рими АТА :: АТАх, що хоч є надавичайно рідко, але зустріваємо і в старшій поезії. У Сковороди в раніших віршах: градом :: стадо, пріємлют :: землю, помоюет :: Боне, восходить :: походы.

6. Сковорода припускає і подвоєння шелестівки: АТА :: АТТА (з усіма можливими варіантами, як АТА :: АТТАЙ або навпаки). Приклади: старинній :: чины, страны :: странній, отмънно :: колъно, избранне :: Богдане.

7. Сковорода припускає ріжні варіації шелестівок та їх груп: отже — АТТА :: АДТА, АТА :: АТхА, АТТА :: АТ'ТА йти. Наприклад: предовольно :: полной, высокомѣстной :: звѣздной, хоромы :: преогромній.

8. Нарешті можуть варіювати і голосівки: АТА :: АТЕ, АТА :: АТЕЙ, ТАА :: ТАЕ, Наприклад: учены :: совершенней, дѣла :: тѣло, головою :: покоѣ.

Неповні рими утворють цілих 25% рим в раніших віршах Сковороди. Розвуміється, це не могло не ввернути на себе увагу аванції київської поетики. Більшість вигаданих Сковородою типів неповного римування цілком нові. До того вони скуччені в кількох віршах в надавичайній кількості, — в оді з Мурета I,9 маємо на 8 римів 4 неповних, в „Fabula“ (34) на 34 рими — 11 неповних, в трьох з перекладів з Енеїди на 2—4 рядка по одній ітд. Це надає таким віршам характеру „поетичних експериментів“. І тут якесь „обґрунтування“ Ковалович міг вважати за потрібне. Ми побачимо, що як раз неповні рими цілком „вправдали себе“ в новітній українській поезії (Шевченко). Про це агодом.

Сковорода, як здається, стремів взагалі замінити традиційне римування якими-сь ширшими співавуччами. Бо у нього і в випадках повних і неповних рим маємо дуже часто ще алітерації або інші типи співавуччя поміж останніми словами рядків. Для нього характеристичні рими:

палаєт :: почітаєт,
слости :: страсти,
древину :: душевину,
предовольно :: полной,
съедину :: сыну,
оставил :: оправил,
съдовласый :: свояси,
на бойкъ :: напойкъ,

мудрости йстой :: мір не чистой,
мучен влобю :: мила покю,
сіонских ради :: совѣт вліти,
горы небесны :: сего бѣзднѣ,
укоріяну :: отчіяну,
усмирѧет :: примирѧет,
пустынъ :: густынъ,
способній :: преподобній,

сов'та : : св'та,
набратій : : нанятій,
прясній : : пріужасній,
страны : : странній,
герои : : гної,
пренебрегати : : проклятій,
сторонах : : словах,
у меня : : у дні,
пресм'щно : : преутъшно,
словами : : ногами,
полномбчной : : восточній,
вознесениы : : беаденни,

древесних : : небесних,
праздніе честы : : приманчивы лесты,
вамшиляет : : поспишает,
восходит : : походы,
грунт убогий : : греческих немного,
открой : : то мой,
живуть : : и тут,
роднъ : : оди,
Далбо : : Аполло,
хорбы : : преогромний,
головю : : покой,
порушит : : сокрушит,

ітд. Можна говорити про те, що Сковорода шукає „опірних“ звуків (голосівок та щелестівок) поперед рими. І ця риса остильки загальна в „Равных стихотвореніях“ Сковороди, що навряд чи можна вважати її випадковою і треба думати, що він якось обґрунтував і її, як потрібну реформу.

Як розвинувся конфлікт Сковороди з єпископом, ми вже знаємо. А що Сковорода не відмовився від своєї теорії віршу, що полягала, як ми бачили, в новій теорії рими, про це ми довідуємось в його дальшої збірки творів, в „Саду божественныхъ пѣсней“, проявленого на верні священіаго писанія“. Кілька з них датовані 26-а пісня на прихід Козловича до Переяслава, мабуть, належить до найстарших (1753); 1-а пісня „сложенна 1757 лѣта“; 14-а „обновлена в 1782 лѣтѣ“; 19-а „сложенна 1758 г. в степах переяславских“; 24-а „претолкова на малороссійским діалектом в 1765 годѣ“; 25-у присвячено „отцу Гервасію Якубовичу, отходящему на Переяслова в Бѣлогорд... в 1758 годѣ“; „Carmen“, що стоїть без номера між піснями 26-ою та 27-ою „выображенна... 1760 года“; 27-а присвячена єпископу Іосафу Миткевичу, та Сковорода сам вгадув в примітці, що він працював „в вертоградѣ сего истиннаго вертоградаря Христова“ (в Харківському колегіумі) в рр. 1760 та 1763—4,—написана пісня а приводу відвідин єпископа в Харківському „вертограді“ отже в один із вгаданих років; 29-а пісня „сложенна 1785 года, сентябрь 17 днія в селѣ Великом Бурлукѣ“; 30-а „сложенна во время открытия Харьковского намѣстничества“, себто 1780 р.¹⁸ Отже Сковорода писав вірші в кожнім разі до 1785 р. Як що навіть вважати, що окремі вірші Сковорода написав раніше 1753 р., це нічого не амінить в нашій характеристиці його поезії.

Звернемо зпочатку увагу на строфічну будову поезії „Саду“. Характеристичне для них є, що Сковорода буде досить складні строфічні схеми, дуже часто в внутрішніми римами (римуються або середини та кінець того самого рядку, або середини двох сусідніх рядків). Рими обох типів — чоловічі та жіночі — для Сковороди цілком рівноправні. З виключно жіночими римами написано пісні — 6, 8, 14, 15, Carmen, 29-ту, виключно чоловічими — 2, 3, 9, 10, першу строфу 22-ої, 26, мішані жіночі та чоловічі закінчення маємо в піснях — 1, 5, 7, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, в 2-ій та 3-ій строфах 22, 24, 25, 27, 28, 30-їй, дактилічні та жіночі закінчення маємо в пісні 4-ій, в якій рефрен кожної строфи (що не римується) має чоловіче закінчення. Отже традиційні виключно жіночі рими мають лише 6 пісень (з них двоє датованих 14—1782 р. та 29—1780 р.), цілком неавичайні виключно чоловічі рими маємо в 5 піснях (з них датована лише 26-а, що написана 1753 р.), мішані закінчення — в 20-ти піснях. Лише в одній з пісень в мішанини закінченнями Сковорода вживає поруч в жіночими та чоловічими римами також дактилічних, та — дуже характерно — теж не

припадково, а, як і чоловічі, завше на тім самім місці строфи (в першім рядку).

Не поабавлене цікавости завдання переглянути за порядком строфічні схеми усіх віршів „Саду“.¹⁹ Зробимо це тут.²⁰

1. Перша пісня має 6 строф. Строфічна одиниця в власне подвійна строфа, бо схеми строф 1, 3, 5 та 2, 4, 6 різні. Ось вони: 1:5А.5А/8б/8б/ /бв.бв/4Г.4Г/бд.—2:8а.8а.1/8б/8б/бв.бв/4Г.4Г/бд. Ця схема витримана без відхилень, лише в 1-м рядку 6-ої строфи бракує останнього односкладового слова, що стоїть по за римами.

2. Має теж 6 строф. Пісня вся збудована на внутрішніх римах. Строфічна схема: 7а.7Б/7а.7Б/бв.7г/бв.7г. Вже в першому рядку відхилення від схеми: 7а.6Б. Важко, що треба читати не „всъ“ а „усі“. 2-ий рядок 3-ої строфи теж неправильний: „Омы́ въ членов роды,/дабы воалетѣть до небес“, схема 7а.8Б, але тут, очевидно треба виправити „возлетѣть“ на „валетѣть“. Неправильний і рядок 2-ий 5-ої строфи: „Пусть летит невѣж враг черный;/ты в горнай воавысись град“, отже 8а.7Б. Мабуть, слово „враг“ в лише поясняльною гlosою до малорозумілого „невѣж“. Не треба, розумівтися, усюди шукати можливих поправок та їх робити. Але в той час, як інші українські поети духовних пісень (автори пісень „Богоглиасика“ наприклад) не дуже дбали про правильність свого силабічного роаміру,²¹ у Сковороди помічаємо надзвичайну його витриманість. Отже спроби зрозуміти, як сам автор міг скласти той чи інший рядок, витримуючи роамір, необхідні та в кожнім разі природні. Іноді і не суверо правильний рядок може звучати цілком добре, — найліпший приклад маємо в першому рядку 1-ої строфи.

3. Пісня базується на виключно чоловічих римах, кожна з її 8-ми двохрядкових строф має внутрішні рими. Схема: 7А.7А/7Б.7Б. Невитримано роамір лише в 5-ій строфті, що взагалі лішче вважати строфою з іншою схемою, а ніж робити спроби її виправляти. Ця строфа має схему: 8А.8А/8Б.7Б.

4. Шість чотирьохрядкових строф четвертої пісні усі збудовані на рнутрішніх римах. Схема окремих строф: 7а.7а/8б 8б/4в.4в/10Д. Лише рядок 2-ий третьої строфи не відповідає схемі: „Рѣшил в послѣдня лѣта/печать нового завѣта“, — тут ритм (76.80) порушенено і для вуха; мабуть, треба виправити „рѣшил в послѣдняя лѣта...“ — Вірш в цілому надзвичайно ритмичний. Але цей ритм збудовано не на наголосах, як в тонічному вірші, а виключно на синтаксичному паралелізмі в будові окремих одиниць, — це можна добре бачити в другій строфті.

5 Ріадянна пісня, як і попередня, має 3 сьомирядкових строфи. Їх схема: 8а/7Б/8а/7Б/8в/8в/7Г. неправильний рядок 4-ий 3-ої строфи: „Из под Христа съно ядим“; очевидно треба виправити „З под Христа съно ядим“ (у Сковороди й в інших випадках маємо „з“ = „с“ або „з“²²).

6. Пісня присвячена хрещенню Христовому. 4 чотирьохрядкових строфи. Схема: 13а/13а/15б/13б. Цікавий неправильний рядок 2-ий у 2-ій строфті: „Предитечу Іоанна ко Христу пустите“, в ньому 14 складів, скротити його на один склад „Предтечу“ замісць „Предитечу“ вимагала б навіть звичайна форма цього слова. Але вірш не звучить тоді добре: основа цього певна подібність ритмічних початків обох рядів в їх теперішній формі: — — ' — — — ' та — — ' — — — ' — . Про ролю, яку грають в віршах Сковороди однакові ритмично початки віршів, будемо говорити далі. Неправильний 3-ий рядок 3-ої строфи, що має 16 замісць 15-ти складів: „Сей есть сын мой воалблений, отец из облак вѣщае“. 3-ий рядок в усіх строфах не звучить дуже добре. Отже, чи треба тут замінити

„иа“ на „в“, сказати важко, — ритмичного враження від рядка така поправка не поліпшує.

7. Великодня пісня з досить складним ритмом, б чотирьохрядкових строф мають внутрішні рими. Схема: 7а.5Б/7а.5Б/6В/6В.5д. (в 4-ій строфі: 5Д). Вірш належить до найкращих пісень Сковороди. Ми ще повернемось до нього, аналізуючи пісні „Саду“ аі сторони іх змісту.

8. Теж Великодня пісня. Написана українською „Сапфіною строфою“. Схема для неї звичайна, рими теж традиційні — жіночі. Усі 5 строф витримують схему без амін: 11а/11а/11б/5б. В 11-складових рядках після 5-ого складу — авичайна ценаура. Ліричний характер віршу в де яких строфах незадовільний.

9. Три восьмирядкових строфи з виключно чоловічими римами. Схема: 10А/9Б/10А/9Б/10В/9Г/10В/9Г. 1-ий рядок третьої строфи неправильний, він має 11 складів, ніякої поправки дати, здається, неможливо. А до того рядок в цій формі звучить поруч з дальшими цілком добре:

Тот на восточний, сей на вечерній край
Плывет по щастіе со всѣх вѣтров,
Иной в полночной странѣ видит рай,
Иной на полдень свой путь открыл...

10. Виключно чоловічі рими має і пісня 10-а, знаменита „Всякому городу свой иправ и права“. Схема ІІ, витримана беодоганно в усіх 6-ти строфах: 10А/10А/10Б/10Б/10В/10В.

11. Знову складну строфічну схему мав теж одна з найліпших пісень Сковороди, 11-та. Усі три ІІ строфи написані без відхилень за схемою: 8а.7Б/8а.7Б/13В/13В/8Д.

12. Довша (9 строф) пісня відома завдяки її ліричному початку:

Не пойду в город богатый./Я буду в полях жить.
Буду вѣк мой коротати,/гдѣ тихо время бѣжит.
О дубрава! о зелена!/о мати моя родна!
В тебѣ жизнь увеселенна,/в тебѣ покой, тишина.

Два останні рядки — рефрен, що повторюється без амін при перших 8-ми строфах та трохи змінюється в останній. Строфічна схема віршу збудована на внутрішніх римах: 8а.7Б/8а.7Б/8а.7Г/8в.7Г. Вона витримана без відхилень.

13. Так саме і наступна пісня малює, поруч з внутрішнім станом автора, природу. Схема усіх шести строф: 8а/8а/6Б.7Б. Вона не витримана в першій строфті, що має схему: 8а/9а/6Б.7Б.

14. Пісня, яку Сковорода аве „древняя малороссийская“, що лише „обовленна“ 1782 року, має традиційні жіночі рими. ІІ 9 строф мають по 4 рядки: 8а/8а/8б/8б.6в. В 8-ій строфі бракув 6в, в сьомій цей рядок має чоловіче закінчення (але теж традиційне — однослов'я слово). Маленькі відхилення не поддаються коректі: у строфі 5-ї 2-ий рядок має усього 7 складів (з чоловічим закінченням!), останній рядок віршу: 8б.7в.

15. Коротенька, усього дві строфи по 7 рядків, пісня 15, „Великай субботѣ“. Схема строф така: 11а/11а/11б/11б/8в/8в/6г; закінчення виключно жіночі. Другий рядок другої строфи має 12 складів, мабуть і тут треба виправити „Иа“ на „З“.

16. Знову на внутрішніх римах збудована пісня 16 з трьох чотирьохрядкових строф. Схема: 5А.8б/5А.8б/14в/13в.

17. З трьох пятирядкових строф складена пісня 17, схема строф: 10а/10а/8б/8б/6В. Ухилів від схеми немає, як і в попередній пісні.

18. 18-та пісня — анаменита „Ой ты, птичко жолтобоко”, що відомо народньою закраскою мови. Цей вірш чи не перший український вірш, що перекладено на російську мову, — поетом землеміром Сковороди, В. Капни/стом.²³ Строфічна схема II З-х восьмирядкових строф: 8а/8а/8б/8б/8в/7Г/8в/7Г. В першому рядку третьої строфи треба виправити розмір (7а замінити 8а), замінивши або „ж” на „же”, або „миѣ” на „менѣ”.

19. Знову пісня в лірично-песимістичним настроєм (як пісня 8). Три шестириядкових строфи побудовані на численних внутрішніх римах: 7а.7Б/7а.7Б/4а.4в.4в/8г.5Д/8г.5Д/4а.4в.4в. В цій строфті, як бачимо в 5-му рядку перша половина має 7 складів замість 8-ми. Може треба замінити „с” через „из”. В останньому рядку цілого вірша останнє слово („чадом”) вже не римується з попередніми „скука : : мука”, через це вірш дістас кінцівку.

20. Пісня складається з 4-х сьомирядкових строф, схема яких бездоганно витриманна: 8а/7Б/8а/7Б/9В/9В/8Г.

21. Довга пісня з 12 пятириядкових строф з досить складною стофічною схемою. Три останніх рядки — рефрени, що в другій половині пісні трохи змінюються вперше, а в двох останніх строфах вдруге; перші шість строф малоють шукання „щастя”, останні шість — досягнення. Строфічна схема: 7А.6б/7А.6б/8В/8В/13г. В рефрені другої половини пісні схема міняється: 7А.6б/7А.6б/8в/8в/13г.

22. Знову одна з найліпших пісень Сковороди, зокрема ІІ перша суворо-похмура строфа, з анапестичними початками кількох рядків. Три восьмирядкових строфи. Схема: 12А/9Б/12А/9Б/10В/9Г/10В/9Г змінюється в 2-ій та 3-ій строфах: 12а/9Б/12а/9Б/10В/9Г/10В/9Г. Можливо, що в 6-ім рядку 3 строфи треба викинути перше „И”, тоді схема і цей строфті буде дотримана. В рядку 1, 3-ої строфи одного складу забагато; мабуть, помилка „опустився” замість „поставився”, що й дає єдиний можливий сенс.

23. Чотирьохстрофічна пісня. Строфи восьмирядкові з рядків дуже нерівномірної довжини: 8а/7Б/8а/7Б/12В/13Г/12В/13Г. Варіант, може бути, лише в рядках 6 та 8-м другої строфи, де закінчення (рідкий випадок у Сковороди, — в протилежності цілій українській традиції, зокрема в Західній Україні, де залішки вживання слів, в яких можливі ріжні наголоси) можуть мати ріжні наголоси: гбá : : плбá. Та власне незвичайний тут жіночий наголос ніби лішче підходить до ритму рядків:

Лутче один день свят от безбожного года...
Лутгис в полаѣ десять лѣт, пеж весь вѣк без плода.

Отже:

' — — ' ' / — — ' — — ' —

П'ятий рядок другої строфи має 14 складів.

24. „Переклад“ оди „римського пророка Горатія“ (ІІ, 16), про який ми вже говорили. 10 двохрядкових строф. Строфічна схема: 8а.7Б/8а.7Б. Ухилів від схеми немає.

25. „Пѣснь отходная“ на відізд о. Гервасія Якубовича з Переяслова. 5 пятириядкових строф. Строфічна схема: 8а/8а/8б/8б/5В.5В. В п'ятому рядку третьої строфи бракувє одного складу.

26. Вже нам знайома еда о. Івану Коаловичу. Нагадуємо II строфічну схему: 9А/9Б/8А/9Б/8В/9В. Ухил лише один: в першім рядку другої строфи „Граде печальний Переяслав!“ 9, а не 8 складів. Може, треба читати

„Град”, — і в першому рядку останньої строфи маємо замісць вокатива номінативну форму: „Христе, источник благ святой!”.

„Сагтён” Сковороди, що написав його за латинським оригіналом, який теж, можливо, в його твором, має 8 рядків цілком традиційної схеми 13а/13а/13б/13б/...

27. Теж привітання, як і пісні 25, 26, єпископу Іоасафу Миткевичу на його відвідини Харківського колегіума. 5 восьмирядкових строф. Сковорода робить спробу римувати через два рядки, але треба сказати, що рими не чуло добре. Строфічна схема: 8А/8Б/8В/8А/8Б/8В/9Г/9Г. В 2-му рядку першої строфи маємо 9 замісць 8-ми складів. „Виправити” рядок навряд чи можливо. Неритмичність рядку не помічаемо, бо відповідний рядок маємо лише через два рядки.

28. Знову одна за амістом найцікавіших пісень Сковороди. 10 чотирьохрядкових строф. Схема — бездоганно витримана — досить складна, в внутрішніми римами: 7А.7А/8Б/8Б.6В.

29. Лірична пісня, яка за настроем нагадує пісні 8-му та 19-ту. Схема пяти пятирядкових строф проста: 8а/8а/6Б/6Б/8а. В першій строфті римує теж останній рядок з першими двома. Перший рядок першої строфи має один зайвий склад (9 замісць 8-ми). Можлива поправка „буря” замісць „бури вихр” псує ритм, рядок звучить недобре: „Чолонок мой буря шатаєт”. Мабуть підтримує цей „неправильний” ритм ритмична однаковість закінчення обох перших рядків: ‘ — ‘ — , яка б зникла при зміні.

30. Пісня зі складною схемою: ба.6Б/ба.5Б/7в.7в/5Г/7д.7д/5Е. Чотири шостириядкові строфи. В одному випадку (stroфа друга) закінчення Г = Е. В першій строфті замісць „Г” маємо „г”, себ то жіноче закінчення, така зміна схеми у Сковороди рідка (пор. ще пісню 22-у та, може, 23-ю). В останній строфті видруковано — очевидно помилково — „за малой части”. Останні рядки, що давали привід до ріжких міркувань про ставлення Сковороди до християнства, в дійсності авязані з традицією отців церкви.²⁴

Перше питання, що викликає у нас цей матеріал, це питання про чоловічи рими Сковороди. Як бачимо, за схемами вони вживаються систематично, вони належать до строфічних схем, а не в лише варіантами жіночих рим. Їх відсоток досягає тут небувалої кількості: 45! Ми вже бачили, як стойть справа в старшій українській поезії. Власне поети-дилетанти (Клементій, Онуфрій) вживали іноді досить багато чоловічих рим, але цей вжиток є скоріше показчиком їх невміння дотриматись норми, а ніж наміру. Сковорода поперше урівноправлює чоловічи рими. Який це рішучий крок в історії віршування, показують суперечки коло чоловічої рими в інших слов'янських народів: сумніви Тредъяковського,²⁵ полеміка в польській літературі, коли Круліковський (1817!) виступив в обороні чоловічої рими,²⁶ яка, що правда, може гррати в польській мові — через закон польського наголосу — лише підрядне значення. Навіть в українській поезії чоловічої рими, здається, й пізніше не вживано так ясно, як у Сковороди.²⁷

До наведеного вище²⁸ матеріялу додамо ще кілька дат: викликає цікавість вжиток чоловічих римів у поетів, що їх цитув Сковорода: Прокоповича, Лашевського, Конинського. В 412 рядках віршів Прокоповича²⁹ маємо усього 6 чоловічих рим, отже — 3%. В „Трагедокомедії“ Лашевського³⁰ на 317 рядків усього дві (!) чоловічих рими, отже — 1,3%. З тих уривків віршів Лашевського, що заховав нам лише Сковорода (в „Брані архистратига Михаїла“ п'ять строф та початок шостої з „трагедокомедії“ Лашевського „Гонимая церковь“ — ББ. стор, 436—7, три строфи зі змінами — мабуть, Сковорода цитув з пам'яти — повторено в „Потопі амінному“ ББ. 419; в „Брані“ трохи даліше — стор. 438 — ще уривок з „побідної пісні“

Лашевського з того самого його твору),³¹ маємо чоловічі рими лише в „Побідній пісні“, типовому канту а драми. Схема рим: 4А.4А/4Б.4Б/8в/8в/ /4Г.4Г/5Д.5Д/8е/8е/бж.бж. Чоловічі рими в кантах вистріваємо, як ми бачили, і в Кониського. У „Воскресенії мертвих“ Г. Кониського³² на 639 рядків 18 чоловічих рим, отже — 5,6%. Так віршували найліпше вишколені поети київської школи, сучасники Сковороди. В „Комедії на успіння Богородиці“ та „Комедії на Рождество Христово“ Дмитра Туптала³³ маємо на 2837 віршів 25 чоловічих рим, себ то 1,8 відсотків! До того в 20-ти чоловічих рим в „Комедії на Рождество Христово“ 12 знаходяться в сценах в пастухами, що обіймають 180 рядків: очевидно, чоловічі рими вважались більш придатними для „низкого стилю“, для народних сцен. В сценах в „пастырями“ чоловічих рим — 13%. Натомісъ в більш народному (та але захованому) „Слові о збуренню пекла“³⁴ маємо на 518 рядків 61 чоловічу риму (кілька рим, може, в випадковими, бо римування в п'єсі не стінне; але маємо в кожнім разі чоловічі закінчення, — текст в рукопису наголошено), отже 23%, кількість, що її вистріваємо лише це в одного з най slabших поетів українського бароко, еромонаха Онуфрія.

До того, як я вже підкреслив, чоловічі рими Сковороди не в варіантами жіночих: вони не баються на односложніх словах, або, ліпше сказати, вживають також і односложніх слів, але ні в якім разі це переважно односложніх. З чоловічих закінчень що римуються, в віршах „Саду“ (488) маємо усього 35%, таких, що утворені односложніми словами; як що навіть будемо вважати „традиційними“ римами усі, в яких хоч одне із слів є односложнє, то й тоді дістанемо усього 49%, — отже більше половини усіх чоловічих рим утворені без якої будь участі односложніх слів!

Власне не менш „сенсаційний“ характер поруч з цими неавичайними римами мають „неповні рими“ Сковороди в його „Саді“. Вже в раніших віршах він досягнув в цьому відношенні певної майстерності. В „Саді“ збільшено значно кількість типів, та зроблено спроби вибудувати цілі вірші на „неповних“ римах. Придивимось до типів рим Сковороди в віршах „Саду“.

1. Неповні рими типу АТА : : АТАй в, розуміється, і тут, але вони далеко не мають такої кількісної переваги, як це було в раніших віршах. Дамо Іх список: печали : : малый (2 рази), нравы : : познавый, угодий : : выгоды, тѣло : : нецѣлой, богатый : : коротати, возвававый : : славы, суровый : : терновый, скорый : : горы. Ось і усе.

2. За те тип АТ : : АТъ, себто тип рими з паляталізованою та непалітатізованою шелестівкою, репреавентований надзвичайно численно. Тут знайдемо: Господь : : род, отсель : : орел (2 рази), отсель : : сел, небес : : днесъ, разлучит : : наскучить, отблѣжит : : жить, крест : : честь, смисл : : мысль, любовь : : ковалов, путь : : тут, создал : : сталь, любовь : : кakov, манер : : повѣрь, амур : : дурь (Сковорода, що правда, пише „дурь“), царь : : пожар, печаль : : встал, тяжкосерд : : твердь, жить : : бѣжит, ухватить : : острит, молчат : : мать, елень : : велен, гортань : : харран, лѣт : : сѣть, день : : скверин, степень : : блажен, древес : : весь, любовь : : таков, царь : : дар, шар : : царь. Що правда, де які в цих „неповних“ рим в „неповні“ лише ортографічно (депалітатізовані в живій вимові) закінчення, як от „любовь“, „царь“). Але й для того, щоб ввести такі „псевдо-неповні“ рими у вжиток потребна була жива думка, почуття мови та реформаторський смілий дух. Але ціла низка інших (з окрема на — т : : — ть, — и : : — нь і тин.) рим є дійсно неповними римами, що їх Сковорода, очевидно, свідомо стремив ввести до української поетики.

3. Зустрінемо і рими типу АТА : : АТъА або АТА : : АТА. Тут ана-

ходимо : ав'єря :: м'єра (3 рази), морю :: скору, морю :: гору, броня :: стіна, небеса :: вся, пора :: заря, беад'єлья :: д'єла.

4. Римування давніх та глухих шелестівок (АТ :: АД) Сковорода вживає і у віршах „Саду“: вовдух :: вкруг, дух :: круг, глаз :: нас, слід :: св'єт, нож :: хорош, вид :: благословит, друг :: мук, брат :: ад, живот :: род. Поруч з цим маємо АТ :: АДъ : навад :: ваять, також АТА :: АДА: проклята :: ада, Кифа :: олімва, біжку :: глашу, проклята :: измлада, рады :: сиїдати, бес'єдъ :: сов'єтъ. Знаходимо й риму АТГА :: АДТА : в'єтра :: ведра, або АТГА :: АТДАЙ : твердый :: смерти.

5. Риму АТА :: АТАх, що грає піаніще немалу ролю в українській поезії, Сковорода з окрема плекає, вживаючи її на важливих та підкреслених місцях: шутя :: людям, свободы :: родит, заря :: втрат (2 рази), косо :: волосов, нивах :: нежива, лучи :: улучит, летает :: быстрые, отрадо :: радость. Рима цього типу варіює, сполучаючись в традиційним — А — :: — Ай —; оставить :: аздравый, пресладкий :: гадких.

6. Зустріваємо знову й римування простої та подвоєної шелестівки (АТА :: АТГА): Іоанне :: Йордане, зелена :: увеселенна, окіяна :: обавяна.

7. Сковорода вживає іноді ріжноманітних варіацій шелестівок та їх груп: АТГА :: АТГА — полно :: довольно, АТ :: АхТ — крест :: воскрес, мір :: вихр, адамант :: град, АТГ :: АхТГ — крест :: перстъ, АТГАЙ :: АДА — небесной :: слезы.

8. Нареніті можуть варіювати і голосівки АТи :: АТу ітд.: головою :: кровю, благодатю :: ходатаю.

9. Навіть рими з додатком одної голосівки припускає Сковорода: АТ :: АТу — аде :: яд.

10. Нарешті зустріваємо співзвучча типу скорше асонансу, а ніж рими: народ :: гроб або верба :: вода.

17% усіх рим Сковороди в „неповні“. Цюк торкається до ріжноманітності типів, то, здається, ні у кого з його попередників не знайдемо навіть приближно такого багатства типів. — У Прокоповича серед 206 рим усього 18 неповних, з них 15 типу АТА :: АТАй, по одному разу зустріваємо: драгое :: каковои, поманит :: обманет, подражатель :: смотритель (можливо, що це помилки видавців). У Лашевського зустрінемо поруч з 10 римами типу АТА :: АТАй оден раз риму — истуканны :: страны (лише графічно-неповна) оден раз — неприступном :: купно. У Кониського знайдемо поруч з 20 римами АТА :: АТАй, кілька рим типу АТГА :: АТА — Гипомена :: уявленна, Гипомена :: обличенна, многоцвітний :: чини, изгнаний :: страни; поодинокі в такі рими, як — міру :: ділу, дишет :: ищет. Туттало рідко вживає римів типу АТА :: АТАй. Поруч з графічно „неповними“ римами: сердце :: мордерца, солнце :: конца, знаходимо в нього „рими“, що в власні відмовленням від рими: д'єла :: д'єва, чертоги :: хоры, але також рими типу АТА :: АхТА: умилнъ :: нигій, умилнъ :: дивно, подивугідна в рима — под'єниш :: пр'єш. Ці поодинокі „неповні“ рими не дають нам права вважати старших сучасників Сковороди його попередниками в реформі римів. Ніхто з них не вийшов по за межі припадкового вжитку „неповних римів“, ніхто з них не вийшов по за рамки вжитку кількох традиційних типів неповної рими. Сковорода був дійсним реформатором. З окрема кинеться нам у вічі ця його роль, як що ми придивимось до вжитку неповних рим у класиків українського віршу, з окрема в Шевченка.

Що правда, не ті самі типи неповних рим, що Сковорода, любив Шевченко, але усі типи Сковороди в нього зустріваються. Найчастіше типи АТА :: АТАй та АТА :: АТАх. Але переглянемо приклади за порядком

(використовую частини „Кобзаря”).²⁵ Треба ще звернути увагу на те, що ріжниця між ненаголосеними „е” та „и” лише ортографічна.

1. химерний :: зверне, брате :: багатий, високе :: одниокий.
2. та З., вдається найрідші у Шевченка: поборюсь :: Гус.
4. АТ :: АД і І варіанти: анаєш :: заміж, пташка :: тяжко, шукайте :: найде город :: голить ітин.
5. Найулюбленіща „неповна рима” Шевченка — АТА :: АТАх або АТИ :: АТух: дівчина :: загинув, схилить :: могилі, люди :: нудить, сиротина :: тином, витають :: краю, літає :: співають, небораки :: плакать,
6. АТА :: АТТА; рідка рима: попідтиню :: хатини, булла :: здригнули,
7. АТ :: АхТ і варіанти: заховав :: роамахавсь, серця :: сміється, гирло :: затопило, Спасе :: впости, вранці :: байраці, веснянку :: шинкарку, шинку :: горілку, Гуса :: стрепенувся ітд.
8. Любить Шевченко і варіації голосівок: породила :: затопили, мови :: слово, полі :: долю, очі :: хочу, брови :: мову, остило :: могила, ласкаве :: славу; сполучені вони зі змінами шелестівок: плаче :: козачим, свекрухи :: послухай, заплачуть :: бачить, водою :: загойть ітд. (пор. ще 5.).
9. Нерідкі і неповні рими, що власне вже перестають бути римами, та з асонансами, досить далекими сділавуччами: ключе :: дише, прощі :: очі, робиш :: ходиш, буде :: любе, платя :: плакать, ладу :: лагодь, молодої :: гості, вишні :: вийшла, кватирку :: дитину, кормилом :: хвильях ітд.

В кожнім разі, як не рікні неповні рими Сковороди та Шевченка, але ми не можемо не визнати, що Сковорода якось підійшов до тієї проблеми, яка, очевидно, була основою для української римч. Рима Шевченка не досліджена вичерпливо. Гадаю, що таке дослідження ще ясніше покаже нам, в чому значення Сковороди в історії української римч.

В звязку з вживанням неповних рим внаходиться і той факт, що у Сковороди надзвичайна кількість неграматичних рим (про що ми вже коротенько згадували). Не треба ще спеціально згадувати про те, як неграматична рима підвищує враження вільності та легкості вірша.

Неповна рима і з „Саду” дістав часто опірні згуки перед власною римою. Як що в період барока взагалі звертали увагу на „евфонію” віршових рядків на їх початку (акrostихи, анафори), то Сковорода переносить, увагу на останні слова рядків.²⁶ Що правда, в „Саді” у нього більше традиційних анафор та трохи менше співзвуч в останніх складах перед римою, аніж в „Разных стихотвореніях”. Ось приклади типових алітерацій останніх слів та інших типів співзвуч.

участный :: угасный,	ведра :: вѣтра,
страстям :: сластям,	бесѣды :: бѣды,
заря :: арят,	вездѣ :: водѣ,
отсель :: орел (2 рази),	безбѣдно :: безнавѣтно,
сникайтесь :: сближайтесь,	Іоанне :: Йордане,
жокется :: живеться,	глубинѣ :: голубинѣ,
прошла :: пришла,	горою :: головою,
вѣщаша :: ваша,	пучина :: кручинा,
нивах :: нежива,	безчестна :: прелестна,
создал :: стала,	видит :: ненавидит,
ложей :: людей,	День приходит :: Дѣва родит,
воздух :: вкруг,	всѣ иѣмы :: не вѣмы,
слѣд :: свѣт,	мырских мнѣній :: мырских имѣній

ітд. Часто вживав Сковорода для рими слів, що якимось чином (етимологічно) авивані одне в одним (виділ :: ненавидит — лише один з численних прикладів). Але в „Саді“ він звертається часто і до іншого евфонічного засобу: до повторення того самого (або дуже подібного) слова на початку рядків, — до анафори. Ось приклади: по три рази він повторює — „Се“ (пісня 14, строфа 6), „Даждь“ (15,2), „О“ (15,1), „Не“ (20,1 та 23,3), „Сколько“ (26,4), по чотири рази — „Всяк“ (10,1), „Будто“ (23,1), „Лучче“ (23,2), „Знаю“ (23,4), п'ять разів повторено „Аж“ (12,1—2). Беру тут лише приклади, в яких Сковорода повторює те саме слово не лише в тій самій пісні, але і в тій самій строфі.

Крім анафори зустріваємо дуже часто повний синтаксичний паралелізм початків сусідніх рядків. Такі рядки, як,

Пройшли облака. Радостна дуга сіяєт.

Пройшла вся тоска. Світ нам блистаєт . . .

типові. На синтаксичному паралелізмі базується часто ритм поезії Сковороди.^{36a}

За те неповні рими, дуже часті неграматичні рими, синтаксичний паралелізм початків приводять Сковороду до того, що він дуже рідко вживав „переносів“ (enjambement), які, як ми вже бачили в попередніх главах, були у де кого в українських барокових поетів досить часті. Найчастіше його рядки закінчують який будь знак перетину. Найбільше в нього віршів, в яких взагалі немає а ні одного переносу: до таких належать пісні 1, 2, 3, 4, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 24, Carmen, 28; в кількох віршах маємо лише „слабі“ переноси, соб то такі, в яких розрив, розподіл синтаксичної конструкції поміж двома рядками добре „замасковано“ якимись засобами, це пісні 7, 14, 23, 25, 29, 30. І лише в кількох піснях маємо дійсні переноси, це пісні 5, 9, 18, 26, 27. Маємо наприклад такі переноси: „не довольно/вместить“, „на вечерний край/плывет“, „в мужа совершенца/варосши“, „ястреб над головою/висит“, „языком/исцѣлит“, „враг страстей/превозвышает“, „но вскорѣ/весь плод духовный принесет“, „буду тихо/коротати“, „приносит/пастырь“, „готов мир благовѣстить“ . . . Трохи частіші переноси в „Раных саикотвореніях“. Є вони і в перекладах із Мурета (але виключно „слабі“), в окремі переноси і в „фабулах“: 34 — тут і сильні переноси: „сискав вѣрна/по перво друга“, „учены/стороны“, „что два шрама/на щекѣ?“, „шматок носа/приличен“, „не поможет/теперь уже“, (тут маємо, що правда, розмову двох осіб, де переноси належали до традиційних засобів драми), 44 — „на небесны стравы/просил“, „скновъ хоромы/нившущен“ й ін. Зустріваємо переноси і в перекладі з Овідія (36). — тут вони сильні „всі земні вдори/оставя“, „весела зрака/будучи“ — та в Горація (39), але тут лише поміж передостаннім та останнім, коротенькими рядками, і в Вергелія (45), де переноси наймайстерніші в Сковороді:

3. . . Когда хищны волки, коих в темную ночь лютей
Глад слѣпо выгнал в язвин, дома же племя само
Ждет, вѣвая несито; чрез огнь, чрез смерть прямо
Бѣжим на явную смерть . . .

4. . . Так как кто меж тернiem неввиачай ногами
Наступит змію, и вдруг заблѣднет отбѣгая . . .³⁷

5. . . как когда збѣжатся вѣтры полномочно,
Бурним вихром з запада, юга и восточной
Стороны, трещат лѣсы, Кипят воинесенны
Волны и с пѣском рвутся выспр мѣста беаденны.

6.

А слизку грудь подняв виспр, взор яростномечній
Кидаєт, сичит с устен язик треконечній.

Отже Сковорода міг, коли хотів, вживати дуже смілих та влучних переносів! В „Рааговорі“ (41) маємо переноси, що, як вже сказано, в драматичній формі традиційні. Теж саме в „Канті“ (40), якого коротенькі рядки обов'язково вимагають переносів. — Можливо, що малі кількість переносів в віршах „Саду“ в'ясовується тим, що Сковорода призначав свої пісні для співу: як відомо, він був музика, співець в Петербурзі, добре грав на флейті, яку ніби навіть удосконалив, компонував (йому приписувано навіть церковні співи),²⁸ про свій „Carmen“ він сам пише „Виображенна сія мелодія“. І свій „Антифон“ (54) Сковорода аве „мелодією“. Чи слово „мелодія“ лише переклад латинського „Carmen“?.. Характеристично, що найбільш переносів аustrівамо в віршах привітальних (25, 26, 27), які, очевидно, читали, а не співали.

Цікаво, що Сковорода скупчує в тому або іншому вірші більшу кількість своїх улюблених нових засобів віршування. Ми вже бачили, що він має вірші написані на виключно чоловічі рими. Гармонії складів перед римою вжито в „Сартеп“, де в 8-ми рядків 6 вживають цього засобу „інструментовки“. В окремих віршах скупчені неповні рими певних типів: в пісні 7-ї а 18-ти рим половина непонних ріжноманітніх типів, в пісні 8-ї а 10 рим три неповні, в першій строфі пісні 9-ї з 4-х аж три неповні рими, усі типу АТ : : АТЬ, а 12 рим віршу 10-го „Всякому городу“ 4 неповні рими, усі того ж типу АТ : : АТЬ. в 11-ї пісні в кожній строфі одна з обох рим неповна, теж типу, улюбленого Сковородою АТ : : АТЬ, в пісні 16-ї з 9 рим 4 неповні, в пісні 1-ї дві неповні рими (з 8-ми), обидві типу АТА : : АДА. Це робить дуже ймовірним, що Сковорода певні з своїх пісень утворив, як „експериментальні вірші“, які спроби систематичного вжитку того або іншого з своїх „винаходів“. До речі, і в раніших віршах маємо теж скупчення неповніх рим. Як ми вже говорили, маємо в першій „фабулі“ (34) з 34 рим 11 неповніх, маємо в перекладі з Горация з 20-ти рим 8 неповніх, в перекладі різдвяної оди Мурета з 8-ми рим половину неповніх; третя строфа цілком побудована на неповніх римах, може, це здалося самому Сковороді забагато, бо він до тексту:

Там под Виоліемским градом
Пастухи, пасуще стадо . . .

додає варіант з нормальнюю римою:

Виоліемска воалъ града,
Там пастырскій сонм берег стада . . .

Ми чули вже, що Снєгірьов, а за ним і інші дослідники творів Сковороди твердили — без усяких підстав — що Сковорода прийняв теорію віршу Тредьяковського та Ломоносова. Ми не вустрінемо в дійсності у Сковороди ніяких ямбів або трохейв, що були характеристичні для першого часу російського тонічного віршування. Всеж в кілька віршів, що змінюють наголос за певною майже тонічною закономірністю, — але теорія віршу не знає „майже“! Сковорода порушує правильні чергування наголосів в своїх віршах. Окремі рядки трохейчного або ямбічного типу аustrівались і в старшій силабічній поезії: і старі поети почували потребу ритмизаування мови. Але характеристичного правильного чергування наголошених та ненаголошених складів не було. Немає його і у Ско-

вороди: з пункту погляду тонічного віршування наголоси його віршів такий самий „хаос”, як у силабічній поезії взагалі. Але в кілька віршів, в яких закономірність зміни наголосів досить велика.

„Разговор” має майже ямбічний розмір. Кількість наголосів в окремих складах його 40 рядків²⁹ така

склад:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
кількість												
наголосів:	4	37	5	28	5	37	5	36	4	22	3	40

Всі приклади цілком правильних ямбічних рядків:

У греков авалась я Софія в древной вѣк...
Скажи, живешь ли ты и в хинских сторонах?...
Сестра моя родна, как точно ночь у дня...
И лжет она всегда, хотя одной роднѣ?...
Вѣть я воалъ тебе, как воалъ свѣта ночь.
Чтоб диких мог твоих охотно слушать врак...

До „майже тонічних” віршів Сковороди належить і „Всякому городу”. Тут — майже правильний (каталектичний) дактіль; кількість наголосів (рахуємо лише основні рядки, без „рефrena”):

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
24	2	3	24	3	5	22	3	1	24

В цьому випадку можемо навіть говорити про „правильний” дактіль, бо і в нормальніх точніх віршах зустріваємо склади, що мали б бути ненагlossenі, але дістають всеж наголос. Що правда, їх звичайно бувало менше, аніж у Сковороди. Ось правильний дактилічний рядок з пісні 10-ої:

Тот непрестанно стягаєт грунта...

Вже значно менш відповідає нормальній будові трохея пісня 24-та — тут бракує надзвичайно багато наголосів, а головне нагlossenено забагато складів, що не мусили б мати наголосу:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
14	5	16	2	14	2	20	0	9	4	20	0	12	1	20

Ось рядки майже правильно-трохейні:

Кажется живут печали/по великих больш домах;
Больш сповоен домик малый/,если в нужных сыт вещах.

Ах ничем мы недовольны;/се источник всѣх скорбей!
Разных ум затѣев полный —/ вот источник мяtekей!

З інших пісень а ні одна не наближається до тонічного віршу. Ще до „найправильніших” належить пісня 21 (лише основні рядки, без рефрену):

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
17	3	3	21	12	0	24	23	0	8	7	24	0

Отже розмір мусів би ніби бути: ' — — ' — — ' / — — — ' — . Ритм, що майже цілком відповідає цій схемі маєть як раз перші рядки віршу (строфи 1—2):

Щастіе, гдѣ ты живеш?/Горлицы скажите!
В полѣ ли овцы пасешь,/голуби вавѣстите!

Щасті! Гдѣ ты живеш?/Мудрый скажите!
В небѣ ли ты пиво пьешь?/Книжники вавѣстите!

також строфа 4:

Щастія і єт на землї;/щастія і єт в небѣ;
Не заключилось в углѣ;/индѣ искать требѣ.

Ухилів забагато, щоб можна було цей вірш ввагалі наввати тонічним.
В інших віршах немає і такої мінімальної правильності. Мені здається,
одначе, що певна правильність у Сковороди є, як в останніх складах, що
римуються, так, крім того, — іноді — і в початкових рядках віршів.
Важко сказати, оскільки це в намір Сковороди, оскільки така ритмична
правильність залежить просто від того синтаксичного паралелізму початків
рядків, про який ми вже говорили,

По меншій мірі кілька пісень мають часто цілком правильні ритмично
(тонічно) початки — по 2—3—4 склади. До таких пісень належать напр.
пісня 2, в якій перші два рядки кожної строфи мають майже правильний
ямбічний початок: — ' або — ' — '. Напр.: „Оставь, о дух мой... Оставь
земны печали... Омы... Она только небесным... Си...ши...“. Ще пра-
вильніці ямбічні початки в багатьох рядках пісні 3-ої: „Весна... Уже
сады... Бѣжи... Бѣжи... Душа моя... Душа его... Всегда сей сад...
Всегда весною... О Боже мой... Невинность ми... Душа моя... Питай
мене... Убий во ми...“. В пісні 11 ямбічних початків 10 на 12 рядків.
Більше половини ямбічних початків і в пісні 16-тій. — Пісня 25-та має
задебільшого трохейчні початки: — ' — ' або навіть ' — — — '.
Ось кілька початків: „Вдеш, хощеш... Щѣ же весел... Будь тебе...
Тихи, жарки... Путнны исчеанут... Спите подорожны... Да несут...
Облаки... Радуйся страна... Пріймеш мужа... Брось завистливые“. По-
рух з цими рядками (13 з 20-ти) початки самих різних типів. Дактилічні
початки (— —) має пісня 26 (коло 15-ти з 30-ти рядків): „Наши желанія...
Сладостью тѣло и... Цѣлый поднигл... Граде печальний(?).. Часто
сиротство... Сколько честійшій... Сколько земного... Сколько душев-
ных... Паства его...“ ітд. — Анапестичні початки теж зустріваємо. В
пісні 22-їх кілька, та вони вражают слух: „Распростири... И конец...
Наблюдая... От лица... И его... Волюбви... То зачем... Ибо знаеш...
И число...“. Чергуються вони з трохейчними (— —) в віршу 24-м:
„О покою... За тобою... Чтоб могли... Поудержмо... Вить печаль...“.
З анапестів починається пісня 9-а. Багато їх в віршу 13-м: „Не пойду...
О дубрава... Города... Ворота... Не хочу (4 рази)(?).. Ни чего (?)..
Нищета...“. Але зазвичай у Сковороди поруч з кількома початками рядків
певного ритму знаходимо також початки зовсім інших типів: тієї загаль-
ності закону наголосу, яку маємо в тонічному вірші, у Сковороди немає.

Отже здається, що Сковорода — мабуть, за слухом — ритмизував
початки окремих рядків. Часто зустріваємо подібні собі початки лише в
одній строфі, іноді в 2—3 сусідніх віршах. Часто навіть цілі рядки мають
певний ритм, що повторюється 2—3 навіть 4 рази в сусідніх рядках, щоб
потім уступити місце іншому ритму (при тій самій кількості складів —
бо вірш Сковороди залишається в основі силабічним, кількість складів, а
не наголос — є в ньому конститутивним чинником). Чотирима рядками
майже того самого ритму починається пісня 12-та; початок:

— — ' — — ' — /
Не пойду в город богатый/Я буду в полях жить.
Буду вѣк мой коротати,/гдѣ тихо время бѣжит ...

Города славни, высоки/не море печалей пхнут.
Ворота красны, широки/в неволю горьку ведут...

Але цей ритм повертається в дальших 14-ти рядках лише принагідно:

Не хочу їздит за море/не хочу красных одяг.. (?)
Ничего я не желатель/кромъ хлѣба да воды.. (?)
Нищета мнѣ есть пріятель;/давно мы с нею сваты...

Двома рядками одного й того самого ритму починається пісня 7-ма:

' — — ' — ' — / — — ' — '
Кто ли мене разлучит/от любви твоей?
Может ли мнѣ наскучить/дивный пламень сей?

Повторюється ритмична схема в обох перших рядках пісні 30-ої:

' — ' — ' — / — — ' — '
Осень нам проходит,/и весна прошла,
Мать коваленка родит,/как весна пришла...

Але далі цей ритм зникає. Розуміється, як бачимо на останньому прикладі, часто синтаксична структура речень підтримує однаковість ритму (хоч синтаксичний паралелізм зовсім не вимагає одинаковості наголосів). Але навіть як вважати, що Сковорода свідомо стремив до певної однаковості ритму віршів, не маємо ніякої підстави вважати його вірші в якихсь сенсі віршами тонічними.

Ритмізація початків віршу є власне протилежна тому розвитку, що пізніше вустріваємо в російському тонічному вірші, та й в українському, поскільки він від російського залежить; там як раз перші 2—3 склади кожного рядка („анаクロза“) мають порівнююче вільний наголос та іноді (вже у Державіна, часто у Лермонтова) навіть мають несталу кількість складів!

Нам залишається ще глянути на вірші, що роскідані в прозайчих творах Сковороди.⁴¹ Епіграми залишило тут на боці.⁴² Всі вірші Сковороди що їх знаходимо в прозайчих творах, трохи сумнівні: бо в деяких випадках Сковорода сам посилається на їх авторів, відомих чи невідомих,⁴³ можливо, що і в інших випадках це цитати. Переглянемо вірші ці за порядком.

(46). Вірш в 56-му листі Сковороди до Ковалінського⁴⁴ складається з 3-х восьмирядкових строф. З тексту листа не ясно, чи є це виправлені Сковородою вірші Ковалінського або його власний твір (можливо, що вірші Ковалінського, про які Сковорода сповіщає, що він їх надсилає, було прикладено до листа на окремому аркуші паперу, що не заховався). Стrophicna схема: 8а/7Б/8а/7Б/7В/7В/8г/8г. Схема витримана без ухилю. Звертають на себе увагу рими: „Яко :: всякой“, „лстивы :: велеречивой“. Обидві ці риси: чоловічі та неповні рими мі, розуміється, можемо чекати також і від учня Сковороди Ковалінського, як від самого Сковороди. Належність вірша Сковороді залишається сумнівною.

(47). В діялоту „Двоє“ знаходим два віршина, що, мабуть, належать до одного віршу (за змістом). Схема: 8а/8а/8б/8б/бв. Це варіант з віршу 14-го „Саду“, строфи 4 та 7-ма.

В „Брані архистратига Михаила“ маємо низку віршів. Перший з них (48) складається в двох чотирьохрядкових строф. Схема Іх ріжка: 6А/6Б/6А/6Б та 8А/8А/7Б/7Б в типовими для Сковороди чоловічими римами. До того частини рим неповні: „труд :: путь“, „небес :: весь“ та вжито типових для Сковороди співавуч: „утѣх :: успѣх“, „святым :: всѣм алым“.

(49). Другий — строфа з якогось маріянського гимну. Схема: 11а/11а/5Б.5б/5в/5г/5в Належність вірша Сковороді непевна.

(50). 7 рядків віршу з того ж діялогу. Схема 11а/11а/11б/11б/8в/8в/бг. бг. Належність вірша Сковороді непевна.

(51). Пісня богача з того ж діялогу. 12 рядків за схемою: 12А/12А/12Б/12Б/... Усі рими чоловічі! Для Сковороди типові: „богат :: лад”, „пригож :: грош”, „мать :: веселят”. Вірш написано, мабуть, спеціально для діялогу.

(52). Пісня лицемірів з того ж діялогу. Три сьомирядкових строф. Перша та друга мають схему 8а/8а/8Б/8Б/8в/8в/бГ, треття трохи змінену: 8А/8А/8б/8б/8в/8в/бГ. Типова для Сковороди рима: „поалащенны :: п'яній” (АТТА :: АТАЙ), крім цит. слів мають спілавучча перед римою ще „проставим :: поставим”. Вірш, мабуть, теж написано Сковородою спеціально для діялогу.

(53). Три уривки з того ж діялогу. Схеми іх: 7А/7А/5Б.5Б/8в/8в, 5а.5а/9б та 8а/8а/8б/8б. В першому чоловічі рими. Він, мабуть, належить Сковороді, про два дальших судити в певності не можемо.

(54). „Антифон” з того самого діялогу. Сковорода сам вказує в примітці, що це його власний твір. Схема: 8а/8а/8б/8б/4в.4н/5г/5г/8д/8д/б.б.б/бж.бж. Типова для Сковороди рима „десница :: держится”.

(55). Останній вірш з „Брані” це за Сковородою „старая малороссийская” пісня. Можливо, що вона перероблена Сковородою. В інших списках вона, здається, невідома. Три строфи за схемою: 8а/8а/6б.6б/в. Неввичайних рим та закінчення немає.

(56). Шість рядків з діялогу „При бъсу с Варсановою”. Роамір: 11а/11а/11б/11б/11в/11в. Найскоріше це є поширенна епіграма:

Кто хощет в *мир* жиань блаженно пранить,
О, да совѣты *мирски* всѣ оставит.
Мир есть превратный. Он грядет руками,
Пад ниц на землю, но горѣ ногами.
Слѣпый слѣпаго в слѣд водяй с собою
Падут, ах! оба в ров глубок в бѣдо.

Типові для епіграмм повторення. Рима — „править :: оставит” вказує, можливо, на авторство Сковороди. Правда, Сковорода говорить про цю епіграму: „нѣкто из благочестивых воспѣвает”, але може, він думає при цьому про тему віршу, не про його віршону форму.

(57). Вірш в 10 рядків з „Благодарного Еродія”. Роамір традиційний: 13а/13а/13б/13б/... Неповна — але теж традиційного типу — рима „сѣти :: несътый”.

(58—59).⁴⁵ 6 епіграмм (видруковано вище⁴⁶). Крім того шостириядковий уривок (59а) роаміру 8а/8а/... Одна з епіграмм (роаміру 8а/8а) мав риму „убогой :: много”. Друга епігра має чоловічі рими, — роамір 5А/5А.

(60). „Пѣснь Рождству Христову”, віршований діялог: „Пастыри мили”. Цікавий роамір та порядок рим. Тому, що цей діялог друковано з помилками в подлії на рядки, передруковуємо його тут цілком з поправками:⁴⁷

1. Вопрос: Пастыри мили!
Гдѣ вы днесъ были?
Гдѣ вы бывали?
Что вы видали?

Отвѣт: Грядем днесъ из Виолеема,
Из града уничоженія,
Но днесъ блаженна.

2. В.: Кое ж оттуду
Несете чудо ?
И нам прорыте,
Благовѣстите.
- О.: Видѣли мы вновь рожденно
Отроча свято, блаженно,
Владыку всѣм нам.
3. В.: Кія палаты
Имѣет тое,
Ах ! всеблаженно
Чадо Царское ?
- О.: Вертер выбит под скалою
И то простою рукою.
Се чертог Его !
4. В.: Мягка постель ли ?
В красном ли ложи
Сей почивает
Чудный Сын Божій ?
- О.: В яслях Мати кладет траву,
Ту ж перину и под главу.
Се Царска кровать !
5. В.: Кія там слуги
От домочадцов
Имѣет тое
Милое Чаддо ?
- О.: Овцы и мулы с ослами.
Волы и кони с козлами.
Се домочадцы !
6. В.: Кую же той дом¹
Вкусает пищу ?
Развѣ имѣет
Трапезу нишу ?
- О.: Пища в зелгѣ, в млекѣ, в вернѣ.
Се стол ранній и вечерній,
В том чудном домѣ.
7. В.: Музыка там ли
Модна и лестна
Увеселнет
Царя небесна ?
- О.: Пастырскій сонм на свирѣлках
Хвалит его на сопѣлках
Препростым хором.
8. В.: Кія же ризы ?
Мию, влатотканны,
У сего сына
Маріи Панины.
- О.: Баволна и лен и волна ;
Сим нищета предовольна
В наготѣ своей.

Люди поют совокупно.

О, нището ! Блаженна, Святая !
Дверь нам отверзи твоего рая.²
Кий бѣс сердце украл наше ?
Кий нас мрак ослѣпил даже
Чуждатись Тебѣ !

О, нището ! О, даре Небесный !
Любит тебе всякий муж свят и честный.
Кто с тобою раздружился,
Тот в ночи токмо родился,
Нѣсть сугубый муж.

Мир сей являет вид благолѣпный,
Но в нем таится червь неусыпный.
Сия пещера убога³
Таит блаженнаго Бога
В блаженном сердцѣ.

Ах! блага ярость есть паче смѣха,
Яко в лицѣ алом тайна угѣха,
То бо ишиета святая,
Иавнѣ яра, внутрь алата,
Во мирной душѣ.

Горе ми міре! Смѣхъ виѣ являеш,
Внутрь же душою тайно рыдаеш.
Украсился ты углами,
Но облился ты слезами
В нутрѣ день и нощь.

Зависть, печаль, страх, несыта жажды,
Ревность, мятец, скорбь, тяжба и вражда
День и нощь тя опаляют,
Как сіонскій градъ плѣняют
Душевный твой домъ.

Возвеселимся,/а не смутимся
Днесъ непрестанне,/всѧ христіане!
Тамъ, гдѣ Богъ нашъ намъ родицѧ
И пеленами повисѧ,
Хвала день и нощь.

(1. читаю „же“ замісць „ж“ — таким чином утримується розмір, 2. в виданні ББ помилка „роя“, 3. читаю „сія“ замісць „се“).

Строфічна структура діялогу трохи варіює:

Питання 1—2 : 5а/56/56.	Відповідь 1 : 8а/86/56.
Питання 3—8 : 5а/56/5в/56.	Відповідь 2—4, 8 : 8а/8а/5б.
	Відповідь 5—7 : 8а/8а/56.

Пісня: 10а/10а/86/86/5в.

Остання строфа пісні має внутрішні рими: 5а.5а/56.5б/8в/8в/5Д. — Пісню, здається, перероблено в польській мові. Типові для Сковороди рими: „оттуду :: чудо“, „ложи :: Божій“, „домочаддов :: Чаддо“, „зернѣ :: вечернїй“, „волна :: предовольна“, „наше :: даже“. Слівозвучча перед римою: свирѣлках :: согрѣлках, раздружился :: родился, опаляют :: плѣняют.

(60а) Вірш з листа до Ковалінського, що з'являється вступом до діялогу „Потоп амінн“, 12 рядків (у Бонч-Бруевича видруковано в невірним поділом на рядки). Схема 8а/8а ітд. Сковородинська рима „ище-анет :: блеснет“.

(61). Дві епіграми з діялогу „Потоп амінн“.⁴⁸

(62). „Псальма“ „Ах, ушли мої лѣта“,⁴⁹ що її не друковано в вібраціях творів Сковороди. Ця псальма попала до „Богогласника“, де її мову полонізовано (претеритум „—лем“ іти.). В ріжких друках та рукописах розмір її невитримано: в чотирьохрядкових строфах схема 8а/8а..., але кількість складів в рядках хитається. Може текст її віпсуто. Для Сковороди таке хитання незвичайне. Типових для Сковороди рим в ній немає. Схожість з іншими піснями Сковороди, що до змісту, лише дуже загальнана.⁵⁰ „Псальму“ можна віднести лише до сумнівних творів Сковороди.⁵¹

Як бачимо, і в віршах з прозаїчних творів Сковороди маємо почасти ті самі властивості рими, що в інших творах Сковороди. В деяких випад-

ках це може бути навіть критерієм для більш певного встановлення авторства цих творів. Майже певним можна вважати, що вірші 48, 51, 52, 53, 60 — дійсно твори Сковороди.

Мені здається, моя аналіза показала з повною певністю, що Сковорода цілком свідомо виступив, як реформатор українського віршу. Сковорода стремив урівноправити чоловічу риму з жіночою, що значно менш рішуче зробили 15 років перед тим російські реформатори, про яких Сковорода, мабуть, нічого не звав або знав дуже мало. Це урівноправлення цілком приняте новою українською поезією, починаючи з Котляревського. Сковорода ввів до вжитку „неповні рими“; виходячи з припадкового Іх вживання в старій українській поезії, він утворив значну кількість типів неповної рими. І ця реформа цілком принята в новітній українській поезії, безумовно, головним чином, завдяки її вжитку у Шевченка (у Котляревського вжиток неповних рим обмежений). Що правда, як здається, пізніше рословсюджені не вовсім ті типи, що Іх любив Сковорода. Але його думка була плідна. Цього цілком досить, щоб винати за Сковородою почесне місце в історії українського віршування. — Але історія українського віршу, та української літератури скоро після часів Сковороди пережила таку загальну не реформу, а революцію, що реформаторські спроби Сковороди було забуто. І справді, кому треба було повернутись до творів літератури 17—18 століть після обновлення української літературної мови Котляревським? Сковорода належав до небагатьох старих українських письменників, яких ще дехто читав і за часів нового росквіту нової української літератури. Читав, однаке, цікавлячись вже не формою, а лише амітом. Реформи Сковороди навряд чи мали якийсь вплив на розвиток нового українського віршу. Не мали, не дивлячись на те, що цей новий вірш пішив в питанні про риму тими самими шляхами, що Іх ясно бачив Сковорода вже три століття перед тим. Розуміється, і зараз твори Сковороди цінні для нас — в першу чергу своїм амітом. Але не треба забувати і того, що Сковорода був майстром форми української прози та віршу, та треба нарешті звернути увагу на його реформаторські спроби, що обійшлися йому так дорого на початках його житнього шляху.

Який же сенс реформи Сковороди в цілому? Що до введення у вжиток чоловічих рим, то його значення зрозуміле нам без доказів: для української мови (як і для українсько-слов'янської мови Сковороди) немав ніякого сенсу обмежуватись на рими жіночі; введення чоловічих рим надзвичайно збагатило український вірш. Пізніша українська поезія, нічого не знаючи про реформу Сковороди, вживала чоловічі рими без обмежень, йдучи за прикладом російської поезії. Чоловіча рима надзвичайно збагатила можливості будування ріжноманітних строф. Що Сковорода вживав чоловічої рими не пригадіно, а систематично це, розуміється, його заслуга. — Вжиток неповних рим це не в таке саме безсумнівне придбання українського віршування. Розуміється, як що вживати неповних рим поруч з повними, можна досягнути більшої легкості римування. Але введення неповних рим надежить до тих реформ, які може провести з успіхом лише великий поет: повна та неповна співзвучність можуть однаково подобатись та бути однаково мелодійними та принадними. Справа в лише в конвенції, яку прийнято в поезії певного народу або в певній поетичній школі. В українській поезії неповні рими принялися завдяки Шевченкові, та безумовно звязані з традицією народної пісні. В російській поезії потрібні були творчі зусилля видатних поетів, Блока та Маяковського, щоб змінити стару конвенцію, що знала лише повну риму, — між тим для російської мови в II „аканням“ (та взагалі редукцією голосівок), з заслабленням голосних пріголосників на кінці сло-

ва, вжиток неповних рим значно природніший, а ніж для української. Неповна рима, як і повна, мав естетичну вагу, та може викликати ті самі почуття естетичної насолоди у читача чи слухача віршів: при повній римі обдивовують мистецтво, в яким поет знаходить в ріжких формах слів тотожні закінчення, при неповних римах (як що їх вже приято дозвілити) так само захоплюються вмінням знайти подібні, але не тотожні рими: досить лише свідомо поставитись до витонченості Шевченківських неповних рим типу ATA : : ATAx. Чи знайшла б реформа Сковороди прихильників та загальне визнання, якби українська поезія не відхилилась від свого старого шляху, сказати важко. Не маємо винуватити Ковловича, як що він обурився на Сковороду за неповні рими: пригадаємо, що Мережковський — представник того самого поетичного напрямку („символізму“), до якого належав і Блок — зовсім не зрозумів його неповні, „нечистих“ рим, та страшенно нападав на них, — на такі самі неповні рими, що їх того часу вже більше ніж пів століття вживали українські поети, йдучи шляхом Шевченка! — Що торкається спроб Сковороди абагатити риму ще ріжкими спілавуччами поперед самою римою, то тут немає сумніву, що такі спроби завше в великом успіхом поетичного вміння. Ще більше значення треба надати Сковородинським спробам якось ритмизувати силабічний вірш: шляхом цієї ритмізації український силабічний вірш міг сам собою прийти до якоїсь тонічної системи, мабуть, іншого типу аніж російська, — не забуваймо, що якраз нова реформа російського віршування (згадані Блок та Маяковський) привела власне до знищенння старого російського тонічного віршу. Тредьяковський внів в російську поезію тонічну систему, ритмизуючи попершу закінчення слів перед цевурою в силабічному рядку.⁵² Сковорода почав ніби з ритмізації початків рядків. Хоч та система віршу, якою користувався Сковорода, і не вдержалась в українській поезії, але з історичного пункту погляду вона мала можливості дальнішого розвитку. Сковорода зробив рішучий крок в напрямі до нової системи українського віршування, крок, який, як мені вдається, мав багато виглядів на успіх, Що його реформа не знайшла росповсюдження, — не його вина.

Примітки до глави 5.

1. — Цятую видання *Багалія* (скорочено Б. — вірші лише в нього) та *Бонч-Бруевича* (ББ).
2. — Б. II, 278—9.
3. — Б. II, 291—2.
4. — Т. Пачовський в „Українській книзі“ 1937, 7/8 стор. 174 та далі говорить, що „У Сковородині збірці поезій, Садъ божественныхъ ігъсней, крім перекладів в Овідія і Вергілія є й переклади в Горація“. „Переклавши низку поезій Горація, де які в них (Сковорода) ще й переробив“. Тут все помилково — переклади Овідія та Вергілія не входять у склад „Саду“. Сковорода переклав одну-однією оду Горація, яку він і „переробив“. Автор, мабуть, не мав в руках видання творів Сковороди. Про епіграму, яку Й автор (авторство Сковороди сумнівне) навиває до слів Горація — див. главу 2, примітку 49.
5. — „Пам'яті Сковороди“ Одеса. 1922, стор. 89, прим. 2.
6. — За Естрайхером ХХІ (1908), стор. 632 та далі.
7. — D. G. Morhofii Polihistor literatus, philosophicus et practicus. Lübeck. 1747, I, 1, 14; I, 6, 3, 1; I, 1, 23, 61.
8. — Дати про Мурста в відомому „словарику вчених“ Jöcher'a. Виникаю лейпцигське видання 1715 р.
9. — Муничка в цит. Одеському збірнику, стор. 59, прим. 6. пор. М. Петров в ТКДА. 1867, I, 87. Петров вказує на паралельність латинського та укр.-слов'янського віршів Сковороди.
10. — *Багалій* : Г. С. Сковорода. Український мандрований філософ. Харків. 1926, стор. 91.
- 10н. — Останній рядок, як цитату з Мурста наводить Сковорода в одному листі до Ковалінського (лист б, Б, I, 47).
11. — Див. мою висновку в Zeitschrift f. slav. Philologie, XVI (1939), стор. 343. Мурста цятую за виданням Leipzig. 1690.
12. — Див. про це місце ще в главі 7.
13. — Глава 2.
14. — Про викторії сапфічної строфы у старих укр. поетів будемо говорити ще далі. У Сковороди ще пісня 8-а „Саду“.
- 14а. — Ми зустрічамо їх Навіть в перекладі пісні Тодорського (пор. главу 4).
15. — Про це див. цікаву статтю М. А. Маслова „Переводы Г. С. Сковороды“ „Наукові Записки. Праці науково-дослідчої катедри історії європейської культури“, Випуск III, Харків 1929, стор. 29—34. Висновки Маслова, зроблені на підставі дослідження нападників (рукописних) перекладів Сковороди в Плутарха та Цицерона, багато де в чому збігаються з висновками цієї глави.
16. — Про поняття „мир“ див. мою книгу „Філософія Г. С. Сковороди“, Варшава. 1934, стор. 140—2.
17. — Про це див. цит. статтю Длужевського в Одеському збірнику. М. Маслов робить важливі поправки до проблеми визначення Сковородою античних мов, які відносять сумніви Длужевського, чи дійсно добре назав Сковорода грецьку мову.
18. — Пісню написано майже правильним трохиєм (див. главу 7). Може Сковорода вважав цей розмір за народний український? Бо елементів народньої мови в пісні зовсім небагато!
19. — Цю строфу Сковорода наводить о змінений формі:

Будь же все тем, что Бог дал, ради:
Разбивай всяк грусть, шутя.
Полно нас червям снедати,
Ведь есть свое всем людям.

в своєму перекладі „О тишні сердца“ Плутарха (Маслов, цит. стор. 32 — Маслов на жаль цитув вірш Сковороди в новій російській ортографії!). Переклад належить до р. 1790.

20. — Треба звернути увагу на те, що в „Всякому городу“ власне подані числені мотиви піанінських творів Гоголя! Що одна з основних тем Гоголя — тема рікноманітності людських стремлінь, пристрастів („вадори“ у Гоголя) про це див. мою статтю в Zeitschrift f. slav. Philologie, XIV (1937), 63—94. Вказав на це між іншим В. Глінус. Що Гоголь використав ті самі людські типи, про які говорить Сковорода, квадрати в очі. Наводимо вірші Сковороди з висновками на відповідних героях Гоголя:

Петр для чинов углы панскіи трет, — — — — герой „Владимира 3-ей степени“. Фед'к купец при аршинѣ все лжет, — — — — „аршаники“ „Ревизора“. Тот строит дом свой на новый манер, — — — — Леніцен („Мертвые души“, II). Тот весь в процентах: пожалуй поясъ! — — — Петух (МД), Леніцен.

Тот непрестанно стыгает грунта — — — — Костянкогло.
 Сей иностранный заводит скота, — — — — Кошмарев.
 Ты формируют на ловлю собак, — — — — Новадрев.
 Сих шумят дом от гостей, как кабак. — — — — Новадрев, Леницян.

 Строит на том свой юристы права, — — — — юристы з „Мертвых душ“, II.
 С деспут студенту трещат голова, — — — — Андрій, Піскарев
 Тих беспокоят Венерин амур, — — — — Герой „Повісті о том, как пос-
 Всюму голову мучит свой дурь.

 Тот панегірик сплетает со лжей,
 Лъкарь в подряд ставят мертвых людей, — — Тема „Мертвых душ“.
 Сей образы жировых чтят тугов, — — — — „Ігрока“.
 Степка бѣжит, как на саадьбу в полов. — — — — Герой „Повісті о том, как пос-
 корялся Иван Иванович . . .“.

21. — „Евгеній Онігін“ IV, 36, строфа була уміщена в першому виданні та випу-
 щена в дальших.
 22. — Сковорода помилково агадув Гелену, замісць Клессандра.
 22а. — Треба звернути увагу на те, що такі уподоблення не були українській
 поезії в часи Сковороди чужі. Ще Прокопович вкладав своєму Ярополкові („Влади-
 міръ“, ТКДА, 1868, III, 289) в уста такі слова в його оповіданні про свою смерть:
 Единъ со двоми
 Всye брахся, весь лютъ на мечахъ носимъ.
 Яко медвѣдъ, ему же въ перси ловецъ сильнъ
 Бомбет рожень, мечется всуе и бездѣлній
 Гибель ярить и, елико борется крѣвачъ,
 Толико вонъ желѣзо входитъ глубочеъ:
 Сице азъ бѣдній брахся ...

Це теж очевидно наслідування античної епіки (Вергілія чи Гомера?). Навіть „пере-
носів“ тут є.

23. — Дав. з численої літератури: J. Kreidels: Neue Beiträge zur Erklärung der Aeneis. Прага. 1881, 83 та далі, 293 та далі, 345 та далі, 387—415, 435 та далі; H. Belling: Studien über die Compositions Kunst Vergils. Leipzig. 1899, 230—33; Headlam: The art in Virgils poetry, The Classical Review, 34, стор. 23 та далі.
 24. — Глава 3.
 25. — Про Гошіуса давній канутську бібліографію: ВСJ. IV, стор. 478 та далі та Jöcher'a.
 26. — З окрема строфі 14, 18 за порядком, як вони наведені у Сковороди. Цитую
 Гошіуса за виданням „Elegiarum libri sex“, Антверпен, 1656, стор. 147—9.
 27. — Епіграф з пісні 30-ої саду; грецький двохірш Сковорода переклав на лати-
 ну та на українську мову. Про це дав. в прямітці до пісні 30-ої.
 28. — Пор. про оплив лат. поезії на лат. вірші Сковороди. Багалій стор. 272.

Примітки до глави 6.

1. — Дав. видання творів Сковороди Багалія, вступ, стор. LXVII—LXXI його
 саме книгу про Сковороду 1926 р., стор. 230—234.
2. — Пор. напр. окремі статті I. Мірчука.
3. — I. С. р. д. к.: Отрывки изъ записокъ о старцѣ Г. Сковородѣ въ „Утренней
 Зѣтадѣ“ X, 1833, 67—92 та Г. П. Данилевський (О. Халльський) въ „Основѣ“ 1862 р. 8
 та 9, пізніше передруковано въ „Украинской старинѣ“ Данилевського.
4. — Про це Багалій: Твори Сковороди, XIV, XLVI—XLVII, та його саме цит.
 книга, 228—230, 234—5.
5. — Видання Бонч-Бруевича, 41—2.
6. — Там саме; Багалій, цвт. книга, стор. 226—7.
7. — Видання Бонч-Бруевича, стор. 5.
8. — Багалій, стор. 239 подав як найпізнішу дату рік 1758, але це, очевидно,
 друкарська помилка (пор. стор. 49).
9. — Бонч-Бруевич, стор. 50.
10. — Багалій, 271.
11. — Пісня 27 „Саду“, прямітка Сковороди; у Багалія — неточно — дати на
 стор. 60.
12. — Пор. вступ Багалія до вид. 1894 р., стор. CXXIV прям. 3 та стор. CXL.

18. — В „Науковому Збірнику в 30 річницю наукової праці проф. Д-ра І. Огієнка“ (Варшава, 1937) я подав пропозицію перенумерувати вірші Сковороди (стор. 185 та далі). Подаю тут мою нумерацію віршів:

31 — стор. 286—7 (першік 16 рядків).	38 — 291, Блашан . . .
32 — 287, рядки 17—24.	39 — 291—2, Oda Horatiana.
33 — 287—8, In natalem Jesu.	40 — 292—3, Кто дастъ . . .
34 — 288—9, Fabula.	41 — 293—5, Разговор о Премудрости.
35 — 289 (останніх 2 рядків) — 290.	42 — 294, Fabula,
36 — 290, Пожвала астрономії, 12 рядків.	43 — 294, Epigramma.
36а — 290, рядки 31—6.	44 — 294—6, Fabula de Tantalo.
37 — 290—1, De libertate.	45 — 297—8, Similitudines.
14. — Про лат. вірш збиралось подати окрему розділку.
15. — Глава 5.
16. — Див. далі главу про поетику київської школи.
17. — Див. там саме.
18. — Глава 5.
19. — У мене видання: Лондон, 1743.
20. — Платон: Тестет, 174. А.
21. — Про емблематичні вірші див. нижче спеціальну главу 9. Пор. мої праці: Філософія Г. С. Сковороди. Варшава, 1934, стор. 34—49 та Дев'як джерела символіка Сковороди. Прага, 1934.
22. — У мене видання Амстердам, 1684. Тантал на стор. 69.
23. — Пор. мою книгу про Сковороду, стор. 42—4, 46—7, 201, 210, 212.
24. — Пор. про них в главі 2.
25. — „Же“ треба, мабуть, викреслити, бо це слово, не зміноючи речення, збільшує кількість складів в рядку над розмір віршу — 11 складів.
26. — Див. главу 7.
27. — Замінлюю „слез“ на „слези“, бо до цього слова відноситься даліше „дождевини“ (мвохиня); читання „слез“ псує розмір: 12 замісць 18 складів.
28. — Видруковано „опущутися“, мабуть, помилково.
29. — Пор. Резанова: Драма українська, III, 159 та далі, „Мудрость предаѣчая“, драму 1703 р., в якій виступає „Мудрость“.
30. — Перегіць, Иаслѣдованныи и матеріали (цит.), II, 1927, де описано рукопис та подано уривки тексту.
31. — Даю тут скеми, відповідно в текстом *Багалія* та його подлом на рядки. Лише в першій строфі першого канту у *Багалія* поділ на рядки помилковий.
32. — Резанов, цит. VI, 160.
33. — Резанов, III, 247.
34. — ББ. 435.
35. — Резанов, VI, 162 та далі. Пор. ще 171—3, 177 та далі.

Примітки до глави 7.

1. — Твори Сковороди, видання Бонч-Бруевича (далі цитую ББ), стор. 4—5.
2. — Твори, видання *Багалія* (цитую Б), II, 280.
3. — *Багалій*: Г. С. Сковорода, український мандрований філософ. Х. 1927, стор. 48.
4. — Снетільов: Український філософ Г. С. Сковорода. „Отечественные Записки“ 1823, чч. 42—43.
5. — Вл. Эри: Сковорода. Москва, 1911, стор. 60.
6. — Пор. найліпший зараз виклад реформи російського віршу *Бонді* в вид. творів В. К. Тредіаковського, Москва-Ленінград, 1935. Невдалою спробою натягнути реформу Тредіаковського до понять німецької поетики в праці A. Adamczyk's Grundfragen der russischen Versgeschichte. I. Trediakovskij und die Reform. Breslau, 1940. (Бреславльська дисертація)
7. — Вірш Кониського „Чиста птица, голубина“ Сковорода цитував в діялогу „Двоє“ (ББ. 207), два канти від страченої „трагедокомедії“ Варлаама Лашевського в діялогу „Брана архістратига Михаїла с сатаною“ (БВ. 434—6, 438), вірші Прокоповича — в тому ж самому діялогу („Елініон“, ББ. 439) та в останньому своєму творі „Потоп зміни“ (ББ. 529). На авторство цитати в Кониського та другої цитати в Прокоповича вказав я (в „Zeitschrift f. slav. Philologie“, XI [1934], стор. 29 та в „Науковому збірнику“ на пошану проф. І. І. Огієнка. Варшава, 1937, стор. 187).

7а — Цитуючи другий кант Лашевського, Сковорода додав примітку: „О, пла-мень, поздай Кіевскую бібліотеку, такія і толіні манускрипты, коликую гибель сотворил еси?“.

8. — В. Резанов: Драма українська, том VI (1929), стор. 160 (далі цитую як „Резанов“).

9. — В рукописах „груп“. Виправлю на „глуп“, в сенсі „сліпий“.

10. — Див. вище главу 4-ту.

11. — Мені вдалося встановити, що вірш Онуфрія „Весна“ в лініє дуже неоднозначний перекладом з „*Lutnia Apollinowa*“ Лазаря Барановича. Ось обидва тексти:

Бромоніх Онуфрій: Весна (Перетць: Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы, I, 1926, 148):

Весна іть мальмъ доижемъ землю поліе,
Звичайно вѣтремъ легкимъ перво вѣе.
Зъ тепликъ краєнъ пташи прилетаютъ,
Внеть намъ гласи свои вспѣваютъ.
Земля тілько ся трохи доижемъ умне,
Цѣо вимѣ змерало на весні ожне.

(1. в рукопису „Въ немъ“ Перетць виправив на „внеть“, 2. в рукопису „вимерла“, поправка Перетця, поправка ця непотрібна, як віднесено „вимерла“ до „земля“).

А ось оригінал Л. Барановича (цитую за лекціями І. Шляпкіна про історію літератури „Юго-западної Русі“ в р. 1909 — літографічне видання — стор. 385):

Wiosna nim miłym dźdżem ziemie poleje
Zwyczajnie wiatrem teggim naprzód wieje,
Z cieplych ptaszta krajów przylatają,
Wnet nam głosami swemi zaspiewają...

Даліше рядки не мають вже схожості з віршом Онуфрія. Про можливість, що й даліші вірші Онуфрія в перекладами — див. мої замітки в „Lesefrüchte“ частини VIII „Zeitschrift für slav. Philologie“, XVII (1940), 1, стор. 7.

12. — Див. в додатку „Сад божественныхъ пѣсней...“ Пісні 26. Сковорода датує вірш 1750 р., але Ковалович за вказівкою М. Петрова прибув до Переяслава 7 березня 1753 р. (ТКДА. 1912, XII).

13. — Три першихи видання цит. ви передруком у Тітова (цит.), „Ієіку“ за гальським рукописом (вгадаю вище). Звертаю увагу на те, що в найбільших виданнях можна усюди знайти наголосу (в гальському рукописі їх немає).

14. — В моїх статтях в Zeitschrift f. slav. Philologie, XIV (1937), стор. 833 та в цит. збірнику Огієнка стор. 180 — прикра помилка, — кількість чоловічих рим в „Разныхъ стихотвореніяхъ“ подана у 28%, в дійсності їх 14%.

15. — В віршу в пезни кількість русицінамів, але вони вистрілюються у Сковороди в невеликій кількості усюдя.

16. — Див. в прилові „Сад...“ Пісні 1, строфы 3 і 4.

17. — Виправлило незрозуміле „ріви“, що до того не римується в „дній“, ви „різи“.

18. — Багалій, цит. книга, стор. 271.

19. — В збірнику Огієнка на стор. 179 я юдовав таблицю рим пісень „Саду“; тому що статтю, не дивлячись на усі мої домагання, друковано без моєї коректу, насамо в цій таблиці б друкарських помилок (малі літери замість великих та ін.). Друкарські помилки в схемах пісень 2, 7, 14, 19, 20, 30.

20. — Текста віршів див. у прилові: „Сад божественныхъ пѣсней...“

21. — Пор. тексти та аналізи текстів у М. Возняка: Матеріали до історії української пісні I вірші. 1—3, Львів. 1913 та далі, також в книзі С. Щегловой: Богоглагання. Київ 1918.

22. — Див. „а“: пісня 20, строфа 4, рядок 6; пісня 27, 3, 3; також 30, 4, 2; вірш 35, рядок 17 і 39, рядок 28.

23. — Про переклад Кашкіста див. мої статті в Zeitschrift für slav. Philologie XIV (1937), 337—346 та в збірнику Огієнка, стор. 179—176. Пісню обговорюмо детальніше, говорячи про мову укр. барокового письменства.

24. — Епікура вихвальють і Григорій Навіцький і Климент Олександровський (Cant. X, De virtute 785—95; Stromata IV, 23), як це вказав вже А. Лебедев („Вопросы философии и психологии“, 1895, 27, стор. 173 та далі — пор. мою книгу Філософія Сковороди, Варшава. 1934, стор. 168, 170).

25. — Див. цит. статтю Бонді.

26. — Пор. праці про історію польського віршу: *Łoś: Wiersze polskie w ich dziejach* (1907) розповіді. Краків, без року, 182 та далі. K. Wóycicki: Forma dźwiękowa prozy polskiej i wiersza polskiego, Варшава. 1912, 182.

27. — Менша кількість чоловічих рим у Котляревського (за схемою строф „Евріди“ — 40%) й у Шевченка, Знавець української монітної поезії, O. Burghardt, називає мене, що в новітній укр. поезії кількість чоловічих рим порівняюче невелика, та в кожній разі менша, аніж в російській.

28. — Див. в главі 3.

29. — Прокоповича цитую за вид. С. Венгерова : Русская поэзия том 6, за видавництвом в „Варшаве“ Беркова (цит. выше), „Епідіон“ за другом Перетця в „Ізвѣстія ОРЯС“, VIII (1903), 1, стор. 85—92, емблематичній вірш (про які буде мова в главі 9) за виданням Перетця в „Історико-литературные исследование и материалы“, I, 2 (1909), стор. 193—196.

30. — Ресников, VI, 137—151.

31. — Багалій (цит. книга), стор. 283 запевняє, що „Побѣдна пѣснь“ Лашевського знаходитьться в тексті його драми „О тщетѣ міра сего“. Там ІІ в дійсності немає (пор. Ресникова VI, 57 та далі, 137 та далі).

32. — Там саме, 153—154.

33. — Ресников, V, 189—238 та IV, 90—145.

34. — Ресников, I, 141—163.

35. — Кобвари в Варшавському вид. Творів Шевченка ; переважно вжите Чигиринського Кобваря.

36. — Багально потрібна дослідити евфоїчні насоби старої української поезії. Див. мої замітки в дальших глязах.

36а. — Тут, як і в інших виданнях Сковороди, можливо, єде за прикладом старожидівської поезії, яка вживала синтаксичного паралелізму, як насобу ритмизувати мову : пор. зокрема Псалтирь.

37. — Читю „змію“ замість „змія“, — див. в главі 5.

38. — Ковалінський обяснює : „Любимое, но не главное упражнение его была музыка, которую онъ занимался для забавы и препровождалъ праздное время. Онъ сочинялъ духовные концерты, положа некоторые псалмы на музыку, также же в стихи, пѣваемые во время литургіи, которыхъ музыка приспособлена гармоніи простой, но важной, проницательной, пѣнистой, умilaющейся. Онъ имѣлъ особую склонность и вкусъ къ акроматическому роду музыки. Сверхъ церковной, онъ сочинялъ многія пѣсни въ стихахъ въ самъ играль на скрипкѣ, флейтраверѣ, баандорѣ и гусляхъ, приятно и со вкусомъ“. З цим зважаніем легенда про церковні шісі в укр. церкві, юбія складені Сковородою. І. І. Срезневський твердить, що в Петербурзі Сковорода склав мелодію „Іже херувими“, яка і „досі вживается“ (1834) по церквях на Україні ; Г. К. Квітка додав до цього, що коти цього співу було розіслано з Петербургу по всіх церквях України; крім того, мовляв, Сковорода склав ще веселій та урочистий спів воскресних канонів, який юбія розвішовся по всій Росії (та в часи Квітки юбія звалася Сковородинським). Проф. Карпов, як він розповідав, сам чув коло 1850 р. в Кіїві серед духовенства спів канти Сковороди на його мелодії. Матеріал у Багалія, стор. 40—41, 91, 190, 287—8. Нагально потрібне оброблення цього матеріалу фахівцем в історії музики. Розповідання і про „удосконалення“ флейти Сковородою.

39. — Нагадую, що варіювати відсоток наголосів в огляді на численні енглійські та проклітичні укр. мови не легко та результати підрахунку трохи хитливі. Таблиця наголосів в вірші 34 в Zeitschrift f. slav. Philologie, XVI (1939), стор. 345 не повна, при підрахунку я пропустила один рядок.

40. — Складні питання, як виголошував Сковорода: „не хочу“, „ни чего“ або „не хочу“, „ни чéго“. Див. деякі замітки про це в главі про мову. Думаю, що наголос „не хочу“, „ни чего“ у Сковороді звичайний.

41. — Я подав (в збірнику Отієнка, стор. 187—189) пропозицію нумерувати вірші Сковороди з їхого прозаїчних творів. Нагадую тут ІІ (подано число та стор. в вид. ББ):

46 — Багалій, I, 92,	55 — 439,
47 — ББ. 193,	56 — 448,
48 — 421,	57 — 468,
49 — 423,	58 — 489,
50 — 426—7,	59 — 482 та 193,
51 — 427—8,	60 — 490—1,
52 — 429—30,	60а — 495,
53 — 431,	61 — 520,
54 — 439,	62 — див. прим. 49.

Усі інші вірші в прозаїчних творах цитати або з інших авторів, або з пісень „Саду“.

42. — Див. выше главу 2.

43. — Про відомих авторів див. выше примітку 7. Про невідомих — аналізу віршів 55, 56.

44. — Багалій, I, 92.

45. — До ч. 59 треба порівняти ще стор. 193 вид. ББ.

46. — Глава 2.

47. — Головна поправка — в правильному розподілі тексту на рядки. Замітки до розподілу на рядки інших віршів я подав в статті в збірнику Отієнка, За Перетцем (Ізвѣстія, цит. стор. 119) діалог в перерібкою польського оригіналу. — Варіант цього самого віршу знаходимо і в чеській літературі : у Божана „Slaviček rajskeř“, 1719 (не-

редрук в книзі *Zd. Kalista: České baroko*. Прага. 1941, стор. 56—7). Отже треба б дослідити міжнародні мандрівки та аміни цього теору.

48. — Див. про другу в главі 2-й. Перша — переклад розоювсьоджевого латинського оригіналу, що його наводить і Сковорода (66, 528 та *B. Срезневский: Письма Сковороды къ свящ. Я. Правницкому. СПБ, 1894, лист від 4. 8. 1788*).

49. — Про неї див. *M. Петрова Очерки изъ исторіи старинной укр. литературы*, К. 1880, стор. 19; *Перетцъ: Испытанный и материалы* (цит.) I, 1, стор. 347; *Перетцъ въ "Ингестахъ"*, цит. 112; *Волнякъ*, цит. книга, т. II, стор. 387; *С. Щеглова: Богословия, цит. стор. 254 та далі, там і тексти; новий текст въ *Підкарпаття у Ю. Яворского: Материалы для истории старинной песенной литературы въ Подкарпатской Руси*. Прага, 1934, стор. 278.*

50. — Неправильны въближенія у книзі *Щегловой*, цит.

51. — Див. ще главу 8-му.

52. — Треба прішанити на увагу, що реформу Тредьяковского въ первій формі приняли і земляни Сковороди, проф. Харківського колегіума Витинський (пор. напр. *Г. Гуковский: Русская литература XVIII века*, Москва. 1939, стор. 64); судячи про можливу роль вірші Витинського, як джерела інформації Сковороди про реформу Тредьяковского, можливо, розуміється, лише маючи въ рукахъ самі вірші: мені вони не сприступні. Гр. Кониський, пошигомившися въ рос. тонічним віршем, але реформи Ломоносова не зрозумів (див. *Петровъ*, цит. глава IV).

Додаток до глави 7-ої.

Въ виданні Лисенка (1861 р.) маємо ще три вірші (стор. 49—51; за доставлення мені виписок зъ цього рідкого видання дякую панні Є. Двойченківні въ Букарешті): „Ах, ты свѣте лестный”, „Ах счастье, счастье бѣдное, алое”, „Солнце восходит, прійдут красы”. На жаль, належність двохъ останніхъ віршівъ Сковороді майже виключена.

(63). — 1-ий вірш писано дуже неправильним трохесм, що нагадує силабічні спроби. До того въ ньому маємо ознаки українського походження (рима „стрѣлы :: уявили”), також одну неповну риму, типового для Сковороди типу (але лише графічну): „вор :: споръ”. Одна рима сумнівна: „примѣр :: арѣл”. Маємо досить чоловічих рим. Але схема невитримана. Ось як можно подати схему цілого віршу:

Строфа 1: 11А/11А/5Б.5Б/бв.бв/5г.

Строфа 2: 11А/11А/5Б.5Б/бв.бв/6г.

Строфа 3: ба.5Б/ба.5Б/бв.бв/5г.5г/бд.

Строфа 4: 11А/11А/5Б.5Б/бв.бв/5г.

Строфа 5: ба.5Б/ба.5Б/5В.5В/бГ.5Г.

Невитриманість схеми, може, походить від того, що вицруковано вірш въ відпису. Друкуємо вірш въ ймовірним поділом на рядки:

Ах, ты свѣте лестный, ты сердце крушишь,
Лютыми печальми только мя сушишь.

Теперь я стал аналь, /крѣпко примѣчать,

Ах, как твои стрѣлы, /меня уявили,

Ядовиты.

Лести твоей, свѣте, я прежде не анал,
И за вѣрна друга тебя я считил;

Ах, ты хитрый вор, /в том больше не споръ:

В тебѣ лесть обмана, /жалка серцу рана

И весьма несносна.

Этот мнѣ въ примѣту/жалостный примѣр:

Ходил я по свѣту/и часто сам арѣл,

Как он все мѣняет/и всѣх оскорбляет.

Всему там бѣда, /как вдруг иногда

Тот свѣт заиграет.

Силен, как высоко летает, орел,
Всъ птицы боятся, когда он вессел;
Над пъшим орлом/вороны кругом
Летают, горкочут,/и алобно хлопочут, —
Ах несносна¹ жаль!

Как счастье служило,/нажил я друзей;
Все тогда манило/их к дружбѣ моей.
Теперь все друзья/палят из ружья,
Как бы в мя попасть,/чтоб совсѣм пропасть.
(Ах, несносна жаль!)²

И чайка кигиче, изгинь ты, куличе!³

(1. читаю „несносна жаль“ замісць для укр. мови незвичайного „несносно жаль“. — 2. Дововнію гіпотетично останній рядок останньої строфі. — 3. Цит. в українській пісні (?), яку в вид. Лисенка було видулювано, як останній рядок віршу, а мабуть таке саме щото після віршу, яке Сковорода має інводі (напр. в пісні 24-ї „Саду“). Проти авторства Сковороди говорить відсутність українських елементів в лексиці пісні.

(64). — Другий вірш теж силабічний. Немав ніяких підстав приписувати його Сковороді. В кожнім разі це якийсь уривок. Розмір невітримано: 12а/11а/12б/11б/12в/12в/12Г/12Г/12д/11д/12е/11е/12ж. Можливо, розвуміється, що після рими „Г“ кінчалась перша строфа (кінчався і речення, разом з рядком) та починалась друга, що незакінчена. Зміст — міркування людини, що її робити, — все не в певне; одруженість, зробитись купцем, вояком. З останнім рядком починається тема „неділання“, — але в цьому рядку її зовсім ще не розвинено, так що важко судити про сенс цієї думки. Навоку вірш, розвивши його на ймовірні строфи;

Ах, счастіе, счастіе бѣдное, влое!¹
Крушишь и печалиш ты сердце мое,
И сам я не знаю, что мини чинити;
Жениться ли инѣ, холостым ли быти?
Возьму я багатчу, будет укоряти;
Убогую² ваявши, нечѣм снабдѣвати;
Умная не даст мнѣ и слова сказать;
Дурную же стыдно людям показать.

Пошел бы я в купцы — не знаю божиться,
А не божившись, не можно разжиться;
Пошел бы в солдаты — нѣт силы ни мало,
Рушницу носить мини не пристало.
А так жити в мірѣ — ото наше дѣло . . .

(1. читаю „счастіе“замісць „счастье“. — 2. може треба читати „убогу“ — пор. в почереднім рядку „багатчу“. Україніами віршу власнє занадто різкі, щоб визнати вірши Сковородинським; „мини“ — у Сковороди „мене“ або „мнѣ“, „багатчу“, „рушницу“. Ніяких аргументів за принадлежність віршу Сковороді не можна навести.

(65). — Третій вірш — досить недоладно скомпонована пісня з ужитком кількох рядків з «Ой ты птичко жолтобоко!». Зі Сковородою вона напевніше не має нічого спільногого; навіть як припустимо, що її зіпсують переписувачами, не можемо реконструювати її первісного стану, в якому вона мала б виглядати менш недоладно.

Григорий Сковорода.

**Сад божественных пѣсней, прозявшій из зерн
священнаго писанія.**

Пѣснь 1-ая

*Сложенна 1757 лѣта в сю силу: блаженны непорочны въ путь ходящіи
въ законѣ Господнемъ.*)*

1. Боится народ сойти гнить во гроб,
Чтоб не был послѣ участный,
Гдѣ горит огнь не угасный;
А смерть есть святая, кончит наша влая,
5. Иводит злой войны в покой.
О смерть сія свята!

Не боится совѣсть чиста ниже перуна огниста, ни!
Сей огнем адским не жжется,
Сему жизнъ райска живется.

10. О грѣхъ-то смерть родит, живу смерть наводит,
Из смерти ад; душу жжет глад.
О смерть сія лютая!

Блажен, о блажен, кто с¹ самых пелен
Посвятил себя Христови,
15. День, ночь мыслит² в его словѣ,
Всяк иго благое и бремя легкое,
К сему обык³ к сему навык.⁴
О жребий сей святый!⁵

- Кто сея отвѣдал сласти, вѣк в мірски не может пасти, ни!
20. В наготах, в бѣдах не скучит,
Ни огнь,⁶ ни мечь⁷ не разлучит;
Все⁸ сладость разводит, на сердце не⁹ всходит,
Развѣ¹⁰ тому, естли¹¹ кому
Дал знать искус драгай.

25. Христе жизнь моя, умерый за мя!
Должен был тебѣ начатки,
Лѣт моих даю остатки.
Сотри сердца камень, вложи в нем твой пламень,
Дай¹² смерть страстям и злым сластям,
30. Живу тебѣ мой свѣт.

А как от грѣхов воскресну, как одѣну плоть небесну,
Ты в мнѣ, я и тебѣ вселюси,
Сладости той насыщуся,
С тобою в бесѣдѣ, с тобою в сопѣтѣ,
35. Как дня заход, как утра всход.
О! се златых вѣк лѣт!

(варіянти з Б. 291; 1. а. —2. мисліт. —3. обик. —4. навік. —5. святій. —6. огонь, — очевидна помилка. —7. меч. —8. вся. —9. ни. —10. кромѣ. —11. если. —12. моя поправка, у Б. „Да“.)[†]) *) Пс. 118, 1.

Пѣснь 2-я.

Из сего зерна: по землѣ ходѧще, обращеніе имамы на небесахъ*).

1. Оставь, о дух мой, вскорѣ всѣ¹ земныя мѣста!
Вѣйди, дух мой, на горы, гдѣ правда живет свята,
Гдѣ покой, тишина от вѣчных царствует лѣт,
Гдѣ блещит та страна, в коей неприступный свѣт.
5. Оставь земны печали, и суетность мірских дѣл!
Будь чист хоть на час малый, дабы ты выспрѣ воалетѣл,
Гдѣ Іаковль Господь, гдѣ не вечерня заря,
Гдѣ весь ангельскій род лице его выну арят.

10. Омы всѣ членов роды, дабы валетѣть² до небес,
Ибо сердцем не чист не может Бога уарѣть,
И нелая до сих мѣст земленному долетѣть.

- Душа наша тѣлесным не может довольна быть;
Она только небесным горит скуку насытить.
15. Как поток к морю скор, как³ сталь к магниту прядет,
Пламень дрожит до гор, так дух наш к Богу взор рвет.

- Кинь весь мір сей прескверний: он—то в точь есть темный ад.
Пусть летит невѣж враг⁴ черный; ты в горный возвысь град,
И, по землѣ ходя, вселился в небесах,
20. Как учит Павел тя в своих чистых словесах.

Спѣши же в⁵ вѣчну радость крильми умными отсель.
Ты нам обновишь радость, как быстропарный орел.
О преблаженна стать всего паче словесе! —
Кто в свой ум может ваять, развѣ сшедый с небесе.

(1. пропоную читати „усѣ“. —2. в тексті Б. „воалетѣть“. —3. пропоную „как“, замісць „так“ у Б. —4. пропоную слово „враг“ випустити, вважаю його гласою). —5. Б. „во“. *) Филип., 3,20.

†) Подноючи варіянти, я не звертаю уваги на поділ вілшів на ряди, на поділ слів („не“ разом з наступним словом і ти.), на вживання великих літер. — Текст другую в поправками інтервункції. — Подаю вказівки на походження варіантів.

Пѣснь 3-я.

Из сего сѣмени: прорости земля быліе травное*), сирѣчъ, кости твоя прозябнутъ яко трава и разбогтютъ **).

1. Весна люба, ах, пришла! зима лютая, ах, пройшла!
Уже сады расцвѣли и соловьев навели.

Ах, ты печаль! проч отсель! Не безобразъ красных сел.
Бѣжи себѣ в болота, в подземныи ворота!

5. Бѣжи себѣ проч во ад! не для тебе рай и сад.
Душа моя процвѣла и радостей навели.

Щастлив тот и без уг҃х, кто побѣдил смертный грѣх.
Душа его — Божій град, душа его — Божій сад.

Всегда сей сад дает цветы, всегда сей сад дает плоды,
10. Всегда весною там цветет, и лист его не падет.

О Боже мой, ты миѣ — град! О Боже мой, ты миѣ — сад!
Невинность миѣ — то цветы, любовь и мир — то плоды.

Душа моя есть верба, а ты еси ей вода.
Питай мене в сей водѣ, утѣши мене в сей бѣдѣ.

15. Я ничего не боюсь; одних грѣхов я страшусь.
Убий во мнѣ всякий грѣх! се — ключ моих всѣх уг҃х!

*) Буття, 1,11. **) Ісаія 66,14.

Пѣснь 4-я.

Рождеству Христову из сего зерна: съ нами Богъ,*
разумѣйте языцы
сирѣчъ, помаза насъ Богъ духомъ; послана Духа Сына своего въ сердца
наши.**)

1. Ангелы снижайтесь, ко землѣ сближайтесь!
Господь бо, сотворшій вѣки, живет нынѣ с человѣки.
Станьте с хором вси собором!
Веселитесь, яко с нами Богъ!

5. Се час исполняется! Се сын посыдается!
Се лѣта пришла кончина! Се Бог посылает сына!
День приходит. Дѣва родит.
Веселитесь яко с нами Богъ!

Обѣщан пророками, отчими нароками,
10. Рѣшил в послѣдняѧ¹ лѣта печать новаго завѣта;
Дух свободы внутрь нас родит.
Веселитесь, яко с нами Богъ!

Даниилов каменю! Из купины пламеню!
Не сѣченый отпадаеш! Огнь сѣна не попаляеш!

15. Се наш камень! Се наш пламень!
Веселитесь, яко с нами Бог!

Расти ж благодатию, новый наш ходатаю!
Расти, да вовможеш стати, да попалиши супостаты,
Да вселенну аря спасенну.

20. Веселимся вси, яко с нами Бог.

Мы ж тебе рожденному, гостеви блаженному,
Сердца всѣх нас отвергаем, в душевный дом приываем,
Пѣсни спѣвая, воскликая,
Веселящеся, яко с нами Бог.

(1. — у Б. видруковано, очевидно, помилково — „послѣдня“). *) Іс. 8,9.
**) 2 Кор., 1,21—2.

Пѣснь 5-я.

Рождеству Христову ив сего зерна: роди сына своего первенца и повить
его и положи его въ яслѣхъ.*)

1. Тайна странна и преславна!	О блаженны тіи очи,
Се — вертеп вмѣсто небес!	Что на сю тайну арят,
Дѣва — херувимов главна	10. Коих в злой мірской полночи
И престолом вышним днесъ.	Привела к Богу варя.
5. А вмѣщен есть в яслѣх полно,	Ангелскій ум тайну видит,
Коего есть не довольно	А плотскій муж ² ненавидит,
Виѣстить и небо небес.	Та бо всѣм им буйство есть.

15. Мы же секрет сей небесный
Всегорящим серцем чти
И хоть, как скот бессловесный,
З¹ под Христа сѣно ядим,
Поколь в мужа совершенна
20. Варосши, воаможем блаженна
Самого Бога вкусить.

(1. — у Б. видруковано „Із“. — 2. у Б. варіант невідомого походження: мірской толк); *) Лука, 2,7.

Пѣснь 6-я.

В конец сего: испусти змій за женою изъ устъ своихъ воду, яко рѣку, да
ю въ рѣцѣ потопить.*.) Той сотретъ тебѣ главу.*)

1. Вонми, небо, и земля нынѣ ужаснися!
Море, бездиами всѣми согласно движнися!
И ты, быстротекущій воавратися, Йордане,
Пріиди скоро крестити Христа Іоанне!

5. Красноврачныя² лѣса, стеан отворите,³
Предитечу Іоанна ко Христу пустите.
Земныи же языци купно с нами всѣ ликуйте,
Ангелскія хори вси в небѣ торжествуйте!

- Снійде Спас во Іордан, ста в его глубинѣ,
 10. Се снійде на нь и Дух свят⁴ в видѣ голубинѣ.
 Сей есть сын мой волюбленный, отец ^{в¹} облак вѣщаше;
 Сей Мессія обновит естество все ваше.
 Освяти струи и нам, амію сотри главу,
 Духа твоего, Христе, росу дажь и славу,
 15. Да не потопит нас амій, и мы всѣ⁵ от земна края
 Да почити полещем до твоего рая.
 (1. — у Б. „из“. — Варіанти в ББ. 437 та Б. II, 213; 2. красно-
 враческий. — 3. отворите. — 4. снійде и Дух свят на - нь, — 5. вси).
 *) Апок., 12, 15. **) Буття, 3, 15.

Пѣснь 7-я.

Воскресеню Христову из сего зерна: *единонацість ученицы идоша въ Галилею на гору, аможе повелѣ имъ Іисусъ.**) Пасха!*

1. Кто ли мене разлучит от любви твоей?
 Может ли мнѣ наскучить дивный пламень сей?
 Пусть весь мір отблїжит!
 Я буду в тебѣ жить, о Іисусе!
 5. Веди меня с тобою в горній путь на крест;
 Рад я жить над горою, брошу долю перст.
 Смерть твоя — мнѣ живот,
 Желчь твоя — сластей род, о Іисусе!
 Язвы твои суровы — то моя печать,
 10. Вѣнец мнѣ твой терновый — славы благодать,
 Твой сей поносный крест —
 Се мнѣ хвала и честь, о Іисусе!
 Зерно пшенично в нивах естли согнєт,
 Виѣшность естли нежива, нов плод внутрь цвѣтет.
 15. За один старый клас
 В грядущій лѣтній час сторичный даст плод.
 Срасни мое ты тѣло, спригвоади на крест;
 Пусть буду в виѣ не цѣлой, дабы внутрь воскрес,
 Пусть виѣшной мой изсхнет,
 20. Да новый внутрь цвѣтет; се смерть животна.
 О новый мой Адаме! О краснѣйшій сын!
 О всегосвѣтный сраме! О буйства Афин!
 Под буйством твоим свѣт,
 Под смертью — жизнь без лѣт. Коль темный закров!
 *) Мат. 28, 16.

Пѣснь 8-я.

Воскресеню Христову. Из сего зерна: *о! о! бѣжите на горы!**) Востанні спай!***) Покой ласть Богъ на горѣ сей.***)*

1. Объяли вкруг мя раны смертоносны;
 Аловы бѣды обойшли несносны!
 Найде страх и тма. Ах година лютая!
 Злая минута!
 5. Бодет утробу терп болѣзни твердый;
 Скорбна душа мнѣ, скорбна даже к смерти.
 Ах кто мя от сего часа избавит?
 Кто мя исправит?

Так африканский страждет елень скорый;
10. Он птиц быстрѣе пить спѣшил на горы,
А жажды жжет внутрь, насыщена гадом
И всяким ядом.

Я на Голгофе поскорѣ¹ поспѣю;
Там висит врач мой меж двою аводѣю.
15. Се Иоанн здѣ при крестѣ рыдает,
Крест лобызает.

О Іисусе! О моя отрада!
Здѣ ли живеши? О страдальцев радость!
Даждь спасительну мнѣ цѣльбу в сей страсти,
20. Не даждь вѣк пасти.

(1. у Б. „поскорю“). *) Захарія, 14, 5. **) Єфес. 5, 14. ***) Ісаїя 26, 6.

Пѣснь 9-я.

Святому Духу. Из сего: *Духъ твой благий наставитъ мя на землю праву**).
*Снизиша языки слія **).* *Разногласная возшумѣ ***).*

1. Голова всяка свой имѣетъ смысл;
Сердцу всякому саю любовь,
И не однако всѣмъ живущимъ мысль;
Тот овецъ любитъ, а тот коалов.
5. Так и мнѣ вольность одна есть иравна
И беспечальныйпростой путь,
Се — моя мѣра въ житіи главна;
Весь окончится мой циркулъ тутъ.

Ты, святый Боже и вѣковъ творецъ,
10. Утверди сіе, что самъ создалъ.
При тебѣ можетъ все въ благий конецъ
Так попасти, какъ къ магниту сталь.
Аще ж не право зритъ мое око,
Ты мене, отче, настави здѣсь;
15. Ты людскихъ видишъ, сидяй высоко,
Разныхъ толь мнѣшай бешетну смѣсь.

Тотъ на восточный, сей на вечерній край
Плыветъ по щастіе¹ со всѣхъ вѣтровъ.
Иной въ полночной странѣ видитъ рай,
20. Иной на полдень путь свой открылъ
Одинъ говоритъ: вотъ кто-то коситъ!
А другой споритъ: се кто-то стрижетъ!
А сей: у воза пять колъ! голоситъ.
Скажи: кій бѣсъ намъ въ прахъ мысль сѣчетъ?

(1. читаю „щастіе“ замістъ „щастье“, бо лише такъ дістаємо рівну
кількість складівъ въ попереднімъ рядкомъ). *) Пс., 142, 10. **) Буття, 11, 7.
***) Апок., 19, 1?

Пѣснь 10-я.

Solum siro feliciter mori. Из сего зерна: блаженъ мужъ, иже въ премудрости умретъ и иже въ разумѣ своемъ почувствуется святынѣ *).

1. Всякому городу нрав и права;
Всяка имѣтъ свой ум голова;
Всякому сердцу своя есть любовь;
Всякому горлу свой вкус есть каков.
5. А мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только нейдет с ума.

- Петр¹ для чинов углы панскіи трет.
Федыка купец при аршинѣ все ложет.
Тот строит дом свой на новый манер.
10. Тот все в процентах: пожалуй повѣрь!
А мнѣ одна только . . . (итд).

- Тот непрестанно стягает грунта.
Сей иностранны² заводит скота.
15. Тѣ формируют на ловлю³ собак,
Сих шумит дом от гостей, как кабак.
А мнѣ одна только . . . (итд).

- Строит⁴ на свой тон юриста⁵ права.
20. С диспут студенту трещит голова.
Тѣх бевпокойт Венерин амур.
Всякому голову мучит свой дуръ⁶
А мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,
Как бѣ умерти мнѣ не без ума.

25. Тот панегирик сплетает со лжей.
Лѣкарь в подряд ставит мертвых людей.
Сей образы жировых чтят тузов.
Степка бѣжит как на сватъбу в позов.
30. А мнѣ одна только . . . (итд).

- Смерте страшна! замашная косо!
Ты не щадиш и царских⁷ волосов,
Ты не глядиш, гдѣ мужик, а гдѣ царь —
Все жереш⁸ так, как солому пожар.
35. Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чия⁹ совѣсть, как чистый хрусталь.

(У Б. подано варіанти, невідомо відкіля взяті: 1. Сват. — 2. со всѣх націй. — 3. Тот на картинах малюєт. — 4. крутит. — 5. приказній. — 6.ничих. — 7. єси. — 8. в ково. — 9. у Б. „дур“). *) Сирах, 14, 21.

Пѣснь 11-я.

В конец сего: бездна бездну призываєтъ,*¹⁰) въ законѣ Господни воля его.**)
Даль бы ти воду живу, сирѣчь, волю волѣ и безднѣ твоей бездну мою.¹¹

1. Нелая бездны окіана горстью персти забросать,
Нелая огненнаго стана скудной каплѣ прохладить.
Возможет ли в темной яснинѣ гулять орел?

Так как в поднебесный край вылетит он осель,
5. Так не будет сыт плотским³ дух.

Бездна дух есть в человѣкъ,¹ вод всѣх ширшай и небес.
Не насытишь тѣм во вѣки, что плѣняет зрак очес.²
Отсюду-то скука, внутрь скрежет, тоска, печаль,
Отсюду несытость, из капли жар горшай встал.

10. Знай: не будет сыт плотским дух.

О роде плотскій! невѣжды! доколѣ ты тяжкосерд?
Воаведи сердечны вѣжды! Ваглянь высупрь на небесну твердь.
Чему ты не ищеш внатъ, что-то зовется Бог?
Чему не толчеш, чтоб увицѣть его ты мог?⁴

15. Бездна бездну удовлит вдруг.

(1. читаю в оглядку на внутрішню риму „человѣкъ“ замісьце видруко-
ваного у Б. „человѣцъ“. „человѣкъ“ також у ББ. 352—Б. II, 145.—2. у
ББ. 352 варіант; „мір сей весь“; у ББ. 430—Б. II, 206 варіанты; 3. плот-
скій — очевидно помилка — 4. смог. — 5. переставляю слово „сирѣч“ з
місця перед словами „о законѣ“ на те місце, де воно зараз стоять; перші
три тексти уята в св. Письма, а далі йде пояснення Сковороди до слов
„воду живу“. І в інших цитатах в Письма він іноді щось змінює або
додає. *) Пс., 41, 8. **) Пс., 1, 2. ***) Іоан., 4, 10.

Пѣснь 12-я.

Із сего верна: *блаженны ищи духодъ,*^{*)} сіесть, премудрость *книжника*
во благоременіи празднства и умаляяйся во дѣяніях своихъ, упремудрим-
ся.^{**) Упразднилесь и разумѣйте . . .}^{***)}

1. Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить.
Буду вѣк мой коротати, гдѣ тихо время бѣжит.
О дубрава!¹ о зелена! о мати моя родна!
В тебѣ жизнь увеселенна, в тебѣ покой, тишина,

5. Города славны, высоки на море печалей пхнут.
Ворота красны, широки в неволю горьку ведут.
О дубрава! о зелена! . . (ітд).

Не хочу юадить на море, не хочу красных одежд;
10. Под сими крытесь горе, печали, страх и мятеж.
О дубрава! о зелена! . . (ітд).

Не хочу за барабаном или плѣнять городов.
Не хочу и штатским саном пугать мѣлочных чинов.
15. О дубрава! о зелена! . . (ітд).

Не хочу и наук новых, кромѣ здраваго ума,
Кромѣ умностей Христовых, в коих сладостна душа.
О дубрава! о зелена! (ітд).

20. Ни чего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды.
Нищета миѣ есть пріятель; давно мы в нею сваты.
О дубрава! о зелена! . . (ітд).

25. Со всѣх имѣній тѣлесных — покой да воля свята,
Кромѣ вѣчностей небесных — одна се миѣжъ жизнью святы.
О дубрава! о зелена!... (ітд.).

А естли до сихъ угодій и грѣхъ еще побѣдить,
30. То не анаю, сей выгода воаможет ли лутче быть.
О дубрава! о зелена!... (ітд.).

Здравствуй, мой милый покою! во вѣки ты будешъ мой.
Добро мнѣ быти съ тобою; ты мой вѣк будь, а я твой.
35. О дубрава! о свобода! въ тебѣ я началъ мудрѣть;
До тебе моя природа, въ тебѣ хощу и умрѣть.

(1. Б. друков въ ріжныхъ строфахъ ріжно; „дубрава“ або „дуброва“). —
*) Мат. 5, 3. **) Сирах, 38,24. ***) ?

Пѣснь 13-я.

O fortunatos nimium bona si sua norint agricolas! (Virg. 2 Georg. Vers. 458).
Изъ сего: изыдите отъ среды ихъ...*) Прійди, брате мой, водворимся на
селѣ.**) Тамо роди тя мати твоя.***)

1. Ахъ, поля, поля зелены,
Поля цвѣтами распещрены!
Ахъ, долины, яры,
круглы могилы, бугры.	10. А когда взойшла денница.
Свищет въ той часъ всяка птица,
Музыкою воздухъ
растворенный шумитъ вкругъ.
Ахъ, вы, вод потоки чисты!
5. Ахъ, вы, берега трависты!
Ахъ, ваши волоса,
вы кудрявые лѣса!	Только солнце выникаетъ,
Пастухъ овцы выгнаетъ
15. И на свою свирѣль
выдаетъ дрожливой трель.
Жайворонокъ межъ полями
Соловейко межъ садами;
Тотъ высипъ летя сверчit,
а сей на вѣтвахъ свиститъ.	Пропадайте думы трудны,
Города премноголюдны!
А я съ хлѣба кускомъ
умру на мѣстѣ такомъ.

(Варіанти въ видѣ Багалія, який не вказавъ відкіля їхъ уято; 1. сверчit.
—2. на голляхъ ляшит). *) 2 Кор. 6, 17. **) Пісня пісень, 7, 12. ***) Пісня
пісень, 8, 5.

Пѣснь 14-я.

Древняя малороссийская о суетѣ и лести мірской въ сей силѣ: *на стражни
моей стану и взыду на камень.**) (Обновленна въ 1782 лѣтѣ).

1.

1. Колмкая слава нынѣ?
Зри на буйность въ сей годинѣ!
О Израиль! гидры авѣря
Коль велика въ ономъ мѣра,
нужно разумѣти.

2.

5. Нынѣ — скіпетр и булава,
Утро вставши — худа слава
Сердце пробождаетъ сквозѣ;
Руцѣ связанны и ноги.
Какъ избѣгнуть сѣти?

3.

Днесъ піяна скачет воля,
 10. Утро вставши, тщетна доля,
 О Иракль! водна зв'ярь
 Камо ведет ц'ель и м'єра?
 Нужно что¹ прозрѣти.

4.

Сирен лестный окіана.
 Сладким гласом² обаянна
 15. Бѣдная душа на пути
 Хощет на всегда уснути,³
 не доплывиши брега.

5.

Плоть! Мир! О не сытый аде!
 Все тебѣ ядь, всѣмъ ты яд!
 День, ноць челюстями вѣвает,
 20. Все без взгляду поглощает.
 Кто избѣжит сѣти?

6.

Се пучина всѣх есть жруща!
 Се есть челюсть всѣх ядуща!
 О Иракль! Кита зв'ярь
 Се тебѣ толк, м'еть и м'єра,
 плоть не насыщает.

7.

25. Ах, простри бодро⁴ вѣтрила
 И ума твоего крила,⁵
 Пловущи по⁶ бурном морю,
 Воаведи зѣницы⁷ в гору,
 да потечет⁸ путь прав.

8.

Лучше жити во пустынѣ,
 30. Затворившись во яснинѣ,
 Пребывать в м'єстах безвѣстных
 И не слышать гласов лестных.

9.

Будь ты мнѣ Ираклій тщивый,
 Будь Іона проорливый,
 35. Главы попали аміини,
 Китовой из блевотины
 выскочить мнѣ на кефу.

(1. пропоную читати „то“ та замінити ? комою. — Варіанти в ЕБ. 193=Б. II, 64; 2. гласом его. — 3. всегда желает уснути. — 4. распространя бодр. — 5. крыла. — 6. пловущі на. — 7. очеса. — 8. Б. II, 64: потечеш). *) Аввакум 2, 1.

Пѣснь 15-я.

великой субботѣ из сего зерна: почи Богъ въ день седмий,*) аще винагодъ въ покой мой.**)

1. Лежиш во гробѣ, празднует субботу.
 По трудах тяжких, по кровавом поту.
 Князь ни коих дѣл в тебѣ не имѣет,
 Князь сего міра, что всѣми владѣет.
 5. О не слыханы се слѣды!
 О новый роде побѣды!
 О сыне Давидов!

Сыне Давидов, Лазаря воззвавый
 З¹ мудростей земных до небесной славы,
 10. Убий тѣлесну и во мнѣ работу!
 Даждь мнѣ с тобою праздновать субботу,
 Даждь мнѣ ходить в твои слѣды,
 Даждь новый род сей побѣды,
 О сыне Давидов!

(1. у Б. видруковано „Иа“). *) Буття, 2, 2. **) Евр. 4, 1.

Пѣснь 16-я.

в сю силу: дугу мою полагаю на облакъ.*)

1. Пройшли облака. Радостна дуга сияет.
Пройшла вся тоска. Свѣт наш блестает.
Веселіе сердечное есть чистый свѣт ведра,
Если миновал мрак и шум мірскаго вѣтра.
5. О прелестный мір! Ты мнѣ — окіан, пучина.
Ты мрак, облак, вихрь, тоска, кручина.
Се радуга прекрасная мнѣ вѣдро блестает,
Сердечная голубочка мнѣ мир вѣщает.
- Прощай, о печаль! прощай, прощай, ала утроба!
10. Я на ноги встал, воскрес от гроба.
О, отрасле Давидовска! Ты брег мнѣ и Кифа,
Ты радуга, жизнь, вѣдро мнѣ, свѣт, мир, олива.

*¹) Буття, 9, 13.

Пѣснь 17-я.

Житейское море, воздвигаемое зря,*²) и проч.

1. Видя житія сего я горе,
Кипящее, как Чермное море,
Вихром скорбей, напастей, бѣд,
Раслаб, ужаснулся, поблѣд.
5. О горе сущим в нем!

Возвратил я бѣдный бѣг мой вскорѣ,
Чтоб не скрытись с фараоном в морѣ,
Се к пристани тихой бѣжу
И воплем плачевным глашу,
10. Воздѣв горѣ руцѣ.

О Христе! не даждь сотлѣть во адѣ!
Даждь мнѣ в твоем жить небесном градѣ,
да не повлечет мя в свой слѣд
Блудница мір, ссы тсмпий снѣт!
15. О милости бѣздна!

*²) Ис. 57, 20.

Пѣснь 18-я.

Господь гордымъ противится, смиреннымъ же даетъ благодать.*³)

1. Ой ты, птичко жолтобоко,
Не клади гнѣда высоко!
Клади на зеленой травкѣ,
На молоденькой муравкѣ.	Стонет явор над горою,
5. От, ястреб над головою
Висит, хочет ухватить,
Вашею живет он кровью.
От, от, кохти он острят!	10. Все кивает головою.
Буйны вѣтра повѣхают,
Руки явору ламают.
А вербочки шумят низко,
Волокут мене до сна.
	15. Тут течет поточек близако;
Видно воду аж до дна.

На что ж¹ менъ замышляти,
Что в сель родила мати?
Нехай у тѣх мовок рвется,
20. Кто высоко в гору дмется,
А я буду себѣ тихо
Коротати милый вѣк.
Так минет мене все лихо,
Цацлив буду человѣк.

(1. возможно також читання „же мнѣ“. У Б. помилково „что ж мнѣ“).
*) Петр. I, 5, 5.

Пѣснь 19-я.

В сей конец: *и вѣтъ наша брань къ плоти и крови...**); *поперши льва и змія**); восприймите и мечъ духовный, иже есть глаголь Божій...***)*

1. Ах ты тоска проклята! о докучлива печаль!
Грызеш мене измѣла, как моль платья, как ржа сталь.
Ах ты скука! ах ты мука! лютая мука!
Гдѣ ли пойду, все с тобою веадѣ всякий час.
5. Ты как рыба из¹ водою, всегда воалъ нас.
Ах ты скука! ах ты мука! лютая мука!

Звѣряку алу занолеш, естли вовмеш острый нож,
А скучи не побореш, хоть меч будет и хорош.
Ах ты скука! ах ты мука! лютая мука!

10. Добросердечное слово колет сих звѣрей;
Оно завсегда готово внутрь твоих мыслей.
Ах ты скука! ах ты мука! лютая мука!

Христе, ты меч небесный в плоти нашей ножнах!
Услиши вопль наш, слезы, пощади нас в сих звѣрях!

15. Ах ты скука! ах ты мука! лютая мука!
Твой нам свищше глас пресладкій, аще возревет,
Как молнія, полк всѣх гадких авырей разжечет,
Проч ты скука! прочь ты мука, в дымом, с чадом.

Сложена 1758 г. в степах Переяславских в селѣ Кавраѣ. 1. У Б. „с“.
*) Еф. 6, 12. **) Пс. 90, 12. ***) Еф. 6, 17.

Пѣснь 20-я

нареченная сигор. В сем маленьком но высоком градикѣ пирует Лот со дщерьми; *по градѣ Бога нашего, въ горѣ святѣй его;**) *уподоблю его мужу мудру, основавшему храмину свою на каменѣ; **) кто взыдеть на гору Господню? ***)*

1. Кто сердцем чист и душою, .Не нужна тому броня, Не нужен и шлем на шею, Не нужна ему война.	О міре! Мір бессовѣтный! Надежда твоя в царях?
5. Непорочность то его броня И невинность алмазна стѣна, Щит, меч и шлем ему сам Бог.	10. Мниш, что сей брег безнавѣтный? Вихрь развѣт сей прах. Непорочность — се тебѣ сигор, И невинность — вот небесный двор! Там полеци и там почї!

15. Сей свят град боиб не боится,
Ни клеветничих стрыл
И хитрых мин не страшится,
Всегда цѣл и не горѣл.
Непорочность есть то адамант
20. И невинность есть святый то град.
Там полеши и там почай!
15. В сем градъ и врагов люблят,
Добро воадавая врагам,
Для других здравіе гублят,
25. Не только добры другам.¹
Гдѣ же есть оный толь
прекрасный град?
- Сам ты град, а души вон выгнав яд,
Святыму духу храм и град.
- (1. у Б. „другим“). *) Пс. 14, 1. **) Мат. 7, 24. ***) Пс. 23, 3.

Пѣсня 21-я

в конец сего : *возвѣсти мн, его же полюби душа тоя;*^{*)} гдѣ пасеши, гдѣ почиваеши въ полуудни?^{**)}

1. Щастіе, гдѣ ты живеш? Горлицы, скажите!
В поле ли овцы пасеши, голуби взвѣстите!
О щастіе, наш ясный свѣт,
О щастіе, наш красный цвѣт!
5. Ты, мати и дом, появися, покажися!

Щастіе! гдѣ ты живеш? мудрый скажите!
В небѣ ли ты пиво пьеш? книжники взвѣстите!
О щастіе . . . (ітд).

10. Книжники се все молчат, штицы тож всѣ нѣмы,
Не говорят, гдѣ есть мать, мы же всѣ не вѣмы.
О щастіе . . . (ітд).

15. Щастія нѣт на землѣ; щастія нѣт в небѣ;
Не заключилось в углѣ; индѣ искать требѣ.
О щастіе . . . (ітд).

20. Небо, земля и луна, звѣзды всѣ, прощайте!
Всѣ вы мнѣ — гавань дурна, вперед не ожидайте.
О щастіе . . . (ітд).

25. Всѣ я минул небеса, негли вдалъ обрящу,
И преисподня вся, негли его срящу.
О щастіе . . . (ітд).

30. Се мой любезный прескор скачет младый еленъ,
Выше небес, выше гор; крын мой — чист, нов, зелен.
О щастіе! мой свѣт ясный!
О щастіе! мой цвѣт красный!

35. Ты, мати и дом, нынѣ вижу, нынѣ слышу!

Сладкость его есть гортань, очи голубины,
Весь есть любовь и харран, руцѣ кристаллины.
О щастіе . . . (ітд).

- 40.

Не прикасайся ко мнѣ: аbie мя срящешь,
Не обрѣтай мя извѣ: аbie обрящешь.
О щастіе . . . (ітд).

45. Ах! Обрати мнѣ твой взор; он мя воскриляет,
Выше стихій, выше гор он мя оперяет.
О щастіе . . . (ітд).

50. Сядем себѣ, брате мой, сядем для бесѣды.
Сладок твой глагол живой, чистит мнѣ всѣ бѣды.
О щастіе! Мой съѣт ясный!
О щастіе! Мой цвѣт красный!

55. Ты, мати и дом, днесъ тя вижу, днесъ тя слышу.

В полдень ты спиши на горах, стадо пасеш в кринах,
Не в гергесенских полях и не в их долинах.
О щастіе . . . (ітд).

*) Пісня піс. 3, 3. **) Пісня пісень, 1, 7.

Пѣснь 22-я.

Помни послѣднія твоя и не согрѣшиши.) Есть путь, мнящийся быти
правъ, послѣднія же его адъ.**)*

1. Распрости вдалъ ваор твой и разумны лучи
И конец послѣдній поминай.
Всѣх твоих дѣл в кую мѣть стрѣла улучит?
Наблюдая всѣх желаній край,
5. На коих вещах основал ты дом?
Если камень, то дом соблюдет.
Если ж на пескѣ твоих стать хором,
От лица земли вихр разметет.

- Всяка плоть пѣсок есть и мірска вся слава
10. И его вся омерает сласть.
Воалюбя путь ускій, бѣгай обща права;
Будь твоя Господь с Давидом часть.
Если нужно есть вернуться в Сіон,
То зачѣм тебѣ в мір снисходить?
15. Путь опасен есть во Іерихон;
Живи в градѣ, иже всѣх нас мать.

- Если же пустился¹ ты в сю дорогу,
Бог скорѣ путь да преградит,
Ибо знаеш, что снішовши в бедну многу,
20. То ум в бѣднѣ вол наш не родит.
О ты, иже все дух тойжде еси
И число твоих не скудѣт лѣт,
Ты разбойничи в нас духи смѣси!
Пусть твоя сокрушит буря сѣть!

(1. у Б. „опустился“ — мабуть, помилка). *) Сирах, 18, 24. **) Притчи, 14, 12-16, 25.

Пѣснь 23-я.

Из сего: исчезоша въ суетѣ дніе...*) Искупующе время, упразднитеся и уразумѣйтѣ...**)

1. О дражайшее жиани время!
Коль тебя мы не щадим!
Коль так, как иалишне бремя,
Всюду мещем, не глядим!
5. Будто прожитый час вовратится назад,
Будто рѣки до своих повернутся ключей,
Будто в наших руках лѣт до прибавки ваять,
Будто наш въ бечисленных составленный вѣк дней.

Для чего ж мы жить желаем

10. Лѣт на свѣтѣ восем сот,
Ежели мы их теряем
На всякой беадѣлиц род!
Лутче час один честно жить, неж скверно цѣлый день,
Лутче один день свят от беабожнаго года,
15. Лутче один год чист, неж десяток сквернен,
Лутче въ польжѣ десять лѣт, неж весь вѣк без плода.

Брось, любезный друг, беадѣлья,
Престѣчи толикій вред,
Сей момент пріймись до дѣла:

20. Вот, вот, время ушлыет.
Не наше то уже, что прійшло мимо нас,
Не наше то, что породит будуща пора,
Днешній день только наш, а не утренній час.
Не знаем, что принесет вечерняя заря.

25. Естли ж не умѣеш жити,
Так учись фигуры сей!
Ах! не может всѣх вмѣстити
Разум хитрости той.
30. Знаю, что наша жизнъ полна суетных врак,
Знаю, что преглупая тварь въ свѣтѣ человѣк,
Знаю, что чѣм живет, тѣм горшій он дурак,
Знаю, что слѣп тот, кто ламладает себѣ вѣк.

Rogatus quidam philosophus, quid est pretiosissimum, respondit: tempus. *) Ep. 20, 17. **) ? вр. пісню 12-у.

Пѣснь 24-я.

Римскаго пророка Горатія, перетолкованная малоросійским діалектом в 1765 годѣ. Она начинается так; otium divos roga in patenti и пр. Содержит же благое наставление к спокойной жизни.

1. О покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?
Ты нам обще всѣм любезный, в разныи путь разбил ты нас.

За тобою то вѣтрила простирают в кораблях,
Чтоб могли тебе тѣ крила по чужих ссыкатъ странах.

5. За тобою маршируют, разоряют города,
Цѣлый вѣк бомбандируют, но достанут ли когда?

Кажется, живут печали по великих болыи домах!
Болыи спокоен домик малый, естли в нужных сыг вещах.

Ах, ничѣм мы недовольны: се источник всѣх скорбей!

10. Разных ум затѣев полный — вот источник мятежей!

Поудержио дух весытый! Полно мучить краткий вѣк!
Чтоль нам дастъ край знаменитый? Будеш тоже членък.

Вить печаль¹ веадѣ летает,² по землѣ³ и по водѣ,
Сей бѣс⁴ молнией всѣх быстряе, может⁵ нас сыскать веадѣ.

15. Будьмо тѣм,⁶ что бог дал, рады,⁷ разбиваймо скорбь⁸ шутя;
Полно нас червяи снѣдати; вить⁹ есть чаша¹⁰ всѣм людям.

Славны, напримѣр, герои, но побиты на полях.
Долго кто живет в покоѣ, страждет в старых тот лѣтах.

Вас Бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть,
20. А мой жребій с голяками, но Бог мудрости дал часть.

Nihil est ab omni parte beatum. Есть чаша всѣм людям.

(Варіанти в ББ. 337—Б. 130: 1. тоска. — 2. лѣтает. — 3. земли. — 4. дух. — 5. лише ББ. может. — Варіанти в перекладу Плутарха „О спо-
коствіи душевном” — вид М. А. Масловим, цит. стор. 32; 6. будь же все
тѣм. — 7. ради. — 8. разбивай всяк грусть. — 9. вѣдѣ. — 10. свое).

Пѣснь отходная 25-я

отцу Гервасію Якубовичу, отходящему из Переяслава в Бѣлгород на архи-
мандритскій и судейскій чин в 1758 годѣ, из сего зерна: Господь сохра-
нитъ вхожденіе твое и исходженіе твое, не дастъ во смятеніе ноги твоей*).

1. Щади, хощеш нас оставить?
Щади же весел, цѣлый, здравый!
Будь тебѣ вѣтра погоды,
Тихи, жарки, ни холодны;
5. Щастлив тебѣ путь веадѣ отсель 15. Щастлив сей путь повсюду в
будь!

Облаки, прочь вы не гѣрны!
Не лйтесь, дожды чреамѣрны!
Вар не омыки полуденный;
Свѣтом луны озаренный,
ночь будь.

Путных исчезнут страхи;
Спите подорожны прахи;
Скоропослушны кони
Да несут, как по долонѣ,

Той твои направит ноги,
Кой дал землю и дороги,
Бодро сидяще высоко
Путь твой хранящее око.

10. Щастливым слѣдом, как 20. Щастлив сей отход благословит
гладеньким льдом!

вход.

Радуйся страна щастлива!
Пріймешъ мужа добротлива.
Брось завистливые нравы!
Вѣрен есть его познавый.

25. Щастлив на степень, конец на блажен.

*) Пс. 120, 8.

П'єсна 26-я

епископу Іоанну Коаловичу, входящему во град Переяслав на престол епископський из 1753^е года. Из сего зерна: *тако да просвітиться світъ вашъ предъ человѣки, яко да видятъ ваша добрая дѣла...**)

Поспѣшай, гостю, поспѣшай,
Наши желанія увѣнчай!
Как мусикйскій сличный слух
Сладостю тѣло движет и дух.¹
Так всежеланный твой приход,
Цѣлый подвигл град и весь народ.

Град² печальный Переяслав!
Часто сиротство твоє доанав,
Иам'ину вышняго смотри.
Се свѣтлый день тебе озари,
По волнам твой корабль шалѣл,
Се в корабль³ паки твой кормчий сѣл,

Он путь управит до небес,
Преднося Христовых свѣт словес.
В нем весь духовный узриш плод,
Как в чистовидных зерцалъ вод.⁴
Агнцу послѣдняя Христу,
Кротко очистит нечистоту.

Он и дѣлом и языком
Исцѣлит дух твой, явлен грѣхом.
Сколько честнѣйшій плоти дух,
Сколько земного небесный круг,
Столько душевных врач⁵ страстей
Превозышает плотских врачей.

Христе, источник благ святой!
Ты дух на паstryя налій твой.
Ты будь ему оригинал,
Чтоб на его смотря поступал
Пастыни его всяк человѣк
И продолжи ему щастлив вѣк.

[1. Переставляю „движет и“ замісць „и движет“, що не дав сенсу.
—2. В виданні Б. „Граде“, але тоді псується розмір. Впершому рядку останньої строфы Сковорода вживав номінатив замісць вокатива („источник“). Отже на поправку маю право. Можливо, що „Граде“ все ж відповідає ритмичним устримлінням Сковороди; його спробам починати вірші ритмичне однаково (про це див. в тексті). —3. В вид. Б. „корабель“, Сковорода завше пише „корабль“. —4. замінюю кому на точку. Далі не агадую моїх амін інтерпункцій. —5. „Враг“ в вид. Багалія, очевидна помилка]. —6. Б. 1753, про нашу поправку див. текст роавідки. *) Мат. 5, 16.

Мелодія.

На образ зачатія Пречистыя Богоматери, имущія под ногами круг міра, умалюючуся луну и змія с яблоком своим. Сей образ стоят в богословской школѣ в Харьковѣ. Выображенна сія мелодія 1760 года, как был я учителем пітическія школы.

1. Возари! Се дъва стоят, чиста ложеснами!
Яблоко, амай, мір, луна под ея ногами.
Яблоком является плотска сласть бечестна,
В кую влечет, как амай, плоть хитра и прелестна,
5. Круг міра образует алу смъсь мырских мнѣній,
Алуна знаенует съньи мырских имѣній.
Побѣди сія! Христос и в тебѣ вселится.
Будь как дъва чист: мудрость в сластях не мѣстится.

Пѣснь 27-я.

Бѣлоградскому епископу Іосафу Миткевичу, посыпающему вертоград духовнаго училища в Харьковѣ из сего зерна: Господи! призри со небесе и виждь, и посѣти виноградъ сей, его же...*) Плодъ духовный есть — любовь, радость, миръ и пр.**)

1. Вышних наук саде святый!
Лист розовый и цветъ твой красный.
Пріми на ти весенний вид!
Се возсия день твой благий!
5. Озарил тебе светъ ясный.
Дух дыша свыши благословит.
Возвеселися, о полк древес,
Больших и маленьких всѣх сонм весь!

10. Пастырю наш! Образ Христов,
Тих, благ, кроток, милосердый,
Зерцало чистое доброт!
Красна неси нога, готов
Мир благовѣстить нам твердый.
Призри на сей священ оплот;
15. От тебе помощи весь он ждет,
Сердце и руцъ тебе дает.

20. Ты сад напой, сей святый сад,
Током вод благочестивых
З самых апостольских ключей.
Не допусти ересей яд.
Отжени прочь всяк род лживых.
Да родит духовных царей,
Царство царя простирая всѣх,
Адский же скіптир низвергая, грѣх.

25. Да зрит в него бодрый взор твой!
При твоем не спящем взорѣ,
И лист его не отпадет;
Не лист на нем будет пустой,
Лицемърно листащ, но вскорѣ
30. Весь плод духовный принесет —
Вѣру, мир, радость, кротость, любовь
И иный весь святый род таков.

- Tак от тебе сам царей царь,
И сего народ снят просит,

35. И чтомъ тебѣ сего милѣй?
 Иль Христу кій лутчій дар.
 Се дар перный, что приносит
 Пастырь на пастѣ святъїй.
 Он же на дѣло сам укрѣпит
 40. И тебѣ живынъ святій продолжит.
 *) ? **) Гал. 5, 22.

Пѣснь 28-я

о тайномъ внутрь и вѣчномъ веселіи боголюбныхъ сердецъ изъ сихъ зернъ: *веселіе сердца — животъ человѣку и радованіе музыка — долгоденствие;*) аже аще погубить душу свою мене ради, той спасеть ю;**) что пользы человѣку, аще пріобрѣщетъ мыръ весь, отицетится же души своей!***)*

1. Вовлети на небеса, хоть въ версальскіи лѣса,
 Вадѣнь одежду золотую,
 Вадѣнь и шапку хоть царскую;
 Когда ты не весьолъ, то всѣо ты нищъ и голъ.
5. Проживи хоть триста лѣтъ, проживи хоть цѣлый свѣтъ,
 Что тебѣ то помогаетъ,
 Если сердце внутрь рыдаетъ?
 Когда ты не весьолъ, то всѣо ты мертвъ и голъ.
- Завоюй земный весь шаръ, будь народамъ многимъ царь,
 10. Что тебѣ то помогаетъ,
 Аще внутрь душа рыдаетъ?
 Когда ты не весьолъ, то всѣо ты подлъ и голъ.
- Брось пожалуй думать мнѣ, сколько жителей въ лунѣ!
 Брось Коперниковски сферы,
 15. Глянь въ сердечныя пещеры!
 Въ душѣ твоей глаголъ, вотъ будешъ съ нимъ весьолъ!
- Богъ есть лутчій астрономъ, Онъ найлуччій¹ экономъ.
 Мать блаженная натура
 Іле творитъ ни-что же адуръ.
 20. Нужнѣйшее тебѣ, найдешъ то самъ въ себѣ.
- Глянь, пожалуй, внутрь себе: сышешъ друга внутрь себе.
 Сышешъ тамъ вторую волю,
 Сышешъ въ алой блаженну долю,
 Въ тюрмѣ твоей тамъ свѣтъ, въ грязи твоей тамъ цвѣтъ.
25. Правду Августинъ пѣвалъ: ада нѣтъ и не бывалъ;
 Воля — адъ твоя проклята,
 Воля наша — пещъ намъ ада.
 Зарѣсь ту волю, другъ, то ада нѣтъ, ни мукъ.
- Воля! О несътый² адъ. Всѣ³ тебѣ яды, всѣмъ ты ядъ.
 30. День, нощъ челюстями зѣваешь,⁴
 Всѣхъ безъ взгляда поглощаешь;
 Убй ту душу братъ, такъ упразднишъ⁵ весь адъ.

Боже! О живый глагол! Кто есть без тебе весыл?

Ты един всѣм жизнь и радость,

35. Ты един всѣм рай и сладость.

Убй алу волю в нас, да твой владѣет глас.

Даждь пренужный дар нам сей; славим тя царя царей.

Тя поет и вся вселenna,

В сем законъ сотворенна,

40. Что нужность не трудна, что трудность не нужна.

(1. у Б. „наилучшій“, що збільшує кількість складів рядку на оден. — Варіанти з ББ. 454: 2. несытой. — 3. все. — 4. зѣваешь. — 5. Аще амай сей закласть? Се! упразднен...). *) Сирах, 30, 23. **) Мат. 10, 39; Марк, 8, 35; Лука, 9, 24. ***) Мат. 16, 26; Марк, 8, 36; Лука 9, 25.

Пѣснь 29-я.

В конец сей: повелѣ бурѣ и проч. Кто сей есть, его же вѣтры, море послушаютъ? *)

1. Чолник мой бури вихрь шаает,
Се в бедну, се выспрь вергает!
Ах, нѣсть мнѣ днесъ мира
И нѣсть мнѣ навкиира.
5. Се мя море пожирает!

О пристанище беабѣдно,
Тихо, сладко, бевнавѣтно!
О Маріин сыне!
Ты буди едине
15. Кораблю моему брегом.

Гора до небес восходит;
Другая до бедн исходит;
Надежда мнѣ тает,
Душа ищезает.
10. Ждах — и се нѣсть помогай! 20. Ах! Востани моя славо!

Иабави мя от напасти,
Смири в душѣ тлѣнны страсти;
Се дух мой терзают,
Жизнь огорчевают.
25. Спаси мя, Петра, молюся!

Сложенна 1785 года, 17 дня в селѣ Великом Бурлукѣ. *) Мат. 8, 26—27.

Пѣснь 30-я.

Из сего древнего стиха;
*τὴς φρασ ἀπόλαυε, ταχὺ γὰρ πάντα γηράσκει.
Ἐν θέρος ἐξ ἑρέφου τραχὺν ἔθυκε τρέαρου.*
сирѣчь,

Наслаждайся днѣй твоих, все бо в малѣ старѣет.
В одно лѣто из козленка стал косматый цап.*)

1. Осень нам проходит, и весна прошла,
Мать ковленка родит, как весна пришла,
Едва лѣто запало, а ковля цапом стало;
Цап бородатый.

5. Ах, отвержим печали! Ах, вѣк наш краткий, малый!
Будь сладкая жизнь.

Кто грусть в утробѣ носитъ завсегда,
Тот лежитъ во гробѣ, нежилъ никогда.
Ах, угода и радость! О сердечная радость!

10. Прямая ты жизнь.
Не красна долготою, но красна добротою,
Какъ пѣснь, такъ и жизнь.

Жив Богъ милосердый! я его люблю.
Онъ мнѣ камень твердый; сладко грусть терплю.

15. Онъ жив не умирая, живетъ же съ нимъ живая
Моя и душа.
А кому онъ не служитъ, пущай тотъ бѣдный тужитъ,
Прямой сирота.

Хощешъ ли жить въ сласти? не завидь нигдѣ.

20. Будь сытъ въ малой¹ части, не убойся вездѣ.
Плюнь на гробныя прахи и на дѣтскія страхи;
Покой — смерть, не вред.
Такъ живалъ афинейскій, такъ живалъ и еврейскій
Епикуръ Христосъ.

Сложенна во время открытия Харьковскаго намѣстничества, когда я скиталялся въ монастырѣ Святыненскомъ.

(1. у Б. „за малой” — очевидна помилка). — *) Сковорода подавъ въ лат. перекладъ цього двовірша;

Utere temporebus, propere nam cuncta senescunt;
Una ex levi haedo messe fit hircus olens.

Баг. I, 69. Але Сковорода змінивъ въ „Саду” і грекъ текстъ, въ цитатѣ, що вінъ й наводить въ листі, перший рядокъ іншій;

τῆς ὄφας ἀπόλαυε, διέρχεται πάντα τάχατα.

Цитата захованна намъ якъ цитата невідомого автора въ „Палатинській Антології”; цитую за виданнямъ Dübnerа; Antologia Palatina. Paris. 1872, II, стор. 294 (Caput XI, 51);

τῆς ὄφας ἀπόλαυε, παρακμάζει ταχὺ πάντα.
Ἐν Θέρος ἐξ ἑρίφου τραχύνι ἔθηκε τράγον.

Тамъ і старий лат. перекладъ:

Bona-hora fruere; pretereunt cito cuncta;
una aestas e capreolo hispidum facit hircum.

Перекладъ Гуто Гроція:

Utere flore tuo: namque aestas praeterit. Hoedus
Qui fuit, hic, aestas transeat, hircus erit.

Вадим Щербаківський.

Емальова ікона українського майстра XVIII віку.

В моїй збірці предметів українського мистецтва зберігається один емальовий образ точно датований і підписаний автором. — Розміри образа — 24×19,5 см. — Малюнок емалю ліможського типу зроблено на мідній дошці. Тло чорне. (Репр. ч. 1).

Сам образ представляє сцену передачі Ісусом Христом ключів апостолу Петру, ззаду видно лице і частину плаща третьої особи, над яким однаке напису нема. Лиця Петра і невідомої особи вимальовані дуже добре і як адається портретово. Обидва представлені сивими дідами. Петро має на голові скоріще тонсуру ніж лисину, і широку квадратову бороду, витягає досить повняво. На ньому фіяловий хітон, але намальований так, що нагадує скоріше якісь плащ ніж сорочку, і зверху него жовтий гіматій. Права рука Петра намальована не дуже вдало, особливо великий палець правої руки. — Другий старець має гарно вимальоване обличчя і на правім плечі синій гіматій. — Ніс у него орлячий з горбиною. — Лице Христа передано в ракурсі з легкою рудоватою бородкою і легкими вусами; як адається писане не з натури, а по шаблону. — Його волосся дуже довге, спадає аж на спину і плечи. — Ухо не дуже натурально виглядає з під волося. — На нему білий хітон і ніби два гіматії, один червоний другий синій. — Він передав Петрові два ключі, окремо один від другого, а не в авязці. як се авчайно бувай на малюнку. — Чи не хтів автор підкреслити цим дві Христові віри католицьку і православну? — Руки Христа намальовані ліпше ніж у Петра. — Над головою Христа золоте сяйво по католицькому вірю колесом, і напис Інс : Хрс. Над головою Петра напис Стый первоверховный апостоль Петръ, — золотистими буквами.

Внизу під малюнком іде лиштва фіолетової барви, на якій золотистими буквами написано:

И азъ же тебѣ глаголю яко ты єси Пётръ и на семъ камени со
зижду црковь мою и врата ѿдовѣ не содолѣютъ ѿй. И дамъ ти ключи
цркви нбнағо. ма ; г ; сї ; с ; и. А ѿ ѿ с ; годѣ ; мцѧ ; Феирадя межиго ;
митра = юем ; Варлаамъ.

Ся ікона є досить опукла, через що на фотографії вийшла біла пляма вліво від голови Петра, роблячи враження ніби ушкожена емаль, але в дійсності жадного ушкоження нема, а пляма се бліск світла на опуклині: Очевидно сей образ служив вставкою для Евангельського обкладу.

1. Іер. ВАРЛААМ: Вручені ключі ап. Петрові. Емаль.

Звичайно такі фініфтяні, по російській термінології, образки на евангеліях бувають дуже маленькі. — Наш же емалевий образ представляє поки що унікум, тим більше цікавий що підписаний ієромонахом межигорського монастиря, в якому мабуть сей автор Варлаам і вробив його сам.

Сей образ дає підклад до деяких нових висновків про розквіт мистецтва на Україні XVIII століття. — Тут відно нарочення на Україні нової га-

луві мистецтва, властне емальєрства по способу ліможському. — Як здається спроба іеромонаха Варлаама лишилася тільки аматорською, хоч і в імпозантнім ровнірі. — Але дуже можливо, що він вробив і більше таких емалів тільки вони залишилися в межах свого монастиря і мабуть

2. Строці. Вручення ключів ап. Петрові. Олія.

загинули там під час спалення монастиря і винищенння там монахів по розпорядженню Потемкина під час подорожі Катерини II по Україні. — Відомо, що тоді спалено було три козацькі монастирі по розпорядженню Потемкина, і в тім числі Межигорський. Сей образ мабуть був у той час десь по за монастирем і так міг врятуватися від анищення. — Пізніше таких великих образів емельових на Україні ужс не з'являлося. — Очевидно іер. Варлаам не мав у себе учнів. — Сама техніка емальної роботи вимогала спеціальних печей і взагалі тяжка, тому і не диво, що вона далі не могла розвиватися без особливих для того стимулів.

P. S.

Уже коли вищепередне було аложено друком мені попала до рук вовсім випадково репродукція образу Bernardo Strozzi (1581—1644) на ту саму тему (репр. ч. 2). Уже в першого погляду видно, що лице Петра і другого Апостола на обох образах дуже подібні. Взагалі подібність вражає і у деяких деталях. Тільки емальовий образ ієр. Варлаама є ніби вертикально протилежна репродукція. Не тільки обличча обох апостолів дуже подібні, але і число ключів два і їх розташування і рухи, і поширення рук в ракурсі, все показує, що образ Строцці послужив за прототип для ієр. Варлаама. Тільки лице Христа у Строцці поставлено більше у профіль, а у Варлаама взято в ракурсі. Очевидно, що Варлаам бачив або олійний оригінал образа Строцці, або його копію. Ріжниця помітна тільки в передачі одягу: Можна думати, що ієр. Варлаам міг бачити або сам образ Строцці, або його копію, і переробивши його трохи по своему, виконав потрібну йому тему в емалевій техніці для обкладу Євангелія.

* * *

Примітка. Рідкий і в українському мистецтві просто унікальний екземпляр емалі ієр. Варлаама, в колекції В. М. Щербаківського неперечно представляє копію в образу Бернардо Строцці. Тільки в всі підстави думати, що коп. ієр. Варлаам не в оригіналу або олійної копії, а в гравюри, різаної можливо з оригіналу. При чому мабуть гравер рисунок Строцці переніс на гравіровальну дошку рівно як в оригіналі, а при відтиску дошки відображення на гравюри вийшло в розташуванні „вертикально-протилежному“. Маючи перед собою відтиск гравюри, ієр. Варлаам так і представив рисунок П на своїй емалі. Тим що рисунок емалі роблено з гравюри може пояснюватись не тільки „веркальна протилежність“ в композиції рисунка, але також і інші відмінні рисунку емалі супроти оригіналу Бернардо Строцці.

Д. Антонович.

Симон Наріжний:

Одеське Товариство Історії й Старовини.

Одеське Товариство Історії й Старовини (OTIS) — найстарше на Україні історично-археологічне товариство. Його заслуги для української науки. Література про нього. Початки науково - історичної археологічної праці на території Південної України. Її пioneri — П. Дробрюк, Ж. Бларемберг, І. Степанковський і інш. М. Киріаків і засновання OTIS. Задання і склад цього товариства та його діяльність. Археологічні розкопи. Допомога окремим дослідникам і колекціонерам. Засідання і доповіді. Видавничча діяльність. Записки та інші публікації OTIS. Вистави OTIS на полі музеїнництва й охорона історичних пам'яток Степової України. Музей OTIS та його колекції. Бібліотека. Справа засновання в Одесі історичного архіву. Наукове значення OTIS.

23 квітня 1839 р. в Одесі відбулося урочисте засідання, яким розпочало своє існування новозасноване там Одеське Товариство Історії й Старовини (чи як воно офіційно називалося — „Одесское Общество Истории и Древностей“). Це товариство було хронологічно другим історичним товариством в цілій Російській імперії й одною з давніших подібних організацій в Європі взагалі. Як археологічне товариство воно по часу засновання було найстаршим в к. Росії: перше засідання подібного петербурзького товариства, що було перетворене потім в Імператорське Російське Археологічне Товариство, відбулося щойно 16 квітня 1846 р., а в Києві в тих роках також не було ще подібної організації — про засновання тут наукового товариства тоді ще лише подумував М. Максимович.

Одеське Товариство Історії й Старовини може навіть менше ніж інші подібні організації на Україні може вважатися формально українським. Але воно повстало, розвивалося й працювало на Україні. Інтернаціональне, почали навіть російсько-чиновниче, по складу своїх членів і фундаторів, це — пізніше титуловане — „Імператорське“ Товариство Історії й Старовини, мало в собі не мало й членів українців; було їх там, як побачимо з далішого викладу, таки досить значне число й виконали вони в Товаристві дуже важку наукову працю.

І не дивлячись на всі ці безперечно українські моменти в характері OTIS, досі в українській літературі не було присвячено належної уваги цій такій науково-великій і важній історично - археологічній організації. В огляді української історіографії їй уділено непропорційно мало місця — всього з десяток рядків. Поза тим не маємо досі про неї ні одної спеціальної публікації, ні навіть окремої статті чи більшої замітки. Цього не викликав ні один з минулих ювілейів Товариства — ні в р. 1914 (їого 75-ліття), ні в р. 1919 (80-ліття), ні пізніше — в 1929 і 1939 р. р. хоч тоді вже воно формально не існувало, а зформовані ним наукові заклади — його музей і бібліотека — носили вже нові імена, що не вказували на походження цих установ і їх авязок з кол. OTIS.

Для свого огляду мав я можливість використати далеко не весь матеріал, який бажав — лише те, що міг розшукати в Празі. Були це насамперед перші 23 т. т. Записок ОТІС, що містить в собі багато історичного матеріалу про заснування, розвиток і праці Т-ва аж до р. 1900-го. В цьому органі був публікований Літопис Товариства, протоколи його засідань і окремі огляди, як от Ф. Бруна про „Тридцятиріччя ОТІС, його Записки і археологічні колекції“ (Записки, т. VIII, 1872 р., ст. 328—351) або В. Юр'євича „Короткий нарис діяльності ОТІС“ в т. XIV. Друга подібна тільки значно докладніша праця того ж автора п. а. „Історичний нарис 50-ліття ОТІС“ вийшла окремою брошурою (Одеса, 1889 р., ст. 121). В Записках Товариства (т. XXIII) був опублікований звіт Е. Р. фон-Штерна про діяльність ОТІС в р. р. 1889—1899. В 1914 р., а нагоди 75-ліття ОТІС, з'явилися дві присвячені йому статті, а саме: М. Г. Попруженка в Історическом Вестникѣ (кн. XI) і Б. В. Варнеке в Журналѣ Министерства Народного Просвіщення (кн. XII). Пізніше за війни та й по війні про ОТІС вже більше не друкували. В історичній літературі мені довелося зустрінути лише одну, дуже коротку, агадку про це Товариство — це в М. Слачченко-вому огляді культурно-наукового життя Одеси в 1914—1924 р. р. (Україна, Київ, кн. 5). Потім писали окремо вже лише про „Одеський державний історично-археологічний музей“, що був до 1920 р. Музеем ОТІС. Матеріали про нього мавмо в Бюллетені Української Науки на Україні (Харків, 1926 — ч. I і 1927 ч. 2/4, тут і бібліографія) та ще в Харківському журналі „Червоний Шлях“ (кн. за грудень 1924 р.).

Це і була більш-менш повна бібліографія публікацій, що стосуються ОТІС і які послужили мені матеріалом для цього огляду. Дуже шкода, що в Празі мені не пощастило знайти останніх десятка томів Записок, в яких напевно міститься не мало цікавих даних з пізніших років життя й діяльності ОТІС. Про це почасти свідчить і повний показчик С. Попруженка до перших 30 т. т. Записок, користування яким було мені приступне при складанні цього огляду.

Перед тим як приступити до розгляду заснування й праці ОТІС треба — хоч коротко — зупинитися на часах „доісторичних“ і хоч загально пояснитися в початками науково-історичної й археологічної праці на території Південної України. Ця територія, що стала пізніше предметом досліду ОТІС, взагалі є найбільш історичною країною — і по числу перебувавших тут народів, і по кількості залишених ними памяток. Та хоч як була перенасичена ця країна ріжноманітними історичними памятками, історично-археологічні досліди тут почалися досить пізно — аж в XIX ст., хоч деякі примітивні або випадкові спроби були і в останніх десятиліттях XVIII в. Тоді напр. ген.-поручн. А. Мельгунов розкопав курган в 30 верстах від кріпости св. Єлизавети, в якому були знайдені памятки минулого (кам'яна баба, гробниця з античними речами й т. інш.). Пізніше, вже при кінці XVIII ст. була знайдена антична старовина в с. Парутиці на Бузі (на місці кол. грецької колонії Ольвії). Тут м. інш. була знайдена і сережка, що й потім піднесли в дар цареві Олександрові I. Але взагалом в тих давніших часах археологічні розкопи в Південній Україні були явищем випадковим — для ширшої організації їх не було відповідних умов і бракувало дослідників. Та в тих часах ще взагалі не надавали археології належного її значення. По тодішнім поглядам в давніх памятках цінили не їх наукову чи історичну важливість — лише їх матеріальну вартість та ще подекуди художні прикмети.

Зацікавлення старовиною було тоді звязане з бажанням набути дорогоцінні золоті й срібні речі. Розкопки в ті часи провадилися наспіх, внахідки звичайно грабувалися, часто вивозилися за границю й там продавалися. Всагалі все це не приносило майже ніякої користі для науки — навпаки, ще й шкодило їй. Як читаемо в В. Юргевича, „багато прекрасних речей розводилося по руках або вивозилося за границю, мармурове каміння з написами розбивалося, перетоплювалося на вапно або закладалося в фундаменти нових будинків; посуд і монети перетоплювалися, валишки стародавніх стін, веж і інш. будівель розбивалися на матеріал“.¹⁾

Нищенню стародавніх історичних пам'яток сприяли також і деякі адміністратори. Той же В. Юргевич свідчить, що до Фенша, котрий був теодосійським градоначальником, в 1800 р. були ще навколо міста генуезькі мури з баштами й глибоким ровом. Але з наказу цього градоначальника ті мури були розібрані для будівлі касарень.

Правда, вже в XVIII ст. настали в цій справі й деякі зміни. В звязку з політичними подіями, що іх визнала тоді Південна Україна, був виявлений збільшений інтерес до цієї території. Тут з'явилися подорожники, здебільшого чужовці, які відомилися з країною й потім складали її описи, а в цих останніх звертали увагу також на місцеву старовину. Нпр., італійський абат Одеріко склав опис генуезьких пам'яток в Криму; рукопис цієї своєї праці він підніс в 1787 р. цариці Катерині II. Другий такий подорожник, гр. І. О. Потоцький, склав „Записку про Новий Періпл Понту Евксинського і про найдавнішу історію народів Тавриди, Кавказу й Сирії“. В 1793 і 1794 р. р. в Криму подорожував академ. П. С. Паллас, котрий склав цінні описи тамошніх руїн давніх міст і інш. пам'яток старовини. В 1800 р. в Брунсвіку була видана „Історія Тавриди“, написана керівником римсько-католицьких церков в Росії Б. Сестренцевичем. Тоді ж були опубліковані й праці П. Сумарокова (між інш. і його описи подорожі в Криму). Все це збуджувало історичні інтереси й спричинялося до археологічних дослідів. Але треба підкреслити, що історичні знання всіх наваних авторів не були дуже значні. Хоч ті автори виявляли великий інтерес до стародавніх пам'яток і давньо-минулих подій, але вони не мали тоді самих основних історичних відомостей, нпр. про місцеположення окремих грецьких колоній і т. д. Всеж тиха праця, як і відкриті та описані ними пам'ятки, мали безперечно велике наукове значення.

До тих же часів відноситься і знахідка знаменитого Тмутороканського каменя — пам'ятки XI ст. Знайшов його майор Розенберг в Тамані, а цариця Катерина II розпорядилася в 1793 р. помістити цей пам'ятник в особливому будинкові близько Тамані.

Як уже сказано, в тих часах інтерес до старовини мав здебільшого матеріалістично - утилітарний характер. Яскравим свідоцтвом цього може служити, нпр., прохання одеського майора Панаідора-Никовуло з 1798 р. про уділення йому державної допомоги на розкопи й здобуття з землі монет і інш. подібних цінних речей. Таким же було й прохання про довіл на розкопи від секретаря одеського неаполітанського консула Гайтана Гуельмуція. Обидва наявані „археологи“ мали на увазі своє власне легке і скоре забагачення. Але навіть і в ті часи такого роду прохання про довіл „на разрѣти земли и вынутіе изъ нея различной монеты и другихъ вещей“ не знаходили прихильного полагодження в урядових інстанціях. Було відмовлено й обом наяванням копачам — як майорові, так і секретареві. Але тим не менше справа розкопів і шукання кладів буда остиль-

¹⁾ Исторический очеркъ пятидесятыхъ... ст. 39—40.

ки спокусливою, що Її провадили без відома та згоди начальства. В наслідок цього цінні памятки місцевої старовини все в більшій і більшій кількості вникали в приватних збирках як тутешніх, так і закордонних колекціонерів. Це явище в свою чергу викликало нові охоронні заходи влади. Вже в 1805 р. був виданий царський наказ про охорону памяток старовини, а тодішній херсонський воєнний губернатор дюк де Рішельє розпорядився, щоб приватні подорожники в Криму не вивозили памяток старовини.

Але всі ці накази й розпорядження на ділі не мали особливого значення, а то в той причини, що місцева територія була такою багатою в історичному — особливо класичному — відношенні, що не було ніякої можливості встановити контролю і охорону Її від присвоювання й розтягання цих памяток.

Оскільки територія Південної України була переповнена історичними памятками, можна судити по тому, що тут ріжні золоті й інш. історичні речі можна було знаходити, навіть не шукаючи їх. Яскраве свідоцтво про це маємо напр. у Муравйова-Апостола, в Описові його подорожі по Таврії в 1820 р.²⁾). Там він розповідає про шарутинських хлопчаків — як вони, виходячи на роашуки в решетом, входили до пояса в воду, набирали там з дна пісок, промивали його й верталися до дому в пригоршнями медалів. В Ольвії — як твердив В. Юргевич в своїй публікації 1889 р. — ще недавно селяне шукали монет після дощів в заглибинах, розмитих водою. Так само в курганах біля Керчі випадково знаходили старовинні вази, ожерелля, перстені й інш. под. речі.³⁾)

Знайдені в Південній Україні археологічні памятки відсилали в тих часах звичайно до Петербургу, де їх представляли удаві високопоставлених осіб. Але частково поступали вони також і в місцеві збирки. Такі колекції на початку XIX ст. були в Очакові, Керчі й інш. містах. В Миколаїві при штурманській школі була вібрана в 1806 р. колекція старовини, а через п'ять літ після цього, в 1811 р., дійшло до засновання в Теодосії першого в „пред'лах Южной Росії“ музею старовини. Цей музей, що повстав „по мысли“ теодосійського градоначальника С. М. Броневського, збирав памятки місцевої старовини й збуджував інтерес до музейної справи також і серед діячів інших сусідніх місцевостей.

На початку XIX ст. розпочалися також і більш систематичні, ніж до того, археологічні розвкопки. Початки їх звязані в іменами таких шартизанів-аматорів археології й історії як вгаданий уже С. Броневський, П. Дюбрюкс, Ж. Бларамберг, І. Стемпковський, акад. Келлер, П. Кепен, Дюбуа й інш. діячі, адебільшого чужого — навіть не російського — походження.

Перший, хто ширше почав їх провадити, був Павло Дюбрюкс, емігрант в Франції, що дістав собі в Керчі посаду „смотрителя“ кримських соляних озер чи директора митниці й занявся сам дослідженням місцевої старовини. Найбільше дбав він у своїх роашуках про те, щоб знайти там сліди давніх грецьких поселень. Він збирав місцеві памятки минулого, описував руїни, арисовував мапи, плани й т. п. Але, не маючи подостатком засобів, він за життя так нічого й не міг видати, хоч свою працею врятував багато цінних речей для науки. Свої археологічні розвкопки Дюбрюкс провадив почали на власні кошти, почали на допомогу гр. Румянцева; а в 1817 р. мав він й одноразову царську допомогу в 500 руб. Про свої

²⁾ Путешествие по Тавриде в 1820 г. Петербург, 1823 р.

³⁾ Историч. очеркъ пятидесятилѣтія... ст. 16.

археологічні заняття та їх наслідки Дюбрюкс повідомляв таких наукових діячів, як Бларамберг, Стемпковський, Кепен і інш.⁴⁾

Особлива увага на історично-наукове дослідження Південної України була звернена в 1823 р., коли новоросійським і бесарабським генерал-губернатором став М. С. Воронцов. Останній багато дбав про охорону місцевих пам'яток старовини й допомагав провадити розкопи та взагалі досліджувати минуле місцевого краю. Він уважно ставився також до ріжного роду ініціативи в справі організації наукових дослідів. Навколо М. Воронцова в Одесі агурутувалося кілька видатних діячів — дослідників місцевої старовини. З них окремо треба згадати принаймні двох — Бларамберга і Стемпковського, які разом з Дюбрюксом являються піонерами археологічного досліду класичної України. Всі вони жили й працювали одночасно, хоч не в одинакових умовах, і всі вони були чужинцями для місцевого краю.

Жан де-Бларамберг (1772—1831) походив з Фландрії. В 1795 р., в наслідок революції в Голландії, він — тоді капітан голандської служби — перейшов до Англії, а згоди в 1797 р. прибув до Росії, де і вступив на російську службу. Широко освічений, він займав різні посади в Москві й Петербурзі, а в 1812 р. став начальником митної округи в Одесі; ще пізніше, в 1825 р., Бларамберг був призначений урядовцем для особливих доручень при кн. М. С. Воронцову. Археолог-аматор і колекціонер з покликання, він захопився південно-українською старовиною й спеціально займається археологією та нумізматикою. Коли в 1825 р. в Одесі був заснований музей, то директором його став саме Бларамберг. Останній керував також і Керченським музеєм, відкритим у 1826 р. (до якого був приєднаний і давніше відкритий Теодосійський музей). Наукові заслуги Бларамберга, який був і літературно чинним, полягають головно в тому, що він розробив нумізматику Ольвії й установив місце знаходження багатьох давніх поселень. Він же перший подав відомості про ольвійські золоті й срібні медалі. Своїми науковими працями Бларамберг здобув собі великий авторитет, як знавець Південної України, — його ім'я було широко відоме серед учених і вакордоном. В Одесі він став осередком для тих, хто цікавився й працював над історією Південної України (як Дюбрюкс, Стемпковський, Потоцький і інш.).⁵⁾

Третій з тих найдавніших південно-українських археологів Іван Стемпковський був родом в Саратова (* 1789 р.), а вчився частково в Одесі. Військовий з фаху, він служив адютантом при герцогові де-Рішелів, брав участь в експедиціях проти горців, під час яких не раз знаходив ріжкі давні пам'ятки. Перебуваючи протягом 4-х років (до 1816 р.) при окремому корпусі Воронцова в Парижі, він працював в паризьких музеях і в бібліотеці тамошньої академії, де й підготовив себе до наукової археологічної праці. Повернувшись до Одеси, він занявся тут археологічними дослідами, зібрав багату нумізматичну колекцію й бібліотеку та опублікував кілька праць. Це він перший подав думку про необхідність заснування місцевих музеїв. Саме в його ініціативі й повстали музей в Одесі та Керчі. Стемпковський же ще в 1823 р. ставив питання про заснування в Одесі наукового товариства для дослідів старовини. Але до відіснення цього йому не пощастило вже дожити — він помер 1832 р. в Керчі, градоначальником якої був з 1829 р.⁶⁾

⁴⁾ Про Дюбрюкса, що помер 1.III. 1835 р. див. в Записках ОТІС, т. П. Дещо в його праць пізніше було опубліковано в т. т. IV і XV цих Записок.

⁵⁾ Помер Бларамберг 31 грудня 1831 р. Некролог його, написаний К. Зеленецьким, в т. II Записок ОТІС.

⁶⁾ Некролог Ів. Стемпковського в т. V Записок ОТІС.

Після смерті названих пionерів південно-української археології — Еларамберга, Стемпковського і Дюбрюкса — справою наукового дослідження й охорони пам'яток старовини ваймалися далі інші співробітники й однодумці, найбільше в гурті Михайла Михайловича Кирякова.

Цей М. М. Киряков, одесит родом, вчився в Московському університеті й мав спеціальний інтерес до класичної старовини. Пізніше він служив в канцелярії одеського генерал-губернатора, подорожував за кордоном і агуттував навколо себе науково-практических одеситів — істориків Південної України. В цього часу до часу відбувалися й зібрання таких осіб. На цих зібраннях обмірковувалися між іншим і справи музеїні та піднималося питання про необхідність засновання в Одесі історично-археологічного товариства, яке б присвятило свою працю спеціально місцевому краю. М. Киряков, разом з своїм товаришем по Московському університету (тоді професором Рішельєвського лицею в Одесі) Н. Муравьевичем, склав у цій справі й записку з спеціальною аргументацією. Цю записку одобрили й такі діячі-одесити, як А. Стурдза, А. Фабр та тодішній куратор Одеської шкільної округи, просвітній діяч і письменник Дм. М. Княжевич. Останній взяв на себе і адміністрація наміченого проекту. Він добився в тодішнього міністра народної освіти гр. Уварова затвердження статуту Одеського Товариства Історії й Старовини. Він же був обраний і першим президентом цього Товариства. Перша президія вагалі складалася з тих високих державних урядників одеських, стараннями яких було здійснене засновання цього Т-ва. Заступником президента, дійсного статського советника Дм. Княжевича, був обраний тайний советник Олександер Стурдза, а секретарем проф. Н. Муравьевич. Почесним президентом Т-ва став тодішній начальник краю М. С. Воронцов, який виявив себе й перед тим заслуженим протектором наукової праці. Він багато допомагав Т-ву й пізніше. Завдяки йому Т-во від початку було забезпечене й помешканням для своїх занять та кабінетів. З ініціаторів тільки М. Киряков, який ніби найбільше заслужився в ділі засновання OTIC, не дожив до його відкриття.⁷⁾

Відкриття OTIC відбулося на спеціальному урочистому засіданні 23 квітня 1839 р., а регулярні заняття його почалися в жовтні того ж року й не припинялися потім протягом десятків літ. При кінці 1839 р. OTIC було затверджене царем (Полн. Собр. зак. Росс. Имп., т. XIV, 12985); при чому, йому надане було право провадити археологічні розсліди „по всій Южной Россії“, а 1873 р. це право, за агодою намісника Кавказу, було поширене і на східній берег Крима та побережжя Кавказу. На представлення Воронцова цар Микола Павлович „созволилъ даровать“ новозаснованому Т-ву покровителя в особі наслідника - цесаревича й річну субсидію в державній скарбниці в розмірі 5000 руб. асиг. В 1872 р. OTIC була надана назва Імператорського; августишими покровителями його були звичайно цесаревичі — Олександер II, Олександер III і Микола II.

OTIC в 1839 р. заснувалося для об'єднання дослідників історії, географії й статистики т. зв. тоді Новоросійського краю з ціллю археологічного й історичного дослідження „Южной Россії“. Завдання цього Т-ва в його первісному статуті були сформульовані в той спосіб, що воно мав „ширити по можливості історичні й археологічні відомості про Новоросійський край і Бесарабію“.

По первах, не маючи ще засобів і організації, OTIC звернуло свою

⁷⁾ Некролог М. М. Кирякова в I томі Записок OTIC.

увагу виключно на дослідження Криму. Воно старалося збирати історичні рукописи, давні ханські ярлики й султанські фірмани, також колекції монет кримських ханів, генуецив, що були биті в Криму і т. д. Але вже в 1840 р., діставши собі царську субсидію, ОТІС розширило область своїх досліджень на т.зв. тоді Новоросію й Бесарабію та взагалі на „Южная страна Rossii“.

Через три роки первісний статут Т-ва був доповнений і змінений на основі набутого за той час Т-вом досвіду. Ця зміна була обумовлена ще в проекті статуту самими фундаторами. Як виявилося на практиці, Т-во мусіло займатися й такими офіційними для себе дорученнями як роагляд проектів та складання нових повітових гербів Таврійської губ., складанням правил „для збереження старовини в музеях Новоросійського краю“ та інструкцій для розкопів курганів і т. п. Нічого такого первісно в статутарних завданнях Т-ва не було.

Пізніше в статуті ОТІС, затвердженному 25 лютого 1896 р. міністром народної освіти гр. Деляновим,⁵⁾ первісна коротка формула про завдання Т-ва була значно розширенна. Згідно § 1 цього статуту ОТІС має своїм завданням вивчення історії археології взагалі „а особливо південної Росії, себ то Новоросійського краю, Бесарабії, Криму й Східного берега Чорного моря“. Після § 2 цього статуту в обсяг занять ОТІС входило: а) збирання, опис і збереження решток старовини, переважно місцевої; б) вивчення й пояснення писаних памяток, що мали відношення до старовини південної Росії; в) влаштування наукових експедицій і екскурсій для археологічних досліджень і розкопів; г) установлення наукових завдань на конкурс; д) призначення премій за твори історичного й археологічного змісту; д) видання історично-археологічних досліджень і матеріалів.

ОТІС від початку розвинуло значну діяльність. Вже на перших засіданнях його члени намітили для себе дослідницькі завдання. Проф. Н. Мурзакевич мав занятися перекладом латинських текстів про Крим, В. Григорій — історією Криму за династії Гирей, преосвящ. Гавріїл — описом манускриптів у Херсонській і Катеринославській губерніях, Д. Княжевич — збиранням відомостей про Новоросію й Бесарабію, Н. Надеждин — запорожцями на основі місцевих переказів, А. Стурда — описом монастирів Бесарабської області, Ап. Скальковський — історією Одеси і т. д. Не всі вони одинаково справилися з цими завданнями, але кожний з них — хто більше, хто менше — працювали над ними.

ОТІС від початку старалося приєднати для намічених ним широких і важливих наукових завдань як найбільше фахових членів. Згідно § 3 свого статуту Т-во складалося з членів почесних, дійсних і співробітників та кореспондентів. При чому членами його могли бути як росіяне так і чужинці. В першому році існування ОТІС воно мало 78 членів — з того 49 дійсних, 6 почесних і 22 чл. кореспондентів. Але з них усіх до 50-ліття Т-ва (в 1889 р.) дожив лише один Ап. Скальковський, якого й було тоді вибрано почесним членом. Решта померли, а іх місце заступили нові. В 1889 р. всіх членів Т-во мало 153 (з них 16 почесних, 102 дійсних і 35 співроб. та кореспонд.). Нарешті в 1914 р. кількість членів Т-ва збільшилася до 219.

Між почесними членами ОТІС були великі князі російські, митрополити, міністри, генерал-губернатори, епископи, адмірали й т. п. високопоставлені особи. Були навіть і патріярхи та один Бразилійський імператор Дон Педро II д'Алькантара. Але поруч з такими авідоносними особами вибору в почесні члени удостоювалися й діячі, які мали більше звязків з

⁵⁾ Цей дуже докладний статут на 59 §§ видрукований в XIX т. Записок.

наукою — нпр. барон Федір Бюлер (з Москви) або згадуваний Аполон Скальковський (з Одеси).⁹⁾ Почесним членом ОТІС був і В. А. Жуковський.

Та коли серед почесних членів переважали титуловані особи, то в складі дійсних членів було багато першорядних наукових діячів в Україні, Росії й в закордону. При чому більшість їх виявляла активну участь і в працях Т-ва. Не подаючи загального списка членів, навгу для прикладу хоч кількох вчених, що в різних роках стали членами ОТІС. З України це були такі як Вол. Б. Антонович, Мик. І. Петров, Ф. І. Леонтович, Ол. Ол. Кочубійський, А. А. Титов, М. Максимович, бар. С. де Шодуар, Т. Г. Лебединцев, М. Ф. Шугуров, Н. А. Рігельман, Ф. А. Терновський, Ол. Поль, Олексій Ів. Маркевич, Вол. Олексієв, В. Яковлів, О. о. Петро Арсен Лебединцев, Ол. Бертів де ля Гард, Вл. Юрьевич, Е. фон Штерн і т. д. В Росії з членів Т-ва постійно перебували: Дмитро Ол. Ровинський, Е. В. Барсов, О. М. Бодянський, В. І. Ламанський, В. В. Латишев, Абр. Як. Гаркаві, М. Каченовський, М. Погодін, Дм. Іловайський, Ф. І Успенський, М. І. Семевський, В. Д. Смірнов і т. д. Закордонні члени ОТІС були з Генуї, Салерно, Загребу, Оломоця, Відня, Праги, Берліна, Букарешта, Атен і Царгороду. З закордону Росії членами Т-ва були такі діячі як П. І. Шафарик в Праги (обраний в д. члени 23 квітня 1839 р.), В. Конітар в Відня, В. Ганка, Вук Ст. Караджич, Л. Гай, П. В. Ягіч і інш. Зі Львова членом Т-ва був Антон Ст. Петрушевич.¹⁰⁾

Керовництво справами Т-ва од початку було в руках авторитетних діячів. До первісного складу президії, крім названих уже членів-засновників, належав ще в характері скарбника Й. Ап. Скальковський. Пізніше аж до кінця XIX ст.¹¹⁾ вмін в президії Т-ва було порівнюючи не багато та й ті носили переважно внутрішній характер. На становищі президента Т-ва після Дм. Княжевича бачимо Олександра Строганова (1836—1877), після нього кн. Воронцова (1881 р.) і кн. Ол. Дондукова-Корсакова (з 1882 р.).

Найчастіше мінялися віце-президенти Т-ва. Перший віце-президент Олександр Стурдаа пробув лише до 1842 р. Після нього пару літ був віце-президентом С. В. Сафонов (1842—1844), потім знову на пару літ став віце-президентом куратор шкільної округи Н. І. Пирогов (до 1858 р.)¹²⁾ а після нього архієпископ одеський і херсонський Димитрій (до 1875 р.). Цього останнього заступив досьогодній неамінний від 1839 р. секретар ОТІС, проф. М. Мураакевич, який був одним з найвидатніших діячів Т-ва. На становищі віцепрезидента Мураакевич пробув аж до своєї смерті в 1883 р. На аміну йому — і як секретареві, і пізніше як віцепрезидентові — прийшов також дуже діяльний і заслужений член Т-ва В. Н. Юрьевич — професор-класик, родом в Литви.¹³⁾

Секретарями ОТІС після В. Юрьевича були ще — проф. Новоросійського університету Ф. І. Леонтович (1884—1894), пізніше А. Павловський, Ол. Маркевич. В останніх роках секретарем був проф. М. Г. Попруженко.

Діяльність ОТІС була дуже ріжноманітна, поширювалася вона головно на територію колишньої грецької колонізації на Україні. Згідно § 58

⁹⁾ Його некролог, написаний Ол. Маркевичем, в XXII т. Записок.

¹⁰⁾ Про „Составъ Импер. Одес. Общ. Ист. и Др. в 1839—1901 22. 11. в Ол. І. Маркевича в Протоколах Т-ва, видруков. в т. XXIV Записок.

¹¹⁾ Про склад президії в дальших десятиліттях мені, на жаль, не пощастило зібрати повних відомостей.

¹²⁾ Памяті його Слово М. Г. Попруженка в XXIX т. Записок.

¹³⁾ Про В. Юрьевича докладніші матеріали містять XXII т. Записок.

статуту в печаті Т-ва були герби губерній Херсонської, Катеринославської, Таврійської й Бесарабської. ОТІС насамперед дбало про відкриття на цій території памяток старовини, а разом з тим і про їх збереження та охорону. Воно багато разів інтервенювало у влади в справі охорони таких памяток, що їх місцеве населення або й урядові органи збиралися в той чи інш. спосіб ліквідувати. Дбало Т-во про збереження надгробних хрестів з написами на Запорожжі, також давніх гробниць в Криму й Генуезької цитаделі в Теодосії. В завідування ОТІС був переданий м. інш. участок землі з руїнами генуезької кропоти в Судаку; дбало воно й про охорону гробниць в керченських курганах т. зв. „Золотому“ й „Царському“, старовинного жертвенніка біля Ялти й т. д.

Провадило ОТІС і археологічні розкопки, хоч для них воно ніколи не мало подостатком матеріальних засобів. Ці розкопи воно провадило або самостійно, або посидало для участі в них своїх членів (найчастіше Мурзакевича, де-Вільнева й інш.). Члени Т-ва провадили такі розкопи в 1842 і 1843 р. р. Археологічні розкопи ОТІС під кермою Мурзакевича в 1844 р. на о. Фідонісі (проти Сулинського устя Дунаю) дали в результаті більше 120 елінських і римських монет та інш. В 1846 р. Т-во розпочало розкопи курганів в Ольвії. Але загалом археологічні розкопи в перших десятиліттях свого існування ОТІС не провадило дуже широко. Археологічна праця Т-ва оживилася головно в 70-х і 80-х р. р., коли воно одержувало на свої розкопи спеціальну допомогу по 1000 руб. річно із сум Св. Синоду, а потім від Міністерства Народної Освіти. Ще пізніше ОТІС провадило свої археологічні досліді спільно з Імператорською Археологічною Комісією. В 1863 р. член Т-ва В. Н. Юрьевич копав поблизу м. Одеси, пізніше там же копав проф. Г. Д. Попадимітру; в 1875–76 р. р. провадилися археологічні розкопи в херсонському монастирі, які дали багаті результати (на ці розкопи ОТІС й мало грошу субсидію від Св. Синоду). В 1900 і 1912 р. р. проф. Е. Р. фон-Штерн провадив розкопи в Акемані, де перед тим працював і проф. О. О. Кочубинський.

Наслідком всіх цих археологічних розкопів було значне поповнення колекцій ОТІС, особливо античними памятками. В парі з цим вростом ішов і опис музеївих колекцій ОТІС – зазначимо, що А. С. Жебелев описав памятки давньо-грецької скульптури (видр. в XII т. Записок), Б. А. Тураєв єгипетської колекції, гречеські й латинські написи Т-ва були видані й пояснені в епіграфічних абірниках В. В. Латишова і т. д.

ОТІС в своїй діяльності допомагало окремим дослідникам в їх науковій праці над минулим Степової України. Ця допомога виявлялася напр., в тому, що Т-во посидало свої матеріали інш. музеям, бібліотекам і навіть окремим дослідникам (напр. Смірнову, який працював над історією Крима, Т-во позичало аїрані в його колекціях ханські ярлики й султанські фірмани; магістру Латишову Т-во дозволило користуватися давніми елінськими написами і т. д.). Допомагало Т-во й матеріально окремим авторам видавати іхні наукові праці. Для прикладу вгадаємо, що за допомогою ОТІС видав Ап. Скальковський свою історію Нової Січі. При ОТІС були фундовані й премії за наукові праці, присвячені історично-археологічним дослідам Південної України. Напр., дочки першого президента ОТІС і його засновника Дмитра Княжевича фундували в 1889 р. (з нагоди 50-ліття ОТІС) премію за видатну історично-археологічну працю.

Декому з своїх членів Т-во допомагало колекціонувати памятки старовини. Так, напр., член-кореспондент ОТІС А. Фіркович ще в 40-х р. р. за допомогою Т-ва зібраав багату колекцію жидівських грамот, яку потім продав петербурзькому урядові аж за 100 тисяч рублів. Допомагало ОТІС і в справі наукових екскурсій своїх членів. Напр., А. Чиркову, який викре-

слив топографічний атлас течії ріки Дніпра (1864 р.) та Самарський Миколаївський монастир (1865), а також склав спеціальну мапу північно-західної частини Чорного моря, гірл Дніпра, Буга й інш. Допомагало Т-во і В. Н. Юр'євичу, який двічі їздив для складання збірника кримських генуеальських написів, що були видані в V і VIII т. т. Записок ОТІС.

Одною з форм наукової діяльності ОТІС були його засідання — з рефератами, дошовідмінами й обговореннями. Деякі з цих засідань влаштовувалися з особливою урочистістю, мали спеціальну програму й відбувалися в присутності офіційних високопоставлених гостей. Але засідання Т-ва загалом відбувалися не дуже часто. Так, протягом перших років існування Т-ва 1839—43 воно мало всього 28 засідань звичайних і 5 урочистих. Всеж і при такій кількості річно ОТІС до світової війни, с. т. за 75 літ свого існування, відбуло 435 засідань, на яких було подано більше 1000 доповідей. В пізніших роках аж до кінця існування ОТІС загальна кількість його засідань досягла числа 470 (останнє відбулося 22 травня 1922 р.).

В своїй довголітній діяльності ОТІС виявило найбільші досягнення й висліди на полі видавничому й музейному.

В галузі видавничій особливе значення мало видання „Записок“, що були науковим органом ОТІС. Всього їх вийшло 33 томи.¹⁴⁾ Перший том з'явився в 1844 р. в присвятою августишому покровителеві цесаревичові Олександрові Миколаєвичу. З передмови до цього тому довідуємося децо про умови видання цієї книги та звязані з ним труднощі. А останні були досить значні. ОТІС, задумавши видавництво, першим ділом поробило підготовчі кроки: вибрало спеціальний комітет з своїх членів і виробило правила та план видання; але виявилось, що „не такъ скоро дѣло дѣлается, какъ задумывается“. В Одесі не оказалось тоді (це майже в середині XIX ст.!) друкарських черенків для складання і їх треба було виписувати частками в різних близьких і дальших містах — з Парижа, Петербургу, Евпаторії й Кишинева. А репродукції ілюстрацій і впрост не можна було виконати на місці — треба було замовляти їх аж в столицях.

Справді, друкарська справа в Одесі, як і в цілій Південній Україні, була тоді ще в початках. Друкарство тут почалося за управління цим краєм знаменитого кн. Потьомкина-Таврійського, який мав свою походину друкарню.¹⁵⁾ Осередком гражданського управління цілого катеринославського намісництва був тоді Кременчук на Дніпрі. Це місто мало стати резиденцією й усього т. ав. за тодішньою офіційною термінологією „Южно-русского края Россії“. Сюди примістив Потьомкин і першу гражданську друкарню, яка мала виконувати в першу чергу ріжні урядові публікації. Ця друкарня випускала також і деякі книги (перша книга в ній була видрукована 1791 р.). В 1800 р. в Миколаєві була заснована Чорноморська друкарня і того ж року в Катеринославі була відкрита т. ав. Новоросійська друкарня. Такі були початки друкарської організації на півдні України.¹⁶⁾ Розвиток друкарства тут в перших десятиліттях XIX в. ішов дуже поволі т. щ. і в 1844 р. ОТІС мало значні технічні перешкоди для здійснення своїх видавничих планів.

¹⁴⁾ На жаль в Празі можна було розшукати лише перші 23 томи Записок, які я їй використав для свого огляду. Про зміст дальших семи мав я нідомості в показнику М. Поруженка; щож торкається обсягу трьох останніх томів, то він лишився мені незнайдений — знаю тільки, що т. XXX був присвячений Е. фон Штернові (Про це в П. Курівського, „Україна“ 1927 р. кн. 4[93]).

¹⁵⁾ Про походину друкарні кн. Потьомкина-Таврійського коротка замітка Я. Гравхова в IV т. Записок, ст. 470—472.

¹⁶⁾ Про „Начало книгоиздатання въ Новоросійскомъ краѣ“ стаття Н. Мурвакевича в II т. Записок; про це ж в уніжці проф. І. Огієнка: Історія українського друкарства, т. I Львів, 1925, ст. 350—360.

Та труднощі для наукового видавництва були не лише технічно-друкарські. Значні труднощі були й з коректорами. З приводу цього видавці в своїй передмові до I тому Записок агадують і про „неодинаковость правописання в Русскомъ текстѣ издаваемаго тома”. Видавничий комітет пояснює це тим, що він не вважав себе в праві міняти правописні системи деяких авторів; а з другого боку, констатує комітет, — „при настоящей шаткости нашей ореографіи, трудно было и придумать такую норму, которая бы могла надѣяться на всеобщее одобрение: оттого члены, между которыми раздѣленъ былъ надзоръ за печатаниемъ, слѣдовали каждый своимъ собственнымъ правиламъ и привычкамъ, что по - необходимости должно было проявести разнообразіе правописанія — иногда в одной и той-же статьѣ, имѣвшей разныхъ корректоровъ“. Ця заява представляється цікавою з огляду на сучасну українську практику збірних наукових видань.

Розпочате в 1844 р. видання Записок провадилося не кожного року. Дальші томи виходили через кожних 4—5 років. Так, II т. появився в 1848—50 р. р., III в 1852, а т. IV аж в 1858—60 р. р. Це тому, що в 1854—56 р. р. була війна, під час якої Одесу навіть бомбардували, т. щ. ОТІС було не до видань — воно мусіло дбати тоді про збереження свого музею, якому загрожувала небезпека. Як свідчить Ф. Брун в своєму огляді 30-ліття ОТІС, тоді „предметы Музея рѣдкіе и удобопереносимые, были изготовлены секретаремъ къ вывозу изъ города, а тяжеловѣсные зарыты в землю“. Дальші томи Записок виходили без правильної періодичності: т. V в 1863 р. (це великий фоліант на 1000 стор.), VI — 1867, VII — 1868, VIII — 1872, IX — 1875, X — 1877, XI — 1879, XII — 1881, XIII — 1883, XIV — 1886, XV — 1889, XVI — 1893. Після цього майже до кінця XIX ст. кожного року регулярно виходив новий том Записок. В 1899 р. Записки не вийшли, а в XX ст. до світової війни вони появлялися хоч і частіше ніж перед тим, але також не щороку — не виходили вони р. р. 1903, 1905, 1908 і 1909. Після XXII т. Записок в 1900 р. слідуючий том появився в 1901 р., далі т. XXIV в 1902 р., XXV — в 1904 р., XXVI — 1906, XXVII — 1907, XXVIII аж 1910 р., XXIX в 1911 і XXX в 1912. Коли були видані останні три томи Записок, мені не вдалося точно установити, але здається, що в 1913 р. вийшов XXXI т. а в 1914 р. — XXXII.

Томи Записок були дуже обемисті — мали звичайно від 25 до 35 арк. друку великого формату. Деякі з них виходили й у двох частинах; т. V мав аж 1000 стор. Деякі були й значно менші — от як т. VII на 321 ст. або т. XIII на 294 ст. В додатку до окремих томів друкувалися ще різні ілюстрації — мали, плани, написи, портрети, таблиці й інш.

Зміст Записок укладався за певним програмом. В цьому програмі, як він опублікований в IX т. Записок, були три великі відділи; при чому кожний з них в свою чергу поділявся на кілька розділів. На першому місці йшли „Иаслѣданія и разсужденія“, куди входили розвідки з археології (стисло археологічні, археографічні, критично-філологічні й загально-археологічні), історії (історично-критичні, етнографічні, хронологічні, історичні нариси, біографії, погляди й висновки) й географії (порівнюючо-географічні й фізично-географічні). В другому відділі Записок друкувалися збірки матеріалів, а саме: 1) памятки річові (написи, монети, статуї, будинки, наспи, рови й могильники), 2) памятки писані офіційні (документи й акти), 3) памятки писані неофіційні (історичні, географічні, статистичні та записи подорожніх), 4) памятники устні (перекази, легенди й пісні). В цьому ж відділі Записок публікувався й бібліографічний бюллетень. Але треба зазначити, що бібліографія в Записках ОТІС ніколи не була добре поставлена. Зате в Про-

такою ж засідання Т-ва можна знайти багаті відомості про числені наукові видання, що їх одержувала бібліотека Т-ва в обмін.

Третій відділ Записок мав заголовок „См'єсь” і містив у собі протоколи Т-ва, кореспонденції, авістки й т. п. матеріали.

В основному цього програму при виданні Записок і додержувалися, хоч в окремих томах помітні й деякі варіації. Зміст кожного кідділу був надзвичайно багатий. Користування Записками дуже улегчується показчиками до їх змісту, що були друковані адебільшого в самих же Записках, а саме: 1882 р. в т. XIII (ст. 272—293) для перших 13 томів, в 1889 р. в додатку до істор. нарису 50-ліття... В. Юр'євича для перших 20 т. т. і нарешті в XXXII т. до перших 30 т. т. Цей останній показчик, відданий тодішнім секретарем ОТИС проф. М. Г. Попруженком, вийшов також і окремим виданням.¹⁷⁾ В ньому вміщені в поазбучному поряді заголовки всіх статей, матеріалів, ааміток і всього інш., що було видруковано в 30 т. т. Записок. При кінці поданий список авторів, перекладачів тощо, й іменний та річовий показчик до самих заголовків. Всього в показчикові проф. М. Г. Попруженка вказано 991 позиція; авторів названо біля 250. З них особливо діяльними співробітниками Записок були: Н. Мурав'євич, Е. фон Штерн, В. Юр'євич, В. Яковлів, а також — П. Бекер, А. Бертіє де ля Гард, Ф. Брун, О. Кочубійський, В. Латишов, І. Линниченко, А. Лонгинов, О. Маркевич, Ю. Марті, С. Петровський, сам М. Попруженко, В. Шкорпіл і баг. інш. Співробітниками Записок ОТИС були й такі його члени як В. Б. Антонович, В. Буаескул, Т. Зелінський, М. Погодін, Б. Фармаковський і т. д.

Тематично в Записках ОТИС найбільше уделено місця працям, присвяченим Запорожжю і вважалі Степовій Україні, Кримові, Керчі, Бесарабії, Босфору, Хаджибейі, італійським колоніям на Україні, Дніпрові, Чорному морю, о. Березані, Ольвії, Херсонесові й Херсону, Одесі й т. д. Дуже багато матеріалу опубліковано в Записках з нумізматики, також про ріжні написи.

Між окремими розвідками на сторінках Записок знаходимо багато капітальних праць. Вже в перших томах з'явилися такі, як Н. Надеждина — Геродотова Скиея, В. Григорієва — про Куфічні монети (обидві в т. I), Гавриїл-ів Хронологічно-статистичний опис церков епархії херсонської й таврійської (т. II). П. Бекера про „Берег Понту Евксинського від Истра до Бористена у відношенні до давніх його колоній“ (т. III) і т. п. Дальші томи принесли Страбонову географію з коментарями (т. X), Пл. Бурачкова Ровслід про Половців (т. X), Дневники подорожей акад. Гільденштедта (т. XI) та акад. Палласа (т. XII), А. Лебединцева — Століття церковного життя Крима (1783—1883) (т. XIII), велику працю В. Смірнова про Кримське ханство (т. XV), Ол. Маркевича про Гаджибей (т. XVII), Е. Р. фон Штерна про місце знаходження давнього Херсонеса (т. XIX) і т. д.

В Записках ОТИС містилися статті не тільки з історії й археології, а також з ріжніх інш. дисциплін — наявіть з історії філософії, мистецтва тощо. Особливо в останніх томах Записок все частіше попадаються праці на теми, що ніби не були тісніше звязані з завданнями Т-ва. Так напр. в одному XXX т. були уміщені: Т. Зелінського — Рудиментарні мотиви в грецькій трагедії, П. М. Бицілі — Тацит і римський імперіалізм, Н. Ланге — Теорія В. Вундта про початок миру, Б. Варне-

¹⁷⁾ М. Г. Попруженко: Указатель статей помещенныхъ въ I—XXX томахъ Записокъ Императорскаго Одесского Общества Исторія и Древностей. Одесса, 1914, ст. 63.

ке — Нові азогади про походження грецької комедії, В. П. Буаескула — Новіші гіпотези про джерело „Атенської Політії“ Аристотеля, М. Мандеса про Богонь і душу в науці Геракліта і т. д. В попередньому томі (XXIX) була праця А. В. Лонгинова про Слово о Полку Ігоревім, Е. Кагарова — Основні моменти в історії Критено-Микенського мистецтва й інш.

Та коли „Іаслідованія и разсужденія“, публіковані в Записках ОТІС, як вважалі наукові розвідки, а бігом часу тратять дещо зного значіння, відтісняються новішими — більш модерними — дослідами й стають менш актуальними, то вміщені в Записках історичні матеріали надають їм значення дуже важного наукового архіву. А то тим більше, що деякі з опублікованих там речей пізніше безповоротно загинули.

Завдяки уміщеним у Записках матеріям самі Записки мають характер дуже важного корпусу джерел, присвячених минулому України, без яких не може обйтися ні історик Степової України, ні дослідник Криму, Бесарабії, грецьких і італійських колоній на Україні, ні історик церковного життя, колонізаційного процесу, ні історик Татар чи Вірмен на Україні, або окремих українських міст, місцевостей, установ і т. д., і т. п. Не маючи можливості назвати тут більшу кількість видрукованих в Записках матеріалів, подам для прикладу принаймні деякі назви. До історії Запорожжя опубліковано найбільше матеріалів в т. т. VI, IX, X, XI, XIV, XVI, XVII, XX й інш. Є між ними й „Дѣла касающіяся запорожцевъ съ 1715—1774 г.“ подані А. Андрієвським з Київського Архіву Губерн. Правління, та його ж „Матеріали до історії Запорожжя й пограничних анексій“. Є там і документи з Московського Архіву Головного Штабу, що були знайдені при руйнуванні Січи в Кошовій церкві під престолом (стосуються до 1734—56 р. р.), і ордери Кальнишевського. Дуже важним джерелом для історії Степової України XVIII в. служать ріжні ордера й розпорядження кн. Потьомкина, видруковані у великій кількості в т. т. XI й XII. Для історії Криму мають першорядне значення друковані в II т. кримські ханські ярлики, подані Ф. Лашковим з московського Архіву Головного Штабу, далі — кримські справи 1775—76 р. р. (т. XVIII) і кримсько-турецькі справи 80-х років XVIII ст. (в т. XVII), а також опис Криму з 1578 р. Мартіна Броневського (т. VI) та опис Перекопських і Ногайських татар з 1625 р. Жана де Люка (т. XI), опис Чорного моря й Татарії з 1694 р. одного домініканця (видрук. в т. XXIV з примітками А. Бертиє де ля Гарда). Для історії Криму мають значення й статейні списки царських посланців до Кримського хана, як от В. Тяпкіна й інш. з 1681 р. (т. II) або В. Антимирева в 1692—95 р. р. (т. т. XVIII і XIX). В томі XIII Записок є про виїзд останнього кримського хана Шагин-Гирея в Росії в Турцію 1787 р. В т. XVI Ап. Скальковський подав матеріал про російське посольство до хана кримського при кінці XVIII в. Для історії італійських колоній на Україні маємо в Записках збірник венеційсько-генуезьких грамот з 1342—1494 р. р. (т. IV), статут для генуезьких колоній з 1449 р. (т. V) і інш. матеріали.

До історії церкви на Україні знаходимо в Записках „Древніє акты Константинопольского патріарха, относящіся къ Новороссийскому Краю“ (т. VI), матеріали до історії новоросійської православної ієрархії (т. IX) і т. д. Прот. В. Никифорів подав у XXIII, XXIV і XXVII т. т. матеріали до історії повстання церков в Олександрійському повіті на Херсонщині. Для історії колонізації і окремих міст Південної України багато матеріалів містять т. т. XI і XIII (про Херсон), т. XII про Таврійську область, т. XVI про Одесу, т. III про міста і повіти Оаовської губ. (опис 1779 р.), в т. VII статейний список походу в Оаов воєводи Шеїна в 1697 р. і т. д.

В XIX і ХХ т. т. опубліковані акти видобуті зі справ Кубанського Військового архіву (до р. р. 1787—1797). Т. т. III, IV і V містять Молдаво-валахійські грамоти XV—XVII в. в. Румунсько-російських вносин в XIX ст. стосуються матеріали Ап. Скальковського в ХХ т. В XXIX т. анаходимо матеріали для історії Вірмен на Україні; в т. XVII І. Іванов подав „діло о выходящихъ изъ за границы в Новороссію жидахъ“. Т. т. XXIV і XXVIII містять матеріали до історії слов'янських колоній на Україні.

Опубліковані в Записках документи освітлюють багато ріжних справ і подій, що виходять і поза рамці стисло української історії. Нпр., в ХХ т. Ол. Маркевич подав матеріали про скликання Комісії для складання проекту нового уложення. Багато ріжних архівних матеріалів друкувалося в Записках також у звязку з ріжними розвідками.

Змістовний був і третій відділ Записок — См'єсь. Він містив матеріали до історії самого Т-ва — його літопис, протоколи, повідомлення про нові наукові публікації, ріжні кореспонденції й некрологи. В перших 13 томах (до 1883 р.) містилися літописи Т-ва. Протоколи засідань друкувалися в Записках, починаючи з т. XIX (№ 289). До того вони публікувалися в формі окремих аркушів. До т. XXVIII Записок були дані додатково протоколи засідань ч. ч. 372—384. В протоколах же містилися в скороченню ті доклади, які не були друковані в Записках. Заголовки їх вказани в показчикові проф. М. Попруженка.

Багатою була некрологія в Записках ОТІС. Там містилися звичайно некрологи членів Т-ва, а також і видатних не-членів, що свою працею були звязані з територією Одеського Т-ва. Деякі некрологи короткі й загальні, деякі ж напаки дуже обширні й амістовні. Більшість з них підписані, деякі без підпису автора. Некрологів найбільше написали, здається, В. Яковлів та Ол. Маркевич. З багатьох десятків некрологів, уміщених в Записках, згадаю тут деякі. Вже I том приніс некролог Мих. Мих. Кирикова († 23. VII. 1839 р.) і проф. М. Т. Каченовського († 19. IV. 1842). В IV т. уміщений некролог А. Негрі († 27. VI. 1854), в V т. архівп. Гаврила (Розанова) — костромича родом, який довго жив і багато працював на Україні; в XI т. маємо некрологи Олександра Уманця († 1876 р.) і О. М. Бодянського († 6. IX. 1877 р.), в XIII т. Ів. Ів. Фундуклея († 28. VIII. 1880 р.) і Макарія Булгакова († 9. VI. 1882), в якого були праці й з історії України; в XIV т. в некрологи Феодосія (Макаревського) єпископа Катеринославського (б. II. 1885), гр. Олексія Уварова († 29. XII. 1884), в XV т. Т. Лебединцева († 1888), в XVI — А. Н. Поля († 26. VII. 1890), у XVIII т. В. К. Надлера, у XIX т. Дм. Ровинського, у XXIV т. А. А. Андрієвського і т. д. Характер некрологів мають і статті про кн. Мих. Сем. Воронцова та про Дюка Рішелів (в X т.) й деякі інш.

Крім Записок ОТІС видавало й інші свої публікації. Починаючи з 1840 р. появлялися звіти про його діяльність. В цих автініх брошурах містилися також і наукові замітки та статті. Крім того, прилагідно виходили огляди діяльності ОТІС за довший час його праці. З цих останніх найдокладніший був згадуваний уже історичний нарис 50-ліття ОТІС, що його склав В. Юрьевич. Видавало Т-во й спеціальні публікації до своєї історії, як напр. про свою урочисте засідання 4 лютого 1840 р. (Одеса, 1841), потім Дм. Княжевича про засновання, склад і діяльність Т-ва з 28 травня 1889 р. до 1843 р., а також окремі розвідки ріжних авторів, нпр. Н. Мурзакевича, В. Григорієва, В. Юрьевича, А. Бертів де ля Гарда, В. Яковліва і інш. Видавало ОТІС також і такі — тепер джерела до історії Зaporожжя — як Устное Повествование бывш. Запорожца... Н. Л. Коржа (1842 р.) та Історію о козакахъ запорожскихъ кн. Мишецького

(1851 р.) Видавало Т-во й дуже цінні каталоги та описи до своїх музеїв та бібліотечних колекцій, напр. каталог картам, планам, чертежам і видам, що зберігаються в Музеї ОТІС, кільки видань складеної Н. Мурзакевичем Краткого указателя Музею ОТІС і т. д.

Так само великі, як в галузі видавничій, мав ОТІС послуги й на полі музеїв справи. Розвиток музеїв в Одесі й сполучена з ним охорона історичних пам'яток Степової України найбільше звязана з працею саме цього Т-ва. Вище вже була згадка про початки музеїв організації в Одесі й про таких її діячів-пionерів як Ів. Стемпковський, Ж. Бларамберг і інш.

В 1824 р. начальник краю Воронцов одержав від Стемпковського докладну записку „Note sur les recherches d'antiquités qu'il y avait à faire dans la Russie méridionale“. До цієї записки, в якій Стемпковський між інш. обстоював і потребу охорони старовини та засновання музеїв на Південній Україні, Воронцов поставився з властивою йому в таких справах увагою, й на основі її зробив 1825 р. доклад цього докладу Воронцову був даний дозвіл на відкриття музеїв у Керчі й Одесі, а також на розшуки старовини в Новоросійському краю. Для цієї праці й був призначений в Петербурзі вказаний самим Воронцовим стат., советник Бларамберг; він же став і директором нововідкритих музеїв — в Одесі (1825 р.) і Керчі (1826 р.). Пізніше в завідування Бларамберга був переданий також і теодосійський музей, відкритий 1809 р. Музеїми справами в Одесі попервах цікавився й сам Воронцов, який видавав від себе деякі урядові розпорядження в справі охорони старовини, сам розглядав знайдені музеїні речі й розподіляв їх по музеях. Але душою музеїв організації був все ж сам Бларамберг. Вже при самому заснованню він передав до одеського музею колекцію єгипетських, грецьких і римських старовинних речей та монет а разом з ними й в 50 томів фахових книжок із своєї багатої книгобірні. Пожертва Бларамберга властивої була тим „веренцем“, що з нього розвинувся одеський музей старовини. Бларамберг же предоставив для одеського музею й помешкання в своїй садибі. Пізніше до новооснованого одеського музею поступили й інш. музеїні колекції Бларамберга. Жертвенний приклад останнього викликав наслідування, т. щ. до музею почали поступати пожертви й від інш. власників музеїніх речей. Взагалі часи Бларамберга (1825—1831) були дуже добрими для розвитку одеського музею, — Бларамберг розвімів справу, цікавився нею, був підготований науково, провадив археологічні розкопи й поповнював музеїні колекції. За Бларамберга одеський музей став справжнім осередком археологічної праці в цілому краї.

Справа різко змінилася на гірше в 1831 р. в наслідок смерті Бларамберга. Останній не мав ні наступника, ні підготованих співробітників і його смерть поставила питання, що робити з музеями. Цим питанням тоді поцікавився й сам Воронцов, але вирішив його на цей раз не щасливо. Він розпорядився передати всі візяні в одеському музеї колекції до заснованої в 1820 р. Одеської Публичної Бібліотеки в завідування директорові цієї бібліотеки А. Ф. Спаді.

Про цього Анатолія Францовича Спаду та його минуле один з пізніших дослідників пише, як про людину „невідомої національності“ — що він „до своєї появи в Одесі був і монахом Калуцінського ордена, і навчителем французької мови в російських аристократичних родинах, і літератором, що займався історією бресей...“ Директором Публичної Бібліотеки в Одесі А. Спаду призначили „изъ жалости“, бо старому нікуди було

подітися. Ціле його директорство в цій Бібліотеці, як твердить цитований М. Попруженко, було, „сплошнимъ недораумъніемъ“: ніякої російської мови він не знат, книгами не цікавився, а час провадив „въ одесскихъ гостинныхъ, плѣня дамъ своею болтовней“. На доручений йому в завідування музеї, що його з такою відданістю творив Бларамберг, Спада дивився як на збірку „какихъ то бевдѣлушекъ“. Цими „бевдѣлушками“ він і розпоряджався по своему; сучасники залишили посвідки про те, що музеїні перстені, монети і т. п. речі він щедро презентував своїм знайомим дамам.

В такому завідуванні Спади одеський музей був більше 12 літ (1831—1843). Колекції цього музею згідно офіційному докладу 1840 р., представляли „лишь лежащіе въ кучѣ равной величины куски мраморовъ, обломки статуй и проч.“ Оці от рештки спадівського музеїнцтва й були передані в завідування Н. Мурзакевича, якому й довелося направляти школи, заподіяні Спадою.

1 січня 1843 р. був відкритий в Одесі й Музей ОТІС, до складу якого увійшов пізніше й Одеський Мійський Музей Старовини. Цей останній після блокади Одеси англо-французьким флотом в 1854 р. фактично не функціонував, бо одеські урядові органи просто не мали засобів для його утримання. При такому стані влада легко погодилася на приєднання його до Музею ОТІС, що й було здійснене в 1858 р. Секретарем цього Т-ва в тих часах, як знаємо, був діяльний Н. Мурзакевич, який таким способом і обєднав у своїх руках всю музеїну справу в Одесі й провадив її аж до своєї смерті в 1888 р.

Музей ОТІС розростався сильно завдяки поповненням членів Т-ва, які провадили археологічні розкопи. Для розвитку його важне значення мали й факти передачі під керування ОТІС Теодосійського музею (1851 р.) й таких історичних памяток як Ески-Кримська мечеть, Судацька фортеця (1868), Мелек-Ісламський курган (1868 р.), Турецька фортеця в Акермані (1896 р.) і т. д.

Після смерті Н. Мурзакевича, його становище — як охоронника музею ОТІС — заняв його наступник по секретарству в цьому Т-ві, також професор Новоросійського університету, археолог в фаху В. П. Юр'євич. Він також багато попрацював для музею ОТІС — збільшував його колекції й дбав про наукове їх оброблення.

З 90-х років для музею найбільше дали Е. Р. Бертіє де ля Гард і Е. Р. фон Штерн. Останній був охоронником музею від 1895 р. до 1911 р. Завдяки пожертвам А. Бертіє де ля Гарда значно поповнилися колекції музею, особливо нумізматичні. Е. фон Штерн, який провадив і розкопи, надзвичайно підніс науковий авторитет музею. З відвадом Штерна до Галле, де він був професором і ректором тамошнього університету († 28 квітня 1924 р.),¹⁸⁾ змінилося кількі охоронників музею ОТІС (між ними й Б. В. Варнеке 1913—1919), а з 1920 р. — після націоналізації — директором призначено члена ОТІС проф. С. С. Дложевського.¹⁹⁾

В 1883 р. було побудоване для музею ОТІС нове помешкання, що його музей до 1907 р. займав спільно з одеською бібліотекою, а потім розташувався в цілому помешкані сам. Але й це ціле — порівнюючи нове й просторе помешкання — не давало можливості музею належно розмістити його багаті колекції. Тому і в Одеському музеї — як, мабуть, і

¹⁸⁾ Некролог написав П. Курінний в „Україні“ (Київ, 1927 р., кн. 4/23), ст. 220—223.

¹⁹⁾ Його стаття про „Одеський державний історично-археологічний музей“ в збірнику „Український Музей“, 1, Київ 1927 р., ст. 195—211.

в усіх музеях на цілому світі — співробітники нарікали на брак місця й тісноту помешкання.

Ще будучи в старому помешканні, Музеї ОТІС сильно потерпів від агодів. В ніч з 13 на 14 лютого 1879 р. з Музею були вкрадені колекції монет елінських (17 золотих, 336 срібних і 822 мідних) та східніх (10 золотих, 336 срібних і 822 мідних). Цим була тоді заподіяна велика шкода для майже 40-літньої музейної праці ОТІС. І хоч агодів було піймано, але повернути вдалося лише біля 1624 мідних монет — решта пропала бевповоротно.

Та нумізматичні колекції ОТІС були й після того одинокі по своєму багацтву. В його мюнц-кабінеті в 1889 р. було відібрано більше 13000 ріжких монет, а серед них і такі рідкі як монети Піри, Ольвії, Херсонесу, Теодосії, Пантикапеї, Босфору, Фанагорії й баг. інш. міст (золотих було 130, срібних 2705 і мідних 10449). Крім того було ще більше двохсот ріжких медалів, жетонів і знаків відзначення. Пізніше кількість чисел нумізматичної колекції зросла до 20.000.

Багаті були вже тоді також й інші відділи Музею ОТІС. Так, колекція написів, статуй і ріжких інш. старовинних річей уже в 1889 р. нараховувала більше $2\frac{1}{2}$ тисяч. З того було: елінських 2106, римських 103, венецько-генуеаських — 12, монголо-татаро-турецьких — 62 і т. д. Крім того в колекціях Музею ОТІС було багато старовинних надгробків, орнаментів, барельєфів, посуду, рітуальних річей, марморів, гіпсів, ваз, металевих виробів, прапорів, зброя, виробів соляних, глиняних, кілька десятків камяних баб з Херсонесу й Катеринославщини, портрети й ріжкі памятки запорозькі, архітектурні прикраси і т. д. і т. п., і все те у великому числі.

Колекції Музею ОТІС повно охоплювали культурне життя північного Чорноморря від найдавніших часів. Та хоч ОТІС в своїй науковій праці присвячувало головну увагу дослідам Степової України в Бесарабію та Кримом, але в своєму музеїві воно громадило памятки також і в інш. головно українських територій. Особливо багато була представлена в ньому антична старовина, яка становила $\frac{2}{3}$ всіх музейних матеріалів. З них найбільше належало до давніх елінських колоній на північному побережжю Чорного моря. Не мало памяток було також з побуту кочовників українського степу, візантійської культури в Криму й на Україні та інш.

Світова війна й революція негативно відбилися на розвиткові Музею, як і на всіх інш. установах та й на самому ОТІС. В березні 1920 р. цей Музей був націоналізований і переіменований в Одеський державний історично-археологічний Музей. В своїх колекціях він мав до 70.000 експонатів, загалом дуже важливих для вивчення передісторичної та історичної культури Південної України. В дальнішому він поділив непевну долю інш. подібних установ на Україні.

Крім Музею ОТІС вібрало і велику бібліотеку, яку вонз почало формувати з перших же років свого існування. Вже в 1840 р. на внесення Дм. Княжевича було ухвалено „Составить приличную библиотеку для Общества, приобретениемъ нужныхъ книгъ дешевѣйшою цѣною, особенно въ Вѣнѣ, гдѣ преимущественно печатаются и находятся въ оборотѣ сочиненія, касающіяся Восточной Европы, въ особенности на языкахъ славянскихъ“. Тоді ж таки було ухвалено „поробити виписки в рідких книг і манускриптах, що зберігаються в бібліотеках Карловицькій, Пештській, Віденській і Оломовецькій та Львівській“. Але здійснити цю ухвалу, видно, не було можливостей.

Не маючи подостатком засобів на придбання книжок, ОТІС поповнювало свою бібліотеку головно завдяки пожертвам та в спосіб обміну. Протоколи засідань Т-ва містять звичайно і повідомлення секретаря про нові книжні поступлення до бібліотеки та рішення Т-ва в справі обміну виданнями. На засіданні Т-ва 28 вересня 1896 р. було виконане повідомлення Наукового Товариства Шевченка у Львові про те, що адресовані ОТІС видання НТШ російська цензура завертає назад і непропускає по призначенню. В цій справі ОТІС ухвалило прохати Головне Російське Управління в справах печаті про дозвіл ОТІС одержувати зі Львова видання НТШ. Такий дозвіл був даний і ці видання в дальшому приходили на адресу ОТІС.

В своїй бібліотеці ОТІС збирало не тільки книги, а також і ріжні рукописи, мапи, плахи й т. п. матеріали, дуже важні для історичної географії Південної України. Вже в 1889 р. в бібліотеці Т-ва було біля 3000 книг, рукописів біля 200, мап і планів біля 600 і т. д. Опис цих мап і планів вробив А. Бертіє де ля Гард в 1888 р.; про „Рукописи, принадлежація бібліотеки Имп. Об. Ист. и Древн.“ опублікував А. В. Ристенко в XXVIII т. Записок.

Про дальніший розвиток бібліотеки ОТІС, як і про її пізнішу долю, не маємо ніяких відомостей. Здається, що відбрана при Одеському Державному Краєному Музею бібліотека, яка нараховувала понад 18000 томів переважно археологічного амісту, й була саме бібліотекою ОТІС. В 20-х роках, вже після націоналізації музею ОТІС, до цієї бібліотеки було прилучено коло 4000 книжок бібліотеки семинару класичної філології Новоросійського університету, а також деякі менші фахові книгохріні, правдоподібно також в „націоналізованих“.

З ОТІС звязана й справа засновання в Одесі історичного архіву. Як відомо, Одеса здавна була дуже важливим в архівному відношенні осередком, що приваблював до себе увагу дослідників.

Одеса в початку XIX ст. була центром Степової України і то як політично-адміністративним, так і господарським та культурним. Генерал-губернаторське управління в Одесі обеднувало в р. р. 1803—1816 три губернії (Херсонську, Таврійську й Катеринославську), а також Чорноморське Військо — Кубань. Остання в 1842 р. відійшла до Кавказу, але з 1816 р. до цього управління було приєднано ще й Бесарабію (до 1874 р.). Також в часах існування „Новоросійського і бесарабського генерал-губернаторства“ (1879—1889) одеський осередок охоплював теж 4 губернії. Після 1889 р. аж до революції 1917 р. в Одесі осередилися округові управління (військове, шкільне, поштове й митне) а також судова палата й інш. под. установи. Завдяки своєму університетові, Одеса була й культурним центром для цілої Степової України; а як головний порт для вивозу українського хліба, Одеса була й важливим господарським осередком. В Одесі ж осередився й революційний рух Степової України. Все це й було причиною того, що в Одесі зібралося багато дуже цікавих і цінних архівних матеріалів, надзвичайно важливих для історії України.

В Одесі ж досить рано повстало й думка про засновання там історичного архіву. Перший подав її Аполон Скальковський, який служив у генерал-губернаторському управлінні й сам мав нагоду познайомитися з одеськими архівними матеріалами. Ще в 1888 р. Скальковський подав начальникові краю Воронцову мотивовану записку про потребу засновання в Одесі історичного архіву. Воронцов поставився до ініціативи Скаль-

ковського прихильно й зного боку поробив відповідні представлення уряду. В наслідок цього була утворена міжнідомственна Комісія в трох членів (Скальковського як предст. міністерства внутр. справ, Мурзакевича — міністерства народ. освіти й Россета — міністерства військового). Ця Комісія мала оглянути історичні документи в архівах краю.

Комісія працювала в 1839 р. і в цей час Скальковський відібрав в архіві Катеринославського повітового суду для історичного архіву 400 справ. Це були рештки матеріалів з кол. Запорожської Січі. Відібраний матеріали Скальковський перевіз до Одеси й там — за розпорядженням Воронцова — вони були передані в завідування самому ж Скальковському, який і використовував їх для наукових праць. Інші відіbrane членами Комісії матеріали, тоді ж таки були переслані до Петербургу. Але до засновання в самій Одесі історичного архіву в той час так і не дійшло, хоч про вдійснення цього м. інш. дбав і Воронцов.

Справа в організацію в Одесі історичного архіву була знову поновлена в 1842 р. Тоді на предложення міністерства внутрішніх справ ОТІС утворило спеціальну комісію для архівної справи. Ця комісія працювала до 1849 р. Й за цей час склада „записку о содежанні старыхъ письменныхъ актовъ Новороссійскаго края“. Але й тоді до засновання в Одесі історичного архіву не дійшло. В р. р. 1850—69 спеціальна комісія з урядовців займалася в архівах відокремленням справ, що не мають 10-ти річної давності й визначала, які з цих справ можна нищити. Це була, як зауважує один з пізніших дослідників „тяжка доба в історії архіву“. Тоді було знищено 103017 справ і між ними „багато цінних історичних матеріалів“.

Після скасування в 1874 р. Новоросійського генерал - губернаторства лишився великий архів (46.330 справ загальної й 1278 справ таємної канцелярії). Це знову поставило на чергу справу засновання в Одесі історичного архіву. Того ж року була створена спеціальна комісія, в якій знову брав діяльну участь Ап. Скальковський. Він складав проекти, подавав докладні записи й т. п. — взагалі дбав про вдійснення цієї задавненої в Одесі справи. До організації в Одесі архіву виявив тоді значний інтерес і Новоросійський університет, який виробив і свій проект. Але і на цей раз з тих проектів нічого не вийшло — представлені до петербурзьких інстанцій, вони не були там затверджені. Багаті архівні матеріали одеські лишилися й надалі в завідуванні не спеціальної архівної установи а тимч. генерал - губернатора (скасов. 1889 р.) й інш. адміністративних установ. Аж після революції 1917 р. дійшло в Одесі до засновання краевого історичного архіву, в якому були притаманні сотні архівних фондів з XVIII, XIX і XX в. в., між ними й такі як Коша Запорізького (1720—1775), канцелярії Новоросійського генерал-губернатора (1797—1874) й баг. інш.²⁰⁾

Та хоч ОТІС і не пощастило в справі засновання в Одесі історичного архіву, як установи, але воно само виконало значну працю в архівній ділянці. Воно само збирало архівні матеріали до історії місцевого краю, розбирало рікуні архіви (нпр. скасованих кріпостей св. Дмитра Ростовського й св. Єлісавети) й дбало про збереження їх від загину.

Після поданого вище огляду великої й ріжносторонньої праці ОТІС, після знайомства з тим, що виконало це Т-во в галузі організаційній,

²⁰⁾ Про „Одеський Краєвий історичний архів“, як і про історію архівної справи в Одесі, додадніше в статті Ол. Рябініна-Сікларевського в органі „Архівна справа“ (Харків, 1928, кн. V, ст. 73—86). Там же поданий список архівних фондів, вібраних в Одеському Краєному історичному архіві.

видавничій, музейній і т. д. та для охорони памяток старовини, — про наукове значення його, спеціально для Південної України, не доводиться вже багато говорити. Праці ОТІС адобули йому популярність і призання серед наукових кол не лише на Україні і в Росії, а також і далеко за кордонами тодішньої держави. Це завдяки головно працям ОТІС розвинулася класична археологія на Україні. Ще в 1889 р., підсумовуючи 50-літню працю ОТІС, тодішній його віце-президент Вл. Юрьевич вказував на те, що Т-во розширило відомості про Південну Україну, збудило інтерес до історично-археологічних дослідів в ній, намітило наукові питання й багато з них вирішило, а головно — зібрало значний літературний і річевий матеріал для майбутніх дослідників. Видання Т-ва, особливо Його Записки, як і відрані ним колекції старовини (монети, медалі, мапи, плани, рисунки, ріжні фахові публікації і т. д. і т. п.) служили і будуть служити важним матеріалом для українських дослідників — істориків і археологів.

На закінчення ще хіба кільки слів про останні часи й заникнення ОТІС. Світова війна й революція сильно погіршили стан і умови праці цього Т-ва. Відбилися вони негативно також і на таких установах його, як музей, бібліотека й інш. Товариство в наслідок цього стало занепадати; його члени розпорошилися. В 1921 р. (по весні), як дізнаємося з статті М. Слабченка, стараннями українців було поновлено працю ОТІС, але воно проіснувало лише рік і було зачинене під натиском страшного голоду, що панував тоді в Одесі. Останнє 470-те засідання ОТІС відбулося 22-го травня 1922 р., але на ньому було присутніх усього 7 членів та й з них три було нововибраних. Пізніші спроби відродити ОТІС і його наукову працю не мали успіху.

